નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ સંશોધન ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન વર્ષોથી આદર્યો છે, જેના ફલસ્વરૂપે સ્વતંત્ર રીતે તેમજ શેઠ ભો જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન દ્વારા અનેક મહત્ત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એણે પ્રસિદ્ધ કરેલા ગુજરાતના ઇતિહાસ-સંશોધનના વિષયમાં સ્વ. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીનો "ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ–૨ ભાગમાં" અને સ્વ. શ્રી રત્નમણિરાવ ભી. જોટેના "ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઇસ્લામ યુગ–ખંડ–૧-૨" આ મહત્ત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકયા છે. આ પાછલા ગ્રંથનો ખંડ ૩જો મુઝફ્ફરશાહ બીજાથી શરૂ થઈ મહમૂદ ત્રીજા સુધીનાં સાંસ્કૃતિક વિવિધ બળોને આવરી લેતો પ્રસિદ્ધ થાય છે.

દુઃખનો વિષય છે કે શ્રી. રત્નમણિરાવ આ ત્રીજો ખંડ જોવા આપણી વચ્ચે નથી. એમના અવસાનથી ગુજરાતના એક સમર્થ ઇતિહાસવિદની અસામાન્ય પ્રકારની ખોટ ગુજરાતને થઈ છે.

ગૂજરાત વિદ્યાસભા
અમદાવાદ
તા. ૧–૯–૧૯૫૭

રસિકલાલ છો. પરીખ
અધ્યક્ષ
શેઠ ભો જે. વિદ્યાભવન

અનુક્રમણિકા

આપવા ગયો—ફિરંગીઓએ મોકલેલી નામની મદદ—દીવના કિલ્લા માટે મુસલમાન તવારીખોની વિચિત્ર વાત—દીવના કિલ્લા માટે અરબી ઇતિહાસનુ મંતવ્ય—દીવમા કિલ્લો બાંધ્યો—પોર્ટુગીઝોને પેસવા દીધા પછી બહાદુરનો પશ્ચાત્તાપ—ગૂજરાતી અને ફિરંગીઓના ઊંચા થયેલા મન—સુલતાને ખબર આપ્યા વિના દીવના કિલ્લાની લીધેલી મુલાકાત—ગૂજરાતના એલચીઓને દારૂ પાઇ વાતો કઢાવી—વહેમ અને શંકાઓથી તંગ બનેલુ વાતાવરણ—સાત માણસો લઇ સુલતાન ગવર્નરના વહાણ ઉપર મળવા ગયો—ગવર્નરનો ગભરાટ—બહાદુરશાહ પાછો વળ્યો તે પછીના બનાવો—દરિયામા મારામારી અને બહાદુરશાહનુ મરણ—નુનોએ દીવનો કબજો લીધો—સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમા એ સમયની દુનિયામા એક મહત્વનો બનાવ—બહાદુરશાહના મરણ માટે દોષ કોનો તેની ચર્ચા—મુહમ્મદ ઝમાન મિરઝાનો ગૂજરાતની બાદશાહીનો દાવો અને એને ફિરંગીઓની મદદ—બહાદુરશાહનુ ચારિત્ર્ય—નાજુક લહર પૃ ૭૬૩—૭૯૩

પ્રકરણ પાંત્રીસમું: સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો

ગૂજરાત સલ્તનતની પડતીનો પ્રારંભ—ફિરંગીઓનુ વધતુ બળ—સત્તા જાળવી રાખવા અમીરોની દાનત—સત્તા એકહથ્થુ કરવા દરિયાખાનના પ્રયત્ન—દરિયાખાનની મોજ અને ઉદારતા—લોકો સુખી—નાચગાનનો શોખ—એની ઉદ્ધતાઈ—દરિયાખાનના હાથમાથી સુલતાનનો છુટકારો—સુલતાન હાર્યો છતા છેવટે દરિયાખાનના હાથમાથી અમદાવાદ લીધુ—પાવાગઢનો કિલ્લો દરિયાખાનના માણસ પાસેથી જીત્યો—ચરજી પક્ષી પકડનાર તરફ સુલતાનનો પક્ષપાત—મુજાહિદખાન સુલતાનના પક્ષમા—આલમખાનની પડતી અને નાસી જવુ—દરિયાખાન આલમખાનના ગૂજરાતમા પાછા આવવાના પ્રયત્નો—સુલતાને આસફખાનને મક્કાથી પાછો બોલાવ્યો અને ગૂજરાતનો વહીવટ સોંપ્યો—આસફખાનની સલાહથી હિંદુ જમીનદારોને પડેલો ત્રાસ—હિંદુઓના ઉત્સવો વગેરે બંધ થયા અને બીજા જુલ્મો—જુલ્મોના આ વર્ણનની ચર્ચા—એ જમાનાનુ વાતાવરણ—ગૂજરાતની પડોસમા પોર્ટુગીઝોએ ખ્રિસ્તી મઝ્ઝ પર કરેલા જુલ્મોની સરખામણી—સુલતાનનુ વિચિત્ર મિશ્રણોવાળુ ચારિત્ર્ય—એનો સ્ત્રીઓનો સહવાસ અને વહેમી સ્વભાવ—બુરહાન ઉપર મહેરબાની—એને હાથે સુલતાનનુ મરણ—બુરહાને મોટા અમીરોને કતલ કરાવ્યા—બુરહાનને રસ્તામા શેરવાનખાને મારી નાખ્યો—અમદાવાદમા કારંજમા કુતબુલમુલ્કની મસ્જિદ મહેમદાવાદનુ આહુખાના—મૃગોપવન—ઉપવનની આજની સ્થિતિ— ડૉ ગટ્સે ઉપજાવેલુ કલ્પનાચિત્ર—ભમરિયો કૂવો—ઉપવનનો એક ભાગ—સુરત શહેરની પ્રાચીનતા—મલીક ગોપીનાથે એને વધાર્યું—સુરતનો કિલ્લો મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા બનાયો—કિલ્લાનુ વર્ણન—એ સમયના લેખો—અમીરો—ખુદાવદખાન ખ્વાજા સફર સલમાની—અફઝલખાન બબાણી—સૈયદ મુબારક બુખારી પૃ. ૭૯૪—૮૨૮

પ્રકરણ છત્રીસમું: પોર્ટુગીઝો પાસેથી દીવ પાછું જીતી લેવાનો આખરી પ્રયત્ન

બહાદુરશાહની નબળાઇથી ૧૫૩૮મા ઊભા થયેલા સંજોગો દીવનુ પહેલું યુદ્ધ—તુર્કીનો કાફલો ગૂજરાત તરફ—કાફલાનો સેનાપતિ સુલેમાન પાશા—કાફલાના સમાચારથી ગભરાટ—સફરના ચાલ્યા જવાથી દીવના વેપારીઓમા ગભરાટ—તુર્કી કાફલો દીવ આવ્યો—તુર્કી અને ગૂજરાતીઓ મિત્રો છતા મેળ નહોતો—બન્ને પક્ષો વચ્ચે ભારે લડાઇ—પોર્ટુ

ગીઝાની બહાદુરી–એમની સ્ત્રીઓની બહાદુરી–સુલેમાન પાશા પાછો ગયો–ગૂજરાત સાથે થયેલી સંધિ–ગૂજરાતના ફારસી ઇતિહાસોમા આ બનાવ માટે માન–સુલેમાની તોપો–પાછા ફરતા સુલેમાન પાશાની બહાદુરશાહના ખજાનાની માગણી–પોર્ટુગીઝોએ ગૂજરાત સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું, સામસામી ખટપટ–ફિરંગી વાઇસરૉય જાઓ દ કેસ્ટ્રો–ઘેરાની શરૂઆત–સુલતાન મહમૂદ દીવમા ગોવાથી ગવર્નરનો પુત્ર મદદ લઇને આવ્યો–પોર્ટુગીઝ સ્ત્રીઓની બહાદુરી–ખુદાવંદખાન સફરનુ મરણ–બીલલ જુઝારખાનની બહાદુરી અને અવસાન મોટી સુરગનુ ફાટવુ અને ગવર્નરના પુત્ર ફર્નાન્ડિઝ અને બીજાઓનુ માર્યા જવુ –આલ્વારો દ કેસ્ટ્રોનુ મદદ લઈ આવવુ ને બાજી બદલાવી–નવા આવેલાઓ શિસ્તભગ કરી લડવા ગયા ને હાર્યા એ વિજયને રૂમીખાને આપેલુ મોટું સ્વરૂપ– દ કેસ્ટ્રોએ કરેલી તૈયારી અને દીવ તરફ પ્રયાણ–ગવર્નરના હુકમથી મેન્યુઅલ ડી લીમાએ ગૂજરાતના બંદરોમા વર્તાવેલો ભયકર કેર–મગદળ અને હાસોટ બંદરોનો નાશ–છેલ્લી મોટી લડાઇ, ૧૧ નવેમ્બર, ૧૫૪૬,–ગૂજરાતની હાર અને ફિરંગીઓનો મોટો વિજય–કિલ્લો ફરી બાધવા માટે ગવર્નરે લીધેલી ઉધાર રકમ (લોન) ગોઘાની લૂટ અને કતલ–ગાધાર અને બીજા કાઠાના ગામો વેરાન કર્યા–સુલતાન મહમૂદે દીવ ફરી જીતી લેવા કરવા માડેલી તૈયારીઓ ગવર્નરના ઢંઢેરાથી દીવમા વેપારીઓ ફરી વસ્યા–ભરૂચ ઉપર હુમલો અને લૂટ–પોર્ટુગીઝ અને અરબી ઇતિહાસના અહેવાલમા સામ્ય અને ભેદની ચર્ચા–ગૂજરાત ઉપર મેળવેલ વિજયનો ગોવામા ઉત્સવ અને સરઘસ–ગૂજરાત ઉપરના વિજયનો લેખ–સુલતાન દીવ લેવા ફરી આવે છે એવા સમાચારથી કેસ્ટ્રો કાફલો લઇ દીવ જવા ઉપડે છે–વાઇસરૉયની ફ્રાસ–દ કેસ્ટ્રો ફરી દીવ ગયો અને પ્રભાસપાટણ બાળ્યુ–ઝેવિયર સેંટના સાન્નિધ્યમા દ કેસ્ટ્રોનુ મરણ–દ કેસ્ટ્રોના સિફાના બાગમા ગરેલી સોમનાથની ત્રિપુરાંતકપ્રશસ્તિ–ગુજરાતી કાપડનો વેપાર ઘટવાથી ગોવાની આવક ઘટી–પોર્ટુગીઝ ગૂજરાતના રાજ્યોની થયેલી પ્રગતિ અરબી ઇતિહાસ લેખકની ચર્ચા–દીવ

પ્રકરણ ત્રીસમું

સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજો

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ગુજરાત સલ્તનતનો સુવર્ણ યુગ

મહમૂદ બેગડાના પુત્રો

મહમૂદ બેગડાને ચાર પુત્રો હતા, તેમાનો મોટો મુહમ્મદ કાલા અને એની મા રાણી રૂપમંજરી સુલતાનની હયાતીમા જ ગુજરી ગયેલા[1] બીજા પુત્ર આબાખાનને ખોટી ચાલ માટે એના બાપના હુકમથી મારી નખાવ્યો હતો.[2] ત્રીજા પુત્ર અહમદખાને ખુદાવદખાનની શિખવણીથી ગાદીપતિ થવા પ્રયત્ન કરેલો એનુ વર્ણન પાછળ કરી ગયા. એટલે મહમૂદના મરણ પછી એનો ચોથો પુત્ર ખલીલખાન મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો એની માનું નામ હીરાબાઈ હતુ અને એ મહી નદીના કિનારા ઉપરના એક રજપૂત ઠાકોરની પુત્રી હતી[3] ખલીલખાનના મરણ પછી પાચ જ દિવસમા એનુ મૃત્યુ થયુ હતુ. સુલતાન મહમૂદ બેગડાની સાવકી મા હસરાબાઈએ પોતાના આ નાના પૌત્રનુ એની સગી મા કરતા પણ વધારે સારી રીતે લાલનપાલન કર્યું આમ સુલતાન મુઝફ્ફરની મા અને એને ઉછેરનાર હિંદુ રાણીઓ હતી.[4]

ખલીલખાન-સુલતાન મુઝફ્ફર

સુલતાન મુઝફ્ફર ગુજરાતના સુલતાનોમા સર્વથી વધારે સંસ્કારી અને વધારે વિદ્યા સંપાદન કરેલો હતો ઊંચા સંસ્કારના એક લક્ષણ તરીકે એનામા વધારે પડતી દયા હતી કાલિદાસ કહે છે તેમ રાજા હમેશા સમુદ્રની પેઠે અદસ્ય અને અભિગમ્ય હોવો જોઈએ મુઝફ્ફર માત્ર અભિગમ્ય જ હતો, એથી રાજ્યને એક નુકસાન એ થયુ કે અમીરો સત્તાશીલ થઈ ગયા અને

---

૧ મિરાતે સિકન્દરી ગુ ભા. પૃ. ૧૪૯

૨ અમદાવાદમા આસ્તોડિયે આવેલી રાણી સિપ્રી-સબરાઈની પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બાંધનાર રાણીનો પુત્ર એ જ, પૃ. એ જ આમા સિકદરીએ રાણી સરાની લખ્યુ છે તે ભૂલ છે. લેખમા સબરાઈ છે

3. એ જ, પૃ. ૧૫૦. ઠાકોરનુ નામ સિકન્દરીએ રાણા નાગા (નાગજી) આપ્યુ છે

૪ સુલતાન મહમૂદ બાળક શાહજાદાને પોતાના અંગરખામા વીંટીને હસબાઈ પાસે લઈ ગયો અને એણે એની મા કરતા પણ વધારે સ્નેહથી બાળકની સભાળ રાખી મિરાતે સિકન્દરી પૃ ૧૫૦. ખલીલખાન નાનો હતો ત્યારે એના મોટાભાઇઓ હયાત હતા, છતા આ બાળકને જોઈ મહમૂદ કહેતો કે 'મારા બાપદાદાની ગાદી આ સભાળશે'

અવ્યવસ્થા વધી ગઈ આમ છતાં પણ ગુજરાતના મુસ્લિમ યુગ ના મુસ્લિમ
આ સુવર્ણ કાળ હતો લડાઈઓ તો એ જમાનામાં બધે થતી જ
અને લડાઈ ન કરે એ રાજા નહિ એવી માન્યતા એ જમાનામાં હતી
પરંતુ મુઝફ્ફરશાહની લડાઈઓમાં પહેલા કરતાં કાંઈક રંગ જુદો દેખાતો હતો
ગુજરાતમાં તો ઈડર સિવાય કોઈ ભાગ્યે જ એવું રહ્યું નહોતું અને હવે
પણ મેવાડની દૂરથી જ માથું ઊંચકી શકતું હતું. સુલતાન મુઝફ્ફર ગુજરાત
સલ્તનતની ગાદીએ બેઠો ત્યારે એનું વય ૩૩ વર્ષનું હતું ઈ. સ. ૧૫૧૧ના
નવેમ્બરની ૨૪મી તારીખે એ તખ્ત ઉપર બેઠો [5] એના બાપના મરણ સમયે
એ હાજર નહોતો અને બીજે દિવસે વડોદરેથી અમદાવાદ આવ્યો હતો
મુઝફ્ફર અને એના પુત્ર બહાદુરશાહના સમયમાં ગુજરાતમાં જે જે બનાવો
બન્યા તે ઘણે ભાગે ગુજરાતની મ દદ ની બહાર બન્યા છે

ઇરાનના શાહનો એલચી ગુજરાતમાં

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અંત સમયમાં ઈરાનના શાહ ઇસ્માઈલે
ગુજરાતના સુલતાનના દરબારમાં યાદગાર બેગ [6] કઝલબાશ નામનો પોતાનો
એલચી મોકલ્યો. મહમૂદના છેલ્લા દિવસો હોવાથી એલચી સુલતાનની મુલાકાત
કરી શક્યો નહિ અને એને લાંબો વખત રાહ જોવી પડી [7] મુઝફ્ફર ગાદીએ
બેઠા પછી એણે એલચીને મોટા માન સાથે દરબારમાં બોલાવ્યો એલચી
સુલતાનને ભેટ આપવા માટે ફીરોઝાનો એક કીમતી પ્યાલો, રત્નો ઝવેરાતથી
ભરેલી એક પેટી અને ત્રીસ ઇરાની ઘોડા લાવ્યો હતો [8] એલચી સુલતાનની
સાથે અમદાવાદથી ચાંપાનેર જવા માટે વડોદરાને રસ્તે આવ્યો વડોદરામાં
માળવાના સુલતાનનો પુત્ર સાહેબખાન એના ભાઈ સાથેના ઝઘડામાં ગુજ
રાતના સુલતાનની સહાય માગવા વડોદરે આવ્યો હતો આ બધા વડોદરેથી

---

૫ સિકંદરી હિજરી ૯૧૭ ઈ સ. ૧૫૧૧ એના જન્મનું વર્ષ "કૃષ્ણ" એવા શબ્દ ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હિજરી ૮૮૦ નીકળે છે તે પ્રમાણે ૩૭ વર્ષ ગાદી મળી, પણ આ વર્ષ આપવા છતાં સિકંદરી ૨૭ વર્ષે ગાદી મળે છે એમ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે તવારીખોમાં આવી ભૂલો થયેલી છે

૬ સિકંદરી આ એલચીનું નામ મિરઝા ઇબ્રાહિમ લખે છે જ્યારે તબકાત વગેરે યાદગાર બેગ લખે છે

૭ તબકાત કહે છે કે એલચી આવ્યો ત્યારે મહમૂદની છેલ્લી ઘડી હતી. એ આવે છે એવા સમાચાર એમને મળતા એ શિયા હોવાથી મહમૂદને પોતાની છેલ્લી ઘડીઓમાં એને મળવાની ઇચ્છા નહોતી એમ પણ કહેવાય છે તબકાતે અકબરી, પૃ ૨૮૦

૮. સિકંદરી ગુ શા પૃ ૧૫૩ ફીરોઝ=Turquois એ એક કીમતી પથ્થર છે અને એનો રગ ફિરોઝી છે ફિરોઝી રંગ માટે એ શબ્દ ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે તે પ્રસિદ્ધ છે

ચાંપાનેર ગયા અને ત્યાં એમની ભારી મહેમાનગીરી કરવામાં આવી. એક દિવસે માળવાના સુલતાનના શાહજાદાને એક પાણીદાર હીરાની ખરીદીની બાબતમાં એલચી યાદગાર બેગ સાથે વાંધો પડ્યો.[૯] શાહજાદો એલચીના ઉતારાની સરાઈમાં કાંઈ કામ માટે આવેલો તેનો લાભ લઈ બંને વચ્ચે લડાઈ ફેલાવવા એક તકસાધુએ વિચાર્યું અને એલચીને શાહજાદો લૂટવા આવ્યો છે એમ અફવા ચલાવી. એલચીએ શાહજાદાને પોતાના ઓરડામાં ગત્રે રાખ્યો, પણ એ નાસી ગયો અને એના માણસોએ શહેરમાં વાત ચલાવી કે એલચીની માલમિલકત લૂટી બધા કઝલબાશોને મારી નાખવાનો સુલતાને હુકમ કર્યો છે. આ ઉપરથી લોકોએ સરાઈના દ્વાર તોડી લૂટ ચલાવી. કઝલબાશો અને તોફાન કરનારાઓ વચ્ચે મારામારીમાં બંનેની ખુવારી થઈ. આ સમાચાર સુલતાન મુઝફ્ફરે જાણ્યા ત્યારે તુર્ત જ ઈમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમને સિપાઇઓ સાથે બંદોબસ્ત કરવા મોકલ્યો. એલચીને પોતાને ત્યાં બોલાવી રક્ષણ આપ્યું અને એને ગયેલું નુકસાન ભરપાઈ કરી આપ્યું.[૧૦] માળવાનો શાહજાદો શરમનો માર્યો સુલતાનની રજા પણ લીધા વિના પોતાને દેશ ચાલ્યો ગયો.

પોર્ટુગીઝોએ આ બનાવની લીધેલી નોંધ

ફિરંગીઓએ આ બનાવની નોંધ જરા વિગતથી લીધી છે. ઈરાનના શાહ ઇસ્માઇલે બીજાપુર અને ખંભાતના રાજાઓ માટે સો આરબ ઘોડા વગેરે ભેટો લઇને એલચીઓ મોકલ્યા હતા. એલચી સાથે વિનંતિ કરી હતી કે બાદશાહે કઝલબાશની રાતી ટોપી અને મસ્જિદોમાં એમના મત પ્રમાણેની પ્રાર્થના કરવી. એલચીને માળવાના શાહજાદા સાથે ઝઘડો થયો, તે સાથ આવી શરતો ગુજરાતનો બાદશાહ સ્વીકારી ન શકે એ કારણે પણ ઇસ્માઇલના પ્રતિનિધિ તરફ અણગમો ઉત્પન્ન થયો હતો, એટલે મુઝફ્ફરે એલચી યાદગાર બેગને ઈરાનના શાહ માટે શણગારેલા બે હાથીઓ, કેટલાક વિચિત્ર પશુપક્ષીઓ, એક ગેંડો, સુંદર કસબી કપડાં વગેરે કીમતી ભેટો[૧૧] આપી, રક્ષકો સાથે

૯ હીરાની ખરીદી માટેની તકરારની વાત માત્ર સિકંદરીમાં જ છે. માળવાના શાહજાદા અને એલચીની તકરારનું ખરું કારણ સમજાય તેવું નથી. પણ શાહજાદો અવિચારી હતો અને તકરાર પછી ખબર આપ્યા વિના નાસી ગયો એ ઉપરથી એનો વાંક એલચી કરતાં વધારે હશે એમ કહી શકાય.

૧૦ સિકંદરી પૃ. ૧૫૬માં લખે છે કે છ લાખ એ સમયના ગુજરાતી ટકા નુકસાનીમાં આપ્યા. વિદાય વખતે એલચીને બીજા એક લાખ ટકા, ઝભ્ભા અને બીજી ભેટો આપી તે જુદી.

૧૧ સિકંદરી પૃ. ૧૫૬માં સાત હાથી ઝલવાળા અને વરુ તથા બીજા જનાવરો ને પક્ષીઓ આપ્યા એમ લખે છે, પણ પોર્ટુગીઝ અહેવાલ બે હાથી લખે છે તે ખરું લાગે છે. એમાં વરુને બદલે ગેંડો કહે છે તે પણ ખરું છે.

સુરત બંદરેથી હોરમઝ બંદર જવાની સગવડ કરી સુરતમા એલચીએ પોતા માટે એક ખાસ વહાણની માગણી કરી પોતે હોરમઝ બંદરે તુરતમા જ ઊપડતા એક વહાણમા આગળ ગયો અને ભેટની વસ્તુઓ તથા જનાવરો પાછળ બીજા વહાણમા ચડ્યા ફિરંગી અહેવાલ કહે છે કે સુરતના અમલદારોએ જાણીબૂઝીને એવુ વહાણ આપ્યુ કે એનો કૂપદંડ દરિયામા થોડે છેટે જતા પવનથી તૂટી ગયો અને વહાણની વસ્તુઓ પાછી લાવવામા આવી એલચી પોતાને દેશ પહોંચ્યો અને સુરતના અમલદારોની યુક્તિઓ જાણી ગુજરાતના બાદશાહના વર્તણુ માટે દિલગીર થયો[૧૨]

સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની આતરિક વ્યવસ્થા એવી રીતે કરી કે એટના વિભાગમા અદર તોફાનો થવાનો ભય રહ્યો નહિ મુઝફ્ફરશાહ અને એના પુત્ર બહાદુરશાહની લશ્કરી પ્રવૃત્તિ આ કારણથી મોટે ભાગે ગુજરાતની બહાર ચાલતી રહી આમ છતા ગુજરાતના ઈશાન ભાગની સરહદમા એવા કેટલાક બનાવો બની રહ્યા હતા કે થોડો વખત અશાતિનો ભય પડ્યો સૌરાષ્ટ્રમા જૂનાગઢ અને ગુજરાતમા ચાપાનેર જીતીને ખાલસા કર્યા પછી સામાન્ય રીતે દેશમા સુલતાન સામે માથુ ઊંચકનાર કોઇ રહ્યુ નહોતુ નાના હિંદુ રાજ્યો હતા પણ તે મુસલમાન સત્તાના સપૂર્ણ કાબૂ નીચે આવી ગયા હતા ઈડરના રાજાને મૂળથી જ અમદાવાદના સુલતાન સાથે બનાવ નહોતો, પરતુ મહમૂદના સમયમા એણે પણ બાદશાહનુ સાર્વભૌમત્વ સ્વીકાર્યુ હતુ

ચિતોડના રાણા સાંગાના હાથ નીચે રજપૂત-હિંદુઓનુ વધતુ બળ

હવે એક બાજૂ પૂર્વ તરફ માળવામા મુસલમાન રાજ્ય હતુ, પરતુ હિંદુ કે મુસલમાન સમયમા ગુજરાત માળવાના સબધો સારા ટક્યા નથી એ મધ્યકાલીન યુગના રાજાઓના માનસ પ્રમાણે પોતાની પ્રજામા શાતિ હોય તો અકારણ કે સકારણ પાડોશી રાજ્યો ઉપર ચડાઇ કરવી એ રાજધર્મ ગણાતો એટલે ગુજરાતના સુલતાનોને પણ માળવા ખાનદેશ અને દક્ષિણમા કોઈ કારણ મળતા લડાઈ કરવાનું સહેલું થઈ જતું આ સમયમા જ મેવાડ એ એક જ મહાન હિંદુ રાજ્ય હતુ કે જેનું સર્વોપરીપણ ગી ન

૧૨ પોર્ટુગીઝની નોંધનું વિગતવાર વર્ણન પ્રો કોમીસેરિયેટે આપ્યુ છે બંદર ઉપર બનેલા બનાવોની હકીકત પોર્ટુગીઝો ઘણે ભાગે વિગતવાર અને ખરી લખે છે, પણ એમની બીજી હકીકતો સાંભળીને નોંધેલી હોવાથી તદ્દન ખરી હોતી નથી 'કોમેંટરીઝ ઑફ ઍફોન્ઝો ડી આલ્બુકર્ક' ઉપરથી એ હકીકતો લીધેલી છે

રજપૂત રાજ્યો સ્વીકારતા[૧૩] આમ છતા પણ મુસલમાનોમા ધર્મની વાત આવતા જે રીતે એકબીજાના સામાન્ય કલેશો ભૂલી જઇ સપ થતો એવો સપ હિંદુ રાજ્યોમા ખાસ જણાતો નહોતો આ વાત આપણા આખાયે દેશના ઇતિહાસમા શરમ સાથે આપણે સ્વીકારવી પડે તેમ છે.[૧૪]

સોળમી સદીમા આ પ્રમાણે ઉત્તરમા દિલ્હી[૧૫] અને દક્ષિણમા માળવા તથા ગુજરાતના મુસલમાન રાજ્યોની વચમા મેવાડમા રાણા સગ્રામસિંહ (સાગા)ની સત્તા સર્વોપરી થતી જતી હતી અને રજપૂતાના, માળવા અને મધ્ય હિંદના હિંદુ રાજ્યો એકત્ર થઇ કાઇક કરી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા ગુજરાતમા ઇડરનુ રાજ્ય સુલતાનને તાબે છતા મેવાડની સરહદને અડીને આવેલુ હતું એટલે આ ભાવનાની અસર ઇડરને થાય એ સ્વાભાવિક હતું[૧૬]

ઈડર રાજ્યના વારસાના હક માટે મેવાડ અને ગુજરાતની સત્તાઓની ખેંચતાણ

રજપૂત સત્તાના બળની આ રીતે સામાન્ય પ્રગતિ થઇ રહી હતી, ત્યારે માળવામા જે બનાવો બની રહ્યા હતા એમા ગુજરાતે જે ભાગ લીધો તેનુ વર્ણન આગળ કરીશુ પરતુ ઉપર કહી તે પરિસ્થિતિની ઘર આગણે શી અસર થઇ તે જોઇએ આ સમયે ઇડરમા રાણા ભાણના પુત્ર રાણા ભીમનુ રાજ્ય હતુ અને એણે ગુજરાતના બાદશાહોનુ સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારેલુ હતુ માળવાના બનાવોમા સુલતાન મુજફ્ફરનુ ચિત્ત રોકાયેલુ હતુ અને માળવામા પરિસ્થિતિ સુધારવાના પગલા એ લઇ રહ્યો હતો તે કારણે ગોધરામા મુકામ રાખ્યો હતો.[૧૭] પાટણનો સૂબો એ સમયે ઐનઉલ્મુલ્ક ફુલાદી હતો. એ

---

૧૩ શ્રી ગૌરીશકર ઓઝા કૃત 'ઉદયપુર રાજ્ય કા ઇતિહાસ,' પૃ ૩૪૭

૧૪ મુસલમાનો અદર અદર લડયા છે, પણ હિંદુ સામેની લડાઈમા એકત્ર થયા છે એવા ઘણા દાખલા મળે છે બહાદુરશાહના સમયમા એવા દાખલા જોઈશુ હિંદુઓમા એટલી હદ સુધી ધર્મને નામે સપ થયો નથી

૧૫ દિલ્હીનુ રાજ્ય આ સમયે નબળુ પડી ગયુ હતુ બહાદુરશાહના સમયમા એ ચર્ચા કરીશું

૧૬ ઈડર સમય વર્તીને રાજરમત રમ્યા કર્યુ છે અને આજ સુધી ટકયુ હતુ મેવાડની સત્તાના મધ્યાહ્ન સમયે એને ભૌગોલિક કારણે મેવાડની સત્તાની હૂફ હતી એમ લાગે છે

૧૭ તબકાતે અકબરી, પૃ ૨૮૬ તબકાત લખે છે કે સુલતાન અઠવાડિયુ અમદાવાદમા ગાળી ત્યા દેશની આતરિક વ્યવસ્થાની ગોઠવણ કરી માળવા જવા ગોધરા આવી રહ્યો સિકદરી અમદાવાદનો ઉલ્લેખ કરતી નથી આ વખતે રાજધાની અમદાવાદ નહિ પણ ચાપાનેર હતી એટલે એને અમદાવાદ વ્યવસ્થા માટે આવવુ પડેલુ

લશ્કર લઈ જાગાગઢની હજૂરમા ગોધરા આવવા નીકળ્યો હતો એ વખતે રાણા બીજે સાગરમતીના પૂર્વ કિનારાનો સલ્તનતનો ભાગ લૂટવા માડ્યો[૧૮] આ સમાચાર સાભળીને ઐનુલ્મુલ્ક ઈડર તરફ ગયો અને મોડાસા આગળ રાણા સાથે એને લડાઈ થઈ એમા એ હારીને પાટણ પાછો ગયો એનો ભાઈ અબ્દુલમુલ્ક ૨૦૦ માણસો સાથે રાણા સાથે લડતા મરાયો[૧૯] આ સમાચાર સુલતાનને મળતા જ એણે માળવા તરફ જવાનું બંધ રાખી ઈડર તરફ કૂચ કરી અને મોડાસા આવી ઈડર તરફ ચડાઈ કરી સુલતાન મોટુ લશ્કર લઈને આવે છે એ સમાચાર મળતા રાણો વિજયનગ ના ડુગર તરફ નાસી ગયો[૨૦] અને સુલતાને ઈડર આવીને ત્યાના મકાનો, મદેરો અને મદિરોનો નાશ કરવાનો હુકમ આપ્યો.[૨૧] રાણા બીજે હવે સુલતાનના બ્રાહ્મણ પ્રધાન ગોપીનાથ મલિકની મારફતે સુલેહ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.[૨૨] એણે ગોપી મલિક મારફત સુલતાનને અરજ કરી કે ઐનઉલ્મુલ્કે જૂની અદાવતને લીધે ઈડરના મુલક ઉપર હુમલો કરી લડાઈ કરી હતી અને પોતાના બચાવ માટે પોતે લડાઈ કરવી પડી તે માટે દિલગીરી દર્શાવી રાણાએ સુલતાનને આઠ લાખ ટકા ખડણી તરીકે એકસો ઘોડા સાથે પોતાના વકીલ મારફત મોકલી આપ્યા, અને ઉપરે તાત્કાલિક સુલેહ ઈ સ ૧૫૧૩મા થઈ[૨૩]

---

૧૮ સિકન્દરી ગુ ભા. પૃ ૧૫૮ સિકન્દરી બીજે બળવો ઉઠાવ્યો એટલુ જ લખે છે તબકાતે અકબરી તકનો લાભ લઈ લૂટફાટ કરી એમ લખે છે,

૧૯ સિકન્દરી પૃ ૧૫૮ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૯૬

૨૦ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૧૫૮ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૯૬ સિકન્દરી, રાસમાળા, અને કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી માત્ર પહાડોમા ભરાઈ ગયો એમ કહે છે, જ્યારે તબકાત અને ફિરિશ્તા વિજયનગર કહે છે તબકાતના ભાષાતરકાર હજી આમા ગોટાળો જ કરે છે અને ફિરિશ્તાના ભાષાતરકાર બ્રિગ્સ પણ વિસનગર લખે છે તે ભૂલ છે

૨૧ સિકન્દરી અને તબકાત પૃ ઉપર મુજબ બન્ને ગ્રથો લખે છે કે રજપૂતોની ભારે ખુવારી થઈ અને સુલતાને એવો નાશ કર્યો કે ઈડરમા બાગ મકાન કે મદિરનુ નામ નિશાન ન રહ્યુ

૨૨ સિકન્દરી પૃ ૧૫૮ અને તબકાત પૃ ૨૯૭ આ પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ પ્રધાનનુ વર્ણન આગળ કરીશુ આ નામમા આ બે ગ્રથોએ બરોબર લખ્યુ છે તબકાત મલિક કોબી જુનારદાર એટલે બ્રાહ્મણ એમ સ્પષ્ટ લખે છે અને સિકન્દરી એ અસલ બ્રાહ્મણ હતો એમ લખે છે ફિરિશ્તા મોબા અને ગોપાલ એમ જુદીજુદી પ્રતોમા લખે છે અને એના ભાષાતરકાર બ્રિગ્સ મદનગોપાળ પણ લખે છે

૨૩ સિકન્દરીમા ખડણીની સખ્યા લખેલી નથી આમા જુદીજુદી નકલો પણ એકમત નથી તબકાતની એક નકલ આઠ લાખ અને બીજી વીસ લાખ લખે છે એક નકલ ટકાને બદલે રૂપિયા લખે છે તારીખે અલ્ફી વીસ લાખ ટકા લખે છે કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમા આઠ લાખ રૂપિયા લખે છે

આ રાણો ભીમસિંહ પણ ઈડરનો હકદાર વારસ નહોતો એનો ભાઈ સૂર્યમન રાણા ભાણની પછી અઢાર માસ ગાદીએ રહીને ગુજરી ગયો એની પછી એનો પુત્ર રાયમન રાજા થયો, પરંતુ એ નાની વયનો હતો એટલે એનો કાકો ભીમ એને ઉઠાડી પોતે રાજ્ય પચાવી પડ્યો હતો રાયમન મેવાડના રાણા સાંગાને શરણે ગયો અને એણે પોતાની પુત્રી રાયમનને પરણાવી આ સમય દરમ્યાન ભીમ પણ દેવલોક પામ્યો એનો પુત્ર ભારમન ઈડરની ગાદી માટે, ઉપર વર્ણવેલી સુલેહથી ગુજરાતના સુલતાનનો આશ્રય હોવાથી, પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પણ રાણા સાંગાની સહાયથી રાયમન ઈડરનો રાજા થયો[24] સુલતાન મુઝફ્ફરને આ કારણથી ઈડર અને મેવાડની સત્તાઓ સાથે વેર કરવાનું કારણ મળ્યું સુલતાને અહમદનગરના જાગીરદાર નિઝામઉલ્મુલ્કને ઈડર ઉપર ચડાઈ કરી રાયમનને ઉઠાડીને ભારમનને ગાદીએ બેસાડવા હુકમ કર્યો આ નિઝામઉલ્મુલ્ક ચાંપાનેરના જયસિંહ પતાઈ રાવળનો પુત્ર હતો અને બળ તથા બહાદુરીને માટે પ્રસિદ્ધ હતો[25] જયસિંહના મરણ પછી એને મુસલમાન રીતે ઉછેરી હુસેન બહમની નામ આપેલું અને નિઝામઉલ્મુલ્કનો ખિતાબ આપેલો સુલતાન પોતે પણ અમદાવાદથી અહમદનગર આવ્યો, અને નિઝામઉલ્મુલ્કને ભારમનને સાથે લઈને ઈડર ઉપર ચડાઈ કરવા હુકમ કર્યો[26] અહમદનગર(હિંમતનગર)થી નિઝામઉલ્મુલ્ક આવે છે એ ખબર મળતાં રાણો રાયમન વિજયનગરના ડુંગરો તરફ નાસી ગયો અને નિઝામઉલ્મુલ્કે સુલતાનની આજ્ઞા પ્રમાણે ભારમનને ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે રાયમનની પાછળ પડ્યો અહીં ડુંગરોમાં રાયમનના માણસો સાથે નિઝામઉલ્મુલ્કને લડાઈ થઈ એમાં બંનેની ભારે ખુવારી થઈ સુલતાને નિઝામઉલ્મુલ્કને પોતાની સૂચનાઓથી વધારે પડતું કર્યું તે માટે ઠપકો આપ્યો અને અમદાવાદ બોલાવી લીધો[27] નિઝામઉલ્મુલ્કની તબિયત ઠીક ન હોવાથી એની સારવાર કરવા હકીમોને ફરમાવી સુલતાન ચાંપાનેર ગયો અને ત્યાંથી મલિક નુસરતઉલ્મુલ્કને ઈડર મોકલ્યો

૨૪ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૯૦-૯૧ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૯૯-૩૦૦

૨૫ સિકંદરી અને ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસમાં આ બાબત છે તબકાત માત્ર નામ આપે છે એની વિગત આગળ જોઈશું

૨૬ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૦-૩૦૧ આ વિગત તબકાતમાં બરોબર આપેલી છે સિકંદરી લખે છે કે રાયમલ વિજયનગરના ડુંગરમાંથી લડાઈ કરતો એમાં સુલતાનના લશ્કરની પણ ખુવારી ઘણી થએલી અને હાર ખાધેલી અહમદનગરથી સુલતાન અમદાવાદ આવ્યો

૨૭ આ હકીકત માત્ર તબકાત (પૃ ૩૦૦)માં જ આપેલી છે

નસરતઉલ્મુલ્ક ઈડર પહોંચે તે પહેલા નિઝામઉલ્મુલ્કે ઈડરમા એકસો થોડે સવાર સાથે ઝહીરઉલ્મુલ્કને મૂકી પોતે ચાપાનેર સુલતાન પાસે જવા ઊપડ્યો. આ તકનો લાભ લઇ વિજયનગરના ડુંગરોમાથી રાયમલે આવી ઈડરની ગાદી પાછી લીધી અને ઝહીરઉલ્મુલ્ક બહાદુરીથી લડ્યો એમા માર્યો ગયો વિજયનગરના ડુંગરોમા ભરાઇ રહી ઈડરના રાજાઓ વારવાર બચી જતા તેથી ત્યા સુધીનો મુલક વેરાન કરી નાખવા સુલતાને નસરતઉલ્મુલ્કને હુકમ કર્યો[૨૮] ઈડર બાજૂ શાંતિ થવાને હજી વાર હતી તે આગળ જોઇશુ.

હવે ઈડરની વાત જરા બાજૂએ રાખી, મધ્ય ભારતમા રાણા સગ્રામસિંહની સરદારી નીચે રજપૂતોના બળની જે પ્રગતિ થઈ રહી હતી તેની અસર ગુજરાતના પાડોશી પ્રાંત માળવામા કેવી થઇ તે જોઈએ મુસલમાન તવારીખકારોએ ગુજરાતના સુલતાનોની માળવાની લડાઇના ખૂબ લાંબા વર્ણનો આપ્યા છે એમાનુ બધુ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે ઉપયોગનુ નથી, એટલે જરૂર જેટલું વર્ણન ટૂંકામા કરીએ

માળવામાં મેદિનીરાયના રજપૂતોની સત્તા

માળવામા સુલતાન મહમૂદ ખિલજી બીજો એના મોટા ભાઈ સાહિબખાનને કાઢી મૂકી પોતે ગાદીએ બેઠો હતો, અને આ સાહિબખાન ગુજરાતના સુલતાનની મદદે આવેલો અને એકાએક પાછો ચાલ્યો ગયેલો એ પાછળ જોઇ ગયા સુલતાન મહમૂદ કાચા કાનનો અને અસ્થિર મનનો હતો. મુસલમાન અમીરોએ એને રમકડા જેવો ગણી બધી સત્તા પોતાના હાથમા લેવાની રમત રમવા માડી[૨૯] મહમૂદે આમાથી બચવા માડુમાથી બહાર નીકળી પોતાના એક બળવાન રજપૂત સરદાર રાયચદ—જે ઇતિહાસમા મેદિનીરાય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે[૩૦]—ની મદદ લીધી અને મહમૂદને માળ-

---

૨૮ આ વિગત તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૪મા જ આપેલી છે, સિકંદરીમા નથી ફિરિસ્તા લખે છે ને મરાયેલાની સખ્યા આપે છે તબકાત કહે છે કે આ હારની ખબર ઝડપથી ચાપાનેર આપવામા આવી તબકાત ભારમલને બદલે બિહારમલ લખે છે

૨૯ શ્રી ઓઝાકૃત ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૩ મુસલમાન તવારીખોએ આ બધી હકીકતોમા અતિશયોક્તિ કરીને તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે માળવાને રજપૂતોના હાથમાથી બચાવી સાહિબખાન અને મહમૂદ વચ્ચે વહેંચી આપવા મુઝફ્ફરે વચ્ચે પડીને નિશ્ચય કર્યો હતો એમ લખે છે મેદિનીરાય અને એના રજપૂતો માટે 'પુરબિયા કાફિરો" એવા શબ્દ વાપર્યા છે

૩૦ બધી તવારીખો અને શ્રી ઓઝા મેદિનીરાય નામ લખે છે, પરતુ ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસ-ઝફરૂલવાલીહ પૃ ૧૦૩-મા એનુ નામ રાયચદ હતુ અને મેદિનીરાય માત્ર ખિતાબ હતો એમ લખ્યુ છે

વાની ગાદી પાછી અપાવી અમીરોએ તાત્કાલિક ગાદીએ બેસાડેલા સાહીબખાનને નસાડી મૂક્યો. આ ઉપકારથી વશ થઈ મહમૂદે મેદિનીરાયને પોતાનો મુખ્ય અમીર અને પ્રધાન બનાવ્યો આમ માળવામા રજપૂતની સત્તા ઉપર આવતા જોઈ મુસલમાન અમીરોએ દિલ્હીના સિકંદર લોદી અને ગુજરાતના સુલતાનની મદદ માગી[31] અગાઉ એવી વાતો ચલાવી કે માળવામા હિંદુઓ ખૂબ જોરમા છે અને મુસલમાન ધર્મ તથા રીતરિવાજોનો નાશ થતો જાય છે, મુસલમાનોને મારી નાખવામા આવે છે અને મેદિનીરાય સુલતાન મહમૂદને મારવાનો પણ ઇરાદો રાખે છે.[32] ઈ સ. ૧૫૧૫મા માળવાથી કરીમખાન ચાદશેખ વગેરે અમીરો આ સમાચાર લઈ ગુજરાતના સુલતાન પાસે આવ્યા હતા[33] માળવામા રહેલા અમીરોએ બીજી તરફથી સુલતાન મહમૂદને પણ મેદિનીરાયની વિરુદ્ધ કાન ભભેરવાનુ ચાલુ રાખ્યુ હતુ આ કારણોને લઇને મેદિનીરાયે મુખ્ય લશ્કરી અને બીજા મોટા અમલદારો તરીકે હિંદુઓને ગોઠવ્યા હતા એટલી વાત સાચી હતી[34] વળી કાચા કાનનો સુલતાન પોતાને હરકત કરશે એવી ખાતરી થવાથી પોતે સુલતાનની હજૂરમા જાય ત્યારે પાચસો બળવાન રજપૂતોને સાથે લઇને જતો. આ વાત પણ મુસલમાન અમીરોએ મહમૂદને ઊલટી રીતે સમજાવી[35]

મુઝફ્ફરે ધારના ઉરણ બાગની મહેલ કરી

આ બધુ માળવામા બની રહ્યુ હતુ ત્યારે મુઝફ્ફરશાહને માળવા જીતી લેવાનો ખરો લાગ છે એમ ત્યાંના અમીરોએ સમજાવેલુ, પરતુ એક

---

૩૧ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૩ સિકંદરી આ અમીરો તો મુઝફ્ફરશાહને હિંદુઓની સત્તાનુ અને મુસલમાન ધર્મને થતી હાનિનુ વર્ણન કરી ફરિયાદ કરે છે એ વાત ધર્મ ઝનૂનથી લખે છે

૩૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૧ તબકાતનુ વલણ પણ એવુ જ છે, પણ સિકંદરી જેવા ઝનૂની શબ્દો એમા નથી લખેલા

૩૩ આ નામો સિકંદરીએ આપ્યા છે પૃ ૧૬૧ તબકાત, પૃ ૩૦૧મા ચાદખાનને બદલે શેખ જાઈલદા નામ છે

૩૪ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૩ મુસલમાન તવારીખોએ આ હકીકતને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપ્યુ છે, આત્મરક્ષણની વાત લખી નથી મેદિનીરાયના ચારિત્ર્યમા આ બાબત ચર્ચા કરીશુ એ મહમૂદને વફાદાર જ હતો

૩૫ એ જ. પૃ એ જ એમા દિલ્હીથી સાહીબખાનની સહાયતા માટે બાર હજારની સેના મોકલાવવી એમ લખે છે મેદિનીરાય પાચસો અગરક્ષકો સાથે મહમૂદના દરબારમા જતો એ વાત ઉદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમા છે, તવારીખોમા નથી તવારીખો તો એટલે સુધી લખે છે કે સુલતાનને પાણી પીવુ હોય તોપણ હિંદુ પાય એટલી બધી સત્તા મેદિનીરાયે જમાવી હતી

મુસલમાને રાજ્ય મારે વિના કારણ લડીને રાજ્ય પચાવવું એ ઠીક ના લાગ્યું[36] પરંતુ માળવાના હિંદુઓનું જોર તોડવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો અને એ કારણે સરહદના દાહોદ વગેરે સ્થળો મજબૂત કરી પોતે માળવાની હદ ઉપર મુકામ કર્યો હતો અને ગુજરાતની આનરિક વ્યવસ્થા શાહજાદા સિકંદરખાનને સોંપી હતી. સુલતાને ધારના વજીરદારની આશ્રય માટે માગણી આવવાથી ત્યાં કિવામઉલ્મુલ્કને મોકલ્યો સુલતાન મહમૂદ ખિલજીની મુશ્કેલીનું અને ધારના સુલતાન ગ્યાસુદ્દીને બાંધેલા હરણ બાગનું વર્ણન કિવામઉલ્મુલ્કે બાદશાહ આગળ આવીને એવી રીતે કર્યું કે સુલતાનને એ બાગ જોવાનું મન થયું અને ચાર હજાર સવારોનું લશ્કર અને ૧૫૦ હાથી લઈ સુલતાન ધારના મોટા સરોવરને કાંઠે ગયો ને ત્યાં પડાવ નાખ્યો[38] આ વખતે અહમદનગરવાળા પતાઈ રાવળનો પુત્ર નિઝામઉલ્મુલ્ક પોતાના નાના ભાઈ ગાજિસહને નાસવા મળવા ગયો હતો ત્યાંથી પાછા વળતા માંડુના કિલ્લા પાસે રજપૂતોની ટુકડી સાથે એને લડાઈ થઈ અને એમાં થોડી ખુવારી પણ થઈ[39] સુલતાને આ નકામી લડાઈ કરવા માટે નિઝામઉલ્મુલ્કને ઠપકો આપ્યો સુલતાન મુઝફ્ફર એક દિવસ હરણ બાગની મહેલ કરી ત્યાંના મહેલો જોઈ પાછો ફર્યો અને ચાંપાનેર આવ્યો. નિઝામઉલ્મુલ્કની લડાઈ અને બાગની મહેલમાં સુલતાન મુઝફ્ફર સાથે તવારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા હુસામુદ્દીનખાન હાજર હતો અને એણે નજરે જોયેલી વાત લખી છે[40] ધારના હરણ બાગની નકલ પાછળથી ગુજરાતમાં મહમૂદાબાદ(મહેમદાવાદ)માં થઈ તે આગળ જોઈશું

માળવાનો મહમૂદ ખિલજી મુઝફ્ફરને શરણે આવ્યો

આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે વિરોધી અમીરોની શિખવણીથી પોતાને હાનિ ન થાય માટે મેદિનીરાયે સુલતાન મહમૂદ ઉપર દેખરેખ રાખવા પોતાના માણસો રાખ્યા હતા, છતાં પણ એ સુલતાનનું માન સંપૂર્ણ

36 સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૫૭ અને ૧૬૮

37 એ જ પૃ ૧૫૮ માળવાની હદ ઉપરથી સિકંદરખાનને ચાંપાનેર મોકલ્યો

38 સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૫ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૯૯ તબકાત બાર હજારને બદલે બે હજારની સંખ્યા લખે છે

39 સિકંદરી ગુ. ભા પૃ ૧૬૦ આ ઉપરથી પતાઈ રાવળનો એક પુત્ર નાસવામાં સત્તા ધરાવતો હશે એમ લાગે છે અને મુસલમાન થયેલો ભાઈ સારો સબંધ રાખતો હશે એમ સમજાય છે

40 એ જ પૃ ૧૬૦ આ હકીકત બીજી તવારીખોએ નથી નોંધી, જો કે બહાદુર શાહીના ઉતારા ઘણાએ કર્યા છે

રીતે જાળવતો હતો અને એના હિતની વિરુદ્ધ કાંઈ કરતો નહોતો પરંતુ માળવાના સુલતાને અમીરોની શિખવણીથી માંડુથી નાસી જવાનો નિર્ણય કર્યો એક દિવસ શિકારનું બહાનું કાઢી મહમૂદ માંડુથી દૂર નીકળી ગયો અને સાથેના રજપૂત સિપાઈઓ રાત્રે સૂઈ ગયા ત્યારે કૃષ્ણા નામના એક રજપૂતને સોનાના ઇનામની લાલચ આપી, પોતાની એક માનીતી રાણી કનકકુમારીને સાથ લઈ ઘોડા ઉપર કૃષ્ણા સાથે ગુજરાતને રસ્તે નીકળી પડ્યો[41] ગુજરાતની હદમાં આવતાં દાહોદના વહીવટદારે એનું સ્વાગત કરીને સુલતાન મુઝફ્ફરને ચાંપાનેર ખબર મોકલાવી ગુજરાતના સુલતાનને તો આ વાત પસંદ હતી, એટલે મારી ગણ્યામાં ઘોડાઓ, તંબૂઓ, કપડાં વગેરે સાધનો એક બાદશાહને શોભે એવાં મોકલ્યાં અને માળવાના સુલતાનનું ભારે સ્વાગત કરી પોતાના અમીરો પાસે એની કદમબોસી કરાવી[42] મેદિનીરાયના જાસૂસોએ આ સમાચાર એને મોકલ્યા તવારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક લખે છે કે સુલતાન મુઝફ્ફરે કુરાને શરીફમાંથી શુકન જોઈ માળવાના હિંદુઓ સામે ધર્મયુદ્ધ જાહેર કરી, માળવી સુલતાનને સાથે લઈને ઈ સ ૧૫૧૭માં માંડુ ઉપર ઝડપથી ચડાઈ કરી[43] ગુજરાતનો વહીવટ શાહજાદા સિકંદરને સોંપી, શાહજાદા બહાદુરખાન અને લતીફખાનને સાથે રાખ્યા

ગુજરાતના સુલતાને માળવા સર કર્યું · મેદિનીરાયનું ઉદાર ચારિત્ર્ય

આ બાજુ મેદિનીરાયે પોતાના થોડા ખાસ માણસોને માંડુનું રક્ષણ[44] કરવાનું સોંપી પોતે રાણા સાંગાની મદદ લેવા ચિતોડ ગયો સુલતાન મદ

---

૪૧ આ હકીકત માત્ર સિકંદરીએ આપી છે (ગુ ભા પૃ ૧૬૨) રાણીનું નામ કનકકુંવરા લખ્યું છે

૪૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૩ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૨ ૩ માળવાનો સુલતાન ભાખોરગામ જે દાહોદથી દસ ગાઉ દૂર છે ત્યાં આવ્યો ત્યાર ત્યાંથી મુઝફ્ફરને ખબર મોકલવામાં આવી આ ગામને ગુ ભા માં બાનકોરા લખ્યું છે તબકાતે બાકોરા લખ્યું છે

૪૩ મુઝફ્ફરે કમસરખાન નામના અમીરને આ બધી સગવડ લઈને મોકલ્યો તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૨માં બાદશાહને લાયકની ચીજો મોકલી એમ લખે છે, જ્યારે સિકંદરી વિગતવાર હાથી ઘોડા તંબૂ ખજાનો અને ગુલામ કન્યાઓ તથા ખુબસૂરત ગુલામ છોકરાઓ મોકલ્યા એમ લખે છે (પૃ ૧૬૩) તબકાત કહે છે કે માળવી સુલતાનને ખુશ કરવા મુઝફ્ફરે આટલું બધું કરવા છતાં એનું કુટુંબ માંડુના કિલ્લામાં રજપૂતોના હાથમાં હતું, તેથી એનું મન ઉદાસ હતું

૪૪ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૩ ૬૪ સિકંદરી કહે છે કે તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક એ પ્રમાણે શુકનની વાત લખે છે

મૂનો જનાનો કિલ્લામા હતો સુલતાન આવી રીતે વઢમાંડી વિના માળ્યુ ગુજરાતમા નાસી ગયો અને ગુજરાતના સુલતાનને માળવા ઉપર ચડાઈ કરવા લઈ આવ્યો તેમ છતા પણ મેદિનીરાયે મહમૂદના જનાનાની રાણીઓ સાથે ઉત્તમ વર્તાવ રાખ્યો માંડુમા એ વખતે મેદિનીરાય સર્વસત્તાધીશ હતો, છતા એણે રાણીઓનુ માન અને ખર્ચ પહેલાની પઠે ચાલુ રાખ્યા એણે રાણીઓને કહ્યુ કે 'સુલતાન ફકીર થઈને દેશમાથી ચાલ્યા જાય એવુ કાઈ વર્તન મેં કર્યું નથી કે રાજદ્રોહ કર્યો નથી તમે સુલતાનને પોતાના મુલકમા પાછા બોલાવો અને વઝીરની પદવી એ બીજાને સોપશે તો હુ સુલતાનના પગરખા ઊચકવા રહીશ,[૪૫] મેદિનીરાયે એક વાર રજપૂતને છાજે એવી નિમકહલાલ વર્તણૂક માળવાના સુલતાન સાથે રાખી હતી એટલુ તો મુસલમાન તવારીખકારો પણ કબૂલ કરે છે, આમ છતા પણ અસ્થિર મનના સુલતાને જ્યારે એને દગો દીધો ત્યારે એણે પોતાના મોટા સરદારોને કિલ્લાનુ રક્ષણ સોંપી ગુજરાતના સુલતાનને ભેટ વગેરે મોકલાવી સુલેહ કરવા માટે અને કિલ્લો સોંપી દેવા માટે એક મહિનાનો સમય માગી લડાઈ બંધ રાખવાની સૂચના આપી[૪૬] કિલ્લાના સરદારોની માગણી સુલતાન મુઝફ્ફરે પણ કબૂલ રાખી,[૪૭]

૪૫ સિકંદરીમા (પૃ ૧૬૫)મા આ બધા રજપૂત સરદારોના નામ આપ્યા છે એમા રાય પિથોરા, ભીમકરણ, શાદીખાન પુરબિયા, ગણ અને ઉગ્રસેન મુખ્ય હતા રાય પિથોરા અગર પિથુરા એ પૃથ્વીરાજનુ મુસલમાનોએ લખેલુ નામ છે ઓઝાજી લખે છે કે મુનશી દેવીપ્રસાદ ભીમકરણને બદલે હેમકરણ નામ લખે છે અને ભીમકરણ નામ માત્ર સિકંદરીમા છે પરતુ સિકંદરીમા એ બને નામો મળે છે (પૃ ૧૭૨) એટલે હેમકરણ નામ ખરુ હોય રાય પિથોરા મેદિનીરાયનો પુત્ર છે ઓઝાજી લખે છે કે માળવાના સુલતાન જ્યારે ગુજરાતના સુલતાનની મદદ લેવા ગયો ત્યારે મેદિનીરાય રાણા સાંગાની મદદ લેવા ગયો મિરાતે સિકંદરીમા (ગુ ભા પૃ ૧૭૧-૭૨) મેદિનીરાયની ખાનદાનીનુ વિગતવાર વર્ણન આપ્યુ છે મેદિનીરાયે માત્ર મુસલમાન અમીરો સુલતાનને ઊંધે રસ્તે દોરતા તેમને માટે જ સખ્તાઈ કરેલી, પરતુ સુલતાન માટે તો એ વફાદાર હતો મુસલમાન તવારીખ રજપૂતોને ભાંડતા પણ આટલી સત્ય હકીકત લખે છે તે નોંધપાત્ર છે

૪૬ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૩ આમા મેદનીરાયે પૃથ્વીરાજને કાગળ લખ્યો કે મુજફ્ફરશાહને સુલેહની વાતો કરીને એક માસ દેરો લગાવવો અને પોતે રાણાની મદદ લઈને આવે છે એમ લખ્યુ છે સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૫-૬૬મા લખે છે કે હિંદુઓએ હલકા કાવાદાવા શરૂ કર્યા અને કમસરખાન તથા બુરહાનખાનને ભેટ મોકલી શરણુ માગ્યુ ને કિલ્લો ખાલી કરવા મુદત માગી એવો દેખાવ પણ કરવા માડ્યો

૪૭ મુઝફ્ફરે આ માગણી કબૂલ રાખી એનું કારણ આપતા તબકાતે અકબરી ૨૫૯ લખે છે કે મુઝફ્ફરને એ સિવાય બીજો માર્ગ જ નહોતો કારણ કે માળવાના સુલતાનનો જનાનો કિલ્લામા રજપૂતોની સત્તામા હતો એટલે એની ચિંતા હતી (પૃ ૩૪) આમ બન્ને પક્ષ રમત રમતા હતા એ સ્પષ્ટ છે

પરતુ મેદિનીરાય ચિતોડ લશ્કરી સહાય માટે ગયો છે એવા સમાચાર મળતા કિલ્લા ઉપર હુમલો કરી કિલ્લો સર કરવા પોતાના સરદારો કૈસરખાન ખુદાવન્દખાનને હુકમ કર્યો. આ લડાઇમા ખાનદેશથી આદીલખાન પણ પોતાનુ લશ્કર લઇ આવ્યો હતો [૪૮] ગુજરાતના લશ્કરે આ ઘેરા અને લડાઇનુ કાર્ય એટલી ઝડપથી કર્યુ કે અંદરના હિંદુ લશ્કરે બહાર આવીને કેસરિયા કર્યા અને ઓગણીસ હજાર હિંદુ સિપાઇઓ અને ૫૭ સરદારો માર્યા ગયા [૪૯] ઇ. સ ૧૫૧૮મા સુલતાન મુઝફ્ફરે માળવાનુ પાટનગર સર કર્યુ બીજી બાજૂ રાણા સાગા સાથે મોટુ લશ્કર લઇને આવતા મેદિનીરાયને રસ્તામા જ જીતની અને ખુવારીની ખબર મળી. રાણાએ મેદિનીરાયના શોકનુ સાંત્વન કર્યુ અને એને પોતાની સાથે ચિતોડ લઇ ગયો અને ચદેરીની જાગીર આપી[૫૦]

૪૮ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૪, સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૬ તબકાત લખે છે કે આ વખતે ખાનદેશથી આદિલખાન લશ્કર લઈ આવી પહોચ્યો રાણા સાગાને માળવાના સુલતાનના ખજાનામાથી ઉત્તમ ઘરેણા ને હાથી આપવાની લાલચ મેદિનીરાયે આપેલી એમ સિકંદરી કહે છે અને માડુથી ૫૦ કોસ દૂર સારંગપુર આગળ બન્ને આવી પહોચ્યા ત્યારે મુઝફ્ફરશાહને ખબર પડી એમ લખે છે તબકાત ઉજ્જન પાસે આવી પહોચ્યા એમ લખે છે

૪૯ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૦૪૫, સિકંદરી પૃ ૧૬૬ સિકંદરી લખે છે કે સુલતાને આદિલખાન આસીરીને અને કિવામુલ્મુલ્કને રાણા સામે મોકલ્યા અને બીજા લશ્કરને માડુનો ઘેરો સખત બનાવી કિલ્લો જલદી સર કરવા કહ્યુ ફિરિસ્તા લખે છે કે ચાર દિવસ ઘેરો અને હુમલા એવા થયા કે ઘેરાયેલા લશ્કરને રાતે ઉજાગરા થયા ચોથે દિવસે મધ્યરાત્રે સીડીઓ મૂકી લશ્કરીઓ કિલ્લામા પેઠા અને ઊંઘતા ચોકીદારોને મારી નાખ્યા તબકાત અને સિકંદરી બન્ને લખે છે કે અંદરના લશ્કરે જૌહર કરી અને બધા લઢયા ને મરાયા સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૬મા મરાયેલા રજપૂત સરદારોની એક લાંબી યાદી આપે છે કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી લખે છે કે ઇ સ ૧૫૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૨૩મી તારીખ હતી અને એ દિવસે હોળીના તહેવાર હતો ફારસી અને અરબી અબ્જદ પદ્ધતિ ઉપરથી સિકંદરી (પૃ ૧૬૭)મા આ વિજયનુ વર્ષ કાઢેલુ છે

૫૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૨ સિકંદરી લખે છે કે મોટા રજપૂત સરદારો મરાયા તેમાથી હેમકરણ (ભીમકરણ) અને ખુમાન એક બારીમાથી નાસીને બચી ગયેલા તે મેદિનીરાય અને રાણાને જઇને મળ્યા અને આ ખુવારીનુ વર્ણન કર્યુ ખુમાને આ વર્ણન એવી રીતે કર્યુ કે તે કરતા કરતા દહેશતાઈ પોતે મરી ગયો અને રાણો એ ખુવારીની કતલનુ વર્ણન સાંભળી ડરીને નાસી ગયો તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૫મા આ ખુમાનનુ નામ નથી આપ્યુ પણ માત્ર રજપૂત સરદાર કતલનુ વર્ણન કરતા મરી ગયો અને રાણો તે સાંભળી ડરી ગયો એમ લખે છે ફિરિસ્તા કહે છે કે આ સાંભળી રાણાનુ કલેજુ ઓગળી ગયુ ને તે ભયથી નાસી ગયો આ વાતો તવારીખકારોની માત્ર અતિશયોક્તિ છે રાણાને આવતા જે વિલબ થયો તેનો લાભ લઈ રાત દિવસના ઘેરાથી મુઝફ્ફરે વિજય મેળવ્યો અને કતલ મોટી થયેલી એટલી વાત સત્ય છે સિકંદરી

સુલતાન મુઝફ્ફરે સુલતાન મહમૂદને માળવાની ગાદી પાછી આપી. માળવા આ વખતે ગુજરાતને તાબે રહે અને ખાલસા થઇ શકે એવો લાગ હતો અને ગુજરાતી અમીરોએ સુલતાનને એવી સલાહ પણ આપી હતી, પરંતુ મુઝફ્ફરે ધાર્મિક ફરજ ગણીને માળવાના સુલતાનને રાજ્ય પાછું આપ્યું.[51] સુલતાન મહમૂદે આ વખતે ઉપકારને વશ થઇને ગુજરાતના સુલતાનનું અપૂર્વ સ્વાગત બાદશાહી દબદબાથી કર્યું[52] મેદિનીરાય હવે રાણા સાંગાનો મદદગાર થઇને રહ્યો ગુજરાતના સુલતાને માળવી સુલતાનને મદદ કરવા પોતાના ખાસ સરદાર આસફખાનને લશ્કર સાથે માંડુમાં રાખ્યો[53] ખાનદેશનો આદિલખાન આસીર બુરહાનપુર ગયો, મહમૂદ ગુજરાતના સુલતાનને વળાવી પાછો આવ્યો, અને મુઝફ્ફરે ગુજરાતમાં આવતાં ઈડર તરફ શિકાર તથા મહેરગાનો આનંદ લઇ પાટનગરમાં આવી આરામ લીધો

ચિતોડના રાણાએ માળવાના સુલતાનને કેદ પકડયો રાણાનું ઔદાર્ય

હવે બીજે જ વર્ષે ઇ સ ૧૫૧૯માં સુલતાન મહમૂદે ગુજરાતની સેનાના બળથી મેદિનીરાયની જાગીર પર ચડાઈ કરવા વિચાર કર્યો ગુજરાતના

કહે છે કે પોતાના સગા અને ખાસ સરદારોની કતલથી મેદિનીરાયને ખૂબ લાગ્યું અને જિંદગી ઉપર વિરાગ ઉપજ્યો આ સ્થિતિમાં રાણો માંડુ જાય તોપણ કાંઈ અર્થ નહોતો, એટલે ચિતોડ પાછા જવામાં ડહાપણ વાપર્યું એ ડરથી ભાગ્યો એમ માનવાને કારણ નથી ફિરિસ્તા કહે છે કે ખાનદેશના આદિલખાને રાણાની પૂઠ પકડીને લૂંટ કરી. પરંતુ સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે આદિલખાને રાણાની પૂઠ પકડવા મુઝફ્ફરની પરવાનગી માગી, પણ એણે ના પાડી

૫૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૮

૫૨ આ વર્ણન સિકંદરી(ગુ ભા પૃ ૧૬૯ થી ૧૭૧)માં ખૂબ વિગતથી કર્યું છે તબકાતે બહુ ટૂંકમાં લખ્યું છે કે માળવાનો સુલતાન સારી મહેમાનગીરી કરી પોતે ગુજરાતના સુલતાનની સામે ઊભો રહ્યો મુઝફ્ફરની સાથે તેના શાહજાદા સિકંદરખાન લતીફખાન, અને ખાનદેશના આદિલખાન હતા (તબકાત પૃ ૩૦૫ ૬) સિકંદરી તો લખે છે કે માંડુમાં રોશની થઈ અને મહોલ્લાઓ અને રસ્તાઓ જ્યાં થઇને ગુજરાતના સુલતાનની સવારી જતી હતી તેમાં જાજમો પથરાવી સિકંદરી આ બધી લડાઈ અને બનાવોની તારીખો પણ આપે છે સુલતાન કુતુબુદ્દીન પાસેથી કપડવંજની લડાઈમાં જે રત્નજડિત કમરપટો માળવી સુલતાને લઈ લીધેલો તે આ વખતે પાછો આપ્યો અને જનાનાની બે હજાર સ્ત્રીઓ શણગાર સજી મુઝફ્ફરનું સન્માન કરવા આવી એમ લખે છે માંડુની લડાઈમાં પણ નજરે જોનારાના નામે (પૃ ૧૬૭) લખી એક ભોંયરામાં કોઈ ગયબી શક્તિએ મુસલમાનોને મદદ કરી હિંદુઓને અદ્રશ્ય રીતે કાપી નાખ્યા એવી વિચિત્ર વાત પણ લખે છે માળવી સુલતાનના જમાનાની વાત આગળ મુઝફ્ફરના ચારિત્ર્યના પ્રસંગમાં કરીશું

૫૩ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૦૬, સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૨

સરદાર આસફખાને સુલતાનને એવું સાહસ ન કરવાની સલાહ આપી, પણ એણે માન્યુ નહિ [૫૪] મહમૂદે મેદિનીરાયની જાગીર ઉપર ચડાઇ કરી અને ભારે નુકસાન થયું, તેમા માળવાના લશ્કરની ભારે ખુવારી થઇ ગુજરાતનું આખુ સૈન્ય કપાઇ ગયુ, આસફખાનનો પુત્ર માર્યો ગયો, માળવાના સારા સરદારો મરાયા, અને ખુદ સુલતાન મહમૂદ ઘવાયેલો કેદ પકડાયો રાણો સાગો પણ આ લડાઇમા હતો એણે માળવાના સુલતાનની સારી સારવાર કરી અને પોતાની સાથે ચિતોડ લઇ ગયો અને એને માન સાનથી રાખ્યો રાણા સાગાએ મહમૂદને માળવાનું અડધુ રાજ્ય પાછુ આપ્યુ અને ભેટો પણ આપી, તેને માંડુ એક હજાર રજપૂતો સાથે મોકલ્યો સુલતાનના સારા વર્તાવની બાંહેધરી તરીકે એના એક શાહજાદાને રાણાએ પોતાની પાસે રાખ્યો મહારાણા સાગાની એક જિતાયેલા મુસલમાન સુલતાન તરફની આવી ઉદાર વર્તણુકની મુસલમાન તવારીખકારો પણ પ્રશંસા કરે છે [૫૫] ગુજરાતના સુલતાને તો શરણે આવેલા માળવા સુલતાનને મદદ કરી રાજ્ય આપ્યુ, પણ આ હિંદુ મહારાજાએ જિતાયેલા, વારવાર લડતા પડોશીને રાજ્ય પાછુ આપ્યુ એ ઉદારતાની સરખામણી થઇ શકે તેમ નથી પરંતુ રાજનીતિની દૃષ્ટિએ આ ઉદારતા કેવી કહેવાય અને એનુ શુ પરિણામ આવ્યુ એ આગળ જોઇશુ [૫૬]

---

૫૪ આ હકીકત વિગતથી ઉદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમા પૃ ૩૫૪-૫૫મા આપેલ છે માળવાના સુલતાનને ભીમકરણ અથવા હેમકરણની જાગીર ગાગરૌન (તવારીખો કાકરના લખે છે) ઉપર પહેલી ચડાઈ કરી સિકંદરી પૃ ૧૭૩મા આ હેમકરણ સુલતાનના હાથમા પકડાયો અને તેને ઠાર કર્યો તેથી રાણો સાગો મોટુ લશ્કર લઈને આવ્યો એમ લખે છે, પણ તબકાતમા આ હકીકત નથી અને ઓઝાજી પણ લખતા નથી આસફખાને લડાઈ ન કરવાની સલાહ આપી એ વાત તવારીખમા નથી, પણ ઓઝાજીએ લખી છે

૫૫ સિકંદરી ફિરિસ્તા અને તબકાતે અકબરી એ બધી તવારીખો રાણાએ માળવાના સુલતાનને કેદ કર્યો હતા બહુ સારી રીતે રાખીને માવજત કરી એમ લખે છે સિકંદરી (પૃ ૧૭૩)મા તો આ વાત કબૂલ્યા છતા લખે છે કે મેવાડની આસપાસ બળવાન મુસલમાન રાજાઓ હતા તેની બીકથી રાણાએ સારી વર્તણુક રાખી એવો ખોટો દલીલ કરે છે તબકાતે અકબરી સ્પષ્ટ શબ્દોમા રાણાના વખાણ કરે છે અને એના ઘા રુઝાયા પછી ટુકડી સાથે માંડુ મોકલી દીધો એમ લખે છે (પૃ ૩૦૭) માળવાનુ અરધુ રાજ્ય એને પાછુ આપ્યુ અને એક શાહજાદાને જામીન તરીકે પાસે રાખ્યા ઓઝાજી પૃ ૩૫૫મા લખે છે કે સુલતાન હોશંગના સમયની ચીજો-તાજ, મુકુટ અને કમરબંધ રાણાએ સુલતાન મહમૂદ પાસેથી મેળવેલા, એનો ઉલ્લેખ બાબર બાદશાહ પોતાના ચરિત્રમા કરે છે રાણાને જો મુસલમાન રાજાઓની બીક હોત તો તે માળવાના સુલતાનને કેદ ન પકડત

૫૬ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૬ અને નોંધ ૧

રાણા સાંગાની ગુજરાત ઉપર ચડાઈ

ઈ સ ૧૫૨૦મા સુલતાન મુઝફ્ફરે ચાંપાનેરથી ઈડર આવીને ત્યાંના થાણદાર નસરતઉલ્મુલ્કને બદલી ત્યાં મલીકહુસેન નિઝામઉલ્મુલ્ક, જે પતાઇ રાવળનો પુત્ર થતો હતો તેને મુબારિઝઉલ્મુલ્કનો બીજો ખિતાબ આપીને ઈડરમા નીમ્યો.[57] એક વખત એક ભાટ એના દરબારમા આવ્યો અને "મેવાડના રાણા સગ્રામસિંહ જેવો હિંદમા બીજો કોઈ બળવાન રાજા નથી. તમે ભલે થોડો સમય ઈડરમા સત્તા ભોગવો, પણ આખરે ઈડરની ગાદી રાયમલને જ રાણો અપાવશે" એવા શબ્દોથી રાણાના વખાણ કર્યા. મુબારિઝઉલ્મુલ્કે આ વખાણ સાંભળીને રાણા સાંગાને કૂતરો કહ્યો અને કહ્યું કે "હું બેઠો છું ત્યાંસુધી એવો કયો કૂતરો રાયમલને ઈડરની ગાદીએ બેસાડી શકે છે? જો રાણો મરદ હોય તો કેમ આવતો નથી?" આમ કહી એણે દરવાજે એક કૂતરો બાંધી એને સાંગો કહીને સંબોધ્યો અને બોલ્યો કે 'રાણો નહિ આવે તો એ આવો કૂતરો છે' ભાટે આ શબ્દો રાણાને જઈને કહ્યા અને એથી રાણો ઉશ્કેરાઈ ઉતાવળી કૂચ કરી શિરોહીને રસ્તે ઈડર તરફ ચાલ્યો ડુંગરપુરનો રાજા પણ રાણાની સાથે જોડાયો[58]

---

૫૭ આ નામમા તવારીખોમા ગોટાળો છે તબકાતે અકબરી (પૃ ૩૦૭) મુબારિઝઉલ્મુલ્ક લખે છે સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૩ અને પૃ ૧૭૫મા નિઝામખાનને જ મુબારિઝઉલ્મુલ્કનો ઈલકાબ આપેલો અને એ રુસ્તમ જેવો બળવાન હતો એ પતાઈ રાવળનો પુત્ર હતો અને બીજા અમીરોએ એની અદેખાઈ કરેલી, તેનો સુલતાને રોકડો જવાબ વાળેલો (પૃ ૧૭૩) એમ સ્પષ્ટ લખે છે જ્યારે ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસમા નિઝામઉલ્મુલ્કને રાયપતાઇનો પુત્ર કહ્યો છે, પણ મુબારિઝઉલ્મુલ્કને એનો પણ પુત્ર એટલે પતાઇનો પૌત્ર કહ્યો છે આમા અરબી ઇતિહાસ લેખક બીજી વાતોમા ચોક્કસ છે, તેની ભૂલ લાગે છે પતાઇનો પૌત્ર મોટો સરદાર થાય એટલા વર્ષ, જયસિંહ પતાઈના મરણ ને અહમદનગરની લડાઈ વચ્ચે ગયા નથી અને સિકંદરી એ બાબતમા વધારે સ્પષ્ટ છે એટલે શકાને કારણ નથી પતાઈના પુત્રને બેગડાએ નાનપણથી મુસલમાન બનાવીને પછીથી નિઝામખાનનો ખિતાબ આપેલો, એટલે મુઝફ્ફરના સમયમા એનો પણ પુત્ર મુબારિઝનો ખિતાબ મેળવે એવડો મોટો હોય એ સભવ નથી

૫૮ આ હકીકત સિકંદરી (પૃ ૧૭૪) અને તબકાતે અકબરી (પૃ ૩૦૭) બંનેમા લખેલી છે. ઓઝાજીએ પણ આ વાતની નોંધ લીધી છે (પૃ ૩૪૯) તબકાતે અકબરીના લેખકે આ શબ્દો માટે મુબારિઝઉલ્મુલ્કનો ગર્વ અને ઉદ્ધતાઇ છે એવા શબ્દો લખ્યા છે એ નોંધપાત્ર છે પતાઈ રાવળનો પુત્ર અને બીજા અમીરો જેની ઈર્ષ્યા કરતા હતા એવો રાજ્યનો મોટો બળવાન અમીર, અને જેના બીજા ભાઈઓ હજી હિંદુ રહ્યા હતા એવો પુરુષ મુસલમાન થયા પછી મેવાડના રાણા માટે આવુ બોલે તે જરા આશ્ચર્ય જેવુ તો લાગે છે એ જમાનાનુ વાતાવરણ અને ભાટની ઉશ્કેરણી જોતા એ કેવળ અશક્ય લાગતુ નથી.

આ સમાચાર મુબારિઝઉલ્મુલ્કે સુલતાન મુઝફ્ફરને મોકલ્યા, પરતુ સુલતાનના દરબારમા બીજા અમીરોએ આ અમીર મૂળ હિંદુ હતો અને એની ચડતી ઝડપથી થઇ હતી તે કારણથી એના ઉપર ઈર્ષ્યા હતી એટલે એનો મહેશો દબાવી નાખ્યો[59] સુલતાન કિવામઉલ્મુલ્કને વહીવટ સોંપી ચાંપાનેર ગયો ત્યા પણ મુબારિઝઉલ્મુલ્કે ખબર મોકલી કે રાણો ચાળીસ હજાર સવાર લઇ ઈડર ઉપર આવે છે અને ઈડરના રક્ષણ માટે માત્ર નવસો સવારનુ લશ્કર છે આ વખતે પણ સુલતાને મોટા અમીરોની સલાહ લીધી, પણ સુલતાન સામે રાણાની શી તાકાત છે એમ કહીને એમણે સુલતાનના મનનુ સમાધાન કર્યું[60] આમ સુલતાન તરફથી સહાય ન આવી પહોંચવાથી, પોતાની સ્થિતિ અને રક્ષણના અલ્પ સાધનોનો વિચાર કરી મુબારિઝઉલ્મુલ્ક પોતાના માણસોની સલાહથી, પોતાની ઇચ્છા ન છતા પણ, ઈડરથી નીકળી અહમદનગર ગયો અને મહારાણો ઈડરની ગાદીએ રાયમલને બેસાડી પોતે સીધો અહમદનગર તરફ ઊપડ્યો,[61] અને એ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો એમ કહેવાય છે કે એક બીજા ભાટે રાણા આગળ મુબારિઝઉલ્મુલ્કના વખાણ કરી એની સેનાને બાજની ઉપમા આપેલી રાણાએ આ વખતે એ ભાટને કહ્યુ કે "તારા રાજની બાજો ક્યા ગયા?" આ સાભળી મુસલમાનોને પણ શૂર ચડ્યુ હતુ[62] મુસલમાન લશ્કરે હવે ગઢ દુરીથી બચાવ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ભારે લડાઇ શરૂ થઇ આ લડાઈમા વાગડનો સરદાર ડુંગરસિંહ ચૌહાણ ખરાબ રીતે ઘાયલ થયો, એના પુત્રે ભારે વીરતા બતાવી એણે અહમદનગરના કિલ્લાના બારણા અણીદાર ભાલા જેવા ખીલાને લીધે હાથી ન તોડી શક્યો ત્યારે પોતે ખીલા આડો ઊભો

---

૫૯ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૩-૭૫ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૮ સિકંદરી આવા અદેખા વજીરોએ રાજ્યનુ બગાડ્યુ છે એવુ ડહાપણભર્યું (!) લખાણ કરે છે જ્યારે તબકાતે અકબરી લખે છે કે અમીરો અને વજીરોએ સુલતાનને એવુ સમજાવ્યુ કે રાણાને માટે કૂતરો એવો શબ્દ મુબારિઝઉલ્મુલ્કે વાપરવો જોઈતો નહોતો અને આવુ બોલ્યા પછી ડરવુ જોઈતુ નહોતુ ઓઝાજીએ આ બાબતમા સિકંદરીનો જ આધાર લીધો છે

૬૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૪-૭૫ લખે છે કે ઈડરમા પાચ હજારનુ લશ્કર હતુ પણ તેમાથી ઘણા વરસાદની મોસમને લીધે હાજર નહોતા વજીરોએ સુલતાનને ગમેતેમ સમજાવ્યા કર્યો અને મુબારિઝની અરજી દબાવી રાખી એમ સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે વળી લખે છે કે અમીરોએ સુલતાનને એમ પણ સમજાવ્યુ કે મુબારિઝને તો આવા સમાચાર મોકલવાની ટેવ છે

૬૧ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ ૩૫૦

૬૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૫-૭૬

રહી મહાવતને હાથી હાવવા કહ્યું. એના શરીરના ફુચા ઊડી ગયા, પણ કિલ્લાનાં દ્વાર તૂટી ગયા. આ બનાવથી રજપૂતોને ખૂબ ઉત્સાહ આવ્યો. કિલ્લામાં પેઠી એમણે ઘેરાયલી સેનાને કાપી નાખી.[૧૩] મુબારિઝઉ'મુલ્ક પાછલે બારણેથી નાસી જતો હતો તે વખતે એને પેલો ભાટ મળ્યો અને મહેણું માર્યું કે "મહારાણાએ તને ઈડરથી કાઢ્યો અને તુ હવે એનાથી નાસતો ફરે છે." આ સાંભળી મુબારિઝઉ'મુલ્ક શરમાઈને નદી ઊતરી સામે પાર પ્રાતીજ પાસે ગયા સાથે લડવા ઊભો રહ્યો. અહીં લડાઈ થઈ તેમાં મુસલમાન સેનાની મોટી ખુવારી થઈ, મુબારિઝઉલ્મુલ્ક સખત ઘાયલ થયો. એની સાથેનો અસદઉલ્મુલ્ક લડતાં મરાયો અને બચેલા બધા અમદાવાદ ભાગી ગયા. મુસલમાન સેનાનો સરંજામ–હાથી વગેરે રાણાએ હાથ કર્યું અને અહમદનગરને લૂટ્યુ.[૧૪] આ વિજય પછી રાણો અમદાવાદ તરફ ચડાઈ કરી શક્યો હોત, પરન્તુ એમ ન કરતા એ વડનગર લૂંટવા ગયો.[૧૫] વડનગર વેપારીઓનુ અને બ્રાહ્મણોનું શહેર હતુ અને ત્યાના બ્રાહ્મણોએ–નાગરોએ–રાણાને વિનંતિ કરી કે 'હિંદુઓના મોટા મહારાજાધિરાજે બ્રાહ્મણોનુ ગામ ન લૂટવુ જોઈએ.' રાણાએ આ વિનંતિ માન્ય રાખી અને

---

૧૩. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૦. શ્રી. ઓઝાજીએ અહીં હિંદુ ગ્રંથકારોના આ ધારો નોંધમા આપ્યા છે.

૧૪. એ જ. પૃ ૩૫૦. તબકાતે અકબરી (પૃ. ૩૦૯) અને સિકંદરી (ગુ ભા પૃ. ૧૭૬)મા મુબારિઝઉલ્મુલ્કની હિંમતના વખાણ કરતા કહે છે કે ઓછુ લશ્કર છતા નાસી જાય એવો એ નહોતો, પણ એના માણસોએ દબાણ કર્યું તેથી ઇચ્છાવિરુદ્ધ ઈડર છોડ્યુ. તબકાત કહે છે કે કેટલાક ગરાસિયા સુલતાનનુ શરણ છોડી રાણાને જઈ મળ્યા તેમણે પણ રાણાને કહ્યુ કે મુબારિઝ નાસી જાય એવો માણસ નથી. એ જ ભાટ ફરી મુબારિઝને મળ્યો એ વાત તબકાત પૃ. ૩૦૯ અને ઓઝાજી પૃ. ૩૫૦મા લખે છે અહમદનગર લૂટી રાણાએ ત્યાથી ઘણા મુસલમાનોને કેદ પકડ્યા મુબારિઝના પ્રસંગમા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી સાગાનુ સગ્રામ નામ લખે છે તે ઉપર ટીકા કરતા તબકાતના ભાષાતરકાર ડેનરજી લખે છે કે મુબારિઝને સગ્રામ શબ્દનો અર્થ નહિ ખબર હોય, પણ શ્રી ડેનરજી ભૂલી જાય છે કે મુબારિઝ રજપૂત હતો અને પતાઈ રાવળનો કુવર હતો.

૧૫ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૫૦. તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૯ મુબારિઝ થોડા માણસોથી વીરતાથી લડ્યો અને એમા અસદખાન નામનો સરદાર માર્યો ગયો અને સફદરખાન તથા પોતે ઘાયલ થયા. સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૭ એમા સિકંદરી લખે છે કે રાણાના ઉમરાવોએ અમદાવાદ સર કરવા કહ્યુ, પણ રાણાએ ના પાડી. એનુ કારણ આપતા લખે છે કે મુબારિઝના થોડા લશ્કરે આટલી ખુવારી કરી તો અમદાવાદમા વધારે લશ્કર હોય તો શુ થાય? પરન્તુ આ ઉપરાત બીજુ રાજદ્વારી કારણ અમદાવાદ ન જવા માટે લાગે છે રાણો કહે છે કે ગુજરાતમા આટલે સુધી પણ મારા કોઈ વડવા આવ્યા નથી

વડનગરમાંથી ખંડણી લઈને વિસનગર તરફ ગયો[૬૬] ત્યાંના કિલ્લેદારે બચાવ કર્યો એમાં વિસનગર અને આસપાસના પ્રદેશને પણ સહન કરવું પડ્યું. ત્યાંથી રાણો મેવાડ ગયો[૬૭] આ લડાઈના અને મુસલમાન લશ્કરની હારના સમાચાર અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંથી કિવામઉલ્મુલ્ક મોટું લશ્કર લઈ નીકળ્યો અને અમદાવાદથી સાત ગાઉ દૂર પડાવ નાખ્યો અહીં એને ખબર મળી કે મુબારિઝઉલ્મુલ્ક, સફદરખાન વગેરે જીવતા છે અને એ લોકો માર્યા ગયાની ખબર ખોટી હતી મલિકે તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તા હિસામુદ્દીનને મુબારિઝઉલ્મુલ્ક રૂપાલ ગામમાં હતો તેને છાવણીમાં તેડાવી લાવવા મોકલ્યો[૬૮] રાણો ઈડરથી મેવાડ તરફ ગયો છે એવા ખબર પણ અહીં મળ્યા એટલે હવે મોટું લશ્કર લઈ ચડાઈ કરવાનો અર્થ નહોતો મુબારિઝઉલ્મુલ્ક અને હિસામુદ્દીન કિવામઉલ્મુલ્કથી છૂટા પડી અહમદનગર ગયા અને મરેલાઓની દફનક્રિયા કરી[૬૯] આ વખતે ચાંપાનેરથી સુલતાને પણ મોટું લશ્કર મોકલેલું તે કિવામઉલ્મુલ્કને આવીને મળ્યું એણે સુલતાનને

૬૬ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૧ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૦, એમાં ગુમાસ્તાર બ્રાહ્મણો (જનોઈવાળા) લખે છે સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૧૭૯ સિકંદરી વડનગરને વેપારી શહેર લખે છે શું નાગર બ્રાહ્મણ વેપાર કરતા હશે કે નાગર વાણિયા?

૬૭ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૦ ત્યાંનો થાણદાર મલીક હાતીમ રાણાની સામે ગયો અને મરાયો એમ લખે છે સિકન્દરી પૃ ૧૭૮માં લખે છે કે પાટણના સૂબા ગૈનુલ્મુલ્ક અને ફતેહખાન આવે છે એવા રાણાને સમાચાર મળ્યા ઓઝાજી લખે છે કે રાણાએ નિઝામુલ્મુલ્ક (મુબારિઝ)નો ઘમંડ ચૂર્ણ કર્યો અને રાયમલને ઈડરની ગાદીએ બેસાડ્યો આ વાતમાં વીસલનગર સ્પષ્ટ છે અને વીજાનગર અથવા વિજયનગર જુદું જ છે પરંતુ તબકાતના ભાષાંતરકાર અહીં એ ગૂંચવણ ફરી ઊભી કરી ચર્ચે છે (પૃ ૩૧૦ નોંધ ૩) ઓઝાજી જેવા પણ વીજાનગર (વિજયનગર)ને વીસલનગરની ભૂલ કરે છે (પૃ ૩૪૮)

૬૮ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૧ એમાં તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તાનું નામ નથી સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૧૭૮–૭૯માં એણે જે ભાગ લીધો તેનું વર્ણન કરે છે બન્ને ગ્રંથો લખે છે કે આ વખતે અનાજ ખરીદવા આવેલા મહીકાંઠાના કોળીઓને મુસલમાનોએ કતલ કરી નાખ્યા ફિરિસ્તા કહે છે કે કોળી અને ગરાસિયા મુબારિઝઉલ્મુલ્ક અને મુસલમાનો સાથે લડવા આવ્યા હતા પણ એ ખરું નથી આ સાબરકાંઠાના કોળીઓ હશે રૂપાલગામમાં મુબારિઝ અને સફદરખાન જીવતા છે એ વાત સિકન્દરી લખે છે તબકાતમાં નથી બહાદુરશાહીના ઉલ્લેખથી અહીં સિકન્દરી ખરી છે રૂપાલગામ આજે છે

૬૯ સિકન્દરી પૃ ૧૭૯–તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૧માં આ હકીકત ટૂંકામાં લખી છે કેટલાય દિવસથી આ મરાયેલા દફન થયા વિના પડી રહ્યા હતા એવી ખુવારી થઈ હતી અને રાણાની અહમદનગરની લડાઈ અને લૂંટ બહુ મોટી હતી એમ સિકન્દરી ઉપરથી અને પાછળથી બહાદુરશાહે તેના લીધેલા વેર ઉપરથી સમજાય છે તવારીખો અને એના ભાષાંતરકારો માતીજ નામ માટે પણ ગૂંચવણવાળી ચર્ચા કરે છે તે અર્થહીન છતાં રસમય છે

'રાણો નાઠો ગયો છે અને ચિતોડ ઉપર હવે ચડાઈ કરવી જોઈએ' એમ કહેવડાવ્યું, પરંતુ સુલતાને તુરતને માટે ચડાઇનો વિચાર માંડી વાળી મોટી તૈયારી કરી ચોમાસા પછી જાતે આવીને ચડાઈ કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.૭૨

આ લડાઈ માટે ઉપર જોઈ ગયા એ રાજદ્વારી કારણો હતાં જ, પરંતુ એનું તાત્કાલિક નિમિત્ત કારણ ભાટ લોકો થયા હતા, એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવું છે. ભાટ ચારણો આપણા પ્રાંતની એક વિશેષતા છે અને એમણે ગુજરાતી સમાજમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી વિલક્ષણ ભાગ ભજવ્યો છે એ ખરું છે. એમના ગુણદોષની ચર્ચા આગળ સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું, પરંતુ એમણે અહીં જોયું તેમ લાકડાં લડાવ્યાં છે.

ગુજરાતની હદમાં છેક અહમદનગર સુધી મેવાડના રાણાએ ચડાઈ કરીને સુલતાન મુઝફ્ફરને મોટી લડાઈનું કારણ આપ્યું હતું. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના લાંબા રાજ્યકાળમાં ગુજરાતની હદમાં બહારથી આવીને આટલી ખુવારી કોઈએ કરી નહોતી. આ કારણથી સુલતાન મુઝફ્ફરે લશ્કરના પગારમાં દસથી વીસ ટકાનો વધારો કરીને સિપાઇઓને એક વર્ષનો પગાર અગાઉથી આપી દીધો.૭૧ દીવ અને સોરઠનો સૂબો અને ગુજરાતનો મીરેબહર—નૌકાસેનાધિપતિ—મલીક અયાઝ વીસહજારનું લશ્કર અને તોપો લઇ સુલતાનની પાસે હાજર થયો. એણે મુઝફ્ફરને અરજ કરી કે "મેવાડની

---

૭૦ તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૧૧-૧૨. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૫. સિકંદરી લખે છે કે અમીરોએ સુલતાનને લખ્યું કે 'શાપિત રાણો ચિતોડ પાછો ગયો અને હુકમ હોય તો અમે ત્યાં ચડાઈ લઇ જઇએ.'' તબકાત આવા દ્વેષવાળા શબ્દો નથી લખતો એ નોંધપાત્ર છે. સિકંદરીમાં મુબારિઝના માટે એને જે રાજપૂત બાઝોની ઉપમા રાણા પાસે આપેલી ત્યારે રાણાના પ્રશ્નના જવાબમાં મુબારિઝની મદદે આવતા ખીજરખાન, અસદખાન વગેરે મોટા સરદારો અહમદનગરથી આવતા હતા તેને ફરેશી ભાટે કહ્યું કે આ રસ્તા ર જવી બાઝો આ લોકોએ મુબારિઝને ઈડર પાછા જવાની અને રાણાની સાથે સામે મેદાને લડવાની સલાહ આપેલી અને કહેલું કે જો તમે અહમદનગરના કિલ્લામાં ભરાશો તો આ હિંદુ કાફરથી ડરી ગયા એમ કહેવાશે. સિકંદરીમાં આ જાતના લખાણો છે તેવા તબકાતમાં નથી, અને કેટલીક વિગતો સિકંદરીમાં નકામી લોકો પાસેથી સાંભળેલી અને અતિશયોક્તિ વાળી પણ છે.

૭૧ સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૮ લખે છે કે સુલતાન ચાંપાનેરથી નીકળી અમદાવાદ આવી કાંકરિયા પાસે ઘટામંડળના મહેલમાં રહ્યો. તબકાત (પૃ. ૩૧૨)માં અમદાવાદ આવ્યો એટલું જ લખ્યું છે. ફિરિસ્તા લખે છે કે સુલતાન સરખેજ આવીને રહ્યો, પરંતુ મુઝફ્ફરનો રિવાજ હતો કે બહારથી અમદાવાદ આવે ત્યારે સરખેજમાં પોતાના પિતા વગેરેની દરગાહના દર્શને જતો. બાકી અમદાવાદમાં તો એ કાંકરિયે જ રહેતો. ઇમાદઉલમુલ્ક અને કૈસરખાનને અહમદનગર રહેવાનો હુકમ કર્યો.

લડાઈ જો મને સોપવામા આવશે તો હું રાણાને જીવતો કે મરેલો પકડીને આપની પાસે હાજર કરીશ અને આપે પોતે આ લડાઇમા હાજર રહે વાની જરૂર નથી' ૭૨ મુઝફ્ફરને આ વાત પસંદ પડી, કારણ કે એ સ્વભાવથી જ શાંતિપ્રિય હતો એણે પોતાની સાથેનું અને અગાઉથી વાગડમા રાખેલું લશ્કર પણ મલીક અયાઝને આપ્યુ એ રીતે અયાઝ પાસે એક લાખ લશ્કર સવારો સાથ અને તોપખાના સાથે થયુ આ ઉપરાંત કિવામ ઉલ્મુલ્કને બીજા વીસ હજારનું લશ્કર આપી અયાઝની મદદ માટે સાથે મોકલ્યો. ઈ સ ૧૫૨૦ના ડિસેમ્બરમા અયાઝની મુખ્ય સરદારી નીચે આ મોટુ લશ્કર મોડાસાથી આગળ વધી વાગડ તરફ ગયુ ૭૩ વાગડના રાજાએ રાણાને ગઈ લડાઈમા મદદ કરેલી એટલે અયાઝે એની રાજધાની ડુંગરપુર લૂંટીને બાળ્યુ ૭૪ ત્યાંથી ગુજરાતની સેના વાંસવાડા તરફ ગઈ. ત્યાના પહાડોમા ભરાયેલા રજપૂતોની એક નાની ટુકડી સાથે મુસલમાનોની લડાઈ થઈ, અને ગુજરાતની સેના ત્યાંથી મંદસોરના કિલ્લા તરફ આગળ વધી ૭૫ આ કિલ્લો માળવાના સુલતાને ગુમાવ્યો હતો

---

૭૨ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૨ સિકંદરી ગુ ભા ૧૭૯-૮૦ સિકંદરી લખે છે કે અયાઝ તોપો વગેરે સામગ્રી લઈ આવેલો બન્ને ગ્રંથો લખે છે કે સુલતાન રાણાથી ઘણો મોટો છે માટે એણે જાતે લડવા ન જવુ અને નોકરોને કામ સોપવુ સિકંદરી પૃ ૧૮૦મા લખે છે કે સુલતાન બીજુ લશ્કર લઈ ઇરસોલ સુધી ગયો હતો, જ્યારે તબકાત અહમદ નગર સુધી ગયો એમ લખે છે ઇરસોલ ખરુ લાગે છે અયાઝે અહીં સુલતાનને પાછા ફરવા ફરી વિનતિ કરી સુલતાન મોટુ લશ્કર આપી પાછો ગયો ફિરિસ્તા કહે છે પહેલી વિનતિનો ઉત્તર સુલતાને અયાઝને આપ્યો નહોતો હિજરી ૯૨૭ના મુહરમ ડિસેમ્બર ૧૫૨૦મા આ મોટા લશ્કર કૂચ કરી

૭૩ સિકંદરી પૃ ૧૮૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૩ તબકાત લખે છે કે સુલતાને વધારામા તાજખાન અને નિઝામઉલ્મુલ્ક સુલતાનીને પણ અયાઝ અને કિવામઉલ્મુલ્કને મદદ કરવા મોકલ્યા સિકંદરી તારીખે બહાદુરશાહીના આધારે સ્પષ્ટ લખે છે કે અયાઝ સાથે એક લાખ સવાર અને સો હાથી હતા અને કિવામઉલ્મુલ્ક પાસે વીસ હજાર સવાર અને વીસ હાથી હતા

૭૪ સિકંદરી પૃ ૧૮૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૩ તબકાત ડુંગરપુર અને વાસવાડા લૂંટીને બાળ્યા એમ લખે છે

૭૫ સિકંદરી પૃ ૧૮૦ ૧૮૧ આ નાની લડાઇને તવારીખે મોટુ સ્વરૂપ આપે છે સિકંદરી કહે છે કે શુજાઉલ્મુલ્ક સફદરખાન અને મુઝાહિદખાનને ખબર મળી કે મેદિનીરાય અને વાસવાડાનો રાજા લડવા ઊભા છે પણ એવુ નહોતુ પણ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૩મા લખે છે કે અયાઝે સુલતાનને લખ્યુ કે રાણાને હરાવવા આટલા બધા મોટા અમીરોને મોકલવાની જરૂર નથી અને એ માટે પોતે એકલો બસ છે એણે ગળિયા કોટના રજપૂતો સાથે સફદરખાનને મોકલ્યો આ જગાનુ નામ એણે લાકિયા કોટ લખ્યુ

અને ઘણો મજબૂત હતો[૭૬] આ લડાઈમાં રાણા એ મેવાડનો ત્યાગ હતો અને એનો સાથી અશોકમલ રજપૂત હતો[૭૭] ગુજરાતના લશ્કરે આ કિલ્લાની ઘેરો ઘાલ્યો ગદાનખોલ ગામનો મલ્લેકો થી ઉગ આડે દૂર નાદમાં આગ આગળ પડાવ નાખી બેઠો હતો બીજી બાજુ માળવાનો સુલતાન મહમૂદ માંડુથી લશ્કર લઈને આયાઝને મળ્યો[૭૮] રાયસીનનો સરદાર સિલહદી તુવર અને બીજા હિંદુ રાજાઓ લશ્કર સાથે રાણાને આવીને મળ્યા[૭૯] આમ મોટી લડાઈની તૈયારી થઈ રહી હતી મદસૌરનો કિલ્લો તોડવા માટે મલીક આયાઝે સાબાતો[૮૦] ઉભા કર્યા પણ એ આ સુરંગો રણ ખોદાવી સુરંગોમાં દારૂગોળો ભરી કોટ તોડવા પ્રયત્ન કર્યો કિલ્લાના લશ્કરે બીજી દીવાલ બાંધી કોટનું રક્ષણ કર્યું પણ કિલ્લો મુસલમાન સેનાના હાથમાં આવ્યો નહિ[૮૧]

ગુજરાતના લશ્કરનો વડો મલીક આયાઝ હતો અને એ કોઈ કારણથી બીજા અમીરોને એની સાથે સારો બનાવ નહોતો[૮૨] આ કારણથી આ લડાઈનું કાઈ

છે તે ભૂલ છે આમ આ પ્રસંગમાં સિકંદરી અને તબકાતના લખાણમાં થોડો ફરક છે તબકાત પૃ ૩૧૪માં મેદિનીરાયને બદલે ક્રમસેન પુરબિયો હતો એમ લખે છે વળી વાસવાડાના રાજાનું નામ ઉદયસિંહ લખે છે અને એને માલનો રાજા કહે છે ફિરિસ્તા પોતાનો રાજા કહે છે આ એક ઉપયોગી ઉલ્લેખ છે તે તો એ વિજયનગર-બીજાનગરનું નામ છે વાગડના વાસવાડા ડુંગરપુર સાથેના આ આખા એ મુલકને માલ પાલ વાગડ એવા નામો આપેલા છે આજે પણ વાગડની ભીલ અને રજપૂત ગરાસિયાની વસ્તીના ભાગને પાલ કહે છે

૭૬ આ કિલ્લો સુલતાન હોશંગે બાંધેલો એની દીવાલ દસ ગજ પહોળી અને અરધી ઊંચાઈ સંગેખારેતના પથ્થરથી બાંધેલી હતી. સિકંદરી પૃ ૧૮૧

૭૭ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૯ સિકંદરી પૃ ૧૮૧માં આસુકમલ લખે છે

૭૮ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૫

૭૯ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૮૧ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૯

૮૦ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૬ અને નોંધ ૨ સાબાત એક કિલ્લો તોડવાનો ઢાંકેલો રસ્તો છે સુરંગ નહિ એનું વર્ણન યુદ્ધ પ્રકરણમાં કરીશું

૮૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૮૧ તવારીખો કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ સાથ રાયસીનનો સિલહદી પુરબિયા એક હજારના લશ્કર સાથે આવતો હતો તેને મેદિનીરાયે હિંદુને મદદ કરવી જોઈએ એમ કહી રાણાના પક્ષમાં લીધો તબકાત પૃ ૩૧૫ સિકંદરી ગુ ભા મા એક હજારની સંખ્યા લખે છે ત્યારે તબકાતના ભાષાંતરકારે નોંધમાં સિકંદરીને નામે એક લાખ લખે છે જે ભૂલ છે તે અશક્ય છે કઈ આવૃત્તિ એ લખતો નથી

૮૨ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૬ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૮૧ તબકાત કહે છે કે કિવામ ઉલ્મુલ્ક રાણાના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવા જતો હતો પણ કદાચ વિજયનો યશ એને મળે એ બીકે અયાઝે એને પાછો બોલાવ્યો મુબારિઝુલ્મુલ્ક અયાઝની રજા વગર લડવા ગયો તેને પણ પાછો બોલાવી લીધો

પરિણામ આવ્યુ નહિ મલીક અયાઝે રાણા સાંગા સાથે સલાહ કરી [૮૩] કિવામઉલ્મુલ્ક વગેરે અમીરાને આ સલાહ પસંદ ન આવી અને એમણે માળવા ॥ સુલતાન મહમૂદને કહ્યુ કે અયાઝ ભલે પાછો જાય પણ આપણે તો લડવુ હવે સુલતાન મહમૂદમા પણ ગુજરાતના સરદારો ॥ આ બધા રંગ જોઇ લડવા ની હિંમત રહી નહોતી [૮૪] અયાઝને વડા સેનાધિપતિ બનાવી મુઝફ્ફરે પૂરે-પૂરી સત્તા આપી હતી, એટલે રાણા સાથે સંધિ કરી તેમા બીજા અમીરોનુ કાઇ ચાલ્યુ નહિ અને ગુજરાતી સે ॥ હાર્યા જેવી પાછી ગઇ માળવા ॥ સુલતાને રાણા પાસેથી પોતાના જામીન રહેલા છોકરાને છોડાવ્યો અને એ પાછો પોતાની રાજધાની તરફ ગયો મલીક અયાઝ અમદાવાદ ગયો, અને વિજય મેળવ્યા વિના આ યો તે કારણથી સુલતાન મુઝફ્ફર એના ઉપર નારાજ થયો, અને એને પાછો સોરઠ રવાના કરી દીધો [૮૫]

ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ લડાઇની મહત્ત્વની ચર્ચા

હવે આ લડાઇમા કોણ જીત્યુ અને કોણ હાર્યુ એ કહેવુ મુશ્કેલ છે તવારીખકારોએ આ વર્ણન એવી ભાષામા લખ્યુ છે કે એમાથી ગુજરાતી સેનાનો વિજય થયો એમ તો કહી શકાય એમ નથી જ તવારીખોમા મુસલમાન સૈન્ય અને ગુજરાતના સુલતાનની બળની મહત્તા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા

---

૮૩ બન્ને તવારીખકારો લખે છે કે રાણાએ નમ્ર શબ્દમા સુલેહનુ કહેણ મોકલેલુ સિકન્દરી પૃ ૧૮૧મા રાણાએ સુલતાનની નોકરીની યાદીમા પોતાનુ નામ ઉમેરવા પ્રાર્થના કરી એમ લખે છે તબકાત પૃ ૩૧૬મા રાણો સુલતાનને વફાદાર રહેશે એમ કહેવડાવ્યુ એવા શબ્દો છે બન્ને લખે છે કે રાણાએ અહમદનગરની લડાઇમા પકડેલા હાથી વગેરે પાછા આપવા પણ કહેલુ તબકાત સ્પષ્ટ શબ્દોમા લખે છે કે આ લડાઇનુ શૂન્ય પરિણામ આવ્યુ તેનુ કારણ અમીરોના કુસંપ અને અદેખાઈ હતા અને સંપ ન હોવામા એમ જ થાય એવુ લખતા છતા કમનસીબી એ શબ્દ પણ ઉમેરે છે તે બહુ સૂચક છે શ્રી ઓઝાજી રાણાએ સુલેહનુ કહેણ મોકલાવ્યુ એ લખતા નથી તવારીખના શબ્દો જોતા આ આખીયે વાતમા કાંઇ ભેદ લાગે છે એ આગળ ચર્ચીશુ

૮૪ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૬ સિકંદરી પૃ ૧૮૨ સિકન્દરી લખે છે કે કિવામઉલ્મુલ્ક સાથે મસલત કર્યા વિના અયાઝે સંધિ કરી તબકાત પૃ ૩૧૭મા લખે છે કે અયાઝે દસ કોસ દૂર ખનજીપુર પાસે છાવણી પાછી હઠાવી સંધિ કરી અને રાણાના વકીલોને માન ઈનામ આપી પાછા મોકલ્યા

૮૫ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૮૨ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૭ શ્રી ઓઝાજી (પૃ ૩૫૮) તવારીખોની આ વાત માનતા નથી માળવાના સુલતાને પણ પોતાના જામીન મૂકેલા શાહજાદાને દંડ ભરીને છોડાવ્યો એમ માને છે શ્રી ઓઝાજીની માન્યતા તવારીખોના દમ્ભી શબ્દો જોતા કદાચ ખરી હોય પરન્તુ એમણે બીજા આધાર આપ્યા નથી અને ગુજરાતની સેના હારી એમ માને છે

આવ્યો છે, પરંતુ એ વર્ણનની અંદર પણ મલીક અયાઝ ા એક વાણ જેટલા મોટા લશ્કરની નિર્બળતા ગાને મલીક અયાઝ હાર્યો ન હોય તોપણ ફાવી ન શકવાથી પાછો આવ્યો ગયો એટલું તો સિદ્ધ થાય છે. મહારાણો સંગ્રામસિંહ પણ મોટા વિજય મેળવી ગયો હોય એમ જણાતું નથી ઉદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમા હિંદના સમર્થ ઇતિહાસકાર ગૌરીશંકર ઓઝા મુસલમાન તવા-રીખો ઉપરાંત બીજા આધારોથી પણ વર્ણન કરે છે. ઓઝાજી નો લખે છે કે મલીક અયાઝ હાર્યો જ હતો, પરંતુ એને માટે એઓ સબળ આધાર આપતા નથી. અયાઝને સુલતાન મુઝફ્ફરે ઠપકો આપ્યા ને પાછો કાઢ્યો તથા માળ-વાના સુલતાનને પણ લડવાને બદલે રાણા સાથે સંધિ કરી પોતાના જામીન જેવા પુત્રને છોડાવ્યો એ કારણથી અયાઝના લશ્કરની હાર જ થઇ હશે એમ માને છે માળવા ા સુલતાને પુત્રને દંડ ભરીને છોડાવ્યો હશે એમ એ અનુમાન કરે છે; પરંતુ આ બધું વર્ણન વાચતા મુસલમાનો ન ફાવ્યા એટલું તો ચોક્કસ છે અને મહારાણો ગુજરાતના લશ્કરની પાછળ નથી પડ્યો તેમજ એને મોટી ખુવારી પણ નથી કરી શક્યો એ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે ઓઝા અમીરોમા અણબનાવના કારણે અને સહકારના અભાવને કારણે અયાઝ હાર્યો એ વાતના તવારીખોના કથનને પણ મહત્ત્વ નથી આપતા, અને રાણા-એ સ્નેહનું કહેણ મોકલ્યું અને પોતાના પુત્રને ભેટ અને ખંડણી લઇને ગુજ-રાત મોકલ્યો એ પણ માનતા નથી. એમણે પોતાની માન્યતા માટે આધારો આપ્યા નથી.[૮૯]

લગભગ બધા તવારીખકારોએ આ લડાઇનું વર્ણન તારીખે બહાદુર-શાહીમાથી લીધું છે એના લેખકે પોતે આ સમયે લડાઇઓ અને રાજકીય વિષયોમા સક્રિય ભાગ લીધો છે. મુઝફ્ફરના પિતાના સમયનો એક મોટો અમીર અને વઝીરની પદવી સુધી ચડેલો મુહાફિઝખાન એનો દાદો થાય એટલે સામાન્ય ઇતિહાસકાર કરતા એને અમીરોની રાજખટપટ જાણવાના લાગ વધારે મળે એ સંભવિત છે. સિકંદરીનો લેખક તો વારવાર બહાદુરશાહીના લેખકનો નામ સાથે આધાર આપે છે અને ઝફરઉલવાલેહનો અરબી ઇતિહાસ પણ એનો જ આધાર લે છે. એટલે રાણાને હલકો પાડવાના અને સુલતાનનું હલકું ન પડવા દેવાના આ બધા લેખકોના પ્રયત્નની અંદરથી પણ સાચી વાત જણાય તો આવે છે સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે અમીરોના ધાર્યા પ્રમાણે મંદસોરનો કિલ્લો હાથમા આવ્યો નહિ એ આગળ લખે છે કે માળવાના મહમૂદ કે કિવામઉલ્મુલ્કને

૮૯ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૮. આ લડાઇને માટે એમણે તવારીખોના જ આધારો આપેલા છે, અન્ય લડાઇઓની પેઠે બીજા હિંદુ આધારો આપ્યા નથી

પૂછ્યા વિના જ અયાઝે સંધિ કરી, રાણાએ એના પુત્રને છોડયો એ મહેર બાનીથી મહમુદ પોતાની ફરજ ભૂલી ગયો, એમ લખી મન વાળે છે [૮૭] તબકાતે અકબરી લખે છે કે અયાઝે મહમૂદને કહેવડાવ્યુ કે "ગુજરાતના અમીરો લડાઇ ચાલુ રાખવા કહે છે તે કબૂલ રાખવા જેવુ નથી, કારણ કે જ્યારે જ્યારે હું આડાઇ અને હુમલા થાય ત્યારે કમનસીબીને લીધે કાર્ય સિદ્ધ થવાની આશા ફળતી નથી" રાણાએ સુલેહને માટે એ વાત કહેવડાવ્યુ એમ તબકાતના લખાણથી જણાય છે, પણ બધા તવારીખકારો આ વાત લખતા છતા શ્રી ઓઝા આ વાત માન્ય કરતા નથી પરતુ તબકાતનો લેખક ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન લખે છે કે અયાઝ રાણાને એક સદેશો એવો મોકલે છે કે "આ સુલેહથી આપણી વચ્ચે મૈત્રી થઇ છે [૮૮] અમીરો ગુજરાતમા પાછા આવ્યા તેથી સુલતાનનુ દિલ રાજી થયુ નથી, અને એ બીજી વારની ચડાઇનો વિચાર કરે છે જો એમ થાય તો બન્ને દેશોની પાયમાલી થશે" આ લખાણથી એમ સમજાય છે કે રાણાએ મુસલમાન તવારીખકારો કહે છે એવી સલાહ કદાચ ન કરી હોય અને અયાઝે રાણાને ફરીવાર સમજાવ્યો હોય મલીક અયાઝનુ ચરિત્ર આગળ જોયુ છે એ ગુજરાત સલ્તનતના એક અગત્યના સ્તભ જેવો મોટો અમીર હતો, સોરઠમા અર્ધસ્વતત્ર જેવો હતો એક ઉત્તમ મુત્સદ્દી હતો જમીન અને સમુદ્ર બન્ને ઉપર એની સત્તા હતી,[૮૯] એટલે અયાઝ પાછો આવ્યો એમા કોઇ મહત્ત્વની ઘટના રહેલી છે એમ લાગ્યા વિના રહેતુ નથી કદાચ અયાઝે આખા હિંદમા ચાલી રહેલા રાજદ્વારી આદોલનોના ખ્યાલ રાણાને આપ્યો હોય અને વાયવ્ય સરહદ તરફથી વિદેશી ચડાઇના ભય સમજાવ્યો હોય તે સાથે રાણાએ, જો ગુજરાત અને માળવાના લશ્કરો હાર્યા જ હોય તો એ બન્ને પ્રાતો ઉપર વિજય કરવાનો બીજો લાગ ખોયો એ પણ એક મહત્ત્વનો અને વિચારવાલાયક પ્રશ્ન છે રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ રાણાના કાર્યો અને ઉતાવળા ડાહ્યા ન કહેવાય એવા હતા તે ઉપર જોયુ છે

[૮૭] તવારીખોએ દશ્ની લખાણ આ લડાઈમા કરલ છે છતા અમીરોની અદેખાઇ અને અણબનાવની વાત ઓઝાજી કહે છે તેમ છેક કાઢી નાખવા જેવી મન લાગતી નથી જોકે તવારીખોએ એને જેટલુ મહત્ત્વ આપ્યુ છે તેટલુ આપવા જેવુ નથી

[૮૮] તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૭

[૮૯] મલીક અયાઝ રાજ્યનો સ્તભ હતો એમ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૮મા સ્પષ્ટ શબ્દોમા લખે છે અને આ લડાઇને બીજે વર્ષે અયાઝનુ અવસાન થાય છે તે સાભળી સુલતાનને બહુ દુ ખ થાય છે એમ લખે છે સિકદરી પૃ ૧૮૩મા લખે છે કે અયાઝનુ મરણ સાભળી સુલતાન બોલ્યો કે રાણા સાથના યુદ્ધમા એ મરાયા હોત તો અમને ખાતર દેહ આપનાર ગણાત આ શબ્દો દબી જણાય છે તબકાતનુ લખાણ માનવા જેવુ છે છતા તવારીખકારો માને મનમનામણા તો બહુ કર્યા દેખાય છે

આ બધું સાથે વિચારતા કોઈ પક્ષનો ભારે વિજય થયો હોય એમ લાગતું નથી તવારીખકાર લોઈસ ૧૫૨૨ના ડિસેમ્બર માસમાં ફરી ચડાઈ કરવા સુલતાને ચાંપાનેરથી આવી અમદાવાદમાં કાંકરિયા તળાવ પાસેના મહેલમાં પડાવ નાખ્યો,[૯૦] એ વખતે રાણાનો પુત્ર ખંડણી ને ભેટ લઈને અયાઝની સૂચના મુજબ આવ્યો, અને પ્રસન્ન થયેલા સુલતાને ચડાઈ કરવાનું માંડી વાળ્યું, એમ લખે છે.[૯૧] આ જો ખરું હોય તો આ પ્રસંગથી થોડાં વર્ષો પહેલાં ભારતની સરહદના પ્રાંતોમાં બાબર બાદશાહના નગારાં વાગતાં હતાં, અને દિલ્હીમાં નબળા પડેલા લોદી બાદશાહને હરાવવા ત્યાંના અમીરો અને ખુદ રાણા સાંગાએ પણ બાબરને કહેવડાવેલું એમ બાબર પોતાના ચરિત્રમાં લખે છે એ બધાં કારણોએ પણ પાદશાહો સાથે સુલેહ રાખવાનું ગણી યોગ્ય માન્યું હોય આ સમયે દક્ષિણમાં વિજયનગરનું મહારાજ્ય તુંગભદ્રાથી કન્યાકુમારી સુધી મોટું ને બળવાન હતું મેવાડ અને વિજયનગર વચ્ચે હિંદુ સંપ વધારવા માટે કોઈ પ્રયત્ન થયા હોય એવું જાણવામાં નથી.[૯૨] એ સમયના રાજાઓ પોતાના અમીરો અને ભાટ ચારણોની ખુશામત ભરેલી પ્રશંસાથી રાજ્યદ્વારી કુનેહ વીસરી જતા એ સત્ય છે તે સાથે હિંદુ રાજાઓએ દેશ કે ધર્મને નામે સંપ જાળવ્યો હોય એવું બહુ ઓછું બન્યું છે તેથી ઊલટું, ધર્મને નામે મુસલમાનો હમેશાં એક થયા છે દેશને નામે એક થવાની લોકોની લાગણી તો આધુનિક જ ગણી શકાય આમ મહમૂદ ગઝનવીના સમયમાં એકત્ર સાથનો જેવો લૂલો યત્ન હતો એવો જ રાણા સાંગાના સમયમાં પણ થયો અને એનું પરિણામ ભારતને માટે ખરાબ આવ્યું સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ લડાઈના સંજોગો આ રીતે મહત્ત્વના ગણી શકાય. વિધિની વિચિત્રતા પણ કેવી છે! મહારાણા સંગ્રામસિંહને અને પાછળથી આખા હિંદના રાજ્યોને હરાવનાર બાબર અને એના વંશજોનું રાજ્ય ગયું

---

૯૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૭ ૧૮, સિ હરી ગ ભા પૃ ૧૮૩

૯૧ બન્નેમાં પૃ ઉપર પ્રમાણે તબકાત કહે છે કે રાણાનો પુત્ર ભેટ લઈને આવ્યો ને સુલતાને રાણાને માફી બક્ષી રાણાના પુત્રને સુલતાને શાહી પોશાક આપ્યો આ બધું મોડાસામાં બન્યું અને પછી અમદાવાદ આવીને સુલતાને એને ફરીથી પોશાક આપ્યો

૯૨ Sources of Vijaynagar Historyમાં શ્રી કૃષ્ણસ્વામી આયંગરે વિજયનગરના કવિએ ચાંપાનેરમાં જયસિંહ પતાઈના પિતાના સમયમાં મુસલમાનોની હારનું એક નાટક કરેલું એમ કહે છે એટલે સાંસ્કૃતિક સંપર્ક બંધે હશે પરંતુ રાજકીય સંપર્ક હોય એવું જણાયું નથી વિજયનગરને મેવાડ સાથે કોઈ જાતનો સંપર્ક હોય એવું હજી સુધી જાણવા મળ્યું નથી

ગુજરાતના સુલતાનોનું રાજ્ય ગયું, પણ ઈડર અને ઉદેપુરનાં રાજ્યો ગઈ કાલ સુધી ભારતમાં લોકશાહી થતાં સુધી ચાલ્યાં!

ઈડર અને મેવાડનું પ્રકરણ પૂરું થતાં મલીક અયાઝનું અવસાન થયું. સુલતાન મુઝફ્ફરની માનીતી રાણી બીબીરાણીનું પણ અવસાન થયું. આ રાણી એની બુદ્ધિ અને રાજ્યમાં ભારે લાગવગ માટે પ્રસિદ્ધ હતી અને યુવરાજ સિકંદરની મા થતી હતી. એના મરણથી સુલતાનને ભારે આઘાત લાગ્યો અને ઈ.સ. ૧૫૨૩મા આ બનાવ બન્યો તે સાલનું ચોમાસું ચાંપાનેર ન જતાં અમદાવાદમાં કાંકરિયા પાસેના ઘટામંડળના મહેલોમાં ગાળ્યું.[૯૩]

શાહજાદો બહાદુરખાન ચિતોડમાં
અહમદનગરની લડાઈનો એક વિચિત્ર ફણગો

બીબીરાણીની લાગવગથી સુલતાનની મહેરબાની શાહજાદા સિકંદરખાન ઉપર વધારે હતી. એના બીજા પુત્ર બહાદુરખાનની જાગીર એનું ખર્ચ પણ નીકળે નહિ એટલી નાની હોવાથી એણે પિતાને જાગીર વધારી આપવા અરજ કરી પણ મુઝફ્ફરે એની અરજ ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. શાહજાદો સિકંદર પણ પોતાના સાવકા ભાઈની હોશિયારીની અદેખાઈ કરતો. એ કારણથી બહાદુરખાનને ગુજરાતમાં પોતાની સલામતી લાગી નહિ. આ બન્ને કારણોથી એ ગુજરાત છોડી ચાલ્યો ગયો, અને ડુંગરપુર થઈને ચિતોડ જઈ રાણા સાંગાની પાસે ગયો. રાણાએ એનો સારો સત્કાર કર્યો.[૯૪] આ વખતે એક

૯૩. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૩. સિકંદરી લખે છે કે રાણીના અવસાનના આઘાતથી સુલતાન માંદો પડ્યો. બીજી તવારીખો આટલી વિગત લખતી નથી. તબકાત તો જનાનામાં કોઈ મરી ગયું એટલું જ લખે છે, અને ફિરિશ્તા પણ એમ જ લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીએ એ આખીયે વાતની નોંધ જ લીધી નથી. સિકંદરી અને તબકાત બન્ને લખે છે કે આ મરણના સમાચાર મળતાં પહેલાં જ સુલતાને મોડાસાનો કિલ્લો ફરીથી મજબૂત કરાવ્યો રાણા સાથેના યુદ્ધોમાં કદાચ જર્જરિત થયો હશે. આ જગાએ સિકંદરી (પૃ. ૧૮૪), તબકાતે અકબરી (પૃ. ૩૧૯-૨૦) અને ફિરિશ્તા એક વાત લખે છે કે દિલ્હીના બહલોલ લોદીનો પુત્ર આદિલખાન કે આલમખાન બગડાના સમયથી ગુજરાતમાં રહેતો હતો અને એનો ભત્રીજો ઇબ્રાહીમ લોદી ગાદીપતિ હતો. એણે અમીરોને મારી નાખી અવ્યવસ્થા કરી હતી, એટલે આદિલખાને મુઝફ્ફરની મદદ માગી, અને એ મદદથી દિલ્હી જઈ લડતા ન ફાવવાથી એ બાબર બાદશાહને જઈ મળ્યો. પરંતુ આ હકીકત ગુજરાત માટે બહુ ઉપયોગી નથી.

૯૪. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૬૧-૬૩. સિકંદરી ગુ.ભા.પૃ ૧૮૪. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૨૦-૨૧. ઓઝાજી તો બહાદુરખાન શાહજાદો રાણાને શરણે જ આવ્યો હતો એમ લખે છે, પરંતુ એ જરા અતિશયોક્તિ લાગે છે. તબકાત ડુંગરપુરને બદલે માલવાના રાજા ઉદયસિંહ પાસે શાહજાદો ગયો એમ લખે છે અને સિકંદરીના અંગ્રેજી ભાષાંતરકાર બેલી

નિશ્ચિત બહાર ભાગી ગયો. રાણાના ભત્રીજાએ બહાદુરખાનને પોતાને ઘેર નાચગાનની મજલિસમાં નોતર્યો. ત્યાં બહાદુરખાન એક ઘણી જ સ્વરૂપવાન નાચનારીને જોઈ તેના તરફ આકર્ષાયો. એ જોઈ રાણાના ભત્રીજાએ બહાદુરને કહ્યું કે "તમે જાણો છો કે આ કોણ છે? એ અહમદનગર (હિંમતનગર)ના કાજીની પુત્રી છે. રાણાએ અહમદનગર લૂંટ્યું ત્યારે હું કાજીને ઘેર ગયો હતો અને કાજીને મારી એની આ કન્યાને લઈ આવ્યો. એના ઘરની બીજી સ્ત્રીઓને બીજા રજપૂતોએ વહેંચી લીધી." આ સાંભળી ગુજરાતના શાહજાદાને ઘણું ખરાબ લાગ્યું અને એણે તલવાર ખેંચીને રાણાના ભત્રીજાના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. આ જોઈને આસપાસ ઊભેલા રજપૂતોએ બહાદુરશાહને ઠાર કરવા તલવારો કાઢી, પરંતુ એ જ વખતે રાણાની માતા જે બહાદુરને પોતાના છોકરા જેવો ગણતી હતી, તે હાથમાં કટાર લઈને આવી અને બોલી કે "જો બહાદુરનો વાળ વાંકો થશે તો હું કટાર મારીને આત્મઘાત કરીશ."[95] આ રાજમાતા ઝાલાવાડમાં હળવદના રાજાની પુત્રી થતી હતી.[96] માતાનું વચન સાંભળી રાણો સાંગો પણ વચ્ચે પડ્યો અને કહ્યું કે આમાં મારા ભત્રીજાનો દોષ હતો. જો શાહજાદાએ આમ ન કર્યું હોત તો હું પોતે એને સજા કરત.[97] આ બનાવ પછી બહાદુરખાન મેવાત ગયો અને ત્યાંના સરદાર હસનખાને એનો સત્કાર કરી ગુજરાત જીતવા માટે લશ્કરી મદદ આપવાનું પણ કહ્યું, પરંતુ પિતાની સામે લડવાની બહાદુરે ના પાડી. મેવાતથી બહાદુર દિલ્હી ગયો અને ત્યાં સુલતાન ઇબ્રાહીમ લોદીએ પણ એનો સારો સત્કાર કર્યો.[98]

શાહજાદો બહાદુરખાન દિલ્હીમાં લોકપ્રિય થાય છે

આ વખતે દિલ્હીનો સુલતાન બાદશાહ બાબર સાથે પાણીપતના યુદ્ધક્ષેત્રમાં લડાઈ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. એક દિવસ મોગલ અને

(પૃ. ૨૭૭)માં સિકંદરીની બીજી નકલમાં પાલ શબ્દ છે એમ લખે છે. આ વાત આગળ જોઈ ગયા તેમ ગુજરાતની ભૂગોળ માટે બહુ મહત્ત્વની છે. બેલી નોંધમાં કહે છે કે આ પાલ શબ્દ વિજયનગર, ડુંગરપુર, વાંસવાડા વગેરે જેને વાગડ કહીએ છીએ તેના નાના રજપૂત રાજ્યોને પાલ એવું સામાન્ય નામ આપેલું છે. આ વાત આજે પણ ખરી છે.

૯૫ આ હકીકત સિકંદરીમાં વિગતથી લખેલી છે. ગુ. ભા. પૃ. ૨૧૬-૧૮. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૬૧-૬૩

૯૬ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૬૨

૯૭ સિકંદરી પૃ. ૨૧૮. તબકાતે આ વાત નોંધી નથી.

૯૮ સિકંદરી પૃ. ૧૮૪. ઉદયપુરરાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૬૩. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૨૧. તબકાત કહે છે કે બહાદુરે રાણાની મહેમાનગીરીની આદરથી ના પાડી અને ખ્વાજા મુહિયુદ્દીનની કબરની યાત્રાએ ગયો.

ઈબ્રાહીમ લોદીની લશ્કરી ટુકડીઓ વચ્ચે અથડામણ થઈ એમાં બહાદુરે પોતાના માણસો લઈ લડાઈ કરી અને કેટલાક મોગલોને મારી નાખીને ઈબ્રાહીમના પકડાયેલા કેદીઓને છોડાવ્યા દિલ્હીના અમીરો ઇબ્રાહીમ લોદીથી કંટાળી ગયા હતા, એટલે બહાદુરના આ શૌર્ય અને એના સ્વભાવથી એની લોકપ્રિયતા દિલ્હીમા વધી હતી આ કારણથી કેટલાક અમીરોએ ઇબ્રાહીમને ઉઠાડી બહાદુરને બાદશાહ બનાવવાની ઇચ્છા કરી [૯૯] આમા બહાદુરની કાઇ ઇચ્છા કે ખટપટ જેવુ હતુ નહિ, પરતુ ઇબ્રાહિમ લોદીને બહાદુર ઉપર વહેમ પડચો અને ઈર્ષા ઉત્પન્ન થઇ બહાદુરે આ વાત જાણી ત્યારે એ નારાજ થયો અને જોનપુરના અમીરોએ એનો સત્કાર કરવાનુ કહેણ મોકલ્યુ એટલે એ જોનપુર ગયો.[૧૦૦] ત્યા એને પોતાના પિતા ગુજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના અવસાનના સમાચાર મળ્યા તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક કહે છે કે સુલતાન મુઝફ્ફરને શાહજાદો બહાદુર અસતોષથી રિસાઇને ચાલ્યો ગયો છે એવી જ્યારે ખબર પડી ત્યારે એણે વઝીર ખુદાવન્દખાન મારફતે એને પત્ર લખાવ્યો કે સિકદરખાન જેટલી જ જાગીર તને પણ આપવામા આવશે માટે તારે પાછા ફરવુ ખુદાવદખાને સુલતાનને સમાચાર કહ્યા કે બહાદુરખાન વાગડથી ચાલ્યો ગયો છે અને દિલ્હીમા ઇબ્રાહીમ લોદી પાસે ગયો છે આ ખબર સાભળી સુલતાન ખિન્ન થયો[૧૦૧] મીર અબુ તુરાબ પોતાની તારીખે ગુજરાતમા લખે છે કે પાણીપતની લડાઇ ઈ સ ૧૫૨૬મા થઇ ત્યારે બહાદુર ત્યા હાજર હતો, પણ એણે એમા કાઇ ભાગ લીધો નહોતો. એની અને બાબર બાદશાહ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયેલો એનો ઉલ્લેખ આગળ કરીશુ[૧૦૨]

---

૯૯ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૨૧ ૨૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૮૪ ૮૫

૧૦૦ તબકાત પૃ ૩૨૨, સિકદરી, પૃ ૧૮૫ બને ગ્રથો લખે છે કે બહાદુરે આ ખટપટમા ભાગ નહોતો લીધો છતા ઈબ્રાહીમને વહેમ પડચો હતો દિલ્હીના અમીરો ઈબ્રાહીમથી કટાળી ગયા હતા

૧૦૧ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૨૨ તબકાતના ભાષાતરકાર સિકદરીના બેલીકૃત અગ્રેજી તરજુમામા બેલી તબકાતનો ઉલ્લેખ કરીને લખે છે કે મુઝફ્ફરને ખબર પડી કે બહાદુર મોગલો સાથે લડે છે અને પાણીપત તરફ ગયો છે ત્યારે સુલતાન દિલગીર થયા અને એને ડર લાગ્યો કે બહાદુર આ બહારની લડાઈમા કદાચ ગુજરાતને સડોવે પરતુ તબકાતના ભાષાતરકાર કહે છે કે તબકાતમા આવુ લખાણ તેમના જોવામા આવ્યુ નથી કદાચ કોઈ બીજી નકલ હશે મુઝફ્ફરનો સ્વભાવ જોતા આ બીક ખરી લાગે છે સિકદરી ગુ ભા પૃ ૧૮૫મા લખે છે કે બહાદુર વાગડથી દિલ્હી ગયો છે એમ ખબર મળ્યા હતા અને તે માટે બહાદુરશાહીના આધાર આપે છે છતા લખે છે કે ગુજરાતના લોકો શું કહે છે તે આગળ લખીશુ સિકદરીની આ રીત જાણીતી છે

૧૦૨ પ્રો કોમીસેરિયેટનો ઇતિહાસ

હવે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયના અમીરો, ફિરંગીઓનું ગુજરાતના કિનારા અને સમુદ્ર ઉપર વધતું જતુ જોર, અને એ સમયના બાંધકામ વગેરેનું વર્ણન કરતા પહેલા, ગુજરાતના સર્વથી વધારે મશ્કારી સુલતાનના વ્યક્તિત્વનું અને ચારિત્ર્યનું વર્ણન કરીએ ગુજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમાં આ એક જ સુલતાન એવો થઈ ગયો કે જેણે વિદ્યા અને કલાને ઉત્તેજન આપ્યુ, એટલુ જ નહિ, પણ એ પોતે પણ વણો સરકારસંપન્ન અને વિદ્યા તથા અનેક શૌર્યની કલાઓ તેમજ લલિત કલાઓમા નિષ્ણાત હતો, તે સાથે પ્રજા ઉપર એને પોતાની પ્રજા જેવો જ પ્રેમ હતો મુસલમાન તવારીખકારો ઉપરાત હિંદુ આધાર પણ આ માટે મળે છે એ સંતોષની વાત છે આ સુલતાનના વ્યક્તિત્વનું વર્ણન બીજી તવારીખોમા બહુ ટૂકામા કરેલુ છે, પરતુ મિરાતે સિકદરીમા ખૂબ જ લબાણથી કર્યું છે સિકદરી તે સમયના સમકાલીન અને મહત્ત્વના ઇતિહાસકાર તારીખે બહાદુરશાહીના આધારો આપે છે તે સાથે લખે છે કે 'ગુજરાતના વિશ્વાસપાત્ર લોકો પાસેથી આ પ્રમાણે સાભળ્યુ છે' આમ સિકદરીનું વર્ણન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કદાચ બહુ મહત્ત્વનુ ન લાગે, પરતુ સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર જણાય છે આજની વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કદાચ કોઇ કોઈ બનાવો ન માનવા જેવા પણ લાગે, પરતુ એ જમાનાના સંજોગો અને પ્રવાહોને પણ સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ધ્યાનમા લેવા જોઈએ એટલે અહીં એનુ વિગતવાર પણ ટૂકામા વર્ણન જરૂરનું જણાશે [૧૦૩]

સુલતાન મુઝફ્ફર એક ધાર્મિક પુરુષ હતો અને સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનો હતો રાજ્યકર્તાને સુલભ એવો ચડકોપ એનામા નહોતો પવિત્ર જીવન અને સદાચારને લીધે એ સાધુચરિત હતો એ કારણથી કેટલાક ચમત્કારો પણ એના જીવન સાથે સંકળાયેલા છે, અને સત જેવા ચારિત્ર્યવાળા પુરુષમા આજના કરતા એ જમાનામા ચમત્કારો વધારે પ્રમાણમા જોડવામા આવે એ સભવિત છે એમ કહેવાય છે કે ઈ સ ૧૫૨૫મા વરસાદ બરાબર પડ્યો નહિ અને ગુજરાતમા ભારે દુકાળ પડ્યો, તેથી લોકો બહુ હેરાન થયા સુલતાને ખૂબ શ્રદ્ધાથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે 'હે પરમ પરવરદિગાર! જો મારા પાપને લીધે ગુજરાતના લોકોને આ દુ:ખ પડતુ હોય તો મને આ ફાની દુનિયામાથી ઉઠાવી લે, અને તારે પોતાને ખાતર લોકોને દુકાળના પંજામાથી બચાવ, કારણ કે ગરીબ મુઝફ્ફર ગરીબ લોકોનો ભૂખમરો જોઈ શકતો નથી' એમ કહેવાય છે કે પરમેશ્વરે એની પ્રાર્થના સ્વીકારી અને

૧૦૩ તબકાતમા મુઝફ્ફરના ચારિત્ર્ય માટે કાંઈ લખવામા આવ્યુ નથી

સારો વરસાદ પડ્યો, પરંતુ તે વખતથી એની તબિયત લથડી અને આખરે એનું અવસાન થયું.[૧૦૪] બીજી એક વાત એવી કહેવાય છે કે એનો એક માનીતો અમીર અપુત્ર હતો. એને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે મુઝફ્ફરે તપ આદરેલું અને એ અમીરને પોતે પસંદ કરેલી એક કન્યા સાથે પુનર્લગ્ન કરાવ્યું અને કહ્યા પ્રમાણે એને બે પુત્રો થયા. આ તપ દરમિયાન એણે માંસાહાર પણ છોડી દીધેલો.[૧૦૫]

ધાર્મિક વૃત્તિ

ધર્મપાલનમાં એ ચુસ્ત હતો, પરંતુ એનું ધર્મપાલન એ જમાનાના બીજા સત્તાધીશો જેવું ઉગ્ર નહોતું એ માત્ર પોતાની જાતના કર્તવ્ય ઉપર જ ધ્યાન રાખતો. મુહમ્મદ પયગંબર સાહેબનો જન્મદિવસ એ ખૂબ મોટા ઉત્સવથી ઊજવતો. વિદ્વાન માણસોને આખું વર્ષ ચાલે તેટલાં વસ્ત્રો અને પૈસા આપતો. મક્કા શરીફના ગરીબ લોકો માટે એક ખાસ રકમ નક્કી કરી ત્યાં મોકલવામાં આવતી. અને હજ કરવા જનારાઓ માટે વહાણો ખાસ રોકી કાંઇ પણ ખર્ચ લીધા વિના એમને આવવાજવાની બધી સગવડ આપવામાં આવતી.[૧૦૬] એને દરવીશો કરતાં વિદ્વાનો ઉપર વધારે પ્રેમ હતો, અને વિદ્વાનોને મજલીસમાં નિમંત્રણ આપે ત્યારે એમના હાથ એ પોતે પાણી રેડીને ધોવડાવતો.[૧૦૭] કુરાને શરીફના ફરમાન મુજબ એ થોડું હસવું અને વધારે રડવું એમાં માનતો. દરવીશો તરફ એનું વલણ વટવાના કુતુબેઆલમ સાહેબના પૌત્ર શાહ શેખજીના સહવાસમાં આવ્યા પછી બદલાયું એનું વર્ણન આગળ કરીશું. મુઝફ્ફર પોતે પણ વિદ્વાન હતો. કુરાને શરીફની નકલો સુંદર કલામય અક્ષરોમાં કરીને કેટલીક નકલો એણે મક્કા અને મદીના પણ મોકલેલી. કલામય અક્ષરોની આવડત એ સમયે ફારસી અરબી લિપિ લખવામાં એક

---

૧૦૪. આ ઉલ્લેખ તબકાત પૃ. ૩૨૨ અને સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૯માં, એમ બન્ને ગ્રંથોમાં આપેલા છે. સિકંદરીમાં વધારે વિગતવાર છે. તબકાત લખે છે કે લોકો ઉપરના પ્રેમને લીધે એણે પ્રાર્થના કરી કુરાનેશરીફનો પાઠ કરવા માંડ્યો. સિકંદરી માત્ર હાથ ઊંચા કરી પ્રાર્થના કરી એમ લખે છે. પણ ઈશ્વરે પ્રાર્થના સાંભળી ને વરસાદ પડ્યો ને સુલતાનની તબિયત બગડી એમ તો બન્ને ગ્રંથો લખે છે.

૧૦૫. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૯૨-૯૩. એમાં આ વાત લંબાણથી લખેલી છે અને પોતાના જમાનામાંથી રજપૂત કન્યા આપી ને તેને કહ્યા પ્રમાણે સંતાન થયાં એમ લખે છે. આ સુલતાનની વચનસિદ્ધિનો દાખલો છે.

૧૦૬. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૮, ૧૯૧, ૧૯૩, ૨૦૧.

૧૦૭. એ જ પૃ. ૧૯૧, ૧૯૩.

સિદ્ધિ ગણાતી ૧૦૮ એણે આખું કુરાને શરીફ કંઠસ્થ કરવું એની વાત જરા રસપ્રદ છે એક વખતે એનો પિતા સુલતાન મહમૂદ બેગડો એક ધાર્મિક મજલીસમા બેઠો હતો ત્યા વાત નીકળી કે કયામતને દિવસે સૂર્ય ખૂબ નીચો ઊતરશે અને ગરમીથી વિશ્વ હેરાન થઈ જશે એ સમયે જેને કુરાને શરીફ આખુ જિહ્વાગ્રે હશે તેની સાત પેઢી ઉપર પરવરદીગારની મહેર છાયા રહેશે અને બીજા બચી જશે આ સાંભળીને મહમૂદે નિઃશ્વાસ નાખ્યો કે મારા પુત્રોમા એવો કોઈ નિકળ્યો નથી કે પરમેશ્વર તરફથી હું આ રહેમની આશા રાખી શકું. મુઝફ્ફર એ સમયે શાહજાદો ખલીલખાન કહેવાતો હતો એણે સુલતાનની રજા માગી પોતાની જાગીર વડોદરામા આવીને રાતદિવસ ઉજાગરા કરી એક વર્ષ લગભગમા આખુ કુરાન મોઢે કર્યું, અને બીજે વર્ષે મુબારક રમઝાન મહિનામા સુલતાનને કહ્યુ કે આજ્ઞા કરો તો આખું કુરાને શરીફ મોઢે બોલી જઉં મહમૂદે ખુશ થઈ આમ કરવાનુ કારણ પૂછ્યુ ત્યારે ખલીલખાને ગયા વર્ષની વાત યાદ કરી કુરાનનો પાઠ મોઢેથી બોલી બતાવ્યો મહમૂદને આથી એટલી બધી ખુશી થઈ કે એણે શાહજાદાને બાથમા લઈ ખૂબ લાડ કર્યા અને એક મોટો ઉત્સવ કર્યો, અને એને પોતાના તખ્ત પર બેસાડ્યો ૧૦૯

કેફી ચીજો તરફ તિરસ્કાર

કેટલાક ગુણોમા તો મુઝફ્ફરને મહાત્મા ગાંધીજી સાથે સરખાવી શકાય કેફ કરનાર તરફ અને કેફી ચીજો તરફ એને ખૂબ જ તિરસ્કાર હતો સિકંદરી લખે છે કે સુલતાનનો એક પ્રિય ઘોડો માંદો પડ્યો અને કોઈ દવાથી એને સારુ થયુ નહિ ત્યારે દવાના એક જાણકારના કહેવાથી ઘોડાને દારૂ પાવામા આવ્યો આ વાત સાંભળી સુલતાન એટલો દુખી થયો કે જીવ્યો ત્યાસુધી એ ખાસ પ્રિય ઘોડા ઉપર એણે સવારી કરી નથી ૧૧૦ એ પોતે પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે એને ઉછેરનાર એની દાદી હસાબાઈએ એક

---

૧૦૮ એ જ ફારસી અરબીમા અલંકારમય લિપિથી લખાય છે (Calliograhhy) આવા અક્ષરો જેને "નખસી ' કહે છે મુઝફ્ફર આમા એવો નિષ્ણાત હતો કે પરદેશથી એવા વખાણ કરનારા એની પાસે આવતા ગુજરાતના અરબ ઇતિહાસ જફરુલ વાલેહનો લેખક કહે છે કે એ મક્કામા હતો ત્યારે એણે આ સુલતાનના હસ્તાક્ષરની કુરાનેશરીફની નકલો જોયેલી

૧૦૯ એ જ પૃ ૧૮૯ ૯૦ એમા આ વર્ણન લંબાણથી કરેલુ છે મુઝફ્ફરે વડોદરામા કુરાન મોઢે કર્યું અને અમદાવાદ આવી બોલી બતાવ્યુ એના પિતાએ અમીરો અને લશ્કરને મોટી ખિલઅત આપી કહે છે કે આવી ખિલઅત કોઈ સુલતાને આપી નહોતી

૧૧૦ એ જ પૃ ૧૯૦

વાર કાદરા ઉપરથી પડી જવાને કારણે એને દાગ પાયેરો એનાથી એની તબિયત સુધરવાને બદલે ઊલટી બગડી એ પછી એ કદી દારૂને અડક્યો નથી દારૂ ઉપરાંત અફીણ માજમ વગેરે કેફી ચીજોનું પણ નામ સાભળતા એ દુખી થતો માજમ જેવી કેફી ચીજનું નામ દેવું પડે તો એ ગોમી' એવું બોલતો અને મિરાત ઇસ્કંદરીનો લેખક કહે છે કે એ સમયથી ગુજરાતના લોકોમા એકતો ગોમી શબ્દ બોલે તો માજમ સમજતી બીજા સુલતાનોના વખતમા શરાબદારીની જગ્યા હશે એમ લાગે છે તે મુઝફ્ફરના વખતમા નહોતી એમ સમજાય છે ૧૧૧

દયાળુ સ્વભાવ

સુલતાનની ક્ષમા અને શાંતિ વિરલ હતી સત્તાધીશોમા તો એની શાંતિના દર્શન જ દુર્લભ ગણાય કહે છે કે એના રાજ્યાગારમા એક વખતે એક માણસની ભૂલથી ગરમ પાણીમા એક ઉંદર ડૂબી મરેલો હતો સુલતાન નાહવા બેઠો ત્યાર પાણી રેડતા ઉંદરનું માંસ એના માથા ઉપર પડ્યુ હમામખાના અને આફતાબચિયાત ખાતામા સો માણસો કામ કરતા હતા નિમાજનો સમય હતો એટલે એણે એ વખતે કાઈ કહ્યુ નહિ પછી મુખ્ય માણસોને બોલાવી કહ્યુ કે હુ તો તમને જવા દઉં છુ પણ મારા જુવાન પુત્રોની આગળ આવી ભૂલ કરશો તો તમારુ શુ થશે? એમ કહેવાય છે બહાદુરશાહના હાથ ઉપર જરા વધારે ગરમ પાણી પડતા એણે એ ભૂલ કરનાર ઉપર ઊકળતુ પાણી રેડાવેલુ અને એને મારી નખાવેલો ૧૧૨ એક સમયે મુઝફ્ફર કુરાને શરીફની નકલ કરી રહ્યો હતો ત્યાર લતીફુલ મુલ્ક મૌદા નામનો માણસ ઊભો રહી તગનારે પાછળ પરો ભરી રહ્યો હતો અફીણના ઘેનને લીધે ઝોક આવતા તરવાર એના હાથમાથી સુલતાનના ખભા ઉપર પડી ગઇ અને વખત વગતે ખભા પાસ ઉપર પડી તેથી

૧૧૧ એજ પૃ ૧૯૦ ૧૯૧ અને પૃ ૧૯૪ અમદાવાદમા સારંગપુરન નામ આપન ર મલીક સારંગ કિવામ ઉલ્મુલ્ક જે વજીરની પદવી ઉપર હતો તે વૃદ્ધાવસ્થામા મુઝફ્ફરશાહની આબકારીની જગા ઉપર હતો આ અમીર ખાઈબદ હતો અને સુલતાનની અદબ બરાબર જાળવતો નહિ હતા આવી વિશ્વાસની નોકરી ઉપર રાખ્યા હતા એ કદાચ સુલતાનને ઝેર આપે કે કામણુટુમણ કરે એવો વહેમ પણ હતો તેના એનુ આપેલુ પાણી વહેમનિવારણ માટે કુરાનશરીફના અમુક વાક્યો બોલી એ પીતો પૃ ૧૯૧ વૃદ્ધાવસ્થાનુ બહાનુ કાઢી સારંગ એ જગ્યાએ સતના ભત્રીજા ઉનમ ગયા

૧૧૨ એજ પૃ ૧૯૫-૧૯૬ નાહવા માટે આ જ માટે ખાવ ચ સતુ હતુ અ નાખપાન છે સિકંદરી લખ છે કે ઉંદર માથે પડવાથી સુલતાન ભીનાં દેહે જમા પછીને નાબા અને નિમાજ પછી આટલો નરમ ઠપકો આપ્યો

બાધા પડ્યા એ વખતે એ કાંઈ બોલ્યો નહિ અને ચપ્પુથી ડાઘા સાફ કરી મહેંદી ઘસી નાખવાનું પૂરું કર્યું બીજા દરબારીઓ નોકરને મારતા મારતા બહાર લઈ ગયા હતા હવે એણે એની ખબર પૂછી એ માણસ આવી ભૂલને લીધે ખૂબ રડતો હતો અને એ જમાનાની રીત પ્રમાણે હાથ કાપી નાખવાની કે હાથીના પગ નીચે કચરવાની શિક્ષાની આશા રાખી રહ્યો હતો સુલતાને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે એ મને કદી મોં બતાવે નહિ એ પછી બધાની વિનતિથી 'ફરી ચીજને ફરીથી અડકીશ નહિ' એવું વચન લઈ એને ફરી એ જ નોકરી ઉપર રાખ્યો[113] સુલતાનના આવા નમ્ર અને દયાળુ સ્વભાવને લીધે તોફાની લોકને શિક્ષાનો ડર ઓછો થઈ ગયો હતો અને રાજ્યમાં ચોરી લૂંટફાટનો ઉપદ્રવ વધ્યો હતો કેટલાક નોકરો અને અમીરો પણ મર્યાદા રાખતા નહિ જૂના અમીર મલેક મારગને આમ છતા પણ આબદારીની જગા ઉપર રાખ્યો હતો એક નોકર છોકરાએ સુલતાનની પાઘડીની મશ્કરી પણ કરી હતી[114] આવા સ્વભાવને લીધે એને લોક દયાળુ કહેતા એટલે એ મુઝફ્ફર હલીમને નામે પ્રસિદ્ધ છે

આ સુલતાનને કુમારપાળ જેવો જ પરનારીસહોદર કહી શકાય જ્યારે માળવા જીતીને એણે ત્યાના સુલતાન મહમૂદને રાજ્ય પાછું આપ્યું ત્યારે એ સુલતાને મુઝફ્ફરની ભારે મહેમાનગીરી કરેલી એના જનાનામાં બે હજાર સુંદર સ્ત્રીઓ હતી સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે સુંદર વસ્ત્રાલંકાર સજીને આ સ્ત્રીઓ સ્વર્ગના મોરની પેઠે હાથમાં રત્નો ભરેલી સુવર્ણની થાળીઓ લઈ મુઝફ્ફરના ઓવારણા લેવા નીકળી સુલતાને એમનું સૌંદર્ય જોઈ માનથી માથું નમાવ્યું અને બોલ્યો કે પરસ્ત્રીઓ તરફ નજર કરવી એ પાપ છે' માળવાના સુલતાને ઉત્તર દીધો કે ' આ બધું આપની માલિકીનું છે અને અમે બધા આપના ગુલામ છીએ એટલે આપ મારા તરફથી આ બેગમો ઉપભોગ કરો તે હું ચાહુ છું' મુઝફ્ફરે માળવાના સુલતાનને કહ્યું 'આ બધું હું આપને ફરી પાછું બક્ષિસ કરું છું હવે એમને પડદામાં પાછા ફરવાનું કહો' જિતાયેલાની સાથે ગમે તેવો વર્તાવ કરવાના એ જમાનામાં આવું શીલ દુર્લભ છે[115]

---

૧૧૩ એજ પૃ ૧૯૬ ૯૭

૧૧૪ એજ, પૃ ૨૦૪ પૃ ૧૯૭મા સુલતાનની પાઘડી બાંધવાની રીતનું અને છોકરાએ કરેલી મશ્કરીનું અને એની બેઅદબી સારુ મીરઅસદઉલ્મુલ્કે છોકરાને મારેલા તમાચાનું વર્ણન છે છોકરાએ મુલ્લાં ને વહોરા જેવી પાઘડી છે એમ કહ્યું તેમાં મુલ્લાની સરખામણી સુલતાનને ગમી પણ વહોરાની સરખામણી ન ગમી પાઘડીના આ વર્ણન ઉપરથી કોઈ ચિત્રકાર ગુજરાતના સુલતાનોની પાઘડીનું ચિત્ર કરી શકે

૧૧૫ એજ પૃ ૧૭૦-૭૧ તવારીખ કહે છે કે માળવાનો સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન મોજ

મુઝફ્ફર મોજશોખમા બીજા સુલતાનો જેવો પૈસાનો ખર્ચ કરતો નહિ એટલે લોકો એને કંજૂસ કહેતા મોજશોખમા ખર્ચ કરવામા અહમદશાહનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ અને મુઝફ્ફરશાહનો પુત્ર બહાદુરશાહ ઉડાઉ જેવા હતા મુઝફ્ફર ખેરાત અને સખાવતમા પૈસો ખર્ચ કરતો ખોટા વખાણ કે ભાટ ચારણના વખાણથી ફુલાવાનુ પણ એને પસદ નહોતુ[૧૧૬]

અજાતશત્રુ સુલતાન

આ સુલતાને આખા જીવનમા ઈશ્વરના કોઈપણ પ્રાણીને ત્રાસ આપ્યો નથી કે કોઇ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો નથી સર્વસત્તાધીશમા ન દેખાય એવુ સૌજન્ય એનામા હતુ અને સર્વને એ માનથી બોલાવતો સૈયદ જલાલ મુનવ્વર ઉલ્‌મુલ્ક લખે છે કે હુ સુલતાનની તહેનાતમા હતો અને મેં કોઇને કદી ઠપકો આપતા જોયા નથી[૧૧૭] એના તરફ કોઇને અમતોષ નહોતો, ગુજરાતમા તો એ અજાતશત્રુ જેવો હતો એ કહેતો કે "જો હુ જગતમા હોઉ તોપણ મને કોઇ હેરાન કરશે નહિ, કારણ કે મેં કોઇને ત્રાસ આપ્યો નથી અને હુ કોઇને રંજાડીશ નહિ"[૧૧૮] એના સમયમા એણે મરણ પામેલા વઝીફદારોની મિલકત રાજ્યમા પાછી લીધી નથી એક વાર મહી મુનમુલ્કે એવી જાગીરોમાથી

શોખ માટે ખૂબ જાણીતો હતો અને એ જમાનામા એશઆરામ અને મોજમા જ્યાર અતિ થઈ જાય ત્યારે તેને ગ્યાસુદ્દીનની ઉપમા આપવામા આવતી એને દિલગીરી થાય એવા સમાચાર ન આપવા એવો પ્રધાનોને હુકમ હતો એક વાર એના કેટલાક જિલ્લા બહલોલ લોદીના લશ્કરે લૂટ્યા એ સમાચાર પહોચાડવા માટે અમીરોએ ભાડના ટોળાને અફઘાનોનો વેશ પહેરાવી એનુ નાટક કરી બતાવી સુલતાનને સમાચાર પહોચાડ્યા કહે છે કે એના જનાનામા એક શહેર જેવી જુદી વ્યવસ્થા હતી અને એની જુદી કચેરી, જુદો કાજી, જુદી પોલીસ અને જુદા અમલદારો હતા અને તે સ્રીઓ જ હતી ગુજરાતના સુલતાનોએ આવી મોજ કે ઉડાઉગીરી કરી નથી એ ગુજરાતી સ્વભાવ માટે નોધપાત્ર છે અને મુઝફ્ફર બીજો તો એમા આદર્શ હતો માળવાના આ ગ્યાસુદ્દીન સુલતાનનુ વર્ણન ફિરિશ્તા વિગતથી આપે છે આ જનાનાના બજાર પણ જુદા અને એ મોટી સખ્યામા ઘોડે બેસી તીરકામઠા લઈ શિકારે જતી તથા કઈ જાતની કેટલી સ્રીઓ હતી તે વિગતો પણ મળે છે જહાગીર બાદશાહ પોતાના આત્મચરિત્રમા માળવાના આ સુલતાનનો ઉલ્લેખ કરી એના જનાનામા પદર હજાર સ્રીઓ હતી અને એક નાના રાજ્ય જેવો વહીવટ ચાલતો એમ કહે છે પ્રો કોમિસેરિયેટ એમના ગુજરાતના ઇતિહાસમા પૃ ૨૮૮ ૮૯મા આ બધુ વખાણથી ઉતારા આપી વર્ણન કરે છે અને એના સમર્થનમા પોર્ટુગીઝોની કોમેન્ટરીઝમા આવેલો ઉતારો પણ આપે છે પરંતુ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે આ બહુ ઉપયોગી લાગતુ નથી એનુ વર્ણન માત્ર રસમય છે

૧૧૬ એ જ, પૃ ૧૯૮ અને પૃ ૨૦૧

૧૧૭ એ જ, પૃ ૧૯૩–૯૪

૧૧૮ એ જ, પૃ ૧૯૪

પુષ્કળ પૈસો સુલતાન પાસે વસૂલ કરી મૂક્યો તે એણે નઝીમદારોના સગા વહાલાઓને પાછો આપ્યો. ગુજરાતમાં દેવસ્થાન નિમિત્તની જાગીરોને વઝીફા કહેતા. એક વાર માળવાના સુલતાનના જોવામાં ગુજરાતના વહીવટી ચોપડા આવ્યા ત્યારે ધર્માદા ખર્ચ અને વઝીફા જોઈ એણે કહેલું કે "આ તો ઘોડા અને સવાર વગરનું એક લશ્કર છે."[૧૧૯]

વિદ્યાકલાનો શોખ

મુઝફ્ફર વિદ્યાકલા અને હુન્નરની વિદ્યામાં પણ નિષ્ણાત હતો. એક વાર ચોગાનમાં શિકાર ખેલવા જતાં એકલો પડી ગયો ત્યારે રજપૂતોની એક ટોળીને એકલે હાથે એણે હરાવેલી. તલવાર ઘણી સારી ફેરવી શકતો અને સારો તીરંદાજ હતો. ભાલાથી કડી ઉપાડી શકતો અને મરેલા બકરાની લાશના એક ઝટકે ટુકડા કરી શકતો.[૧૨૦] લાઠી ફેરવવામાં, શિકાર કરવામાં તેમજ કુસ્તી કરવામાં પણ એ ઘણો જ હોશિયાર હતો અને કુસ્તીમાં એ સમયના ઘણા ઉસ્તાદોને હરાવતો. જે હુન્નર એ જોતો તે તુરત શીખી જતો. કવિઓ અને વિદ્વાનોની સભામાં એ શબ્દની રમત અને હાજરજવાબી કરી શકતો એવા દાખલા પણ સિકંદરીમાં નોંધેલા છે. અમીરોની પ્રશંસામાં લખેલી એક કવિતાને એણે શબ્દચાતુરીથી ફેરવીને અર્થ ઉલટાવી નાખ્યો હતો.[૧૨૧] સંગીતમાં તો એ ઘણો જ પ્રવીણ હતો અને મોટા ગવૈયાઓની ગુન સનાવતો. એનો પોતાનો કંઠ પણ મધુર હતો. દરેક જાતના વાદ્યો ઉપર એનો કાબૂ સારો હતો અને સંગીતના મોટા ઉસ્તાદો એના શિષ્ય થવામાં ગર્વ લેતા. એ પોતે પણ ગાયનો બનાવી શકતો હતો.[૧૨૨]

સરસ્વતીનું નૃત્ય

સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે એક વાર સુલતાનને સરસ્વતીનું નૃત્ય જોવાની ઇચ્છા થઈ અને એક જલસામાં એણે પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. હિંદુઓના પુસ્તકોમાં કહ્યું છે કે મધુર કંઠવાળી, દરેક સાજ ઉપર કાબૂ ધરાવનારી, શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પ્રવીણ વ્યક્તિ સરસ્વતી દેવીની કૃપાથી જ થઈ શકે છે. એવી

---

૧૧૯ એજ, પૃ ૧૯૯–૨૦૦ આ વઝીફા મુસલમાનો પાસે હશે એમ વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. હિંદુ દેવસ્થાનોની શી સ્થિતિ હતી તે જાણવા મળતું નથી.

૧૨૦ એજ, પૃ ૨૦૧–૨૦૨

૧૨૧ એજ, પૃ ૨૦૨ ૨૦૩

૧૨૨ એજ, પૃ ૨૦૩ સિકંદરીમાં સુલતાન જ્યાં રાગો બનાવી શકતો તેના નામો આપ્યા છે. એ નામ સમજાય તેવા નથી. અને વધારામાં ૭૬ દોહરા પણ લખ્યા છે. એ ઉપરથી સાદા ગાયનો બનાવી શકતો હશે.

કળાઓમા નિષ્ણાત હોય અને સૌંદર્ય તથા લાવણ્યથી ભરેલી હોય એવી સ્ત્રી જ સરસ્વતીનો વેશ ગપૂર્ણ રીતે ભજવી શકે. ઉસ્તાદોએ સુલતાનને કહ્યુ કે આપના રાજ્યમા વારાંગના ચપાબાઇ છે તે આવા લક્ષણોવાળી છે અને તે સરસ્વતીનો સ્વાંગ ભજવી શકશે જલમા માટે બધી તૈયારી કરવાનો હુકમ થયો, પણ સરસ્વતીનુ વાહન હસ કયાથી લાવવો' સુલતાને શહેરના સોનીઓને બોલાવી સોનુ અને રત્નો આપીને સારો હસ તૈયાર કરવા કહ્યુ અને છ મહિનામા હસ તૈયાર થયો. ચંપાબાઇએ સરસ્વતીનો પાઠ ભજવી મધુર કંઠે ગીત વાદન કરી મનોહર નૃત્ય કર્યુ તવારીખકાર લખે છે કે આ નૃત્ય એવુ તો ઉત્તમ થયુ હતુ કે ઉસ્તાદો ખરી સરસ્વતીને ભૂલી જાય, અને જોનારા પોતાનુ ભાન ભૂલી ગયા આકાશની પરીઓ પણ સરસ્વતીનો આ પાઠ જુએ તો આનદમગ્ન થઇ જાય[૧૨૩] તવારીખના આ વર્ણનો સાથે 'શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબધ'નો મુઝફ્ફર બાબતેનો નીચેનો શ્લોક બધ બેસે છે અને ટેકો આપે છે.[૧૨૪]

> ततो लक्षणसाहित्यज्योति सगीतशास्त्रविद्।
> आधारो विदुषा वीरश्रीविरोऽभून्मुजफ्फर ॥
> प्रज्ञा प्रजा इवापद्य प्रजा इव प्रजा अपि।
> शकन्दरादय पुत्रा बभूवुस्तस्य भूविभो ॥ (ઉલ્લાસ-૨-શ્લોક ૧૭ ૧૮)

સુલતાન મુઝફ્ફરનો ન્યાય

રાજધર્મનુ મોટામા મોટુ શુભ ચિહ્ન એ એનો ન્યાય છે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ એવા ન્યાય માટે પ્રસિદ્ધ હતો એ રાત્રે વેશ બદલીને શહેરની ગલીઓમા ગરીબોની સ્થિતિ જોવા જતો અને ઉમરાવોના કૃત્યો જોવા પણ છાનો નીકળતો કોઇનુ દુ ખ જુએ અને એને એ ખરુ લાગે તો બીજે દિવસે દરબારમા બોલાવી એ બાબે યોગ્ય પગલા લઇ દુ ખ દૂર કરતો.

ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસ ઝફરઉલવાલાહમા આ સુલતાનના ન્યાયી હૃદયની એક રમૂજભરી વાત આપેલી છે એક વખત એક સોદાગર પાસેથી બાદશાહે ઘોડા ખરીદ્યા, પણ એના પૈસા આપવાના બાકી રહ્યા હતા સોદાગરે આ માટે બાદશાહ સામે અમદાવાદના કાજી આગળ દાવો નોધાવ્યો કાજીએ બાદશાહને

---

૧૨૩. એજ, પૃ ૨૦૩-૨૦૪ કહે છે કે ચપાબાઇ કવિતા રચીને બોલી આ વર્ણન સિકન્દરીમા વિગતથી કહેલુ છે સરસ્વતીના વાહન માટે હસ બનાવેલો એમ સિકન્દરી સ્પષ્ટ લખે છે અને એ ખરુ પણ છે છતા એના ગુજરાતી ભાષાતરકાર આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી હસ શબ્દ લખી કૌસમા એના અર્થ તરીકે મોર લખે છે રવિવર્માએ મોરવાહિની સરસ્વતી ખોટી રીતે ચીતરી એનુ એ પરિણામ છે એનુ વાહન હસ જ છે, મોર નથી

૧૨૪ જિનવિજયજી સપાદિત શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબધ

કચેરીમાં આવવા 'સમન્સ' મોકલ્યો અને મુઝફ્ફર ઘરમા પહેરેલા સાદા પોશાકમા આવી ફરિયાદી માફક ઊભો રહ્યો કેમની સુનાવણીમા ન્યાય ફરિયાદીની તરફેણમા આવ્યો અને વેપારીને બાદશાહે પૈસા ભરી દેવાનો વખત આવ્યો સુલતાને ખજાનચીને પૈસા ભરી દેવા હુકમ કર્યો કચેરીમા કાજીએ બાદશાહ સાથે સામાન્ય માણસ જેવુ વર્તન રાખ્યુ હતું અને માન બતાવ્યુ ન હોતું પણ કેમ પૂરો થતા કાજીએ ન્યાયાસનેથી ઊતરી બાદશાહને યોગ્ય માન આપ્યુ અને કહ્યુ કે 'આ ન્યાયાસન આપનુ છે. પણ ન્યાય જેમ થવો જોઇએ તેમ થયો છે એમા મેં કોઇ પણ તરફદારી કરી નથી.' મુઝફ્ફર ખુશ થઇને બોલ્યો કે 'તમે જે કર્યું તેનાથી હું ખુશ થયો છુ જો તમે એમ ન કર્યું હોત તો હુ તમને બરતરફ કરત'.[૧૨૫]

સુલતાન અને શાહ શેખજી

ઉપર જોઇ ગયા કે સુલતાન મુઝફ્ફર વિદ્વાનોને ખૂબ માન આપતો, પણ સાધુઓ દરવેશોને માટે એને મા । હતું નહિ ગુજરાતના સુલતાનો બુખારી સૈયદોને ખૂબ માન આપતા અને સુલતાન મહમૂદ તો શાહઆલમ સાહેબને ત્યા જ ઊછર્યો હતો સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમા વટવામા કુતુબે આલમ સાહેબની ગાદીએ એમ ।। મોટા પુત્ર સૈયદ નાસિરુદ્દીન અબુલ હસન મહમૂદના પુત્ર સૈયદ જલાલુદ્દીન હતા અને તવારીખોમા એ શાહ શેખજીને નામે પ્રસિદ્ધ છે વટવાના સંત કુતુબેઆલમ સાહેબના વશમા શાહ આલમ સાહેબ મશહૂર હતા તે અગાઉ જોઇ ગયા, પરતુ એમની ગાદી રસૂલાબાદમા જુદી હતી શાહ શેખજી વટવામા દાદાની ગાદીએ હતા એમનો જન્મ આશાવલમા હિજરી ૮૫૨મા થયો હતો. એમના જન્મની ખબર જ્યારે કુતુબેઆલમ સાહેબને આપવામા આવી ત્યારે પાસે બેઠેલા શાહ મુહમદે એમણે કહ્યુ કે "ખુશ હો, અમારે ઘર, અસામે બડો મખદૂમ જહાનિયા આયો" એટલે કે આપણે ઘેર મારાથી પણ મોટા જલાલુદ્દીન જહાનિયા જેવા મહાપુરુષનો જન્મ થયો એમણે પોતાના પિતા તથા કાકા શાહઆલમ સાહેબ પાસેથી વિદ્યા મપાદન કરી હતી, અને એ સમયે મોટા મોટા એમના શિષ્યો હતા [૧૨૬]

---

૧૨૫ હાજી અદ્દબીરનો સર ડેનિસન રૉસ સંપાદિત ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ ભા ૧, પૃ ૬૩૦-૩૧

૧૨૬ મિરાતે અહમદી ગુ ભા ભાગ ૨ પૃ ૩૧, અને ઈ ભા (નવાબઅલી અને સીડાન) પૃ ૩૦ એમા એ સત પુરુષનુ ચરિત્ર આપ્યુ છે મુઝફ્ફરશાહ સાથેની અને બહાદુર શાહજાદાને લગતી વિગતો સિકન્દરીમા (ગુ ભા પૃ ૨૦૭થી ૨૧૫) અંગ્રેજીમા એમનુ નામ શાહ શેખજીઉ લખેલુ છે, પરન્તુ સિકન્દરી અને અહમદીના ગુ ભાષાતરમા શેખજી

સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ પોતાના બાપદાદાના રિવાજ પ્રમાણે વટવા જિયારત કરવા જતો નહિ કેટલાક અમીરોએ શાહ શેખજી અને સુલતાન વચ્ચે મેળ કરાવવા પ્રયત્ન કરેલો અને એક વાર આ સંતપુરુષ ચાંપાનેર પણ ગયેલા, પરંતુ સુલતાનના શબ્દોથી એમને માઠું લાગવાથી મેળાપ કર્યા વિના પાછા આવ્યા હતા. સુલતાન પણ અમદાવાદ આવતા રસ્તામાં વટવા આવ્યું ત્યારે અંદર જવાને બદલે ઘોડા ઉપર બેઠો રહી કુરાને શરીફના વાક્યોનો પાઠ કરી ચાલ્યો જતો. સિકંદરીમાં આ બે જણને કુતુબે આલમ સાહેબે સ્વપ્નમાં આવીને સુમેળ કરાવ્યાનું લાંબુ વર્ણન છે. એ પછી સુલતાન દરવેશોને માન આપતો થયો અને શાહ શેખજીના આશીર્વાદથી સુલતાનની માંદગી જતી રહી[127]

શાહ શેખજી અને શાહજાદો બહાદુરખાન

મુઝફ્ફરનો બીજો પુત્ર બહાદુરખાન વીર અને હોશિયાર હતો, પરંતુ એનો મોટો પુત્ર સિકંદરખાન પાટવી હતો અને માનીતી બીબી રાણીનો પુત્ર હતો. એમ કહેવાય છે કે બહાદુરખાન શાહ શેખજીનો શિષ્ય હતો અને શેખજી ઉપર ભક્તિભાવ રાખતો હતો. શેખજીએ પોતાના શિષ્યમંડળની યાદીમાં બહાદુરના નામ આગળ "સુલતાન બહાદુર ગુજરાતનો બાદશાહ" એવા શબ્દો લખ્યા હતા. આ બધી વાતો સાંભળી સિકંદર અને એની મા બીબી રાણીને બહાદુરની ઈર્ષા થઈ આવી અને એણે મુઝફ્ફરને મોટી ભેટો લઈ શાહ શેખજીને સિકંદરને ગાદી મળે તે માટે વિનંતિ કરવા ખૂબ દબાણ કર્યું. એમ કહેવાય છે કે શાહ શેખજી આશીર્વાદ આપતા હતા ત્યારે ભૂલમાં સિકંદરને બદલે સુલ-તાને બહાદુરનો હાથ એમને આપ્યો અને આશીર્વાદ એને મળ્યા તેથી સુલતાન બહુ નાખુશ થયો.[128] આ સંત પુરુષની વચનસિદ્ધિમાં એ સમયે લોકોને

લખેલુ છે. આ કુતુબ અસલ સિંધમાંથી આવેલુ અને અહીં સિંધીભાષાનું વાક્ય નોંધપાત્ર છે. એમની ઉમ્મર માટે મતભેદ છે.

૧૨૭. સિકંદરી ગુ ભા. પૃ. ૨૦૮ થી ૨૧૧માં ગુજરાતમાં બુખારી સૈયદોના સ્થાપક વટવાના મહાન સંતપુરુષ કુતુબેઆલમ સાહેબે સુલતાન અને શાહ શેખજી વચ્ચે કેવી રીતે સંપ કરાવ્યો, અને શેખજીએ સુલતાનને દરવેશો માટે પ્રેમ નથી એવી ટીકાનો એમના શિષ્યોએ કેવો જવાબ આપ્યો વગેરે વર્ણન ખૂબ લંબાણથી છે આ બધા વર્ણનમાં એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે કે સિકંદરીનો લેખક બુખારી સૈયદોનો પરમ ભક્ત હતો અને એમના ગુણગાન એણે ખૂબ કર્યાં છે, જ્યારે અહમદીનો લેખક એક શુદ્ધ ઇતિહાસકારની રીતે વર્ણન કરે છે

૧૨૮ સિકંદરી ગુ ભા. પૃ. ૨૧૨ થી ૨૧૪. એમાં બીબીરાણીની સિકંદરને ગાદી મળે તે માટેની ચિન્તા અને પ્રયત્ન તથા બહાદુર આશીર્વાદ બાબતે કેવી રીતે [illegible] એ વર્ણન રસમય રીતે કરેલુ છે.

ખૂબ શ્રદ્ધા હતી એટલે રાણી અને સિકંદરની ખટપટથી જ્યારે બહાદુરને ગુજરાત છોડવું પડેલું તે ઉપર જોઈ ગયા. એમ કહેવાય છે કે બહાદુરખાન ઉપર શેખજીને અભાવ હતો, પરંતુ એ બચપણમાં વડવામાં રહેતો ત્યારે ગરીબ લોકોને હેરાન કરતો અને લોકોની પાઘડીઓ ઉછાળી શિકારી કૂતરા એમની પાછળ છોડતો. એક વખત એક માણસ પાછળ એણે કૂતરા છોડેલા અને એ માણસ એક ઘરમાં ભરાયો ત્યારે મરણથી બચ્યો. એણે શાહ શેખજીને જઈ આ બાબતની ફરિયાદ કરી ત્યારે શેખજી કચવાઈને બોલી ઊઠ્યા કે 'જેમ કોઈ ખાનાર ફિરંગી કૂતરાઓ આ પ્રમાણે એના ટુકડા કરી નાખશે અને એમનાથી એની પડતી આવશે.'[૧૨૯] વળી બહાદુરખાન ગુજરાતની ગાદી અને સિકંદરખાનની ઈર્ષ્યા બાબત ફરિયાદ કરતો ત્યારે ગુજરાતનો બાદશાહ એ થશે એમ શેખજીએ કહ્યું તે વખતે ચિત્તોડ ઉપરના ગુસ્સાને લીધે એણે ચિત્તોડ જીતવાના આશીર્વાદ માટે હઠ પકડી. શાહ શેખજી બોલ્યા કે "ભલે તું ચિત્તોડ ઉપર વિજય તો મેળવીશ, પણ એ વિજય તારી પડતીનું કારણ બનશે." એ જ વખતે શાહે બહાદુરને કહી દીધું કે મારી ને તારી વચ્ચે આ છેલ્લી મુલાકાત છે. શાહ શેખજીની આ બધી ભવિષ્યવાણી ખરી પડી.[૧૩૦] હિ. સ. ૯૩૧ (ઈ. સ. ૧૫૨૪)માં ૭૫ વર્ષની ઉંમરે શાહ શેખજી અવસાન પામ્યા.[૧૩૧]

સુલતાન મુઝફ્ફરના વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્યનું બયાન સિકંદરીમાં ઘણું જ વિગતથી કરેલું છે અને અહીં એનો ટૂંકસાર થતાં પણ વિસ્તાર થઈ ગયો છે. અહીં વર્ણવેલા કેટલાક બનાવો આજે વિજ્ઞાનના જમાનામાં જડ ઇતિ

૧૨૯ એજ, પૃ ૨૧૪-૨૧૫માં બહાદુરશાહ માટે શાહશેખજીને પ્રેમ છતાં એના અવિચારી તોફાનો અને ગરીબોની રંજાડ માટે એમને ગુસ્સો આવેલો અને શાહજાદાને શાપ દીધેલો. આ શબ્દો ગુ ભા પૃ ૨૧૫માં છે

૧૩૦. એજ, પૃ ૨૧૬ સિકંદરી લખે છે કે બહાદુરે જ્યારે ચિત્તોડના વિજય માટે આશીર્વાદની માગણી કરી ત્યારે શાહ શેખજી ધ્યાનસ્થ થઈ ઊંડા વિચારમાં પડ્યા. ને બોલ્યા નહિ. બહાદુરે આ માટે ત્રણવાર માગણી કરી ત્યારે એમણે ઉપર મુજબ જવાબ આપેલો. ચિત્તોડ ઉપર બહાદુરને એટલો રોષ ભરાયેલો કે પોતાના રાજ્યની પડતી ચિત્તોડના વિજયથી થાય તો પણ એ વાત સો વખત કબૂલ છે એમ એણે કહેલું અને કદાચ એવા જવાબથી કચવાઈને હઝરતે કહ્યું કે નસીબ કોઈ ફેરવી નહિ શકે અને આ એની છેલ્લી મુલાકાત છે. સિકંદરીના અંગ્રેજી તરજુમા (બેલી પૃ. ૩૦૪)માં અહીં જરા ફેર છે. એમાં ફિરંગી કૂતરા એને ફાડી નાખશે એમ લખ્યું છે. વળી પોતાનો ભાઈ સિકંદર એને મારી નાખવાની ખટપટમાં છે એમ એણે સુલતાનને કહ્યું અને સુલતાને એને સતાવાનું અને નસીબમાં હશે એને ગાદી મળશે એમ કહ્યું, વગેરે વાત એણે શાહ શેખજીને કહી એમ લખે છે. વળી શાહે પોતાના પુત્ર શાહ બડાની સંભાળ રાખવા બહાદુરને કહ્યું.

૧૩૧. સિકંદરી, પૃ ૨૧૭

દામની દૃષ્ટિએ કોઈને કદાચ અર્થ વિનાના લાગે, પરંતુ જે જમાનાનો આ ઇતિહાસ છે એ જમાનામા સમાજનો ઘણો મોટો ભાગ આવી બાબતોમા શ્રદ્ધા ધરાવતો હતો, એટલુ જ નહિ, પણ આજના કડક બુદ્ધિવાદ અને વિજ્ઞાન ના સમયમા પણ સતોની વચનસિદ્ધિના ઉદાહરણો દેખાય છે અને ઘણી વાર વિજ્ઞાન એનો ઉકેલ કરી શકયુ નથી એટલે આજથી ચારસો વર્ષ પહેલા ના સમયમા આ વર્ણનોનુ સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ગણી શકાય[૧૩૨]

મુઝફ્ફર બીજાના સમયમાં હિંદુઓ

આ ભલા સુલતાનના સમયમા હિંદુઓના મોટા સમાજની કેવી સ્થિતિ હતી તે બાબત તવારીખકારો મૌન સેવે છે હિંદુઓને ધાર્મિક બાબતોમા ઉત્તેજન નહિ મળતુ હોય એમ લાગે છે, પરતુ હિંદુઓના બહુ મોટા સમાજની કલા અને સસ્કૃતિની ઉપર રાજ્યકર્તાની સત્તા હોવા છતા પણ પ્રજાના રગે થોડુ રગાયા વિના રહી શકાતુ નથી અને જ્યારે રાજ્યકર્તા મુઝફ્ફર જેવો સરકારી કાલિદાસ કહે છે તેમ, ભીમગુણથી અદશ્ય નહિ પણ કાંત ગુણથી અભિગમ્ય ખરો એવો હોય ત્યારે હિંદુ પ્રજાને દુ ખ પડયુ હોય એમ માનવાને કારણ નથી તવારીખો લખનારા કેટલાક લેખકો કોમી માનસ ધરાવતા હોવાથી એવી વાતનો નિર્દેશ કરતા નથી મલીક ગોપી જેવો બ્રાહ્મણ પ્રધાન સત્તા ઉપર હોય અને સરસ્વતીના નૃત્ય જેવા દાખલા નોધાયેલા હોય ત્યા હિંદુઓને ત્રાસ પડયો હોય એમ કેમ કહી શકાય? ધર્મ સિવાય વેપાર અને વ્યવહારની બીજી બાબતોમા તો આ પ્રશ્નને સબધે હતો જ નહિ

સુલતાન મુઝફ્ફરનુ અવસાન પણ એના સાધુ જેવા ચારિત્ર્યને શોભે એવી રીતે થયુ છે ઇ સ ૧૫૨૫મા દુકાળને લીધે વરસાદ માટે એણે પ્રાર્થના કરી ને સુકાળ થયો ત્યારથી એની તબિયત નબળી પડવાને લીધે એ પોતાની, શાહજાદો હતો તે સમયની, જાગીર અને પ્રિયસ્થળ દોલતાબાદ વડોદરા આવ્યો એને હવે મરણની આગાહી થઇ ગઈ હતી એ વડોદરાને છેલ્લી સલામ કરી ધીમી કૂચે અમદાવાદ આવ્યો અને સરખેજમા પોતાના પિતા મહમૂદ બેગડાની કબરની મુલાકાત લીધી ત્યાંથી કાંકરિયા તળાવ પાસેના ઘટામડળ ના મહેલમા નિવાસ કર્યો કાંકરિયુ અને આ મહેલ પણ અમદાવાદમા એ ના

---

૧૩૨ આ જાતના બનાવોની નોધ જે જમાનાના ઇતિહાસ હોય તેને દૃષ્ટિમા લેતા સાસ્કૃતિક મહત્ત્વની છે એમ મારુ માનવુ છે એ વાત કદાચ કોઇને ઓછી રૂચે પરન્તુ આ જાતના અનુભવોની ચર્ચા અહીં અસ્થાન છે

પ્રિયસ્થાન હતા[૧૩૩] હવે રોજ એના શરીરમા વધારે નબળાઇ આવવા લાગી, અને ખોરાક લઇ ન શકાવાથી અશક્તિ ખૂબ વધી પોતાના પુત્રોને બોલાવી શિખામણ દીધી અને પાટવી સિકંદરખાનને તેના ભાઇઓ તરફ મહેરબાની રાખવા કહ્યુ[૧૩૪] અવસાનના એક બે દિવસ અગાઉ શક્તિ ન હોવાથી પાલખીમા બેસીને એણે પોતાના પ્રિય ઘોડાની અને રાજ્યના બધા ખાતાના માણસોની પણ છેલ્લી મુલાકાત લીધી અને બધાની માફી માગી બધાએ અશ્રુથી ભરેલી આંખે સુલતાનને નમન કરી માફી આપી જનાનખાનામા પણ એણે બધાની રજા માગી[૧૩૫] શયનગૃહમા જઇ એણે દરબારના તખ્ત ઉપરની ગાદી મગાવી સૂવાના પલગ ઉપર મૂકી અને તખ્ત હવે એના પુત્રનું છે એમ કહ્યુ પછી નિમાજનો સમય થયો છે કે નહિ એમ હજૂરિયાને પૂછ્યુ અને જુમ્માની બાગ સાભળી ત્યારે પોતાનામા મસ્જિદમા જવાની શક્તિ ન હોવાથી નોકરોને નિમાજ માટે મોકલી દીધા થોડી વાર પછી પોતાના હાથ પગ ધોઇ નિમાજ પઢી એણે પોતાના પાપ માટે નમ્રતાથી પરવરદિગારની માફી માગી પલગ ઉપર સૂઇ ગયો ત્રણ વાર પવિત્ર કલમા ભણીને એ અનત ધામમા ગયો ઈ સ ૧૫૨૬ના જમાદીઉલ આખરની બીજી તારીખે એપ્રિલ માસમા શુક્રવારે એક સત પુરુષની પેઠે એણે દેહ છોડયો ગુજરાતના આ સર્વથી મરકારી બાદશાહને સરખેજમા પ્રસિદ્ધ સંત અહમદ ખટ્ટૂની દરગાહની સામે બાધેલી એના પિતાની કબરની જોડે દફન કરવામા આવ્યો[૧૩૬]

સુલતાનનુ કુટુબ

સુલતાન મુઝફ્ફરને આઠ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ હતા એમા એની પટરાણી બીબી રાણીને ત્રણ સતાન હતા એ સિંધના જામની પુત્રી હતી મોટો પુત્ર સિકદરખાન એના પછી ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો એની એક પુત્રી રાજે રૂકૈયા ખાનદેશના આદિલખાન ફારૂકીને પરણી હતી અને બીજી રાજે આયેશા સિંધના શાહજાદાને પરણી હતી આ બીબી રાણીની સત્તા મહેલ તથા રાજ્યમા ઘણી હતી અને લશ્કરમા પણ એનુ ઘણુ માન હતુ સરકારી

---

૧૩૩ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૮૬ ૮૭ તબકાતે અકબરીમા આ ઉલ્લેખ છે, પરન્તુ વિગતવાર વર્ણન નથી

૧૩૪ એ જ, પૃ ૧૮૭ તબકાતમા ભાઈઓને સલાહ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે, બીજી વિગત નથી

૧૩૫ એ જ, પૃ ૧૮૭ તબકાતે અકબરીમા જનાનખાનાની છેલ્લી મુલાકાતનો માત્ર ઉલ્લેખ છે (પૃ ૩૨૩)

૧૩૬ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૮૭ આ વિગત માત્ર સિકંદરીમા છે

તિજોરીમાંથી એની તહેનાતનાં સાત હજાર માણસોને પગાર મળતો હતો. એ આગ્રહી, ચતુર, અને બુદ્ધિશાળી હતી. એનું મરણ ઈ. સ. ૧૫૨૪માં થયુ ત્યારે મુઝફ્ફરને આઘાત લાગ્યો હતો. એને કાંકરિયાની પાસે ઘટામંડળના મહેલની નજીકમાં સુલતાનની માની કબર સાથે દફન કરવામાં આવી.[૧૩૭] બહાદુરખાનની માનું નામ લક્ષ્મીબાઇ હતું અને ગોહિલ રજપૂત કુળની હતી. લતીફખાન રાણા મહીપતની પુત્રી રાજબાઇનો પુત્ર હતો. ચાંદખાન, નસીરખાન, ઈબ્રાહીમખાન અને બીજા બે શાહજાદાઓ ગુલામ કન્યાઓના પુત્રો હતા.[૧૩૮] લતીફખાનની મા રાજબાઈ સુલતાનના મરણ પછી ૬૫ વર્ષ જીવી અને એને ૧૫૯૦માં સરખેજમા રાણીઓના રોજામાં દફન કરવામાં આવી.[૧૩૯]

સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના ટૂંકા રાજ્યમા મોટા અમીરો હતા, પરંતુ એમાંના કેટલાક એના પિતાના સમયથી ચાલુ હતા અને કેટલાક એના પુત્રના અમલ સુધી ચાલુ રહ્યા હતા. એમા મલીક ગોપી નામે હિંદુ પ્રધાનની ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે. એનો સંબંધ પોર્ટુગીઝો સાથે મારો હોવાથી એના ખાસ પ્રકરણમાં એનું વર્ણન કરીશું. મલીક અયાઝનું વર્ણન આગળ કરી ગયા છીએ અને પોર્ટુગીઝો સાથેનો એનો સંબંધ હવે પછી જોઇશુ. એનુ મરણ મેવાડ સાથેની લડાઇ પછી ઈ. સ. ૧૫૨૨માં થયુ અને સૌરાષ્ટ્રમા ઊનામા એને દફન કરવામા આવ્યો.[૧૪૦] બીજો એક અમીર બીબી રાણીની મહેરબાનીથી આગળ આવ્યો હતો અને એ એનો ગુલામ હતો, અને રાણીને એના ઉપર એટલો બધો ભાવ હતો કે એ એને પોતાના છોકરા જેવો ગણતી. આ કારણથી એનુ નામ ખુશકદમ હતુ છતાં એને ઈમાદઉલ્મુલ્કનો ખિતાબ મળ્યો હતો અને દેખાવમાં પણ એ સુંદર હતો. સુલતાન સિકંદરના અમલમા એની સત્તા ખૂબ વધી ગઇ હતી એનુ વર્ણન આગળ કરીશુ.[૧૪૧]

---

૧૩૭. એજ, પૃ. ૨૨૧. સિકંદરી કહે છે કે એની અને સુલતાનની માની કબરો ઘટામંડળના મહેલ પાસે હતી. આ મહેલની જગ્યા સુથમામ દોલ આજે હાલ્લીલીમડા ગામ કહે છે ત્યાં હતી અને કાંકરિયાની નજીક હતી. આ કબરોનો આજે પત્તો લાગતો નથી; મહેલનુ પણ નામનિશાન નથી. સિકંદરીના લેખકે એને પડતી સ્થિતિમા જોયેલો

૧૩૮. એ જ, પૃ. ૨૨૧.

૧૩૯. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૯૦

૧૪૦. સિકંદરી, પૃ. ૧૮૩. એની પદવી એના મોટા પુત્ર ઇસહાકને મળી ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસ ભા. ૧. પૃ. ૧૧૬મા લખે છે કે અયાઝ જૂનાગઢમા ગુજરી ગયો, ઊનામાં દફન થયો.

૧૪૧. સિકંદરી એને બીબી રાણીનો ખરીદેલો ગુલામ કહે છે, પરતુ ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, ભા. ૧, પૃ. ૧૩૪ ઉપર મુજબ વર્ણન કરે છે. એમા કહે છે કે માડુનો કિલ્લો

સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં ગુજરાતનું સ્થાપત્ય ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું, પરંતુ એના ટૂંકા અમલનો મોટો ભાગ ચાંપાનેરમાં ગયો હોવાથી એ બાંધી પ્રગતિ ત્યાં વધી હશે એમ લાગે છે. અમદાવાદમાં એના સમયની શરૂઆતમાં એની સાવકી મા રાણી સબરાઈની સુંદર મસ્જિદ આસ્તોડિયા ચકલામાં બંધાય છે. આ રાણીનાં જુદાં જુદાં નામો કહેવાય છે અને સિપ્રી નામ લોકોમાં વધારે જાણીતું છે છતાં પણ લેખમાં ખરું નામ સગરાઈ છે.[142] મસ્જિદ પ્રમાણમાં ઘણી નાની છે અને થાંભલા તથા પાટડાની હિંદુ રીત પ્રમાણે બાંધેલી છે. એના મિનારા બે છેડા ઉપર કરેલા છે અને મસ્જિદના કદના પ્રમાણમાં કરેલા હોવાથી પાતળા છે એટલે એમાં ઉપર ચડવાની સીડી નથી. આ રીતે આ મસ્જિદ કદમાં મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ જેવડી હોવા છતાં બાંધકામમાં જુદી પડે છે. બન્નેમાં કોતરણી સારી છે, પરંતુ મુહાફિઝખાનની મસ્જિદમાં મિનારા પ્રમાણમાં જાડા છે જ્યારે સિપ્રીમાં પ્રમાણસર હોવાથી સારા લાગે છે. ઝરૂખા પણ ઉત્તમ કારીગરીવાળા છે, કાંગરામાં પણ ઝીણી કોતરણી કરેલી છે. મસ્જિદની સામે જ રાણીનો રોજો છે અને ઉત્તમ કારીગરીવાળી જાળીઓ અને કઠેરાથી બંધ કરીને ઉપર નીચો ઘુમટ લીધેલો છે. મસ્જિદની નાજુકતા આગળ રોજો જરા મોટો અને જાડો લાગે છે.

મસ્જિદમાં લેખ છે એમાં "મહમૂદશાના પુત્ર મુઝફ્ફરશાહના રાજ્યસમયમાં મહમૂદશાહના પુત્ર અબુબકરખાનની માતા રાણી સગરાઈએ રાજ્યના ચોથા વર્ષમાં હિજરી ઈ સ. ૧૫૧૪માં બાંધી" એમ લખ્યું છે

આ મસ્જિદ એની સુંદરતા અને નાજુકતાને માટે સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ કલાવિવેચકોમાં ખૂબ જ પકાયેલી છે. સ્થાપત્યનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસલેખક ફર્ગ્યુસન કહે છે કે આ મસ્જિદના દરેક ભાગની એકબીજા સાથે સમતોલતા અને સમાનતા, તથા કોતરણીની મેળવણી મન ઉપર એવી અસર કરે છે કે પૂર્વ કે પશ્ચિમની દુનિયામાં આવું સંપૂર્ણ અને સર્વાંગસુંદર મકાન બીજે મળવું મુશ્કેલ છે. આ મસ્જિદ ખૂબ નાની છે, છતાં એ અમદાવાદનું રત્ન છે, અને દુનિયામાં એક ઉત્તમ નમૂનો ગણી શકાય એવી છે.[143] ગોથિક મંદિરો

હોળીને દહાડે છાપો મારી સર કરવાનું (ઉપર જોયું તેમ) આ અમીરને હઝરત ખીજરે કોઈ અજાણ્યાને રૂપે આવીને કહેલું.

૧૪૨. આ કોઈ હિંદુ નામ અને શબરીનું મુસલમાની રૂપ તો નહિ હોય!

૧૪૩ સર જોન માર્શલ, કેમ્બ્રિજ હિ. ઇં. ભાગ ૩જો East or west it would be difficalt to single out a building in which the darts are more harmoniously blended or in which, balance, symanetry and decora

પશ્ચિમમા ઘણા ભવ્ય જોના મળે છે,પરતુ એમા આવી સર્વાંગસુદરતા નથી દેખાતી સર જોન માર્શલ જે ગુજરાતની મસ્જિદોની ટીકા કડક રીતે કરે છે અને તેઓ પણ મિનારાની રચનાને સારી કહેતા નથી એ પણ આ મસ્જિદ માટે ફર્ગ્યુસનના મતને મળતા થાય છે આ મસ્જિદને મસ્જિદે નગીના પણ કહે છે ૧૪૪

સુલતાન મુઝફ્ફર અને એના પુત્ર બહાદુરશાહના સમયમા બાધકામ અમદાવાદમા ખાસ વધ્યા હોય એમ લાગતુ નથી ચાપાનેર ઝડપથી વધતુ જતુ હતુ અને રાજધાનીનુ નગર બન્યુ હતુ એટલે ત્યા આ સમયમા મકાનો ખૂબ થયા હશે, પરતુ એ આજે જગલથી ઘેરાયલુ પડ્યુ છે અને ત્યા વધારે સશોધન થાય તો ઘણુ મળી આવે એવો સભવ છે ત્યા એક સુદર રોજો છે તેના થાભલાની કોતરણી ઘણા જ ઊંચા પ્રકારની છે અને એ રોજો આ બે સુલતાનોના સમયમા જ બધાયો હશે એમ લાગે છે.૧૪૫ ચાપાનેરમા આ સમયનો ઈ સ ૧૫૨૪નો એક લેખ એક મસ્જિદમા છે એમા મુઝફ્ફરશાહ ૨ ના સમયમા હિજરી ૯૩૦મા અહમદખાને મસ્જિદ બાધી એવો ઉલ્લેખ છે ૧૪૬

---

tive rhythem combine to produce a more perfect effcet ફર્ગ્યુસન કહે છે કે "It may be considered a gem of Ahmedabad and in its class, as one of the most exquisite buildings in the world

૧૪૪ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ એમા આનુ વર્ણન અને અભિપ્રાયો આપેલા છે પૃ ૬૨૩-૨૫ ફર્ગ્યુસન પશ્ચિમના મોટા મકાનો સાથ સરખામણી કરતા લખે છે કે પારથેનોન અગર તો મોટા ગોથિક દેવળો સાથે સરખામણી કરવી એ અનુચિત છે, પરતુ "It is architecturally a more perfect building then Erechtheion at Athense, and though we have some Gothic Chapals of great beauty, there probably is not one that would not look corrse and plain if placed side by side with this Mosque ઇંડિયન આર્ટ જર્નલમા જોન ગ્રીફીથ્સ પણ આ મસ્જિદનુ વર્ણન અંક ૪૬મા કરેલુ છે ગઇ સદીમા આ મસ્જિદમા એક મુસલમાનીએ ઘર કરી ચૂલો કરેલો અને નુકસાન કરેલું તે પછી ૧૮૭૦મા મિ બોરાડેલે રૂ ૩૦-૦ ૦ ખર્ચીને એની મરામત કરાવેલી

૧૪૫ આ નાનો પણ ખૂબ જ સુંદર કારીગરીવાળો રોજો કદાચ બહાદુરશાહના રાજ્યમા પણ બનાયો હોય એનુ વર્ણન આગળ કરીશુ

૧૪૬ પ્રો કોમિસેરિયટનો ઇતિહાસ પરતુ લેખમા મુઝફ્ફરના નામ સિવાય બીજુ કાંઈ મહત્વ નથી

પ્રકરણ એકત્રીસમું

ગૂજરાત સલ્તનત અને ફિરંગીઓ

સુલતાન મુઝફ્ફર બીજો

સામાન્ય રીતે યુરોપના લોકોને ફિરંગીઓ કહેવામાં આવે છે એ લોકોના વહાણો બધા મહાસાગરોમાં ઘૂમતા, પરંતુ પંદરમી સદી સુધી આપણા અને આરબોના પ્રમાણમાં એમનો બહુ પ્રચાર આ તરફના મહાસાગરમાં નહોતો ભારતના કિનારા ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે આક્રમણ કરીને પગદંડો જમાવનાર પોર્ટુગીઝો હતા એટલે ભારતના બીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં ગૂજરાતીઓને એમના સામનો અને હરીફાઈ વધારે કરવાના આવ્યા હતા તેથી ગૂજરાતમાં પોર્ટુગીઝોને ફિરંગી કહેવાની રૂઢિ પડી ગઈ હતી ગૂજરાતના સુલતાન મહમૂદ બેગડાની સત્તાના પાછલા ભાગમાં ફિરંગીઓએ અરબી સમુદ્રના કિનારાના બંદરોમાં આક્રમણો શરૂ કર્યાં એમનો પહેલો પ્રસિદ્ધ નાવિક વાસ્કો દ ગામા હિંદના વેપારથી આકર્ષાઈને કેપ ઑફ ગુડ હોપને રસ્તે આફ્રિકા ખંડનો ચક્રાવો લઈ ઇ સ ૧૪૯૮માં દક્ષિણ હિંદના કિનારે આવ્યો એ પછી અહીં ફિરંગી સત્તાની જમાવટ થઈ[1]

પોર્ટુગીઝોનું આગમન અને લોકની વિચિત્ર મનોદશા

આ ફિરંગીઓનો પગદંડો એ આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એક મહત્ત્વની બીના ગણી શકાય દક્ષિણમાં ગોવા અને ગૂજરાતમાં દીવ અને દમણ જે સંજોગોમાં અને જે રીતે એમના હાથમાં ગયા અને આજ સુધી એમના હાથમાં છે એ આજની દુનિયાના રાજકારણની દૃષ્ટિએ એક શરમ ઉપજાવે એવી વાત છે હિંદની વાત જવા દઈએ, ગૂજરાતની વાત જ લઈએ રજપૂત

---

1 Whiteway Rise of Portuguese Power in India, p 77–80 એ ત્રણ વહાણના કાફલામાં ૮મી જુલાઈ ૧૪૯૭એ પોર્ટુગલથી નીકળ્યો અને આફ્રિકાનો કિનારો ફરી ૧૭મી એ ૧૪૯૮ને રોજ કેલિકટથી આઠ માઇલ ઉત્તરે કાપટ નામના નાના બંદરે ઊતર્યો આ ફિરંગીઓ મુસલમાનો સાથે વેપારની અથડામણમાં આવ્યા હતા, એટલે એકલા મુસ્લિમોને ઓળખતા હતા કેલિકટમાં સમુરી હિંદુ રાજા હતો પોર્ટુગીઝો એટલા અજ્ઞાન હતા કે હિંદમાં "મુસલમાનો સિવાયના બધા ખ્રિસ્તીઓ જ રહે છે એમ શરૂઆતમાં સમજેલા અને કાપટથી જમીન રસ્તે કેલિકટ જતાં એક હિંદુ મંદિરમાં મોટા દાંતવાળા દેવાસુરોના ચિત્રો જોઈ નવાઈ પામ્યા એને રોમન કૅથોલિકો બાંધે છે, એવી પદી-stola સમજેલા

સત્તાના સમયમાં મહમૂદ ગઝનીના આક્રમણે જે શરમજનક પરિસ્થિતિ વ્યક્ત કરી હતી તેની નોંધ પાછળ લીધી. આ વખતે તો ગૂજરાત ઉપર વિધર્મી વિજેતાઓની સત્તા હતી ગૂજરાતનાં અસ્મિતા અને ગૌરવની યશગાથા આપણે ગાઈએ છીએ અને ઘણાં ક્ષેત્રોમાં એ ગાન ઉચિત પણ છે, પરંતુ ભારત સમસ્તની પેઠે ગૂજરાતમાં પણ એક પરિસ્થિતિ તો હતી જ: અમદાવાદીને સુરતીની પડી ન હતી, સુરતીને અમદાવાદી કે પટણીની પડી નહોતી. એ બધાને સૌરાષ્ટ્રવાસીની પડી નહોતી. અને સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ પોતાના વિભાગોમાં ડૂબી ગયા હતા. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ બધા એક છે અને આ આપણો પોતાનો દેશ છે એ ભાવના હતી નહિ. એ ભાવના આધુનિક છે એમ નીચે મોઢે કબૂલ કરવામાં શરમાવાની જરૂર નથી રાજસત્તાને લોકની પડી નહોતી અને લોકને રાજસત્તાની પડી નહોતી. જે દંડો મારે એને નમવાની મનોવૃત્તિ જમાનાઓથી જડ ઘાલીને રહેલી હતી. રાજસત્તાઓ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર પારકું પોતાનું સમજવાનો શ્રમ જ લેતી નહોતી. ગૂજરાતમાં પોર્ટુગીઝોના પગદંડાનો ઇતિહાસ આ શરમજનક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપશે. તે સાથે ફિરંગીઓ દરેક પ્રકારના જુલ્મો કરવામાં મુસલમાનોથી કોઈ રીતે ઊતરતા નહોતા એ પણ સમજાશે.

ઈજિપ્ત અને ગૂજરાતની સમુદ્ર પર સત્તા

હિંદનો યુરોપના દેશો સાથેનો વેપાર આરબ વગેરે મુસલમાન દેશોના હાથમાં રાતા સમુદ્રનાં બંદરોએ થઈને, જમીન અને સમુદ્રમાર્ગે હતો અને એમાં હરીફાઈ બહુ ઓછી હતી. ફિરંગીઓથી આ એકહથ્થુ વેપાર સહન થઈ શકતો નહોતો એટલે એમણે, ઉપર જોયું તેમ, હિંદ સાથે નવે રસ્તે વેપાર વધારવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો અને મુસલમાનો સાથે એમને મોટો સામનો કરવો પડ્યો. હિંદથી ઇજિપ્ત સુધીના મોટા મુસલમાન રાજ્યોમાં બળવાન નૌકાસૈન્ય ધરાવતા બે જ મોટા દેશો હતા: એક ઈજિપ્ત અને બીજું ગૂજરાત. એટલે ફિરંગીઓની સાથે વ્યવસ્થિત નૌકાયુદ્ધ કરવાનું આ બે દેશોને માથે આવી પડ્યું. ફિરંગીઓના અરબી સમુદ્રમાં થયેલા આગમનથી ઈજિપ્તના વેપારને અસર થવા લાગી હતી. ત્યાં એ સમયે મમલૂક સુલતાન કનસૂવલ ઘોરી નામે સત્તા ઉપર હતો. અહીં હિંદના કિનારે વાસ્કો-દ-ગામાના ગયા પછી પહેલા વાઈસરોય તરીકે ફ્રાન્સિસ્કો આલ્મીડા હતો. અને એનો પુત્ર લોરેન્ઝો એ સમયે એક સુપ્રસિદ્ધ વીર પુરુષ ગણાતો હતો.[૨]

---

૨. એ જ, પૃ. ૧૧૫-૧૮. Danvers Portuguese in India I, પૃ. ૧૨૯-૩૦. આ ઉપરાંત પ્રો. કોમિસેરિયેટે ડેનિસન રૉસ અને ડેઇમ્સના લેખોના આધાર આપેલા છે. (એમનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૪૭)

ચેવલ બંદરના નૌકાયુદ્ધમાં ગુજરાત–મિસરનો વિજય

હવે આ ઇજિપ્તનું નૌકાસૈન્ય મીર હુસેનની સરદારી નીચે ૧૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૫૦૭ના રોજ સુવેઝથી નીકળ્યું, એમા ૧૫૦૦ લડનારા માણસો અને બીજા ખલાસીઓ હતા આ કાફલો તા ૨૦ સપ્ટેમ્બરે દીવ બંદરે પહોંચ્યો અને ત્યા જરૂરી સામાન વગેરે લેવામા થોડો સમય ગાળ્યો આ તરફ ચેવલ બંદરે પડેલા લોરેન્ઝો દ આલ્મીડાને આ સમાચાર મળ્યા ૧૫૦૮ના જાન્યુઆરીમા એણે કિનારા ઉપર તપાસ ચલાવી અને ખાસ સમાચાર મેળવવા માટે મલબારના વહાણો ને ખલાસીઓ ઉપર જુલમ ગુજાર્યો પરંતુ ખાસ સમાચાર મળ્યા નહિ ગુજરાતનું નૌકાદળ મલીક અયાઝની સરદારી નીચે મિસરના નૌકાદળની સાથે ચેવલની નજીક આવી પહોંચ્યું હતું તેને પણ લોરેન્ઝો જૂનમા પોતાની મદદે આવતા આલ્બુકર્કનું સૈન્ય સમજ્યો ઇજિપ્તના નૌકાદળ અને ફિરંગીઓ વચ્ચે લડાઈ અને તોપમારો શરૂ થયા આ વખતે મલીક અયાઝે પણ હુમલો શરૂ કરવાથી ફિરંગીઓમા ભંગાણ પડ્યું અને એમણે નાસી જવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી આ લડાઈ ત્રણ દિવસ ચાલી ગુજરાતના નાના હલકા વહાણો ફિરંગીઓની આસપાસ ફરી વળ્યા પરંતુ બહાદુર લોરેન્ઝોએ નાસી જવાની ના પાડી ગોળીઓ વાગવાથી એના બે પગ ભાંગી ગયા છતા એ ખુરશી ઉપર બેસી પોતાના માણસોને ઉત્સાહ આપ્યા કરતો હતો, એવામા એક ગોળી છાતીમા વાગવાથી એ ત્યા જ મરણ પામ્યો[3] એણે મરતી વખતે પોતાના માણસોને કહ્યું કે મલીક અયાઝને શરણે જજો, પણ ઇજિપ્તના સેનાપતિને શરણે જશો નહિ લોરેન્ઝોના મરણના સમાચારથી એના પિતા ફિરંગી વાઇસરોય આલ્મીડાને સખત આઘાત લાગ્યો અને એણે મુસલમાનો ઉપર એનું વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો ચેવલના આ વિજયથી ઇજિપ્ત અને ગુજરાતના સુલતાનો ઘણા ખુશ થયા,[4] પરંતુ ફિરંગીઓ દરિયાઈ સત્તા ભોગવવા માટે નિર્માણ થયેલા હતા

---

૩ આ વિગત વ્હાઇટવેના ઉપરના ગ્રંથમા આપેલી છે

૪ મિરાતે સિકંદરી ગુ આ પૃ ૧૨૬ ૨૭ સિકંદરીમા આ જીતનું વર્ણન એકપક્ષી છે તુર્કોના વહાણ અયાઝે નોકરીમા રાખ્યા હતા એમ લખે છે તે ખરું નથી વ્હાઇટવેમા પોર્ટુગીઝ પક્ષનું વર્ણન છે લોરેન્ઝોની વીરતાની ખ્યાતિ યુરોપમા બહુ હતી અને એ નવલકથાનું પાત્ર બન્યો હતો લોરેન્ઝોને તુર્કો કરતા અયાઝ ઉપર વધારે વિશ્વાસ હતો અને એનો સ્વભાવ ન્યાયી ઉદાર અને ખાનદાન છે એમ એ જાણતો હતો તેથી અયાઝને શરણે જવાનું લોરેન્ઝોએ કહ્યું તે અયાઝના ચારિત્ર્યને માટે સૂચક છે

પોર્ટુગલના રાજાએ હિંદી મહાસાગરના વહીવટમા કેટલાક ફેરફાર કર્યા એકને બદલે બે સત્તાધીશો નીમ્યા, તેમા એફેન્ઝો દ આલ્બુકર્કને કેપ ઓફ ગુડ હોપથી ગૂજરાતના કિનારાના સ્થળો, હિંદનો પશ્ચિમ કિનારો અને કન્યાકુમારી સુધીની સત્તા હતી, અને બીજાને ત્યાથી પૂર્વ તરફના સાગરના સ્થળોની સત્તા હતી.[૫] આમ કરવામા એનો ઈરાદો રાતા સમુદ્રના દ્વાર મુસલમાન વેપારીઓને માટે બધ કરી દેવાનો હતો એ હોરમઝ બદરે થઇ હિંદ તરફ આવતો હતો. અહીં વાઇસરોય આલ્મીડાએ ચેવલની હારનુ અને પોતાના પુત્રના મરણનુ વેર લેવા નૌકાસૈન્ય તૈયાર કરી દીવ બદરે રહેના મુસલમાન નૌકાસૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા ૧૫૦૮ના ડિસેમ્બરમા પ્રયાણ કર્યું સામગ્રી મેળવવા રસ્તાના બદરો લૂટતો તા ૨જી ફેબ્રુઆરી ૧૫૦૯ ને રોજ એ દીવ આવી પહોચ્યો એની પાસે ૧૨૦૦ માણસોથી સજ્જ થયેલા ૧૮ વહાણો હતા દીવમા ૧૨ ઇજિપ્તના વહાણો તથા ૧૦૦ બીજા વહાણો હતા, પણ એમા યુદ્ધમા કામ લાગે તેવા ખાસ નહોતા, અને ચાર મોટા ગૂજરાતી વહાણો યુદ્ધ માટે ઉપયોગી હતા તા ૩જી ફેબ્રુઆરીએ ફિરગીઓએ હુમલો કર્યો અને રાત્રિ પડતા કાફલાઓમા ગભરામણ તેમજ ગૂચવણ ઊભી થઈ ઇજિપ્તના કાફલાને આમા ખૂબ સહન કરવુ પડયુ અને એ વેરવિખેર થઇ ગયો દીવના ગૂજરાતી નૌકાધિપતિ મલીક અયાઝે ફિરગીઓ સાથે સલાહ કરી ફિરગીઓએ આ વિજયને મોટી જીત તરીકે જાહેર કરી ઉત્સવ કર્યો, અને વાઇસરોય આલ્મીડાએ પુત્રના મરણ પછી પહેલી જ વાર પોતાની દાઢી કાતરી[૬] દક્ષિણમા પાછા ફરતા એના વિજયી કાફલાએ દીવ કે બીજા ગૂજરાતી બદરોને કાઇ હરકત કરી નહિ, પરતુ કિનારા ઉપરના એક મુસલમાન વસ્તીવાળા નાના શહેર આગળ અટકીને એણે પોતે પકડેલા કેદીઓને મારી નાખી એમના અગોને એ ગામ ઉપર ફેકયા[૭] ઇજિપ્તના નૌકાદળનો વડો અમીર હુસેન દીવથી ખભાત નાસી ગયો અને ત્યાથી પોતાને દેશ પહોચ્યો મલીક અયાઝે આ યુદ્ધમા ઇજિપ્તના કાફલાને ખાસ મદદ કરી હોય એમ જણાતું નથી[૮] વાઇસરોય આલ્મીડાએ છેવટે ૧૫૦૯ના ડિસેમ્બરની ૧લીએ આલ્બુકર્કને વહીવટ સોપીને હિંદને કિનારેથી પ્રયાણ કર્યું

---

૫ Whiteway Rise of Portuguese Power, P 123

૬ એ જ પૃ ૧૨૪ ૧૨૫

૭ એ જ પૃ ૧૨૫ આ કેદીઓના અગોને તોફણ કે તોપમા મૂકીને છોડેલા

૮ એ જ પૃ ૧૨૫ અયાઝે ઇજિપ્તને સહાય ન કરી કે બહાનુ કાઢી વેગળો રહ્યો એમા પોર્ટુગીઝોએ એને પોતાના પક્ષનો કરી લીધેલો હોવો જોઇએ એમ વ્હાઇટવે માને છે

આલ્બુકર્ક અને ગૂજરાત

આલ્બુકર્ક ફિરંગીઓનો નામાંકિત સૂબો થઈ ગયો. એ કડક સ્વભાવનો હતો. એના સમયમાં ગોવા પાછું ઇસ્માઈલ આદીલશાહની સત્તા નીચે ગયું હતું અને એ પાછું મેળવવા એનો પ્રયત્ન ભારે હતો. કાનાનૂરમાં રહી એ તૈયારી કરી રહ્યો હતો ત્યારે દક્ષિણ હિંદના પશ્ચિમ કિનારે ફિરંગીઓના વધતા વર્ચસ્વની અસર હિંદભરના રાજ્યોમાં થઈ રહી હતી. ગૂજરાતનો સુલતાન મહમૂદ બેગડો પણ આ વાતથી જાગ્રત હતો અને એણે પોર્તુગીઝો સાથે સલાહ કરવા ગૂજરાતનો એલચી ૧૫૧૦ના સપ્ટેમ્બરમાં કાનાનૂર મોકલ્યો હતો.[૯] આ એલચી ગૂજરાતમાં કેદી તરીકે રહેલા ખ્રિસ્તીઓનો તથા ગુજરાતના સુલતાનના મુખ્ય વઝીર મલીક ગોપીકાકાનો એમ બે પત્રો લઈને આલ્બુકર્કને મળ્યો હતો. સુલતાન મહમૂદે ગૂજરાતના કોઈ પણ બંદરે આલ્બુકર્ક સાથે મળીને મંત્રણા કરવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું. હોરમઝમાં ફિરંગીઓએ પકડેલી એક ફતેહમારી પાછી મેળવવા માગણી કરી હતી, અને વહાણ ભાગતાં બચેલા ફિરંગીઓ ગૂજરાતના સુલતાનના આશ્રયે સુરક્ષિત છે અને એમને પાછા સોંપવામાં આવશે એવું પણ કહેવડાવ્યું હતું.[૧૦] ખ્રિસ્તીઓએ લખેલા પત્રમાં એમ જણાવ્યું હતું કે સોકોત્રાથી આવતાં એમણે ગૂજરાતનું એક કિંમતી માલથી ભરેલું વહાણ પકડયું હતું, પણ કિનારા નજીક આવતાં દરિયાઈ તોફાનથી એ ભાંગી ગયું અને પાસેના ગામમાં એ લોકો કેદી તરીકે પકડાયા. ફિરંગીઓના વહાણનું નામ સાનાક્રૂઝ હતું. ગૂજરાતી ફતેહમારીમાંથી પકડેલા કેટલાક મુસલમાનોએ ફરિયાદ કરતાં આ ફિરંગીઓ કેદ પકડાયા હતા. એ લોકો આ પત્રમાં લખે છે કે ગૂજરાતના રાજાના મુખ્ય પ્રધાન ગોપીકાકાએ રાજાને સમજાવીને એ લોકોને છોડાવ્યા હતા અને એ ચાંપાનેરમાં રહેતા હતા તથા પોતાના દેશભાઈઓને મળવા આતુર હતા.[૧૧]

પરન્તુ અત્યારનું ભવિષ્યનું વલણ જોતાં એ ખરું લાગતું નથી. અને ઇજિપ્તના કાફલાના જોરમાં કે એના સરદારમાં પાણી નહિ દેખાયું હોય, લડાઈમાં લાભ કરતાં હાનિ વધારે દેખાઈ હશે. દીવની આ લડાઈ અને હારનું વર્ણન તવારીખોમાં નથી.

૯. આલ્બુકર્કની કોમેન્ટરીઝમાંથી પ્રો. કોમિ. એ ગુ. ના ઇતિહાસમાં લીધેલી નોંધ, પૃ. ૨૪૯.

૧૦. એ જ. આમાં meri 'મેરી' નામનું વહાણ હતું એમ કોમેન્ટરીઝમાં લખ્યું છે, માટે પ્રો. કોમિ. ફતેહમારી લખી મુસલમાનના વહાણના નામને છેડે 'મારી' શબ્દ આવે છે એમ લખે છે. ફતેહમારીને આપણામાં ખો અગર ઢો કહે છે. જુઓ મારો ગૂજરાતના વહાણવટાનો નિબંધ.

૧૧. એ જ પૃ. ૨૪૯. આમાંના Gopicaica નામ માટે ચર્ચા આગળ કરીશું.

મલીક ગોપીનો આલ્બુકર્કને પત્ર

મલીક ગોપીએ પોતે પણ એક પત્ર એલચી સાથે આલ્બુકર્કને મોકલ્યો હતો. આ મલીક ગોપીને ફિરંગીઓ તરફ સદ્‌ભાવ હતો. એણે પત્રમાં ફિરંગીઓને પોતે કરેલી મદદનું વર્ણન કર્યું હતું. ઉપર જોયું તે પ્રમાણે ખ્રિસ્તીઓને બંદરના દરોગા (port officer)એ પકડેલા ત્યારે સુલતાનને સમજાવી એણે એમને ચાંપાનેર બોલાવ્યા અને એમના હાથપગની બેડીઓ કાઢીને છૂટા કરવાનો હુકમ કરાવ્યો. ચાંપાનેરમાં એમને રહેવા ખાવાપીવાની અને જરૂરી વસ્તુઓની સગવડ માટે પણ વ્યવસ્થા કરવાની હતી. ગોપી મલીકે વધારામાં લખ્યું હતું કે ગૂજરાત અને પોર્ટુગલ વચ્ચે મૈત્રીના સંબંધ જાળવવા પોતે બનતું કરશે. આલ્બુકર્કને એણે ગૂજરાતના સુલતાનના દરબારમાં એક એલચી ભેટ સાથે સુરત મારફતે મોકલવા સૂચન કર્યું હતું, અને ગૂજરાતનાં વહાણોને અને વેપારને હરકત ન થાય એવો બંદોબસ્ત કરવા પણ વિનંતિ કરી હતી. ખ્રિસ્તી કેદીઓની મુક્તિ અપાવી ગૂજરાતનાં બંદરોએ ફિરંગીઓને વહાણો લાવવાની છૂટ મળે એવું કરવાની પણ ખાતરી આપી હતી.[૧૨]

આલ્બુકર્કનો ઉત્તર

આ પત્રનો ઉત્તર આલ્બુકર્કે કાનાનૂરથી તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર ૧૫૧૦ને રોજ લખેલો. એ આ વખતે ગોવા ફરીથી જીતી લેવાની તૈયારીમાં પડ્યો હતો. એણે ગોવા જીત્યા પછી 'ખંભાતના રાજાને' મળીને મૈત્રી તથા સુલેહની શરતો નક્કી કરવાનું લખ્યું હતું, અને મુસલમાન કેદીઓ અને ખલાસીઓ માટે યોગ્ય વિચાર કરવાની ખાતરી આપી હતી. ગોપી મલીકે ઉપરના પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે ગૂજરાત અને પોર્ટુગલની મૈત્રીથી ગૂજરાતનાં બંદરો સલામત રહેશે અને વહાણો સમુદ્રમાં નિર્ભય રીતે છૂટથી ફરી શકશે. એ પત્રમાં આલ્બુકર્કે પોતાને માટે 'હિંદ (પોર્ટુગીઝ)નો ગવર્નર અને કેપ્ટન જનરલ, હોરમઝ અને ગોવાના રાજ્યનો અધિપતિ' એવા શબ્દો વાપર્યા હતા અને પોર્ટુગલનો રાજા દ-મૅન્યુઅલ એનો રાજા છે એમ લખ્યું હતું.[૧૩] ઈ. સ. ૧૫૧૦ના નવેમ્બરની ૨૫મી તારીખે એણે ગોવા ઉપર હુમલો કરી હંમેશને માટે ગોવા સંસ્થાન પોર્ટુગલને તાબે કર્યું, અને બીજાપુરના આદિલશાહની સત્તા ત્યાંથી નષ્ટ કરી. એણે ગોવા જીત્યા પછી ત્યાંના મુસલમાનો ઉપર અમાનુષી જુલ્મો ગુજાર્યા, અને હિંદુઓને ખાસ હરકત કરી નહિ.

૧૨: કોમેન્ટરીઝમાંથી પ્રો. કોમિસેરિયેટે લીધેલી નોંધ. એ જ, પૃ. ૨૫૦-૫૧
૧૩: એ જ. પૃ. ૨૫૧.

હિંદુઓએ પણ મુસલમાનો ઉપર થતા જુલમમાં ફિરંગીઓને મદદ કરી એ બધી વિગતને ગુજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ નથી.[૧૪] ગોવાના પતનથી હિંદની તે સમયની રાજસત્તાઓમા ફિરંગીઓનું માન વધ્યુ અને ગુજરાતના સુલતાનને હવે સ્પષ્ટ થયુ કે ઇજિપ્ત સાથેના સબંધથી કાંઈ વળવાનુ નથી.[૧૫] અરબી સમુદ્રમા અને હિંદી મહાસાગરમા આરબો અને હિંદીઓને બદલે હવે ફિરંગીઓનું જોર વધ્યુ એ વર્ણન આગળ ઉપર કરીશુ

દીવ બંદરનું મહત્ત્વ

ઉપર વર્ણવી એ વસ્તુસ્થિતિ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અંત-સમયમા હતી ફિરંગીઓ ગોવામા પગભર થયા પછી, સુલતાન મુઝફ્ફરની સાથે પણ એમણે સુલેહની વાટાઘાટ ચાલુ રાખી હતી મહમૂદ બેગડાના વખતનો મલીક ગોપી મુઝફ્ફરના સમયમા પણ પ્રધાનમંડળમા સત્તા ઉપર હતો એ સમયના પોર્ટુગીઝ સત્તાધીશો, આલ્બુકર્ક, અને પોર્ટુગલના રાજાને પૂર્વમા સત્તા જાળવી રાખવા માટે એડન, હોરમઝ, દીવ અને ગોવા એટલા સ્થળો મહત્ત્વના લાગતા હતા એડન રાતા સમુદ્રના દ્વાર સમુ હતું હોરમઝ ઇરાની અખાત અને ઘોડાના વેપારનું મુખ્ય સ્થળ હતું ગોવા હિંદના કિનારાની મધ્યમા હતું આ બધાની વચ્ચે સૌરાષ્ટ્રના કિનારે આવેલા દીવના બેટનુ એક મધ્યવર્તી કેન્દ્ર તરીકે ખાસ મહત્ત્વ હતું આ કારણથી પોર્ટુગીઝોને કોઈ પણ ભોગે દીવનો કબજો લઈ એમા પોતાની સત્તાની જમાવટ કરવી હતી અને એ માટે ગુજરાતના સુલતાન સાથે સમજૂતી રાખવી પડે તેમ હતું[૧૬]

મુઝફ્ફરના સમયના પોર્ટુગીઝ ગવર્નરો

સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમા પોર્ટુગીઝ સત્તા સાથે ગુજરાતનો સબંધ વધતો ગયો, અને એના શરૂઆતના વર્ષોમા—ઈ સ ૧૫૧૫ સુધી આલ્બુકર્ક સત્તા ઉપર હતો એના પછી લોપો સોર્સ (Lopo Soares) અને ડિઓગો

---

૧૪ Whiteway Rise of Protuguese Power in India, P 138-40 આમા આ જુલ્મોનું વર્ણન કર્યું છે હિંદુઓને બચાવી મુસલમાનો ઉપર અમાનુષી વર્તન કર્યું છે મોટી કતલ કરી ઘણાને તો બાળી મૂક્યા છે સ્ત્રીઓ અને છોકરાને પણ મારી નાખ્યા છે પ્રો કોમિસે કોમેન્ટરીઝમાથી પણ પૃ ૨૫૨મા કેટલીક વિગત આપી છે

૧૫ કોમેન્ટરીઝ પ્રો કોમિસની નોધ પૃ ૨૫૨ ૫૩

૧૬ વ્હાઇટવે પૃ ૧૨૪ અને ૧૭૨ બારબોસાએ દીવનુ વર્ણન કર્યું છે એની નોધ આગળ કરીશું આલ્બુકર્કની કોમેન્ટરીઝમા દીવ માટે ઘણોજ આગ્રહ બતાવતા ઉલ્લેખ મુખ્ય છે પ્રો કોમિસે પૃ ૨૦૩ નોધમા કોમેન્ટરીઝ-એ જ પૃ ૨૪માથી ઉતારો લીધો છે

લોપ્સ દ સેક્વીરા (Diogo Lopes De Sequier) ની ગવર્નર તરીકે સત્તા ૧૫૨૧ સુધી રહી એના પછી ડોર્ટે દ મેન્ઝીઝ (Duarte De Menzes), ડી વાસ્કો દ ગામા (D Vasco Da Gama) અને હેનરિક મેન્ઝીઝ (Henrique De Meneses)ની સત્તાઓ ૧૫૨૬ સુધી રહી પરંતુ આમાનો એકે આલ્બુકર્ક જેટલો પ્રભાવશાળી નહોતો હિંદમા પોર્ટુગીઝ સત્તાનો ખરો પાયો આલ્બુકર્કે જ નાખ્યો[૧૭]

ગૂજરાત અને પોર્ટુગલના રાજદૂતો

ઈ સ ૧૫૧૨મા આલ્બુકર્કે ગોવામા પોતાના પગ મજબૂત કર્યા પછી પોર્ટુગલના રાજાની ઈચ્છા પ્રમાણે ગૂજરાતની બદરો માટે સુલતાન મુઝફ્ફર શાહ ॥ દરબારમા એલચી મોકલવાનું નકી કર્યું એણે ટ્રિસ્ટો ડેગા (Tristro Dega)ને સુલતાન માટે ભેટો આપીને મોકલ્યો મૈત્રીની શરતોમા મુખ્ય દીવમા કિલ્લો બાધવા માટે પરવાનગી માગી હતી અને પોર્ટુગલના રાજાની રક્ષિત પ્રજાના જાનમાલના રક્ષણ માટે એ ની જરૂર છે એમ જણાવ્યુ હતુ! પરંતુ એથી વધારે વિચિત્ર શરત તો એ હતી કે ગૂજરાત ॥ વેપારીઓ પોતાનો બધો દરિયાઈ વેપાર ગોવા મારફતે જ કરે, એટલે કે ગૂજરાતી વહાણ બીજા કોઈ પરદેશી બદરે સીધુ ન જઈ શકે' એથી પણ વધારે વિચિત્ર વાત તો એ હતી કે ગૂજરાતના વહાણવટીઓને જે માલ જોઈતો હોય તે બધો ગોવામાથી જ ખરીદ થાય! ગૂજરાતના રાજાએ પોર્ટુગીઝોના શત્રુ ગણાતા તુર્કો અને ઇજિપ્તના લોકોને પોતાના રાજ્યમા ન પેસવા દેવા એ પણ એક શરત હતી[૧૮] આ વખતે દીવ ॥ ગૂજરાતી નૌકાસેનાધિપતિ મલીક અયાઝે પણ એક રાજદૂત આલ્બુકર્ક પાસે મોકલ્યો હતો આલ્બુકર્કે એ તરફનો લાભ લઈ એ દૂતને પોર્ટુગીઝો ॥ બળ અને સાધનોનો સારો ખ્યાલ આવે તે માટે ગોવામા કરેલી વ્યવસ્થા બતાવવા માડી અને દૂતને આંજી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો એણે કિલ્લાની મજબૂતીનો તોપો વગેરે સરંજામનો, યુદ્ધને માટે તૈયાર કરેલા ઘોડા ॥ દળનો, બદૂકધારી અને બાણાવળીઓ ॥ લશ્કરનો મોટો દેખાવો કરીને સારો ખ્યાલ આપ્યો ગોવામા ઘરદીઠ દરેક માણસ-પરણેલો કે કુંવારો-રક્ષણ માટે હથિયાર વાપરવાની તાલીમ લઈ તૈયાર થતા એટલે લશ્કરનો સારો દેખાવ કરી શકાયો ગોવાની પાસે આવેલો બીજાપુર ॥ સુલતાનનો એક કિલ્લો એણે જેવો તોડી પાડ્યો હતો તે દૂતને ખાસ બતાવ્યો,

૧૭ Whiteway Rise of Portuguese Power in India એમા માત્ર ડિઓગો લોપ્સ દ સેક્વીરા બતાવી હતી

૧૮ કોમેન્ટરીઝમાથી પ્રો. કોમિસેરિયેટની નોધ પૃ ૨૯૩

અને કિલ્લાનો નાશ કેવો બારે કર્યો છે તે ઝીણવટથી બતાવ્યુ આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે આ દૂત મલીક અયાઝને કહી શકે કે પોર્ટુગીઝો કેવા બળવાન છે અને દીવનો કિલ્લો ગમે તેવો હશે તોપણ તે ટકી શકશે નહિ અને પોર્ટુગાલના રાજાનો હુકમ થાય તો ગમે તેવો કિલ્લો સર કરી શકાએ [૧૯]

દીવ પાસે અયાઝ અને આલ્બુકર્ક મળ્યા

ઈ સ ૧૫૧૩મા એડનથી પાછા ફરતા આલ્બુકર્કે દીવ આવીને મલીક અયાઝને મળવાનો વિચાર કર્યો, અને પોતાના મોટા નૌકાકાફલા સાથે દીવ આવી પહોંચ્યો અયાઝના ચરિત્રમા આગળ જોઈ ગયા તેમ એ એક અનુભવી અને રાજદ્વારી કુનેહવાળો પુરુષ હતો, અને રાજાને શોભે એવી મહેમાનગીરી કરવામા ખર્ચનો હિસાબ ગણતો નહિ, તેમજ સામા ઉપર અસર કરે એવો વિવેક પણ દર્શાવતો એણે આલ્બુકર્કનો સારો આદરસત્કાર કર્યો અને એને તથા અમલદારોને સારી ભેટ આપી આલ્બુકર્કને મળવા અયાઝ એના વહાણ ઉપર ગયો અને બન્ને જણાએ એ વખતે તો સામાન્ય વાતો જ કરી દીવ પાસે પોર્ટુગીઝ કાફલો છ દિવસ રહ્યો એમા એણે વહાણોની મરામત કરી અને આગળ જવા માટેની સામગ્રી પણ લીધી માલનુ ભરેલુ એન્કસોબ્રીગસ (Enxobregas) નામનુ વહાણ ફર્નાઓ માર્ટિન એવાન્જે લો (Fernao Marting Evangelho)ની દેખરેખ નીચે દીવમા રાખ્યુ અને એનો માલ ત્યા વેચવાની અને એના ફિરગી અમલદારની દેખરેખ રાખવાની અયાઝને ભલામણ કરી મૈત્રીનો સંબંધ જાળવી આલ્બુકર્ક ગોવા પાછો ફર્યો [૨૦]

પોર્ટુગલના અને ગુજરાતના રાજદૂતોએ આલ્બુકર્કને આપેલો હેવાલ

આલ્બુકર્કનો કાફલો રેવન બદરે આવ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે ગુજરાતના સુલતાન પાસે મોકલેલો ટ્રિસ્ટો ડેગા નામનો એનો દૂત બે દિવસ ઉપર ત્યા આવી પહોંચ્યો હતો અને સાથે મલીક ગોપીનો આલ્બુકર્ક ઉપરનો પત્ર પણ લાવ્યો હતો એણે આલ્બુકર્કને ગુજરાતની બધી હકીકત કહી અને એ જ્યારે ખભાત પહોંચ્યો હતો ત્યારે જ એને ખબર

૧૯ એ જ પૃ ૨૯૪ વ્હાઇટવેનુ Rise of Portuguese Power in India અને Dauversનુ Portuguese in India એ બે પોર્ટુગીઝોના હિંદ સાથેના સબધ માટે સારા ગ્રથો છે પરતુ એ ગોવાને કેન્દ્રમા રાખીને ત્યાના રાજકારણને મહત્ત્વ આપી લખેલા છે એટલે ગુજરાત માટે બહુ વિગત મળતી નથી પરતુ કોમેન્ટરીઝમાથી એવા ઉલ્લેખો પ્રો કોમિ એ સારા નોધેલા છે અને એ દૃષ્ટિએ આલ્બુકર્કનો સમય એમણે ઠીક નોધ્યો છે

૨૦ પ્રો કોમિ નો ગુ ઇતિહાસ, પૃ ૨૯૪ ૯૫

મળ્યા હતા કે સુલતાન મુઝફ્ફર એ વખતે માળવામાં મોટું લશ્કર લઈને ગયો હતો. એ કારણથી એને એ સમયના પાટનગર ચાંપાનેરમાં રોકાવું પડ્યું હતું. સુલતાનના આવ્યા પછી એણે આલ્બુકર્કના કાગળ પેશ કર્યા હતા અને સુલતાને એમાં કાંઈ ખાસ રસ બતાવ્યો ન હતો. દીવમાં કિલ્લો બાંધવાની સુલતાને ના પાડી હતી, અને એને બદલે બીજા બંદરોમાં જગ્યા આપવા માટે કહ્યું હતું, પરંતુ ફિગ્રો ડેગાએ એ વાત આલ્બુકર્કની રજા વગર કબૂલ કરવાની ના પાડી હતી. તુર્કો અને ઇજિપ્તના લોકોને ગૂજરાતમાં ન પેસવા દેવા માટે સુલતાને કબૂલ કર્યું હતું. વધારામાં એણે કહ્યું કે મલીક ગોપી પાસેથી મને એવા સમાચાર મળ્યા છે કે દીવમાં અમારો પગપેસારો કરવાના વિરુદ્ધમાં મલીક અયાઝ જ મુખ્ય છે.[21] આ ફિગ્રો ડેગા સાથે આવેલા ગૂજરાતના સુલતાનના દૂતને પણ અહીં આલ્બુકર્કે મુલાકાત આપી એણે ગૂજરાતના વેપારીઓને મલાકામાં વેપારની છૂટ કરી આપવા માટે તથા એ બાજુ જતાં વહાણોની સલામતી માટે વિનંતિ કરી. ગૂજરાતને પોર્ટુગલ સાથે મૈત્રીના સંબંધો હતા ત્યારે ફિરંગીઓએ પકડેલા ગૂજરાતના વહાણને પાછું માગ્યું. આલ્બુકર્કે એના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે પોર્ટુગીઝોએ ગૂજરાત સાથે કદી લડાઈ કરી નથી, એના બંદરના ગામો બાળ્યાં નથી તેમજ કિલ્લાઓ ઉપર તોપમારો કર્યો નથી એ બાબતની સુલતાને ખાતરી રાખવી. પરંતુ જો ગૂજરાતી વહાણોને કાંઈ નુકસાન પહોંચ્યું હોય તો પોર્ટુગલના શત્રુઓ—ખાસ કરીને મલાકાના અને હોરમઝના સત્તાધીશોને ગૂજરાતીઓએ સહાય કરી હશે તે કારણ હોવું જોઈએ. એ રાજ્યોને ગૂજરાતના સુલતાને હથિયાર અને માણસોથી ભરેલા વહાણો મોકલાવેલા છે.[22] મલીક ગોપીનો એક પત્રમાં આલ્બુકર્કે ખાસ આભાર માન્યો અને પોર્ટુગલ સાથે મૈત્રીનું વલણ બતાવવા માટે બદલો વાળી આપવાની આશા પણ વ્યક્ત કરી ગૂજરાતના પકડેલા વહાણને કોચીનમાં મરામત કરી દૂત સાથે પાછું મોકલવા જણાવ્યું. દૂતે આ હકીકત સુલતાનને લખી જણાવી અને પોતે વહાણ સાથે પોર્ટુગીઝ કાફલાના રક્ષણ તળે ગોવા થઈ ખંભાત આવ્યો.[23]

દીવમાં કિલ્લો બાંધવા માટે અયાઝનો વિરોધ

હવે આલ્બુકર્કે દીવમાં મૂકેલા વહાણનો માલ વેચવા જે ફર્નો માર્ટિન ઇવેન્ઝેલ્હો નામનો ફિરંગી રાખેલો એના સમાચાર આવ્યા. આ માણસને

---

૨૧ એજ પૃ ૨૯૫

૨૨ એજ પૃ ૨૯૬

૨૩ એજ. પૃ ૨૯૬ કોમેન્ટરીઝ વૉ ૪ પૃ ૬૦-૬૧માંથી લીધેલી નોંધ

ગૂજરાતની રાજદ્વારી બાતમીઓ લખી મોકલવાનો પણ ખાનગી હુકમ હતો એણે આલ્બુકર્કને લખ્યું કે કેરોના કાજી (ઇજિપ્ત) તરફથી ગૂજરાત અને બીજાપુરના સુલતાનો માટે કિંમતી ભેટો લઇ એક વહાણ મોકલ્યું હતું તે દીવ આવી પહોંચ્યું છે,[૨૪] કાજીએ શુભેચ્છાઓ પાઠવી ફિરંગીઓ સામે લડાઈ ચાલુ રાખવા જણાવ્યું છે એડનના રાજાએ દીવમાં રહેતી પોતાની પ્રજાને સ્વદેશ પાછા ફરવાનો સંદેશો મોકલ્યો હતો, કારણ પોર્ટુગીઝો એડન ઉપર હુમલો કરશે એવી એને ભીતિ પેઠી હતી આ બધા સમાચારો કરતા આલ્બુકર્કને વધારે ઉદ્વેગ કરાવે એવા સમાચાર તો એ હતા કે અયાઝ દીવ અને પોર્ટુગીઝો ના સંબંધે ચર્ચા કરવા જાતે સુલતાનને મળવા ગયો હતો, અને સુલતાન તથા એના મુખ્ય અમલદારોને પોતાની તરફેણના કરી લેવા માટે મોટા પ્રમાણમાં સોનુ, રૂપુ, ઝવેરાત, કિંમતી કાપડ તથા અરબી સારા ઘોડા પણ ભેટ આપવા માટે લઈ ગયો હતો આલ્બુકર્કે અયાઝને એક વખતે ભેટ આપેલી તલવાર પણ સુલતાનને નજર કરવા માટે એ લઈ ગયો હતો અયાઝની આ મુલાકાતની અસરનો સામનો કરવા અને પોતાની માગણી સબળ રીતે રજૂ કરવા આલ્બુકર્કે એક દૂતમંડળ ગૂજરાતના સુલતાન પાસે મોકલવાનો આ વખતે નિશ્ચય કર્યો[૨૫]

નવા ગવર્નર લોપ્સનો દીવ માટે પ્રયાસ

પરંતુ આ સમયે ઈ.સ ૧૫૧૫મા પોર્ટુગલના રાજાએ આલ્બુકર્કને પાછો બોલાવી લીધો અને પોર્ટુગીઝ સત્તાના ઇતિહાસમા એક બળવાન કુનેહવાળા તથા દૂરંદેશી સત્તાધીશ ના વહીવટનો હવે અંત આવ્યો એની જગ્યાએ લોપો સોર્સને ગવર્નર તરીકે મોકલ્યો અને એને ત્રણ વર્ષ રાખી ૧૫૧૮મા ડિઓગો લોપ્સ દ સેક્વીરાને મોકલ્યો આ ગવર્નરોને રાજાનો ખાસ હુકમ હતો કે દીવમા કિલ્લો બાંધવો[૨૬] એનુ કારણ એમની માન્યતા પ્રમાણે એવુ હતુ કે જ્યાસુધી દીવ મુસલમાન સત્તા નીચે હોય ત્યાસુધી પોર્ટુગલ ના ખાસ શત્રુઓ—તુર્કોનો પગ પેસારો હિંદમા રહ્યા કરશે આમા બીજુ કારણ એ પણ હતું કે ગૂજરાતી બંદરોનો મોટો વેપાર મલાકા તથા પૂર્વના દેશો સાથે હતો તેનુ મહત્ત્વ પોર્ટુગીઝોને બહુ હતુ[૨૭] આ કારણથી ઈ સ ૧૫૨૦મા હોરમઝથી પાછા ફરતા

---

૨૪ એ જ પૃ ૨૯૬ કૉમેન્ટરીઝમાથી નોંધ

૨૫ એ જ પૃ ૨૦૭ કૉમેન્ટરીઝમા વૉ ૪ પૃ ૭૫ ૭૭માથી નોંધ

૨૬ Whitewry Rise of Protuguese Power in India ૧૯૧ ૯૨ પૃ ૧૮૯ ૧૯૦મા લોપો સોર્સ ગવર્નર તરીકે કેમ ન ફાવ્યો તેના કારણો આપેલા છે

૨૭ એ જ પૃ ૧૯૧

ડિઓગો લોપ્સ દીવ ઉપર હુમલો કરવાના ઇરાદાથી આવ્યો આ વખતે મલીક અયાઝે ખૂબ હોશિયારી બતાવી અને એક બાજુ ગવર્નરની સારી મહેમાનગીરી કરી બીજી બાજુ પોતે દીવના રક્ષણ માટે તૈયાર અને જાગ્રત છે એવો ખ્યાલ એને આપ્યો આ કારણથી કાઇ પણ કર્યા વિના ગવર્નર ગોવા તરફ સિધાવ્યો ગવર્નર સાથેની વાતચીતમાથી અયાઝ એટલુ તો પામી ગયો કે દીવ ઉપર કોઇ કાળે ભય ઝઝૂમે છે આ બાબતમા વળી ખાતરી મેળવવા માટે અયાઝે ગવનર સાથે દૂત તરીકે સીદી અલી નામના એક કાણા પણ હોશિયાર માણસને મોકલ્યો એની બાતમી ઉપરથી પણ પોર્ટુગીઝોની દાનતની ખબર પડી અને દીવ બદરને તોપો વગેરેથી મજ્જ઼ કરી મજબૂત રીતે રક્ષણ થઇ શકે એવી બધી તૈયારી કરવામા આવી.[૨૮]

દીવ ઉપર લોપ્સની ચઢાઈનુ શૂન્ય પરિણામ

જ્યારે વાટાઘાટોનુ કાઇ પરિણામ ન આવ્યુ ત્યારે ઈ સ ૧૫૨૧ના ફેબ્રુઆરીની ૯મી તારીખ ડિઓગો લોપ્સ લડવાના ઇરાદાથી ૪૭ વહાણોનો કાફલો લઇને દીવ પાસ આવ્યો એમા ૨૦૦૦ યુરોપિયનો અને ૧૮૦૦ દેશી લડવૈયા હતા આમ છતા પણ મલીક અયાઝે રક્ષણ માટેની કરેલી તૈયારીઓ જોઇને ડિઓગો લોપ્સના લશ્કરી સલાહકારોએ યુદ્ધ કરવાની વિરુદ્ધ મત દર્શાવ્યો અને પોતાનો એક માણસ દીવમા ઉતારી ગવર્નર હોરમઝ તરફ ચાલ્યો ગયો દીવમા વેપાર માટે એક પોર્ટુગીઝ અમલદાર રાખેલો હતો તેને પાછો લાવવા લોપ્સે ફર્નાન્ડીઝ દ બેજાને દીવ મોકલ્યો આ માણસ પહેલા મુજફ્ફરશાહના દરબારમા આલ્બુકર્કના દૂત તરીકે ગયો હતો અને રાતા સમુદ્રમા એનો નૌકાસરદાર હતો આ ફર્નાન્ડીઝ એને સોપેલા કાર્યમા સફળ તો થયો, પરતુ અયાઝને એ કાર્ય શત્રુતા જેવુ લાગ્યુ આ કારણથી ગૂજરાતી હલકા વહાણોનો કાફલો લઈ આગા મુહમ્મદે ફર્નાન્ડીઝ દ બેજાના વહાણો ઉપર હુમલો કર્યો પોર્ટુગીઝોને લાગ્યુ કે ગૂજરાતની તોપો જોકે લોખંડની હતી છતા ઝડપથી ફૂટી શકતી હતી અને એનો દારૂગોળો અને મારો અસરકારક હતા આ કારણથી દોરડા કાપી ફર્નાન્ડીઝ ભાગ્યો અને લોપ્સ પછી દસેક દિવસે હોરમઝ પહોંચી ગયો, અને ગવર્નરે ભેગુ કરેલુ મોટુ નૌકાદળ વિખેરી નાખીને જુદે જુદે સ્થળે મોકલાવી દીધુ[૨૯]

---

૨૮ એજ પૃ ૧૯૨

૨૯ Whiteway Rise of Portuguese Power in India, પૃ ૧૯૨

નાસીપાસ થયેલા લોપસે ફર્નાન્ડીઝને કાફલો લઈ દીવ ફરી મોકલ્યો અને ગૂજરાતના કાફલાએ એને નસાડી મૂકયો

એ જ વર્ષ (૧૫૨૧)ના ઓગસ્ટની ૨૦મીએ લોપસે દીવ આગળ નાસીપાસ થયો તે કારણથી ફર્નાન્ડીઝ દ એજાને ચાર વહાણો આપીને ગૂજરાતને કિનારે નિરીક્ષણ કરવા અને દીવ ઉપર હુમલો કરવા ફરીથી મોકલ્યો. એણે એક ઇરાદો એવો પણ સેવ્યો હતો કે મુઝફ્ફરાબાદ—જેને આજે સૌરાષ્ટ્રને કિનારે જાફરાબાદ નામે ઓળખવામા આવે છે મર કરીને ત્યા કિલ્લો બાંધવો.[30] ફર્નાન્ડીઝનું એક વહાણ દીવની પાસેના સમુદ્રમાં રાતા સમુદ્ર તરફ જતુ એક ગૂજરાતનું વહાણ લૂટતું હતું. આ વખતે સાવચેતી રાખી રહેલા આગા મુહમ્મદના ગૂજરાતી કાફલાએ હુમલો કરી તોપમારો કરીને પોર્ટુગીઝ વહાણને ડુબાડયુ, લૂટાતા વહાણને છોડાવ્યુ, અને ૨૫ પોર્ટુગીઝોને કેદ પકડયા. દ એજાના બીજાં વહાણો ઉપર પણ હુમલા કરવામા આવ્યા અને એમા ભાગફોડ કરી નુકસાન પહોંચાડયુ દ એજાનું પોતાનુ માત્ર એક વહાણ વાગેલી ગોળીથી થયેલા કાણાને પૂરીને બચી ગયુ ડિઓગો લોપસ હવે પોતાનો કાફલો લઈ મુઝફ્ફરાબાદ લેવા આવતો હતો તેની ખબર પણ અયાઝના જાસૂસોએ પહોંચાડી દીધી હતી. પોર્ટુગીઝોએ પકડેલા મુસલમાનો એમની ગુલામી કરતાં મરણ વધારે પસંદ કરતા હતા. તેમણે એરિસ ફ્રારિયાની સરદારી નીચે દારૂગોળો અને સરંજામ ભરેલુ એક વહાણ હતું તેને આગ લગાડી અને વેહાણ સાથે બધા નાશ પામ્યા[31] આ તરફ ગૂજરાતના બંદરોએ પૂરેપૂરી સાવચેતીનાં પગલા લેવાઈ ગયા હતા અને ડિઓગો લોપ્સ હતાશ થઈ, દીવ કે મુઝફ્ફરાબાદમાં કિલ્લા કરવાનો મનસૂબો છોડી દઇ પાછો ચેવલ તરફ ચાલ્યો ગયો. ચેવલમા બુરહાન નિઝામશાહે પોર્ટુગીઝોને કિલ્લો બાંધવાની રજા આપી હતી અને આબ્બુકર્કે પણ એ સ્થળ પસંદ કર્યું હતું મલીક અયાઝનો વિચાર ફિરંગીઓને નજીકમાં પણ ન આવવા દેવાના હતો અને એણે આગા મુહમ્મદને ગૂજરાતી કાફલો આપી ચેવલ તરફ યુદ્ધ માટે મોકલ્યો.[32] આ યુદ્ધમાં સામસામી કેટલીક ખુવારી થઈ, પરતુ ડિઓગો લોપ્સ અપ્રિય થઈ ગયો હતો અને એની જગ્યાએ બીજો ગવર્નર આવવાના સમાચાર

---

૩૦ એ જ. પૃ ૧૯૩ ૯૪.

૩૧: એ જ. પૃ ૧૯૪. પોર્ટુગીઝો પકડાયેલા મુસલમાનો ઉપર એટલો બધો જુલ્મ કરતા કે કેદીઓ મરવાનુ વધુ પસદ કરતા.

૩૨: એ જ. પૃ. ૧૯૪ ૯૫ આગા મુહમ્મદ આપે છે તે સમાચારથી પોર્ટુગીઝ કાફલામા ભારે ભયની લાગણી ફેલાઈ હતી

મળ્યા હતા, એટલે એ ફર્નાન્ડીઝ દ બેજાને સરદારી સોંપી કોચીન ગયો પોર્ટુ ગીઝોનો મરજીમ ખૂટી પડયો હતો અને એ વખતે દ બેજા પણ લડાઇમા માર્યો ગયો [33] આમ પોર્ટુગીઝોને નૌકાયુદ્ધ તથા ગજદારી કુનેહમા હરાવનાર ગૂજરાતનો મીરેબહર નૌકાસેનાધિપતિ મલીક અયાઝ ઈ સ ૧૫૨૨મા મરણ પામ્યો એના પછી ગૂજરાતી નૌકાદળના ખ્યાતિ અને ગગ પડેલા જેટલા રહ્યા નહિ

મલીક અયાઝ જેવા, રાજ્યમા મોટી લાગવગ ધરાવતા અમીરોનું પોર્ટુ ગીઝો તરફનુ વલણ અને દીવ માટે એ પોતે સુલતાનના દરબારમા ચર્ચા કરવા ગયો છે એના સમાચાર આલ્બુકર્કને મળતા એણે પણ સુલતાન સાથે મૈત્રીની વાટાઘાટ કરવા મારા એલચીઓ મોકલવા નિશ્ચય કર્યો એ ઉલ્લેખ ઉપર કરી ગયા મલીક ગોપીના પોતાના તરફના વલણને લીધે આલ્બુકર્કને આ વાટાઘાટોમા શ્રદ્ધા હતી પોર્ટુગીઝોના હિંદ સાથેના સબધમા આ એલચીની વાટાઘાટોનુ મહત્ત્વ ઘણુ હતુ અને ગૂજરાતના સાસ્કૃતિક ઇતિહાસમા આ વાત રસમય હોવાથી એનુ વર્ણન કરી લઇએ તે સાથે મલીક ગોપીએ મુઝ ફ્ફરશાહના અમલમા રાજકારણમા ભજવેલો ભાગ અને એ સમયમા મોટી પદવી ધારણ કરી રહેલા એ હિંદુ અમીરનુ ચરિત્ર પણ જોઇએ

આલ્બુકર્કે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના દરબારમા મોકલેલુ એલચીમડળ

ઉપર જોયુ તે પ્રમાણે આ એલચીમડળના નેતાઓમા પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર ડિઓગો ફર્નાન્ડીઝ દ બેજાને પસદ કર્યો હતો અને એની સાથે જેમ્સ ટેક્ષીરા (James Teixeira)ને પણ મોકલ્યો હતો આ મડળ સાથે એણે ગૂજરાતના સુલતાનને નજર કરવા માટે આ પ્રમાણે કિંમતી ભેટો મોકલાવી હતી ચિત્રામણવાળો (enamelled)સોનાનો ગળાનો પટો, સોનેરી મીનાકારી નક્શીદાર મ્યાનવાળી એક ક્ટાર, કાળી મખમલ, છરાની આરીભરતનો લીલા રગનો તાકો, બે તાંબા ચિનાઇ કાપડના, ઓપ ચડાવેલી ગિંદી, અને બાદશાહી ખાણામા શોભે એવા ચાદીના વાસણો આ ઉપરાત રાજદ્વારી એલચીને શોભે એટલા માટે સારા સજ્જ કરેલા વીસ ઘોડા પણ સાથે મોકલ્યા હતા આ એલચીઓએ કેવુ વર્તન રાખવુ વગેરે સૂચનાઓ લખીને આપી હતી, અને દરબારમા આગળથી સમાચાર આપવા માટે બે દૂત મોકલવામા આવ્યા હતા એમનુ નામ પેરો કવીમેડો (Paro Queimado) હતું અને બીજો ગણપતિ નામનો ગૂજરાતી ભાષા સારી રીતે સમજનારો

---

૩૩ એ જ પૃ ૧૯૫ એના પછી કાફલાની સરદારી એન્ટોનિયો કોરિયાને મળી

માણસ પણ હતો આગળ જઈ આ એલચીમંડળને મગવડ મળે અને રાજધાની સુધીની મુસાફરી સલામત રીતે થાય તે માટે આ બે જણે વિનતિ કરવાની હતી[૩૪]

એલચીમંડળ સુરત ઊતર્યું—ગોપીનાથ મલીકને ત્યાં ઉતારો

ડિઓગો ફર્નાન્ડીઝ અને ટેકસીરા તા ૧૫ માર્ચ ૧૫૧૪ને રોજ સુરત પહોચ્યા આગળથી ખબર આપવા મોકલેલા દૂત રાજધાનીથી સુરત પાછા ફર્યા નહોતા, એટલે સુરત બદરે ઊતરવા માટે મુત્સદ્દી દસ્તુરખાનની રજા મેળવવી પડી દસ્તુરખાનને દરબારમાથી આ લોકને સત્કારવાના સમાચાર મળી ગયા હતા, એટલે એણે ગોપીના ભાઇ મિયાબાબુ[૩૫] (Mirbabu)ને ઘોડા લઇ એલચી મડળની સામે મોકલ્યો ઉતારો પણ ગોપીના ઘરમા જ આપવાનો હતો ઊતર્યાં પછી એલચીઓ દસ્તુરખાન પધારેલા હોવાથી એને ઘેર મળવા ગયા, અને એણે એમનો રેશમી પોશાક આપીને રીત પ્રમાણે સત્કાર કર્યો અને થોડા દિવસ પછી બાદશાહી હુકમ પ્રમાણે રાજધાની સુધી જવાની મુસાફરીની બધી સગવડ કરી એમને ઊપડવાનું કહેવડાવ્યુ આ સમય દરમ્યાન આગાઉ મોકલેલો કાસેદો સુરત આવી પહોચ્યો અને એલચીઓને ચિંતામા નાખે એવા સમાચાર કહ્યા કે મલીક ગોપી ઉપર હવે બાદશાહની મહેરબાની રહી નથી આ સમાચારથી એલચીઓને મૂઝવણ ઊભી થઇ, કારણ કે મલીક ગોપીને પૂછ્યા વિના કાઇ પણ પગલું ન ભરવાનો આલ્બુકર્કનો એમને હુકમ હતો એટલે આ રાજદૂતોએ પાઘડી ફેરવીને દસ્તુરખાનને સંદેશો મોકલાવ્યો કે સુલતાન રજપૂતો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે પાટણ તરફ ગયો છે એવા સમાચાર મળ્યા છે અને ગવર્નરનો હુકમ વર્ષાઋતુ પહેલા ગોવા પાછા ફરવાનો છે એટલે હવે અમે આવતે વર્ષે ફરી આવીશુ અને હાલ દરબારમા જવાનું મુલતવી રાખવુ ઠીક છે પરન્તુ દસ્તુરખાન હોશિયાર માણસ હતો અને એલચીઓનો ઇરાદો પામી ગયો

---

૩૪ આ એલચીમડળનુ વર્ણન પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસમા બીજા ગ્રંથો કરતા માત્ર કોમેન્ટરીઝમા વિગતથી આપેલુ છે અને પ્રો કોમિસેરિયેટે એમના ગુજરાતના ઇતિહાસમા એનો સારો ઉપયોગ કરેલો છે આ એલચીઓ ખાતર એમણે આખુ ૨૪મુ પ્રકરણ લખેલુ છે

૩૫ ગોપીના ભાઈનુ આ નામ હોય એમ મનાય નહિ મુસલમાની ખિતાબ ધારણ કરનારા હિંદુ અમીરનુ આ ઘરનુ કે લોકપ્રિય નામ હોવુ જોઇએ સુરતમા એ આ નામથી લોકમા પ્રસિદ્ધ હશે, એટલે પોર્ટુગીઝોએ એ નામ લખ્યુ લાગે છે પ્રો કોમિસેરિયેટે પણ આ બાબત કાંઈ નોંધ કે ખુલાસો કર્યો નથી

હતો, એટલે એણે ઉત્તરમા મિયાંગાણુ સાથે કહેવડાવ્યુ કે બધી તૈયારી સુલ તાનના હુકમ પ્રમાણે થઇ ગઇ હોવાથી હવે મુસાફરી મુલતવી રાખવી તે ભયભરેલુ છે અને પોતે જો એમાં મમતિ આપે તો બાદશાહી કોપનો ભોગ બને, અને આ ફેરફાર માટે પણ બાદશાહની પરવાનગી મેળવવી પડે. આ પ્રમાણે દઢતાનો ઉત્તર સાંભળી એલચીઓ ઠંડા પડયા અને મુસાફરી મને કમને પણ કરવાનો નિશ્ચય કરવો પડ્યો[૩૬]

ચાંપાનેર તરફ અને ત્યાંથી અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ

સુરતના મુત્સદ્દીઓએ એમના માટે રસ્તામા ઉતારા અને મુકામની ગોઠ વણ કરી હતી, અને ત્રીસ બાણાવળીઓની ટુકડી એક માણસની સરદારી નીચે રક્ષણ માટે એમની સાથે મોકલી. એલચીઓ તા ૨૮ માર્ચ ૧૫૧૪ને રોજ સુરતથી ઊપડી તા ૪ થી એપ્રિલે ચાંપાનેર પહોચ્યા, અને ચાંપાનેર નજીકના એક બગીચામા એમને ઉતારો મળ્યો રાત્રે આરામ કરી રીત પ્રમાણે સારા કપડા બદલીને એ લોકો મલીક ગોપીને મળવા માટે તૈયાર થયા. ગોપીએ એમના ઉતારાની અને ખાવાપીવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી હતી. ફર્નાન્ડીઝે મલીક ગોપીને આલ્બુકર્કનો પત્ર તેમજ એને માટે મોકલેલી ખાસ ભેટ આપી. ગોપીએ વાતમા એમને સમજાવ્યુ કે ટ્રિસ્ટા ડેગાના ગયા પછી મલીક અયાઝે સુલતાનને ખાસ સમજાવ્યુ કે ફિરંગીઓને કોઇ પણ હિસાબે દીવમા કિલ્લો બાંધવા જમીન ન આપવી; અને જો એ લોકો કિલ્લો બાંધશે તો ભવિષ્યમાં સલ્તનત જોખમમા આવી પડશે આ કારણથી સુલતાને દીવનું રક્ષણ મજબૂત રીતે કર્યું છે અને હવે કોઇ પણ સત્તા એની સામે થઇ શકે તેમ નથી. ગોપીએ બીજી કેટલીક સલાહ અને શિખામણ આપી અને સુલતાન હાલ અમદાવાદમા છે ત્યા જઇ વાત કરવા કહ્યુ એમની સાથે પોતાના ઘરનો એક માણસ ખાસ અમદાવાદ મોકલ્યો. આ વખતે ખુદાવદખાન વઝીર હતો,[૩૭]એટલે સુરતથી સાથે આવેલા પોતાના મુખ્ય માણસને પોતાના આગમનની ખબર આપવા ફર્નાન્ડીઝે મોકલ્યો. અમ દાવાદ પહોચ્યા પછી બીજે દિવસે વઝીરે એલચીઓને પોતાને ઘેર ખાણુ આપ્યુ. એમને માન સાથે લાવવા માટે ત્રીસ ઘોડેસવારો અને વાજા સાથે બીજા પાયદળથી સત્કાર કર્યો. ફર્નાન્ડીઝે વઝીરને માટે ખાસ મોકલાવેલી

૩૬ એ જ. પ્ર.૨૪, પૃ ૩૦૨

૩૭ રશીદ ઉલ્મુલ્ક ખુદાવદખાન આની પોર્ટુગીઝો આ પ્રમાણે જોડણી લખે છે Codrmacad આ પ્રમાણે બધા દેશી નામોની વિચિત્ર જોડણીઓ કરેલી છે અમદાવાદ માટે Mrdovil લખે છે

બેઠો અને આલ્બુકર્કનો પત્ર પેશ કર્યો વઝીરે એમને કહ્યું કે સુલતાન શિકારે ગયો છે અને આવશે ત્યારે તમારા આગમનની ખબર એમને પહોંચાડીશ

અમદાવાદના બાદશાહી મહેલમાં મુલાકાત

સુલતાન મુઝફ્ફરશાહે આ એલચીઓને પોતાના મહેલમાં[38] મુલાકાત આપી, અને એલચીમંડળ સવારોની ટુકડી સાથે બાદશાહી મહેલમાં આવી પહોંચ્યું સુલતાન પોતે એક[39] પાટ ઉપર ગાદીએ બેઠો હતો અને બીજા દરબારીઓ પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે બન્ને બાજુ ઊભા હતા એલચીઓએ સાથે લાવેલી નજર ભેટ કરી પોર્ટુગીઝ રીત પ્રમાણે સુલતાનને નમન કર્યું અને સુલતાનના હાથને ચુંબન કર્યું સુલતાને પણ એમના આગમન માટે ખુશી વ્યક્ત કરી એ પછી ડિઓગો ફર્નાન્ડીઝે આલ્બુકર્કે સુલતાન ઉપર લખેલો પત્ર પેશ કર્યો, અને અરબીમાં લખેલો હોવાથી સુલતાને જાતે જ વાંચ્યો એલચીઓએ વિવેક દર્શાવી કહ્યું કે હિંદના ફિરંગી ગવર્નરે ખાસ કહેવડાવ્યું છે કે પોર્ટુગલના રાજાનું આખું નૌકાદળ સુલતાનની સેવામાં હાજર થશે સુલતાને આ માટે એમનો આભાર માન્યો અને મુસાફરીમાં કાંઈ તકલીફ પડી હતી કે નહિ તે પૂછીને વિવેક કર્યો. આટલી વાતચીત પછી એક અમલદાર એમને બાજુના એક વડાની અગાસી ઉપર લઈ ગયો અને જરીના આરીભરતના બે જભ્ભા એ બન્ને એલચીઓને પહેરાવ્યા અને એમની સાથના બીજા માણસોને રંગીન મખમલના જભ્ભા પહેરાવ્યા. આ પ્રમાણે વેશબદલો કરીને એ સધા ફરીથી સુલતાન પાસે આવ્યા અને દેશી રીત પ્રમાણે નમન કર્યું એ પછી એમને ઉતારે જવા માટે અને બધી રાજદ્વારી કામકાજની વાતો વઝીર ખુદાવન્દખાનને કરવા માટે, એનો જવાબથી ઉકેલ લાવવાની ખાતરી આપીને કહેવામાં આવ્યું

વઝીર ખુદાવંદખાન સાથે વાટાઘાટ

હવે આ રાજદ્વારી વાતચીત ખુદાવદખાનના મહેલમાં ખાણા પછી એલચીઓ અને વઝીર વચ્ચે શરૂ થઈ ફર્નાન્ડીઝે કહ્યું કે પોર્ટુગીઝ પ્રજા અને અમારા વેપારના રક્ષણ માટે દીવમાં કિલ્લો બાંધવાની ખાસ અગત્ય

---

૩૮ મુઝફ્ફરશાહને કાંકરિયે આવેલો ઘટામંડળનો મહેલ પ્રિય હતો અને ત્યાં જ એ હમેશાં વાસ કરતો, ભદ્રના મહેલમાં નહિ. આ મુલાકાત પણ ત્યાં જ થઈ હશે

૩૯ અહીં સુલતાન Low sofa ઉપર બેઠો હતો એમ લખે છે મને લાગે છે કે સોફા જેવું તે વખતે હોવાનો સંભવ નથી, એટલે પાટ ઉપર ગાદી તકિયાની બેઠક હોવાનો પૂરો સંભવ છે

છે અને તે માટે જમીનની માગણી કરવાનો મારો ખાસ મુદ્દો છે. આબુકર્કની એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે દીવમા આ સગવડ થવાથી પોર્ટુગીઝોનો ગુજરાત સાથેનો વેપાર ઘણો જ વધશે અને તેનાથી સુલતાનની જકાતની આવક બેવડી વધશે ખુદાવન્દખાને આ માગણીના ઉત્તરમા કહ્યુ કે બાકર (Bacar)મા કિલ્લો બાધવા સિવાય બીજી કોઇ માગણી આજ સુધી આવેલી નથી અને ફિરંગી ડેગાની એ માગણી કબૂલ રાખવામા આવી છે.[૪૦] બાકરની જગ્યા વેપાર વધારવા માટે પૂરતી અને અનુકૂળ છે ફર્નાન્ડીઝે બાકરની જગ્યા બરોબર નથી અને મજબૂત કિલ્લા બધાય તથા લૂટ તોફાન વગેરેથી સલામતી રહે તે માટે પોતાની માગણી યોગ્ય છે એમ કહ્યુ. મજબૂત કિલ્લા વિના પોર્ટુગીઝોને નુકસાન થયાના અનુભવો કિલોન, મલાકા અને કાલીકટમા થયેલા છે અને કિલ્લા બંધાયા પછી દેશી સત્તાઓ સાથે શાન્તિના સબંધ પણ રહેલા છે, એટલે દીવમા જો કિલ્લો બાધવાની રજા મળશે તો ગુજરાતના રાજ્ય સાથે પણ સબધો મૈત્રી ભરેલા રહેશે વઝીર ખુદાવન્દખાને આ બધી ચર્ચા સુલતાન આગળ રજૂ કરીને યોગ્ય કરવા માટે ખાતરી આપી [૪૧]

એલચીઓ સાથે વધુ ચર્ચા

આ પછી ત્રણ દિવસ વીત્યા બાદ સુલતાનની ઇચ્છા દરખાસ્તની ચર્ચા કરવા માટે થતા ખુદાવન્દખાને એલચીઓને રાત્રે ફરીથી બોલાવ્યા તથા કહ્યુ કે પોર્ટુગલના રાજાની સાથે મૈત્રીના સબધો ચાલુ રાખવા માટે તથા આબુકર્કે આ વિનતિ કરવા માટે એલચીઓ મોકલ્યા છે તે જોતા, સુલતાને ખુશી થઇને નીચે મુજબના સ્થળોએ કિલ્લો બાધવા માટે જમીન આપવા મરજી બતાવી કે ભરૂચ, સુરત, માહીમ, ડુમસ અગર તો બાકર (Bacar) આ જગ્યાઓ માથી ગવર્નરે કઈ જગ્યા પસદ કરવી તે નક્કી કરીને કહેવુ જો ગવર્નરની મરજી આ કોઈ સ્થળ માટે ન હોય તો પછી એના આગ્રહનો ઇરાદો શુદ્ધ નથી એમ જ માનવુ પડે ડિઓગો ફર્નાન્ડીઝે આના ઉત્તરમા એ ની એ વાત ફરી કરી, અને દીવ સિવાય બીજા સ્થળ માટે કાઇ પણ કબૂલ કરવાની પોતાને સત્તા નથી એમ કહ્યુ પોર્ટુગીઝોને ગુજરાતમા વેપારની છૂટ મળવાથી રાજાને તથા ગુજરાતના વેપારને કેટલો બધો ફાયદો થશે તેમા કેટલો બધો વધશે અને વેપારી વહાણોની અવરજવર કેટલી સલામત બનશે એ બધુ ફરી બાર

---

[૪૦] એ જ પૃ ૨૪. પૃ ૩૪૫ આ Bacarના સ્થળનો પત્તો લાગતો નથી એને વલસાડ કહે છે તે બરોબર નથી અબિકા નદીની દક્ષિણે દાંડીની પાસે એક ભાગવ નામે સ્થળ છે તે હાનુ છે, એ જાણીતુ નથી આ માત્ર અનુમાન છે

[૪૧] એ જ. પૃ ૩૦૩ ૩૦૪

પૂર્વક જણાવ્યું. બન્ને પક્ષો વચ્ચે બીજી વધારાની દલીલો પણ થઈ. ખુદાવંદખાને પૂછ્યું કે જો પોર્ટુગલ સાથે મૈત્રીનો સંબંધ હોય તો એડન અને રાતા સમુદ્રના બંદરોએ જતાં ગુજરાતી વહાણોને જો એમાં જામીનો ન હોય તો ફિરંગીઓ કાંઈ હરકત કરશે? આના ઉત્તરમાં ફર્નાન્ડીઝે કહ્યું કે એ બાજુની સત્તાઓ પોર્ટુગલના શત્રુઓ છે અને ગુજરાતી વહાણોએ એ બંદરોએ સફર કરવી તે યોગ્ય નથી. કારણ કે મિત્રોના મિત્રોને મિત્ર તરીકે ગણવા અને મિત્રોના શત્રુઓને શત્રુ તરીકે ગણવા એ સાચી મૈત્રીનું લક્ષણ છે. આ સાંભળીને ખુદાવંદખાને કહ્યું કે જે સ્થળો સાથે ગુજરાતનો વેપાર સર્વથી વધારે પ્રમાણમાં ચાલે છે તે સ્થળોએ વહાણોની સફર શક્ય ન થાય તો પછી એવી મૈત્રીથી સુલતાન શો ફાયદો કાઢે? વળી આલ્બુકર્કે દીવ માટે જે માગણી કરી છે તે સ્થળ તો સુલતાને પોતાના ગુલામ મલીક અયાઝને આપી દીધેલું છે, એટલે સુલતાનની એવી દરખાસ્ત જો તમને નામંજૂર હોય તો આ બાબતમાં વધુ કંઈ ચર્ચા સુલતાન સાથે હવે થઈ શકે તેમ નથી. ફર્નાન્ડીઝે ચર્ચા આગળ ચલાવતાં કહ્યું કે ગુજરાતીઓ મલાકા, પેગુ, માર્તાબાન, બંગાળ અને હોરમઝ સાથે વેપારથી કેમ સંતોષ ન માને અને પોર્ટુગલના શત્રુઓના એડન અને રાતા સમુદ્રના સ્થળો સાથેનો આગ્રહ કેમ ન છોડી શકે? એ સ્થળોનો પોર્ટુગીઝો કબજો લઈ શત્રુની સત્તા નાબૂદ કરે એ પછી ગુજરાતી વહાણો ત્યાં જઈ વેપાર કરી શકે છે. જો આ બાબત તમે સુલતાન પાસે વધારે ચર્ચા કરવા ન ઇચ્છો તો પછી અમારો પાછા ફરવાનો નિશ્ચય જ છે અને આ બધો અહેવાલ આલ્બુકર્કને પેશ કરીશું.[42]

એલચીઓની વિદાયગીરી—દીવના કિલ્લાની રજા ન મળી

આટલી વાટાઘાટ પછી ત્રણ દિવસ ગયા બાદ એલચીઓને રાજમહેલમાં સુલતાનની રજા લેવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા. એ વખતે ફરીથી એમને માન અને પોશાકના ઝભ્ભા, કમરો અને કમરપટા આપવામાં આવ્યા, અને એમણે સુલતાનના હાથને ચુંબન કર્યું. સુલતાને કહ્યું કે વઝીર ખુદાવંદખાન તમને લેખિત દરખાસ્તો આપશે. એલચીઓ દરબારમાંથી ગયા પછી ખુદાવંદખાને સ્નાવેજ સાથે કેટલીક ભેટો આપીને વિદાય કર્યા. ચાંપાનેરમાં રહેવા એક ગેંડો સુરત મારફતે મોકલાવી એમને ભેટ આપ્યો,[43] કારણ કે ગેંડો એ

૪૨ એ જ પૃ ૩૦૪-૩૦૬ આ બધી ચર્ચા ઉપરથી સમજાશે કે હિંદમાં ગુજરાતી નૌકા કાફલો સર્વશ્રેષ્ઠ હોવા છતાં અને મલીક અયાઝ જેવો એને સ્થાપનાર મીરબહર હોવા છતાં સમુદ્ર ઉપર ફિરંગીઓનું વર્ચસ વધતું જતું હતું

૪૩ ચાંપાનેરમાં સુલતાન મુજફ્ફરે આજના Zoo જનાવરોના બાગને મળતો એક

શુંગ ામા ન સાનનુ પ્રાણી હતુ આ પ્રમાણે આ એલચીઓ પન્ર દિવસ ગૂજરાતના પાટનગરમા રહી તા ૮મી મે ૧૫૧૪ને રોજ સુરત પહોચ્યા. પરતુ આ વખતે ચોમાસાને લીધે દરિયો ખરાબ હોવાથી વર્ષાઋતુ એમને સુરતમા ગાળવી પડી સપ્ટેમ્બર માસમા દરિયો સુધરતા એલચીઓએ દસ્તૂરખાનને સફરની સગવડ કરી આપવા વિનતિ કરી, અને એમને (Columbas)નામના ત્રણ નાના વહાણો આપવામા આવ્યા એમા એમણે પોતાનો સામાન તથા ગેંડો ચડાવ્યો, અને સાડાપાચ માસ ગૂજરાતમા ગાળીને તા ૧૫મી સપ્ટેમ્બરે એ લોકો ગોવા પહોચ્યા અહી આલ્બુકર્ક એમના તરફના કાઇ સમાચાર આટલા વખતથી ન મળ્યા હોવાથી અને વર્ષાઋતુ પહેલા એ લોકો પાછા ન ફર્યા તેથી ગભરાયો હતો અને ગુસ્સે થયો હતો ફર્નાન્ડીઝે એને બધી વાત સમજાવી. દીવમા કિલ્લાની જગ્યા આપવા સુલતાન રાજી નથી એનુ કારણ કહેતા જણાવ્યુ કે મલીક અયાઝે લાચો વેરીને સુલતાનની માનીતી બેગમ બીબી રાણીને પોતાના પક્ષમા લીધી છે અને એનુ જ ખાસ ચલણ છે બીબી રાણીની સત્તા વિશે આગળ વર્ણન કરી ગયા છીએ [૪૪]

સુલતાને પોર્ટુગલના રાજાને ભેટ આપેલો ગેંડો

ગૂજરાતના સુલતાને ભેટ આપેલા ગેંડાની વાત પણ અહીં રસમય લાગશે આલ્બુકર્કે આ ગેંડો પોર્ટુગલના રાજા મેન્યુઅલ ૧લાને મોકલી આપ્યો, ૧૫૧૪મા જ એ લિસ્બન પહોચ્યો, અને ૧૫૧૭ સુધી રાજાના જનાવરોના બાગમા રહ્યો ૧૫૧૭ના ફેબ્રુઆરીમા રાજાએ હાથી અને ગેંડા ી લડાઈ જોવાની ગોઠવણી કરી. એમા ગેંડાએ હાથી ઉપર હુમલો કરતા હાથી ચીસ પાડીને નાસી ગયો। એ પછી રાજાએ ગેંડો પોપ લીઓ દસમાને ભેટ મોકલાવ્યો, અને લિસ્બનથી ૧૫૧૭ના ઓકટોબરમા વહાણમા ઊપડી માર્સેલ્સ બદરે આવ્યો. ત્યા ફ્રાન્સિસ પહેલાને આ વિચિત્ર પ્રાણી જોવાનો લાભ મળ્યો ત્યાથી રોમ તરફ જતા ઇટલીના કિનારા પાસે વાવાઝોડામા વહાણ ડૂબી જતા ગેંડો અને સાથેના બધા માણસો નાશ પામ્યા, પરતુ ગેંડાનુ મૃત શરીર ઘસડાઇને કિનારે પહોચ્યુ હતુ અને એમા મસાલો ભરીને પોપ પાસે લઈ જવામા આવ્યુ [૪૫]

જગલી જનાવરોનો બાગ રાખ્યો હતો ત્યાથી આ ગેંડો મોકલ્યો હતો યુરોપમા આ ગેંડો અજાણ્યો હતો. (વ્હાઈટવે પૃ ૧૫૧ નોધ ૨)

[૪૪] એજ પૃ ૩૦૬ ૩૦૭

[૪૫] બારબોસાએ પણ આ ગેંડાનુ વર્ણન કર્યુ છે એની મુસાફરીના અહેવાલનો અ ગ્રેજી તરજૂમો કરનારે એક હસવા જેવી ભૂલ કરી છે તેની નોધ પ્રો મિ એ. પૃ

આરબુકર્કની કૉમેન્ટરીઝમાં અમદાવાદ વગેરેનું વર્ણન

આ પ્રમાણે આલ્બુકર્કે ગુજરાતના સુલતાન પાસે મોકલેના એલચી-મડળનો વિગતવાર અને રમૂજ઼ પ્રતિહાસ છે, અને આલ્બુકર્કના પત્રોમાં ગુજરાત માટે લખેની કેટલીક હકીકતો પણ ટૂકમા જોવા જેવી છે એ લખે છે કે 'ગુજરાતના કિનારાની હદ પ્રભામ પાટણથી માહીમ અને ચેવલ સુધી છે અને એની લબાઈ ૧૩૦ લીગ છે સુલતાન ચાળીસ વર્ષનો અને નરમ સ્વભાવનો છે. એની મુખ્ય રાણી હોશિયાર અને ખૂબ ગાનવાળી છે અને એ રજપૂતની પુત્રી છે, તથા બીબીરાણી નામે પ્રસિદ્ધ છે એના સિવાય સુલતાનના જનાનામા ૫૦૦ સ્ત્રીઓ છે સુલતાનને બાજપક્ષીઓનો શોખ છે અને એની સાથે ૩૦૦ ઘોડેસવાર શિકારીઓ જાય છે. એ ઘણુંખરુ અમદાવાદમા રહે છે, કારણ કે એ શહેર ડુગરોમા વસતા રજપૂતોની નજદીક છે અને એને રજપૂતો સાથે હમેશા લડવુ પડે છે ગુજરાતનું પાટનગર (અમદાવાદ) એક લીગ લાબુ શહેર છે, ત્યા મોજશોખના બધા સાધનો છે અને પાણી પણ સારુ છે શહેરના મકાનો મોટા મહેલો જેવા છે અને ઘણા સુદર સ્થળો પણ શહેરમા છે. આમ છતા રાજ્યનો ખજાનો, લશ્કરી સરજામ અને દારૂગોળો, તથા તોપખાનુ ચાપાનેરમા રખાય છે ત્યા પર્વત ઉપર કિલ્લો (પાવાગઢ) છે અને ત્યા વિશ્વાસુ અમીરો મોટા લશ્કર સાથે રક્ષણ માટે રહે છે સુલતાનનો મુખ્ય વઝીર ખુદાવદખાન જાતનો તુર્ક છે એ સુલતાનનો શિક્ષક હતો અને સુલતાન વાચતા લખતા એની પાસે શીખ્યો હતો'[૪૬] ગુજરાતીઓના દરિયાઈ વેપાર વગેરે માટે પણ લખ્યુ છે એની નોંધ આગળ વહાણવટાના પ્રકરણમા લઈશુ

હવે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમા ફિરગીઓ સાથે આટલો સંબધ ધરાવનાર મલીક ગોપીનું ચરિત્ર જોઈએ ગુજરાતના સુલતાનોના સમયમા હિંદુઓને ઊચી પદવી નહોતી મળતી એ વાત ખરી નથી તેના ઉલ્લેખો ઉપર જોયા છે પરતુ સુલતાન મહમદ બેગડાના સમયમા પ્રધાનમડળમા ઊંચુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર આ ગોપી મલીકના ચરિત્રથી હિંદુઓને મોટી

૩૦૬મા લીધી છે એ લખે છે કે 'ગૈડા'' શબ્દનો અર્થ લોર્ડ સ્ટેનલીએ ''ગોડ જાતિની સ્ત્રી' એવો કર્યો છે!

૪૬ એ જ પૃ ૩૦૮ કોમેન્ટરીઝમા રજપૂતો સાથેની લડાઈઓનો ઉલ્લેખ છે તે ઈડર સાથેની લડાઈઓ છે સુલ્ફ્રુ ફરરાહની મુખ્ય બેગમ બીબીરાણી રજપૂત કન્યા છે એ પોર્ટુગીઝ અહેવાલ ઉપરથી સમજાય છે આ ઉલ્લેખ આપવા છતા પ્રો કોમિસેરિયેટ બીજી જગાએ એને સિંધના જામની પુત્રી કહે છે અને સિકદરીમા એમ છે એવુ લખે છે પણ સિકદરી ગુ. ભા કે બેલીમા એ બાબત જોવામા નથી આવી

પદવીઓ મળતી હતી એટલુ તો સમજાય છે બેગડાના સમયમા રાયરાયાનો ઉલ્લેખ જોયો એના અતસમયમા મલીકગોપી લગભગ મુખ્ય પ્રધાન જેટલી સત્તા ધરાવતો હતો મુસલમાન ઇતિહાસલેખકો એનો ખાસ ઉલ્લેખ કરતા નથી, અને મિરાતે સિકદરીએ જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ મલીકની ચડતીને બદલે પડતીનો કરેલો છે છતા સમકાલીન પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખોથી ગોપીમલીકનુ મહત્ત્વ નક્કી થઇ શકે છે ગુજરાતના સાસ્કૃતિક ઇતિહાસમા આ હિંદુ અમીરનુ ચરિત્ર જરા વિગતથી જોઇ જવાની અગત્ય છે.

પ્રધાનમડળમાં અગ્રગણ્ય મલીક ગોપીનાથ

એનુ નામ ગોપીનાથ છે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમા એની ચડતી થઈ અને ભરૂચ તથા સુરતના દરોગા તથા મુતસદ્દી (ગવર્નર) તરીકે એની નિમણુક થઇ હતી. મહમૂદ બેગડાના અતસમયમા અમદાવાદના સારગપુરને પોતાનુ નામ આપનાર મલીક સારગ અને ગોપીનાથ એ એના હાથમા રાજ્યની બધી સત્તા હતી મુખ્ય પ્રધાનની પદવી એ સમયમા ગોપી નાથને મળેલી કે નહિ એ તવારીખો ઉપરથી નક્કી થતુ નથી, અને મુખ્ય વઝીરની પદવી તો મુસલમાન અમીરના હાથમા હોવાનો જ સભવ છે, છતા પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખોમા એને ખભાતના રાજાનો અલગુઝલ (Alguazel) મુખ્ય પ્રધાન કહ્યો છે બેગડાના સમયમા સત્તા ઉપર રહેલા પ્રધાનોના ઉલ્લેખ પાછળ કર્યા છે મુસલમાન તવારીખોમા મિરાતે સિકદરી મલીકગોપીનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને તે મુઝફ્ફરશાહના સમયમા જ કરે છે, અને એ સુલ તાનના શરૂઆતના વર્ષોમા જ એની કારકિર્દીનો અત આવે છે, એટલે પોર્ટુગીઝ અહેવાલો પ્રમાણે બેગડાના સમયમા મલીક સારગની સાથે એના મિત્ર તરીકે ગોપી ઊંચે ચડયો હશે[૪૭] અને મુઝફ્ફરશાહના પહેલા ત્રણેક વર્ષમા સારગ અને ગોપીની સત્તા ખૂબ વધી ગઈ હતી, એ લોકો મનફાવે તેમ વર્તતા અને ખુદ બાદશાહની પણ એમને બીક નહોતી એટલુ તો મિરાતે સિકદરી પણ લખે છે, એટલે કદાચ પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખો કહે છે એમ ગોપી મુખ્ય પ્રધાન નહિ તોપણ પ્રધાન મડળમા બહુ ઊંચે સ્થાને તો હોવો જ જોઇએ પોર્ટુગીઝો એનુ નામ વિચિત્ર રીતે લખે છે Milocoxim (Milogopin) મીલેગોપીન, Melecopi મેલેકોપી, Milecopi મીલેગોપી અને

૪૭ મહમૂદ બેગડાના સમયમા મલીક ગોપીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, છતા સિકદરી ઉપરથી એનુ સ્થાન મોટુ હશે એમ સમજાય છે ગોપીનુ વિગતવાર વર્ણન તો સિકદરી જ મુઝફ્ફરશાહના સમયમા લખે છે

Gopicaica–ગોપીકાકા(?) એવા નામો મળે છે [૪૮] વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા હિંદુ અમીરને લોકો ગોપીકાકા કહેતા હોય અને વેપારીઓના સંપર્કમા આવતા આ ફિરંગીઓએ એવુ નામ સાભળ્યુ હોય એ સંભવિત છે સિકંદરી સ્પષ્ટ રીતે મલીક ગોપી કે ગોપી–નામે છે જ્યારે તબકાત કોબી (Kobi) જુનારદાર લખે છે [૪૯] એટલે આ બન્ને તવારીખકારો એ બ્રાહ્મણ હતો એટલુ તો સ્પષ્ટ લખે છે એણે ઈડરના રાવને છોડાવ્યો હતો એ ઉલ્લેખ પાછળ જોઈ ગયા એટલે મુઝફ્ફરશાહ બીજાના સમયમા એની સત્તાનો ખ્યાલ પણ આવી શકે છે

આ હિંદુ અમીર અને પ્રધાનનો ઇતિહાસ

આ હિંદુ અમીર કોણ અને ક્યાનો વતની હતો એનો સ્પષ્ટ આધારભૂત ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરંતુ સુરતમા એનુ નામ આજે ચિરંજીવ છે અને એ શહેરને શણગારી રમ્ય બનાવવામા ગોપીનાથનો બહુ મોટો હિસ્સો છે એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે સુરતમા એણે પોતાના નામથી ગોપીપરુ વસાવ્યુ તે આજ સુધી છે અને ગોપીતળાવ પણ બાધેલું એ આજે ન હોવા છતા એના ઘણા ઉલ્લેખો પરદેશી મુસાફરોએ કરેલા મળે છે એનું વર્ણન આગળ સુરતના વર્ણન સાથે કરીશુ પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખોથી એટલું પણ લાગે છે કે મલીકગોપીનુ ઘર સુરતમા હતું અને એની દીકરી કે કોઈ સગી બાઈ ત્યા રહેતી હતી એનો ઉલ્લેખ મોગલાઈમા આવેલા મુસાફરોએ પણ કરેલો છે વળી પોર્ટુગીઝ એલચીઓને સુરતમા એના ઘરમા ઉતારો આપેલો અને એનો ભાઈ મિયાગાણુ એમનો સત્કાર કરવામા રોકાયેલો એ ઉલ્લેખ પણ ઉપર જોયો પરંતુ આટલા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છતા મલીકગોપી અસલ સુરતનો વતની એમ સિદ્ધ થતું નથી ચાપાનેર, વડોદરા અને અમદાવાદમા પણ એના ઘર હતા, અને ચાપાનેરની પાસે તથા અમદાવાદમા પણ ગોપીપરા હતા એવા ઉલ્લેખ મળે છે [૫૦] એટલે ગોપીનાથના વતન અને જાતિને માટે નિર્ણય કરવો જરા મુશ્કેલ બને છે

---

૪૮ આવી જોડણીવાળા નામો પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખોમા છે તેમા Gopicaica એ નામ ઉપર પ્રો કોમિસેરિયેટ નોંધમા લખે છે કે પોર્ટુગીઝો ઘણા નામોની વિચિત્ર જોડણી લખે છે અને Gopicaica એ કદાચ જુદો ઇલ્કાબ હોય પરંતુ મને તો એ વૃદ્ધ પ્રધાનનુ લોકપ્રિય ગુજરાતી નામ ગોપીકાકા ખરું લાગે છે Caica એવા ઉચ્ચારણનો ઇલ્કાબ હોય એવુ જાણવામા નથી

૪૯ સિકંદરીમા બ્રાહ્મણ લખે છે તબકાતે અકબરી જુનારદાર લખે છે તેનો અર્થ જનોઇ વાળો એટલે બ્રાહ્મણ જ થાય છે

૫૦ અમદાવાદના ગોપીપરાનો ઉલ્લેખ છે છતા એનો આજે પત્તો લાગતો

સુરતમાં એનાં સ્મરણો

સુરતમાં ગોપીના નામના સ્મરણચિહ્નો છે તે ઉપરાંત કેટલાક યુરોપિયન મુસાફરોના સુરતના ઉલ્લેખો ઉપરથી પણ એ સુરતનો હતો એમ કોઈ કહેવા લલચાય છે. ઈ. સ. ૧૬૨૩મા ગૂજરાતમા આવેલો પીટ્રો ડીલા વાલે (Pietro Della Valle) એમા સર્વથી પહેલો ગણાય છે એ લખે છે કે ગોપીતળાવ સામાન્ય લોકવાયકા પ્રમાણે એક ખાનગી ધનવાન ગૃહસ્થે બાધ્યુ છે સુરતનો ઉલ્લેખ કરતા એ લખે છે કે આ તળાવનો બાધનાર આ શહેરનો હતો, અને આટલુ કરનાર ધનવાનની પુત્રી છેક ગરીબ દશામા આવી ગઇ છે તે શહેરને માટે શરમભરેલુ છે પરંતુ આ ઉલ્લેખ ગોપી પછી એકસો વર્ષ પછીનો ગણાય ઈ સ ૧૬૭૩મા ઓગ્લીબી લખે છે કે આ શહેરના રહેવાસીએ મોટી રકમ ખર્ચીને આ તળાવ બધાવ્યુ, જેથી એની પુત્રી ગરીબીમા આવી ગઇ અને શહેરના કોઇ એને મદદ કરતા નથી આ ઉલ્લેખ પણ બહુ પાછળનો કહેવાય પરતુ ગોપીના મરણ પછી તુરત આવેલા (૧૫૧૫) બારબોસાએ સુરતનો ઉલ્લેખ કરતા માત્ર એટલુ જ લખ્યુ છે કે અહીં મીલોકોપીય-(મલીકગોપી) નામે નાગ્તિક સત્તામા હતો અને એને ખભાતના રાજાએ એને માટે ખરાબ વાતો સાભળતા મારી નખાવ્યો છે, અને એ પોર્ટુગલનો મોટો મિત્ર હતો ડીના વાલેએ બેરોસ (Barros)ના ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ આપતા લખ્યુ છે કે મલીકગોપી બરૂચ (Barocei)નો અને સુરતનો "લોર્ડ" હતો એનો અર્થ એ ગવર્નર હતો એટલો જ થાય, અને સુરતમા એ સત્તા ઉપર હતો ત્યારે એણે આ તળાવ બાવેલુ [૫૧] આલ્બુકર્કની કોમેન્ટરીમા તો એક જગાએ ગોપીને મુર (Moor) એટલે મુસલમાન કહ્યો છે એટલે આ વિદેશી ઉલ્લેખો કેવા છે તે સમજાશે [૫૨]

સુરતમાં મલીક ગોપી માટે ચાલતી વાતો

આ પરદેશી ઉલ્લેખો ઉપરથી એ સુરતનો વતની હતો એમ તો સિદ્ધ

---

૫૧ પ્રો કોમિસેરિયેટ Studies in the History of Gujarat નામના પુસ્તકમા ગોપીતળાવ, ગોપીપરૂ અને ગોપી મલીક માટે લખ્યુ છે તેમા ગોપીતળાવ માટે યુરોપિયન લેખકોના ઉતારા સાથે ખાસ વિગતથી લખ્યુ છે સુરત ગેઝેટિયરમા કેટલીક વિગતો છે તેની નોધ પણ એમણે લીધી છે

૫૨ કોમેંટરીઝ ઑફ અલ્ફોન્ઝો ડી આલ્બુકર્ક vol III 245 અને vol IV 60 61 માથી પ્રો કોમિ એ Studies in the His of Guj પૃ ૧૦૨મા લીધેલી નોધ એમા લખે છે કે ' Melecopi (Malik Gopi) one of the principal Moors of the kindgom ' Moors-મુર-એ શબ્દ ફિરંગીઓ મુસલમાન માટે વાપરે છે જ્યારે હિંદુઓ માટે Gentiles શબ્દ વપરાય છે ગોપીને માટે આ શબ્દ એમનુ અજ્ઞાન બતાવે છે

થતું નથી અને બાર્બોસા જેવો સમકાલીન, તથા ઇતિહાસલેખક ફેરીસના લખાણ ઉપરથી તો એ મા સુરતનો ગવર્નર હતો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે સુરતમા પ્રચલિત ગુજરાતી અને ઉર્દૂ લખાણોએ નોંધેલી પરપરા પ્રમાણે પદરમી સદીના અતભાગમા ગોપીનાથ કે ગોપીનાયક નામે ધનવાન વેપારી હતો અને સુરતમા વસીને એને શણગારીને ગોપીનાથે રાદેરથી સારા મોટા વેપારીઓને સુરતમા વસાવ્યા હતા સુરત એ વખતે સામાન્ય શહેર હતું મુઝફ્ફરશાહે એને મલીકનો ખિતાબ આપ્યો, અને એની સ્ત્રી રાણી કહેવાતી એ ઉપરથી સુરતમા રાણીચકલુ અને રાણીતળાવ પણ હતા સુરતનું નામ સૂરજ (સૂર્ય) ઉપરથી હતું તે સુલતાનના આગ્રહથી સુરત રખાયુ એવી અર્થહીન વાત પણ લોકો કહે છે ગોપીનાથ સાથે ગોપીનાયક એવુ નામ લખીને લોકવાયકા એને અનાવિલ બ્રાહ્મણ ઠરાવવા પણ પ્રયત્ન કરે છે તેને પણ કાંઈ આધાર નથી[૫૩]

ગોપી મલીક નાગર હોવાની પરપરા

આ ઉલ્લેખો અને લોકવાયકાઓ સાથે બીજી એક પરપરા પણ નોંધપાત્ર છે અને એ વધારે સંભાવિત લાગે છે અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ દ્વિવેદિયા કુટુબના ભોળાનાથ સારાભાઈના ચરિત્રમા સાગભાઈએ લખેલી ઉર્દૂ નોંધને આધારે એમ સમજાય છે કે એમના કુટુમના મોસાળ પક્ષમા ઈ. સ ૧૫૦૮મા એક ગોપીનાથ નામે મોટા માણસ થઇ ગયો અને મહમૂદ બેગડાના સમયમા એ ગોપી મલેક નામે ઓળખાતો હતો એણે વડનગરથી વેપાર અર્થે ચાપાનેરમા વાસ કરેલો અને ચાપાનેર તથા વડોદરામા મકાનો બધાવેલા, તથા અમદાવાદમા ગોપીપરુ વસાવેલું આમ વેપાર માટે ગોપીનાથ સુરતમા પણ વસેલા એવી સુરતની પરપરાને આ વાતથી ટેકો મળે છે બેગડાના સમયમા ગોપીનાથને ભરૂચ અને સુરતની સૂબાગીરી મળેલી એ વિદેશી ઉલ્લેખો ઉપરથી સમજાય છે અને સુરત એ વખતે વધુ નથી એટલે સુરતમા બાધકામ કરી ધનવાન વેપારીઓને રાંદેર વગેરે સ્થળોએથી સુરતમા આકર્ષી, પોતાનો મોટો ઉદય સુરતમા થયો અને સૂબાગીરી સાથે વેપાર પણ હતો તે કારણથી ગોપીએ પોતાનો મુખ્ય વસવાટ તેમજ ઘર તે સમયે સુરતમા રાખ્યુ હોય એ બની શકે નાગર અને વેપાર એ બે વાતનો મેળ આજે જોકે કોઈને માનવામા ન આવે, પરન્તુ વડનગર વેપારનું સ્થળ હતુ અને ત્યાના વતનીઓ ધનવાન વેપારીઓ હતા એ ઉલ્લેખ તવારીખકારોએ

૫૩ પ્રો કોમિ Studies in the His Gujarat પૃ ૧૦૭

રાણા સાંગાએ વડનગર લૂંટવા જવાના ઉલ્લેખ સાથે જ કર્યો છે તે પાછળ નોંધ્યો છે. એટલે ગોપીનાથ વેપાર માટે વડનગરથી નીકળ્યો હોય અને હોશિયારીથી ધનવાન બની રાજદરબારમાં પણ ઊંચી પદવીએ પહોંચ્યો હતો એમાં કાંઈ અસંભવ નથી. એવા દાખલા ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પણ મળે છે. આ બધું જોતાં ગોપીનાથ મલીક સુરતમાં વસ્યો છતાં અસલ વડનગરનો વતની અને નાગર હતો એમ માનવામાં વાંધો નથી.[૫૪] અનાવિલ હોવાના સંભવનો કાંઈ આધાર નથી.[૫૫]

ગોપીનો વૈભવ અને એનો નાચગાનનો શોખ

આ ગોપીનાથ નાચગાન અને મોજશોખ તથા ભારે દબદબા ભરેલી મિજબાનીઓ માટે જાણીતો હતો. મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે એણે પોતાને ત્યાં સુંદર વારાંગનાઓ ભેગી કરી હતી અને તેનાં નાચ તથા મિજબાની શોખથી કરતો હતો. એમાં ધાર નામની એક વારાંગના તો ઘણી જ સુંદર હતી. નાચ અને મિજબાની હોય ત્યારે એના ઘરમાં ગુલાબના એટલા ઢગલા થતા કે શહેરમાં કોઇને ગુલાબના ફૂલ મળતાં નહિ. એક વખત એક અહમદખાન નામનો ટાંક સુલતાનનો સગો થતો હતો તે આ ધાર વારાગનાને જોયા વિના એની ઉપર મોહિત થયો હતો.[૫૬] એ ગોપીનાથના ઘરમાં એક નાચની મિજલસ વખતે એને જોવા માટે મશાલચીનો વેશ પહેરીને નિમંત્રણ ન હોવા છતાં ગયો. આ વાતની ગોપીને જાણ થતાં એને એણે માર મરાવ્યો, પણ વિવેકમાં એણે કહ્યું કે જો પહેલેથી ખબર મોકલાવી હોત તો તમને નિમંત્રણ આપી માનથી બોલાવત. ગોપીએ પાલખીમાં અહમદખાનને ઘેર પહોંચાડયો, પણ મારથી એનું અપમાન થયું. અહમદખાનના સગાઓએ એ વાતની સુલતાનને ફરિયાદ કરી અને ગોપીનાથને એક રાત્રે રસ્તામાં ઘેરી મારામારી કરી ઘાયલ કર્યો. આ વાત કોટવાલ મહીશુલ્મુલ્કે[૫૭]

૫૪: ભોળાનાથ સારાભાઈના જીવનચરિત્રમા સારાભાઈની ઉર્દૂ નોંધમા આ હકીકત છે. અને મેં અમદાવાદના ઇતિહાસમા દિવેટિયા કુટુંબ અને ભોળાનાથ માટે લખતા આ નોંધનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૫૫: ગોપીનાથનું ગોપીનાયક કરી લીધું એમ સમજાય છે. જૂના ઉલ્લેખો તો બધા મલીક ગોપી નામના જ છે, ગોપીનાથ પણ નથી. પણ સારાભાઈની નોંધ ગોપીનાથ લખે છે. એને અનાવિલ ઠરાવવા માટે નાથની જગાએ નાયક મૂક્યુ લાગે છે.

૫૬: મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભામા અને બેલીના અંગ્રેજી તરજૂમામા એ વિગતો આપેલી છે. ગુ. ભા.માં વારાગનાનું નામ ધાર આપ્યુ છે, અંગ્રેજીમા ધાસુ Dhāsū આપ્યુ છે. (બેલી. પૃ. ૨૯૬)

૫૭: મહીશુલ્મુલ્કનું નામ સિકંદરીના ગુ. ભા.માં છે.

બીજે દિવસે સુલતાનને કરી અને કહ્યુ કે એને ખામ કરી ઘા વાગ્યા નથી મલીકમારગ જે ગોપીનો મિત્ર હતો એણે કહ્યુ કે ગોપી બ્રાહ્મણ છે અને રાજ્યનો ખેરખાહ છે એટલે એને કાઇ થશે નહિ પરન્તુ સુલતાનને લાગ્યુ કે હવે આ છંછેડાયેલા સર્પને જીવતો રાખવો ઠીક નથી, તેથી એનું ઘરબાર લૂંટી લેવાનો હુકમ આપ્યો અને લૂટ કરી એને પકડીને દરબારમા બાંધીને લાવવામા આવ્યો ગોપીનાથે અરજ કરી કે "હુ તો ગરીબ બ્રાહ્મણ છુ અને તમારા પિતા સુલતાન મહમૂદશાહની કૃપાથી આ સ્થિતિએ આવ્યો હતો એટલે જે હતુ તે બધુ સુલતાનનુ જ હતુ પરન્તુ મારી પાસે એક સુન્દર ગુનામ કન્યા હતી તેનો જોટો દુનિયામા જડવો મુશ્કેલ છે અને કેટલાક અમૂલ્ય રત્નો હતા, એ બધુ સુલતાનને લાયક હતુ, પરન્તુ હવે તો બધુ લૂંટાઇ ગયુ છે" સુલતાનને આ શબ્દોની કશી અસર થઈ નહિ અને એણે આજ્ઞા કરી કે આ હિંદુથી મુસલમાનોને ઘણો ત્રાસ થયો છે માટે એને મારી નાખવો" એ પછી એને દૂતગને મોતે મારી નાખવામા આવ્યો [૫૮]

ગોપીનુ ચારિત્ર્ય અને અયાઝ સાથે સરખામણી

આ પ્રમાણે આ સુપ્રસિદ્ધ હિંદુ પ્રધાનના જીવનનો અત આવ્યો એણે સલ્તનતના રાજકારણમા ભજવેલો ભાગ અને ઉપરના વર્ણન ઉપરથી એનું ચારિત્ર્ય સમજાય એવુ છે એણે વેપારથી કે રાજ્યના વહીવટમા બીજી રીતે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તોપણ એણે ધન વાપર્યું, એમ સુરતમા એના સ્મરણચિહ્નોના ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે તે સાથે પોતાના મોજ શોખમા પણ ખૂબ ધન ઉડાડ્યુ હોય એમ લાગે છે એની સત્તા અને ઉડાવ રીતે રહેવાની રીતથી મુસલમાનો એની અદેખાઈ કરતા હશે એમ પણ મિરાતે સિકંદરીના તથા બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી સમજાય છે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમા ગોપી અને સારગ એ બે વૃદ્ધ જૂના અમીરો સર્વોચ્ચ પદે કાયમ રહ્યા એનુ કારણ એવુ છે કે મહમૂદ બેગડાના મરણ પછી કેટલાક અમીરો મુઝફ્ફરના નરમ સ્વભાવને લીધે ગાદીએ બેસાડવાની વિરુદ્ધ હતા [૫૯] સમય આવ્યે અમીરોએ મુઝફ્ફરનો પક્ષ લીધો અને એ ઉપકારને વશ રહી મુઝફ્ફરે આ બન્નેની જોહુકમી તરફ આખ આડા કાન કર્યા બીજા મુસલમાન

૫૮ મિરાતે સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૦૪-૭ બેલી પૃ ૨૯૫ ૮૭ ગોપીની નાચનારીનુ વર્ણન સિકંદરીમા ખૂબ ભભકાથી આપ્યુ છે પણ તે બેલી અને ગુ ભા કારે છોડી દીધુ છે
૫૯ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૦૫ બેલી પૃ ૨૯૫ સિકંદરી કહે છે કે મુઝફ્ફર મુલ્લા જેવા સ્વભાવનો હતો એટલે કેટલાક અમીરોએ વિરોધ કરેલો ત્યારે સારંગ અને ગોપીએ પક્ષ કરેલો એ બન્ને મનફાવે તેમ કરતા અને ગોપી મુસલમાનો ઉપર જુલ્મ પણ

અમીરો અને ગોપીના ફિરંગીઓ તરફના વલણમાં પણ બહુ ફેર હતો, અને ગોપી પોર્ટુગીઝોનો પક્ષ શા કારણથી લેતો હતો એ સમજવું મુશ્કેલ છે મલીક અયાઝે એ લોકોનો સખત વિરોધ પોતે જીવ્યો ત્યાંસુધી કર્યો જ્યારે ગોપીએ આ વિદેશીઓનો પક્ષ લઈ એમને કહી દીધું કે અયાઝ દીવમાં કિલ્લો બાંધવા માટે તમારી વિરુદ્ધ સુલતાનને સમજાવે છે ૧૫૧૪માં પોર્ટુગીઝ એલચીમંડળના આવ્યા પછી તુરત જ ગોપી ઉપર બાદશાહી મહેર બાકી હવે નથી એ ઉલ્લેખ ઉપર જોઈ ગયા તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ગોપીનું વલણ ડાહ્યા મુસલમાન અમીરોને અને બાદશાહને પસંદ નહિ હોય અને અયાઝનું પોર્ટુગીઝ માટેનું મંતવ્ય છેવટે ખરું પડે છે તે જોતાં ગોપીના ફિરંગીઓ માટેના પક્ષપાતનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી ફર્નાન્ડીઝ સાથે ખુદાવંદખાનની વાતચીત પણ રાજનીતિને શોભે એવી છે, એટલે ગોપીની દરબારમાં અપ્રિયતાનું આ એક કારણ હોય શકે પોર્ટુગીઝોનો પગ જે રીતે ગુજરાતમાં જામ્યો તે જોતાં, વિદેશીઓ તરફની આ નાગર પ્રધાનની નીતિ માટે સારો શબ્દ કહી શકાય તેમ નથી તે સાથે મલીક અયાઝની આ બાબતમાં દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી રાજનીતિની પ્રશંસા કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી મલીક અયાઝ પણ ઉડાઉ રીતે મિજબાનીઓનો શોખીન હતો, પણ એમાં વિવેક દેખાતો હતો અને રાજદ્વારી કુનેહ હતી એની ઉદારતા, વ્યવસ્થા શક્તિ અને કુનેહ જાણીતા હતા. ૧૫૧૫માં પોર્ટુગીઝ બારબોસા અયાઝ એમના લોકોનો વિરોધી હતો છતાં એના જ્ઞાન, ખંત, અને ન્યાયીપણાના તથા વિવેકના વખાણ કરે છે

કરતો અને ફરિયાદ સુલતાન પાસે જતી ત્યારે એ બોલતો કે તમે અને હું ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ કે જુલ્મ કરનારનો અંત લાવે" અહીં બન્ને તરજૂમામાં સહેજ ફેર છે (બેલી ૨૮૧) સિકંદરી લખે છે કે બેલી પૃ ૨૬૫માં આ બાબતમાં એક ગંભીર ભૂલ કરે છે એમ સમજાય છે ચિતોડનો રાણો ચડી આવ્યો ત્યારે નિઝામુલ્મુલ્કનું કહેણ સુલતાને ન સ્વીકાર્યું તેનું કારણ સારંગ અને ગોપીએ સુલતાનને અવળી સલાહ આપી એમ બેલી નોંધમાં લખે છે એ બનાવ ૧૫૨૦માં બનેલો જ્યારે ૧૫૧૫ પહેલાં ગોપીનું અવસાન થએલું છે

પ્રકરણ બત્રીસમુ
સુલતાન સિકદર અને બહાદુરશાહ
ગૂજરાત સલ્તનતની ચડતી

સુલતાન અહમદશાહ પહેલાથી મુઝફ્ફરશાહ બીજા સુધીના ૧૧૫ વર્ષમા ગૂજરાત સલ્તનતની એકધારી ચડતી થતી ગઈ, તે મુઝફ્ફરશાહના પુત્ર બહાદુરશાહના સમયમા ટોચ ઉપર આવી, અને એના જ સમયના અત ભાગમા પડતીની શરૂઆત થઇ ચૂકી સોલકી સમયમા ભીમદેવથી કુમારપાળના સમય સુધી ગૂજરાત વધતું વધતું સામ્રાજ્ય બન્યુ અને કુમારપાળના અવસાન પછી ઘસારો લાગુ પડયો, પરન્તુ મુસલમાન સલ્તનતમા તો અહમદ શાહથી જે ચડતી શરૂ થઇ તે વધતા વધતા બહાદુરશાહના સમયમા ગૂજરાતી સામ્રાજ્ય ગૂજરાતની સરહદની બહાર ખૂબ વધ્યુ અને એ સુલતાનના ટૂકા અમલ દરમ્યાન જ પડતી શરૂ થઇ તે પાછુ સરહદની અંદર સમાઈ ગયુ અને એની પછીના નબળા ત્રણ સુલતાનોના સમયમા ઘસાતું ઘસાતું વધાર બળવાન અને વધારે ઉદાર રાજનીતિવાળા અકબરના સામ્રાજ્યમા સમાઇ ગયુ એટલે બહાદુરશાહના બહાદુરી, ચડતી અને વિજયો એ જાણે હોલવાતો દીવો વધારે તેજ આપે તેમ થોડા વષ ચમકારો કરી ગયા

સુલતાન સિકદર અને વટવાના સૈયદોનો બગડેલો સબધ

સુલતાન મુઝફ્ફરનો મુખ્ય શાહજાદો હવે સિકદરખાન તરીકે ગાદીએ આવ્યો એના નાના ભાઈ લતીફખાનની તરફ પણ કેટલાક અમીરો હતા, પરન્તુ સિકદરખાન તરફ વધારે લોકો હતા તા ૫ એપ્રિલ ૧૫૨૬ને રોજ પિતાના મૃત્યુને દહાડે જ એ અમદાવાદમા ગાદીએ બેઠો અને પિતાના શબને સરખેજ મોકલાવી તેની ક્રિયા કરી ત્રણ દિવસ રહી ચાપાનેર ગયો અને ત્યા તખ્તનશીન થવાનો બીજો સમારમ્ભ કર્યો અમદાવાદથી ચાપાનેર જતા રસ્તામા વટવામા હજરત કુતુબેઆલમ સાહેબ અને એમ ॥ વશજોની દરગાહ ની એના કુટુબના બાદશાહોની રીત પ્રમાણે સિકદરે ઝિયારત કરી નહિ કુતુબેઆલમ સાહેબના પૌત્ર શાહશેખજીને ઉદ્દેશીને એ બોલ્યો કે એમને

૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૧૯ તારીખે ફિરિસ્તાની તબકાતે અકબરી પૃ ૪૨૪ નો ૧મા લીધેલી વિગત. ભાષાતરકાર એ ૨ વિગતને વધારે યોગ્ય માને છે

૨ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૨૫. સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૧૯

બધા બીજા મખ્દુમે જહાનિયા કહેતા હતા, અને એમણે શા માટે બહાદુર-ખાન બાદશાહ થશે એમ કહ્યું હતુ? આજે તો બહાદુરખાનનો પત્તો નથી શાહશેખજી ખોટુ બોલ્યા હતા એમ કહી એમને માટે ન ગોનવા જેવા શબ્દો બોલ્યો ૩ ચાંપાનેરમા તખ્તનશીનીના ઉત્સવ વખતે શાહશેખજીનો પુત્ર શાહજહુઆ તકરારને લીધે આવ્યો નહોતો સિકંદરી લખે છે કે સિકંદર ખાન એવા શબ્દો બોલ્યો હતો કે "પીર મૂઆ મુરીદ જોગી હુઆ"—એટલે કે શાહશેખજી અવસાન પામ્યા અને એમનો ચેલો—બહાદુરખાન રખડતો જોગી થઈ પડ્યો. શાહશેખજીના પુત્રને આથી ખોટુ લાગ્યુ હતુ. એમ કહેવાય છે કે શાહ બહુએ રાજતખ્તને ઝાંઝવાનુ જળ કહી સંતપુરુષો મરી જતા નથી, માત્ર ઘર બદલે છે અને એમના ખરા શિષ્યો રખડતા નથી એવો ઉત્તર સિકંદરને કહેલો આ સાભળી ગુસ્સે થયેલા સિકંદરશાહે વટવાના સૈયદોને મળતા પૈસા બધ કરી શાહઆલમ સાહેબના પુત્રને આપ્યા, પણ એમણે એ લેવાની ના પાડી[4]

સુલતાનના નાના ભાઇ લતીફખાનનો બળવો

સિકંદરની સામે લતીફખાને નદરબાર સુલતાનપુર તરફ જઈ બળવો કર્યો ને બાગલાણના કિલ્લા તરફના જગલોમા તે ગયો એને હરાવવા માટે મલીક લતીફને શરઝાખાનનો ઇલકાબ આપી ત્રણ હજાર સવાર સાથે દક્ષિણ તરફ મોકલ્યો જગલમા લડાઈ થઈ એમા ત્યાના રજપૂતો અને કોળીઓએ સિકંદરના લશ્કરને મોટી ખુવારી સાથે હરાવ્યુ, અને એ સમાચાર સાભળી સિકંદરે હૈયસરખાનને મોટુ લશ્કર આપી એની સામે ફરી મોકલ્યો સુલતાનની આ પહેલી હારને ગૂજરાતના લોકોએ અપશુકનિયાળ ગણી[5]

---

૩ આ નોધ ઘણીખરી તવારીખોએ લીધી છે એમા સિક્દરીનો લેખક બુખારી સૈયદોનો ભક્ત હોવાથી એણે વધારે વિગતવાર નોધ લીધી છે ફિરિસ્તા સિક્દરીના લખાણને ટેકો આપે છે તબકાત પૃ ૩૨૪મા ટૂકી નોધ લે છે

૪ સિક્દરી ગુ ભા પૃ ૨૨૮ મુઝફ્ફરની હયાતીમા બીબીરાણીના આગ્રહથી સિકંદરને ગાદી મળે તે માટે શાહશેખજી પાસે ખૂબ વિનતિ સુલતાને કરેલી તે વર્ણન કર્યું છે બહાદુર તરફ શેખજીના વલણથી સિક્દરને ઈર્ષ્યા હતી એટલે ગાદી મળતા બહાદુરનો પત્તો ન હોવાથી એ સતપુરુષની આ પ્રમાણે મશ્કરી કરી એમના ભક્તોનુ દિલ દુખાવ્યુ શાહ આલમના પુત્ર સૈયદ મુહમ્મદ બુખારી જેમને સાદાતખાનનો ઇલકાબ હતો એ એક જ વશના પણ બીજી શાખાના હતા એમણે સુલતાનની મહેરબાની અવગણી એ સૂચક છે

૫ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૨૫ ૨૬ સિક્દરી ગુ ભા પૃ ૨૧૯-૨૦ સિક્દરી અને તબકાત ઉમેરે છે કે લતીફખાન મૂગાના રાજા ભીમ પાસે ગયો તબકાત ચિતોડ અગર ચિતુરના જગલમા ગયો એમ પણ ઉમેરે છે બાગલાણનુ નામ બ્રિગ્ઝના ઇતિહાસમા છે અપશુકનની વાત તબકાત લખે છે

ઈમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમની હરામખોરી

સુલતાન સિકંદરે પોતાના રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમા પોતાના સાથીઓમા ઈનામો અને ૧૭૦૦ ઘોડા વહેંચ્યા, અને બાપદાદાના વખતના ખાનદાન અમીરોની અવગણના કરી હલકા માણસો ઉપર આ પ્રમાણેની મહેરબાની બતાવવા માટે જૂના અમીરો અને એના દૂધભાઇ જેવો ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમ પણ નારાજ થયો [૬] સુલતાનના કેટલાક કૃત્યોથી રૈયત અને લશ્કરમા વિરોધ ફેલાતો હતો એમ કહેવાય છે કે આ બધા સંજોગોનો લાભ લઇને કેટલાક ખટપટિયા અમીરોએ ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમને ચડાવ્યો અને કહ્યુ કે સુલતાન તમને મારી નાખવાનો ઈરાદો રાખે છે આ સાભળી ખુશકદમે સુલતાનને જ મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો [૭] સિકંદરીનો લેખક ગુજરાતમા એ સમયે ચાલતી વિશ્વાસપાત્ર વાતોનો ઉલ્લેખ કરી લખે છે કે સિકંદરશાહે પોતાના પિતાના સમયના વૃદ્ધ ખુદાવંદખાનને મુખ્ય વઝીર બનાવ્યો. તેથી પણ ખુશકદમને ખોટુ લાગ્યુ હતુ ખુશકદમ પોતાનો પક્ષ સબળ કરવા અમીરોમા ને લાગવગવાળા લોકોમા પૈસા વેરતો અને ઇલકાબ પણ સુલતાનની પરવાનગી વગર આપતો. સુલતાને આ માટે એને ઠપકો પણ આપ્યો હતો આમ એના મનમા વેરનો અગ્નિ પ્રકટી રહ્યો હતો [૮]

સુલતાનને આવેલુ સ્વપ્ન

તવારીખકારો લખે છે કે એક રાત્રે સિકંદરને સ્વપ્ન આવ્યુ એમા હજરત કુતુબે આલમ અને શાહઆલમ સાહેબ, હજરત શાહશેખજી તથા સુલતાન મુઝફ્ફર દેખાયા અને સિકંદરને કહ્યુ "બાબા સિકંદર, ઊભો થા, આ ગાદી હવે તારી નથી" શાહ શેખજીએ પણ કહ્યુ કે "હા એમ જ છે" આ સ્વપ્નથી સિકંદર બહુ ખિન્ન થયો અને બહાદુરખાન આવીને લડાઇ કરશે એમ એને લાગવા માડયુ તવારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક કહે છે કે આ

---

૬ સિકંદરી ગુ ભા , પૃ ૨૧૯ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૨૫ સિકંદરી ૨૭૦૦ ઘોડા લખે છે તબકાત ૧૭૦૦ લખે છે

૭ સિકંદરી ગુ ભા , પૃ ૨૨૦ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૩૬

૮ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૧૯ અને ૨૨૪-૨૫ આ બાબત સિકંદરીમા વિગતો વધારે છે અમદાવાદના કોટવાલને મુહીમુલ્મુલ્કનો ખિતાબ રજા વગર આપેલો તે માટે સુલતાને ખુશકદમને ઠપકો આપેલો ખુદાવંદખાન ડાહ્યો હતો એણે ખિતાબ કાયમ રાખ્યો અને સ્વારદસ્તારો મુલતવી રાખ્યો ખુશકદમ આ બધી ગાઠ વાળતો ગયો એણે ઘણાને મદદ દાખલ પૈસા આપી ખત લખાવી, પછી એ ખત ફાડી નાખી પોતાના પક્ષના કરી લીધા તબકાત લખે છે કે સિકંદરને પોતાની સ્થિતિનુ ભાન આવ્યુ હતુ (પૃ ૩૨૫)

સ્વપ્નની વાત દરિયાખાને લુતફુલ્લાના પુત્ર યુસુફને કહેલી અને એણે લેખકને કહેલી. એ પ્રમાણે વાત બહાર પ્રસરી હતી[૯]

ખુશકદમના હુકમથી સુલતાનને શયનખંડમાં મારી નાખ્યો

આ સ્વપ્નથી સુલતાનનું હૃદય ખિન્ન તો હતું જ, એમાં કેટલાક પોતાના ખાસ માણસો દ્વારા ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમ અને એના પક્ષના અમીરોનો ઈરાદો જાણવામાં આવ્યો. ખુશકદમ વગેરે અમીરો જૂના નિમકહલાલ માણસો હતા એટલે સુલતાનના માનવામાં આ વાત આવી નહિ, પરંતુ ઉદ્વેગથી એનું મન તો ભારે થયું હતું, આ માનસિક વ્યથામાંથી જરા આનંદ મેળવવા એ ચોગાન (Polo) રમવા ગયો.[૧૦]ત્યાંથી પાછો ફરી ખાણું લઇ બપોરે આરામ લેવા ગયો અને ખાસ અંગરક્ષકો સિવાય બીજા નોકરો ઘેર ગયા. આ વખતનો લાભ લઇને પોતાની સાથે નિમકહરામ સાગરીતોને લઈ ખુશકદમ મહેલમાં આવ્યો. તે વખતે શાહઆલમનો પૌત્ર સૈયદ અલીમુદ્દીન બુખારી અને મલીક બહેરામ શયનગૃહના દરવાજા આગળ બેઠાબેઠા શેતરંજ રમતા હતા.[૧૧] મલીક સોધા નામનો માણસ દરવાજાનો પડદો પકડીને ઊભો હતો, અને મલીક પીરમુહમ્મદ નામનો નોકર સુલતાનના પગ ચાંપતો હતો. સોંધાએ કહ્યુ કે સુલતાન ઊંઘે છે, પંરતુ ખુશકદમે કાંઇ ધ્યાન આપ્યુ નહિ અને બહાઉલ્મુલ્કને લઇને શયનખંડમાં પેઠો. આ વખતે પોર્તુગલથી એક વિચિત્ર આયનો સુલતાનને ભેટ તરીકે આવેલો હતો તેનો ઉલ્લેખ કરી એ જોયો છે કે નહિ એમ પૂછ્યુ પલગને નીચલે છેડે એ આયનો લટકાવેલો હતો. એમાં દીવો કર્યો હોય તો ઘણા દીવા દેખાય એવી કરામત હતી. બહાઉલ્મુલ્કે આયનો જોયો નથી એમ કહેતા ખુશકદમે એને પલંગ પાસે ખેંચ્યો[૧૨] અને સુલતાન ઉપર ઘા કરવા કહ્યું આ અવાજથી સુલતાન

૯: આ સ્વપ્નની વાત સિકંદરી (ગુ ભા પૃ ૨૨૦) તારીખે બહાદુરશાહીના નામથી લખે છે. તબકાત વગેરેએ પણ એમાથી લીધી હશે

૧૦: સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૨૦ તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૨૭. સૈયદ જલાલ મુનવર ઉલ્માલીક અને એના ભાઇ સૈયદ બુરહાનુદ્દીને બજારમા સુલતાનને રમીને આવતો જોયેલો. એ કહે છે કે હજારો સ્ત્રી પુરુષોએ પણ જોયેલો

૧૧: સિકંદરી પૃ ૨૨૧–૨૨ આ નામો અને સ્થાન માટે જરા મતભેદ છે તબકાત લખે છે કે ઇલિમુદ્દીન અંદર શયનગૃહમા હતો, અને બહાર ઈબ્રાહીમ અને નસરતુલ્મુલ્ક હતા

૧૨: ફિરિસ્તા ખુશકદમ સાથે બહાઉલ્મુલ્ક, દાર ઉલ્મુલ્ક અને સૈફખાન તથા કેટલાક દુષ્ટ ગુલામો અને એક હબસી ગુલામ એટલા હતા એમ લખે છે. તબકાત હબસી ગુલામ માટે લખે છે સિકંદરી બહાઉલ્મુલ્કને બદલે બહાર નામ લખે છે અને અંદર ખુશકદમ સાથે એ એકલો ગયેલો એમ કહે છે આમ નામોમા ભેદ છે આ રના બાદશાહી

જાગી ઊઠ્યો અને "શું છે?" એમ બોલ્યો એવામાં બહાર ઊભેલાઓ પણ આવી પહોંચ્યા પરંતુ એ પહેલાં તો ઘા કરી બહાઉલ્મુલ્કે સુલતાનના ઉઘાડા શરીરના બે ટુકડા કરી નાખ્યા પગ ચાંપતા પીર મુહમ્મદને પણ ઠાર કર્યો બહારથી સૈયદ ઇફ્તીમુદ્દીન અને બહેરામ આવ્યા તેમની સાથે આ લોકોને લડાઇ થઈ તેમાં સૈયદ અને એમના સાથી માર્યા ગયા[13] સુલતાનના મૃત શરીરને એક નાના ખાટલામાં એના પગ પણ લટકતા હતા એવી સ્થિતિમાં થોડા માણસો સાથે ચાંપાનેર નજીકના હાલોલના બાગમાં મોકલ્યું અને ત્યાં દફન કરાવ્યું જે સુલતાનને જોવા હજારોની મેદની ભેગી થતી તેની દફન ક્રિયા વખતે પ્રાર્થના કરવા આ હરામખોર અમીરના ડરને લીધે ચાળીસ માણસો પણ હાજર હતા નહિ[14] મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે સુલતાનને ઇમાદુલ્મુલ્કે મારી નાખ્યો એ સમાચાર ચાંપાનેર શહેરમાં પ્રસરતા લોકો આક્રંદ કરવા લાગ્યા અને કયામતનો દિવસ આવ્યો હોય એવી ધમાલ શહેરમાં થઈ ગઈ તવારીખકાર કહે છે કે આ દિવસથી સુખ અને શાંતિ ગૂજરાતના રાજ્યના તખ્ત ઉપરથી સિકંદરના નોકીથી ધોવાયેલા દેખાવા લાગ્યા આ સુલતાન સિકંદરથી શરૂ થઈ છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજા સુધીના બધા સુલતાનો આ રીતે કમોતે મૂઆ[15] આ બનાવ ઈ સ. ૧૫૨૬ના મે માસની ૨૬મી તારીખે બન્યો

સુલતાન સિકંદરનું ચારિત્ર્ય

સુલતાન સિકંદર આ રીતે બે માસ ૧૬ દિવસ ગાદીએ રહીને શહીદ થયો[16] તવારીખકારો કહે છે કે એ ઘણો જ ખૂબસૂરત હતો અને એ જ્યારે રસ્તા ઉપરથી પસાર થતો ત્યારે નાના મોટા સ્ત્રી પુરુષો ને બાળકો કામ છોડી દઇને એને જોવા બહાર નીકળતા. એ ઘણો ઉડાઉ અને મોજશોખ ભોગવનારો હતો નવી નવી મોજની વસ્તુઓ અને પ્રસંગો શોધી

નોકરોના નામ માત્ર સિકંદરી જ લખે છે અને પોર્ટુગલના આવનાની વાત પણ એ જ ગ્રંથ લખે છે (ગુ ભા પૃ ૨૨૨)

૧૩ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૨૨ ૨૩ પોહોરમી બજારમાંથી સુલતાન પસાર થયો તેને એક પ્રહર પણ થયો ન હતો એટલામાં આ બનાવ બન્યો અને શહેરમાં હોહા થઈ ગઈ

૧૪ સિકંદરી ગુ ભા ૨૨૩

૧૫ એ જ પૃ ૨૨૧ સિકંદરી આ બધો અહેવાલ ચાલુ રીતે (બહાદુરશાહીમાંથી) તેમજ ગુજરાતના વિશ્વાસપાત્ર લોક પાસેથી સાંભળેલો એમ બે રીતે રહે છે

૧૬ કોઈ એક માસ ૧૬ દિવસ અને કોઈ બે માસ ૧૬ દિવસ કહે છે તબકાતે અકબરીના ભાષાંતરકારે પૃ ૩૨૮ નોંધ ૨માં બધા મત સરખાવી બે માસ ૧૬ દિવસ ખરા છે એમ મત આપ્યો છે

કાઢીને ભોગવવામાં એટલો તલ્લીન હતો કે દરેક દિવસ એને ઇદ લાગતી અને દરેક રાત શબે બરાત લાગતી. દાઢી તથા જામાની નવી રીત એણે શરૂ કરી, અને લોકો એને સિકંદરશાહી દાઢી કહેતા.[૧૭] એના જનાનામા નાજુક લહર નામની એક અત્યન્ત સુંદર અને સારાગુણોવાળી સ્ત્રી હતી. તવારીખકાર કહે છે કે એના જેવી સૌંદર્ય અને લાવણ્યથી ભરેલી અને સર્વગુણસંપન્ન સ્ત્રી ગૂજરાતભરમાં એ સમયે નહોતી. સિકંદરના મરણ પછી એ બહાદુરશાહના જનાનામાં આવી.[૧૮] એનું વધુ વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું.

આમ સુલતાન સિકંદર એની ઉમરના પ્રમાણમાં ઉતાવળિયો અને અવિચારી હતો, પરંતુ એ જીવ્યો હોત તો સારો રાજ્યકર્તા થાત એમ કહી શકાય. એને એની મા બીબી રાણીએ ખુશકદમને સોંપેલો છતા જૂના હોશિયાર અમીર ખુદાવંદખાનને બોલાવી મુખ્ય વઝીરની પદવી આપી, અને ખુશકદમને મનફાવે તેમ કરતો અટકાવ્યો; એ ઉપરથી એનામાં વિવેકશક્તિ હતી એમ સમજાય છે. હલકા માણસોને ચડાવી ઇનામો આપ્યાનું અવિચારીપણું એણે આ રીતે સુધારી લીધુ હતું.[૧૯] એના પિતા મુઝફ્ફરશાહની પેઠે એને માટે પણ શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમા આ પ્રમાણે શ્લોક મળે છે:[૨૦]

नयविनयभक्तिशक्तिप्रमुखगुणैरन्वितः पितुश्चेत. ।
अहरच्छस्न्दराह्वो ज्यायान्सूनुः प्रजायाश्च ॥

આમ ભવિષ્યમા સારો રાજા થવાની આશા આપતા યુવાનના જીવનનો અંત આવ્યો!

ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમની સત્તા અને ખટપટ

હવે ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમ રાજ્યમા સર્વોપરી સત્તા ઉપર હતો. એ સુલતાન મુઝફ્ફરના જનાનામાથી એના એક નસીરખાન નામના પાચ વર્ષના પુત્રને લાવીને એને ખોળામાં બેસાડી પોતે રાજ્યસિહાસન ઉપર બેઠો. લશ્કરનો મોટો ભાગ એના હાથ નીચે હતો અને એનો ઇરાદો આ બાળક રાજાને નામે બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવાનો હતો, એટલે ઘણા અમીરો એને સલામ ભરવા આવ્યા.[૨૧] નસીરખાનનુ એણે સુલતાન મહ-

૧૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૨૬.
૧૮: એ જ. પૃ. ૨૨૬.
૧૯: મિરાતે સિકંદરી (ગુ. ભા. પૃ ૨૨૪ ૨૫)મા ખુદાવંદખાન સાથેની વાતચીત વગેરે વર્ણન ઉપરથી આ વાત સમજાય છે. તબકાત આવા વલણનો માત્ર ઇશારો કરે છે.
૨૦: વિવેકધીર-કૃત શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ-મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત.
૨૧: સિકંદરી પૃ. ૨૧૩.

મૂર બીજો એવુ નામ જાહેર કર્યું જૂના અમીરોમાથી માત્ર ૧૬ ખુદાવદ ખાન જે મુઝફ્ફરનો મુખ્ય વઝીર હતો તે, તાજખાન નરપાલી, અને સુલતાન સિકદરનો ગનેની મિત્રો ફતેહખાન બાનગ એટલા અણનમ રહ્યા.[૨૨] સિકદરીનો લેખક કહે છે કે ખુશકદમે પોતાના પક્ષના અમીરોને ખિતાબો અને પોશાક આપેલા પણ જાગીરો ન આપી અને કોઈ પગારવધારો ન કર્યો તેથી એ બધા નાખુશ થયા, અને રાજ્યમા ભારે અસતોષ ફેલાયો[૨૩]

પોતાના વિરુદ્ધનું આ બધુ વાતાવરણ જોઇ ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમે ઇલીસપુરના ઇમાદુલ્મુલ્ક મારફતે અહમદનગરના નિઝામશાહને નદરબાર અને સુલતાનપુર ઉપર ચડાઈ કરવા કહેવડાવ્યુ અને ખર્ચ આપવા પણ કહ્યુ પરતુ એ સુલતાને ખર્ચના પૈસા લઈને કાઈ કર્યું નહિ એણે આ તરફ રજપૂત રાજાઓ, પોલ–ડુગરપુરના ઉદયસિંહને પણ ચાપાનેર ઉપર ચડાઇ લાવી પોતાને મદદ કરવા કહેવડાવ્યુ રાણાસંગને પણ પત્ર લખ્યો, અને પાણીપતમા દિલ્હીના સુલતાન સામે લડતા બાબર બાદશાહને દીવ ઉપર ચડાઈ કરી એના ખર્ચના એક કરોડ ટકા આપવાના કહી, દીવ બદર પણ આપી દેવાની લાલચ આપી પરતુ એ પત્ર વચ્ચે ડુગરપુરના રાજાના હાથમા આવવાથી બાબરને પહોચ્યો નહિ[૨૪]

તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા લખે છે કે એ વખતે પોતે વડનગરમા હતો એણે તાજખાન નરપાલી જે એની જાગીરમા ધધુકામા હતો તેને ખબર મોકલાવી કે બાબરની મદદ આવશે તો ગુજરાત સલ્તનતનો નાશ થશે.

---

૨૨ એ જ પૃ ૨૨૩ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૨૯ તબકાતે સિધના શાહજાદાનુ નામ આપ્યુ નથી સિકદરીમા એના નામ સાથે મજલીસે સામી એવો ઇલકાબ લખ્યો છે આમા તાજખાને શાહઆલમ સાહેબનો રોજો બધાવેલો

૨૩ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૨૯ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૨૯ તબકાત માત્ર પગાર ન વધાર્યા એમ લખે છે .

૨૪ આમા દરેક તવારીખમા થોડાથોડા ફેર છે સિકદરી નિઝામશાહને બદલે ઇલીચપુરના ઇમાદુલ્લાશાહનુ નામ લખે છે રાણા સગનુ નામ સિકદરી લખે છે બીજા લખતા નથી તબકાત નિઝામુલ્મુલ્ક દખણી લખે છે બાબરની મદદ માગ્યાની વાત બધા જ લખે છે, પરંતુ તબકાત (પૃ ૩૨૯ ૩૦)મા દીવ આપી દેવાની વાત લખે છે ફિરિસ્તા દીવ ઉપર ચડાઈની વાત લખે છે અને ગુજરાત શરણ સ્વીકારશે એમ ઉમેરે છે દીવ માટેના ફિરિસ્તાના ઉલ્લેખ ઉપર એમ આપાતસ્કાર લખે છે કે સિંધુને રસ્તે સમુદ્રમા આવી આ ચડાઈ કરવાની હોવી જોઇએ ફિરિસ્તા કહે છે કે બાબરને મોકલેલો પત્ર એને મળ્યો નહિ અને ડુંગરપુરના રાજાએ વચ્ચથી લઈ લીધો એ રાજા માટે પોલ ભાસ, અને ડુંગરપુર એમ ત્રણ પ્રયોગ જુદાજુદા લેખક વાપરે છે તે સૂચક છે

એટલે આ બાબત ખૂબ વિચાર કરી શાહજાદા બહાદુરખાનને આ સંદેશો પહોંચાડી ઝડપથી ગૂજરાતમાં આવવા કહેવડાવ્યું લેખકે પોતે પણ બહા દુરખાનને સીધો એક પત્ર લખી આ સંદેશો એક ઝડપી કાસદ મારફતે મોકલ્યો[૨૫] બાબર બાદશાહને મદદ માટે બોલાવ્યાના સમાચારથી અમીરો અને લોકોમાં ખુશકદમ સામે ભારે અસંતોષ ફેલાયો

બાળક સુલતાન મહમૂદના સમયનો લેખ

આ બાળક સુલતાને માત્ર ચાર માસ નામનું રાજ્ય કર્યું, પણ એના સમયનો એના નામ સાથેનો એક સંસ્કૃત લેખ સૌરાષ્ટ્રના કિનારાના ઉન્નત દુર્ગ–ઊના ગામના તગીન માર્ગેનો નીકળ્યો છે તે એક આશ્ચર્યની વાત છે લેખમાં મિતિ વિ સં ૧૫૮૨ના શ્રાવણ સુદ આઠમની છે (તા ૧૭ જુલાઇ ૧૫૨૬) લેખમાં સોરઠના સૂબા કાયસ્થ જ્ઞાતિના મતાના પુત્ર પતા ની ત્રણ સ્ત્રીઓ લાલીમા, દાઇ અને હરિબાઇએ તળાવની મરામત કરાવ્યા નો ઉલ્લેખ છે[૨૬]

બહાદુરખાનનું દિલ્હીથી ગૂજરાત તરફ પ્રયાણ

હવે ગૂજરાતના કંટાળેલા અમીરો બહાદુરખાનનો પત્તો મેળવી એને ગૂજરાતમાં બોલાવી એના બાપની ગાદી સોંપવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા[૨૭] મુઝફ્ફરશાહના અવસાનના સમાચાર તો એને મોકલવામાં આવ્યા હતા અને હવે વધારામાં સિકંદરના ખૂનના સમાચાર અને ખુશકદમે પચાવેલી સત્તાના સમાચાર પણ મોકલવામાં આવ્યા ૧૫૨૬ના એપ્રિલમાં બહાદુર ખાન ઇબ્રાહિમ લોદીના મહેમાન તરીકે પાણીપતમાં હતો, અને બાબ

---

૨૫ સિ દરી પૃ ૨૨૯માં બહાદુરશાહીના લેખકનો ઉલ્લેખ કરે છે

૨૬ પ્રો કોમિસેરિએટ ગુ ઇ પૃ ૩૧૨માં આ લેખની સામાન્ય વિગત લખી છે

૨૭ આ માટે મિરાતે સિકંદરીમાં કેટલીક ચમત્કારિક વાતો લખેલી છે ગુજરાતી ભાષા તરમાં આ વાતો નથી, પરંતુ અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં સર ફનાઈલ બેલી પરિશિષ્ટમાં આ વાત નોંધે છે ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં આવી વાતો ન શોભે એમ અભિપ્રાય આપવા છતાં બેલી આ ચમત્કારોની નોંધ કરે છે અને પ્રો કોમિસેરિએટ એ બાબતે કાંઈ જ નોંધ લીધી નથી વાતનો સાર આ પ્રમાણે છે દિલ્હીથી નીકળી પાણીપત તરફ જતાં પહેલાં શકુદ્દીન પાણીપતી જે બાબા અનીકંદર કહેવાતા તેમની દરગાહ છે એ સંતે દરગાહના પાલકને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે ગુજરાતનો રાજા માણસો સાથે પગપાળો આવશે તેમને ઘોડા વગેરે આપી સત્કાર કરવો પાલક એ પ્રમાણે આવનારાને પૂછતો અને બહાદુરને પણ પૂછ્યું થોડી આનાકાની પછી ખાતરી પડ્યા પછી બહાદુરે પોતાની ઓળખાણ આપી અને ત્યાં ઉતારો કર્યો આ તરફ ગુજરાતમાં બહાદુરનો પત્તો મેળવવા પ્રયત્નો ચાલતા હતા, એવામાં અમદાવાદમાં સાબરમતીની સામે પારના એક ગામમાં એક શેખ રહે છે તેમની પાસે પરીઓની સાધનાથી સંદેશા વહેવાર થઈ શકે છે એમ સાંભળવામાં આવતાં, એ સંત પ સેથી

પથ[૨૮] નાગના ગામમા મુકામ કરી રહ્યો હતો ત્યા એને જોનપુરના અમીરો પોતાના બાદશાહ તરીકે સ્વીકારી ત્યાની ગાદી લેવા માટે નિમત્રણ આપવા આવ્યા હતા તે વખતે એને પોતાના પિતાના અવસાનનો અને સિકદરને ગાદી મળ્યાનો પત્ર મળ્યો પત્રમા ગુજરાતના અમીરો નવા તંત્રથી રાજી નહોતા અને બહાદુરખાનને ગુજરાત આવી એ તત્ર હાથમા લેવાની વિનતી કરી હતી પત્ર મળ્યા પછી એણે જોનપુરી અમીરોને વિનયથી ના પાડી[૨૯]

બહાદુરખાનનો પત્તો મેળવવા માટે તાજખાન નરપાલી ખુદાવદખાન અને કુતલુખાન બતુવ એમને ત્યા ગયા, અને આગમનનો હેતુ સતને કહ્યો સતે વાત કબૂલ કરી અને બહાદુરને જે સદેશો મોકલવો હોય તેનો પત્ર લખીને સાજે આવવા કહ્યુ સતે એક સાતઆઠ વર્ષની છોકરીને એક દર્પણની સામે બેસાડી પ્રાર્થના કરવા માડી, એટલે છોકરીને દર્પણમા પરીઓ દેખાવા લાગી અને પછી એ પરીઓનો રાજા આવ્યો, અને સતને કાર્ય અને કારણ પૂછયા સતે બહાદુરખાન કયા છે તે પૂછયુ ત્યારે કહ્યુ કે "હુ હમણા આવ્યો ત્યારે બહાદુરખાનને પાણીપતના એક બાગમા મેં જોયો અને એ જમીન આરામ લે છે" શેખ સતે પરીના રાજાને પ્રાર્થના કરી કે તમે આ પત્ર બહાદુરને કોઈ સાથે પહોચાડો અને એનો ઉત્તર લાવવા કહો ઉત્તર તુરત આપના પત્રમા લખવામા આવ્યુ પરીઓ સૂતેલા બહાદુરના ઓશીકા તળે પત્ર એવી રીતે મૂકી આવી કે પાસુ બદલતા પત્ર એના હાથમા આવે પત્ર મળતા તપાસ કરતા કોઈ આવ્યુ હોય એમ પણ જણાયુ નહિ ઉત્તર લખી પત્ર જમીન પર નાખવા માટે પણ લખેલુ બહાદુરે પત્ર વાચી પોતે ઉત્તર લખ્યો કે તુરત પરી નીકળે છે એ પત્ર જમીન પર નાખતા અદૃશ્ય થઈ ગયો, અને જે છોકરીને કાને બાધ્યો હતો તેને કાને સતને ત્યા આવી ગયો વાચીને અમીરો સતપુરુષને નમી આનદથી ઘેર ગયા અને બહાદુરને લેવા જવા તૈયારી કરવા લાગ્યા આ વર્ણન સિકદરીની હૈદરાબાદમાથી મળેની એક લિથો આવૃત્તિમા છે અને બેલીએ પૃ ૩૨૨ ૩૨૫મા એની વિગત લખેલી છે આજના વિજ્ઞાનના જમાનામા આ વાતનુ મહત્ત્વ કદાચ નહિ લાગે, પરતુ વિજ્ઞાનને મૂઝવે એવો કેટલીક આ જાતના દાખલા આજે બનતા પણ જોવામા આવે છે એટલે જૂના જમાનાની વાત સમજાશે સાસ્કૃતિક ઇતિહાસમા લોકમાનસની દૃષ્ટિએ આવી વાતોનુ મહત્ત્વ છે એટલુ ધ્યાનમા લેવા વિનતિ છે મેં આને મળતા દાખલા જોયેલા ને જાણેલા છે, પણ તેની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે

૨૮ આ ગામનુ નામ સિકદરીના કલાઈવ બેલીએ કરેલા તરજૂમામા છે અને નોધમા બેલી લખે છે કે આ ગામ આજે દિલ્હી પાસે છે અને એનુ મહાભારત સમયનુ જૂનુ નામ વ્યાઘ્રપ્રસ્થ છે ગુ ભાષાતરમા આ નામ આપ્યુ નથી અને માત્ર પાણીપત પાસે બાગમા ઉતારો કર્યો એમ લખે છે એ ઉપરની નોધમા કરેલો બાગનો ઉલ્લેખ છે કે બાઘપથનુ ગુ ભાષાતરકારે 'બાગ' ભાષાતર કર્યું તે સમજાય તેવુ નથી સિકદરીની કઈ નકલો ઉપરથી ગુ ભા થયુ છે તે જોવાથી નક્કી થઇ શકે પરતુ એ ભાષાતરકારો મળે તેટલી નકલો જુએ તે જાણીતી વાત છે

૨૯ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૩૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૦ જોનપુરી અમીરાનો સરદાર પાયદખાન અફઘાન હતો કહે છે કે એણે ઘણા વિનયથી બહાદુરને વિનતિ કરી

એમ કહેવાય છે કે એણે ક્યાં જવું એ પોતાના ઘોડાના[30] નસીબ ઉપર છોડી દીધું અને ઘોડો દક્ષિણ તરફ ગૂજરાતની દિશાએ વળ્યો, એટલે એણે અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું ચિતોડ આવતાં એને ગૂજરાતથી સમાચાર લઈ શોધવા નીકળેલો મુમીનુદ્દીન અફઘાનનો પુત્ર અલીશેર મળ્યો એણે બહાદુરખાનને ઇમાદ્દ-ઉલ્-મુલ્ક ખુશકદમે કરેલા સિકંદરશાહના ખૂનની વાત કરી અને નસીરખાનની ગાદીએ બેસાડી બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી છે એ ખબર પણ કહ્યા.[31] ચિત્તોડમાં બહાદુરખાનને એના બે ભાઈઓ ચાંદખાન અને ઇબ્રાહિમ મળ્યા ઇબ્રાહિમે બહાદુરની સાથે ગૂજરાત જવાનું પસંદ કર્યું અને ચાંદખાન માંડુ તરફ ગયો[32] ચિત્તોડથી ડુંગરપુર આવતાં ત્યાંનો રાજા અને કેટલાક મુસલમાન અમીરો જે સિકંદરની તરફના હતા તે બહાદુર સાથે જોડાયા, અને અહીંથી એનો પક્ષ મજબૂત બનતો ગયો.[33] બહાદુરખાને તાજખાન નરપાલી ઉપર પોતાના આગમનનો સંદેશો મોકલાવ્યો અને એ પત્ર મળતાં જ તાજખાન લશ્કર લઇ ધંધુકાથી નીકળી બહાદુરને મળવા સામો ગયો[34] બહાદુરનો ભાઇ લતીફખાન આ વખતે તાજખાનને મળવા ધંધુકા આવેલો અને એણે આ લાગવગવાળા અમીરને પોતાના પક્ષમાં લેવા માટે 'જો મને ગાદી મળશે તો ગૂજરાતનો બધો વહીવટ તમને સોંપીશ' એવી વાત કરી, પરન્તુ તાજખાને તે સ્વીકારી નહિ એણે લતીફખાનને ખર્ચ માટે થોડા પૈસા મોકલાવી સલાહ આપી કે બહાદુરખાનના પક્ષમાં રહેવા માટે પોતે વચન આપી દીધેલું છે એટલે પોતે હવે વચનભંગ કરી શકે તેમ નથી, અને લતીફખાનને સલાહ આપી કે તારે હવે એકાંત

---

૩૦ ગૂજરાતમાં એના પિતાના સમાચાર પણ એ જ વખતે આવવાથી ઘોડા ઉપર પ્રયાણની દિશા નક્કી કરવાની યુક્તિ કરી ઘોડાની લગામ એની ડોક પર નાખી દીધી સિકંદરીમાં આ વાત નથી, પણ તબકાત અને ફિરિસ્તામાં છે

૩૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૦૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૦ તબકાતમાં આ ખબર ગૂજરાતથી આવેલા સિપાઇઓએ કહી એમ લખ્યું છે

૩૨ બહાદુરખાનના આ બે ભાઇઓ ચિત્તોડમાં હતા કે ત્યાં આવીને મળ્યા તબકાતે અકબરી (પૃ ૩૩૦)માં ચાંદખાન ચિત્તોડમાં રહ્યો એમ લખે છે સિકંદરી માંડુ ગયો એમ લખે છે ઇબ્રાહિમ બહાદુરની સાથે ગયો એમાં બન્ને સમત છે

૩૩ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૩૦-૩૧

૩૪ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૩૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૧ તબકાત લખે છે કે બહાદુરે તાજખાન જમાલ નામના માણસને ફરમાન સાથે તાજખાન (નરપાલી) પાસે ધંધુકે મોકલ્યો.

વાસ કરવો જોઈએ [35]આ સાંભળી નાસીપાસ થયેલો લતીફખાન પોતાના સગા ફતેહખાન પાસે આંખમાં આંસુ સાથે ગયો [36]

હવે બહાદુરખાનના આગમનના સમાચાર સાંભળીને ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમને ખૂબ ચિંતા થવા લાગી અને એના પક્ષના અમીરો મૂંઝવા લાગ્યા કેટલાક એનો પક્ષ છોડી સામા પક્ષમાં જવા તૈયાર થયા [37] એણે અઝદ ઉલ્મુલ્ક બર્ગને છસો ઘોડેસવાર અને પચાસ હાથી આપી મોડાસા મોકલ્યો અને મોડાસામાંથી કોઈ બહાદુરને જઈ ન મળે તેનો બંદોબસ્ત રાખવા કહ્યું પરન્તુ બહાદુરખાન મોડાસા આવ્યો ત્યારે અઝદઉલ્મુલ્ક સાથે આવેલા માણસો નાસી આવ્યા અને સુલતાન સિકંદરના અમીરો જે ખુશકદમના ત્રાસથી સતાતા ફરતા હતા તે પણ બહાદુરખાનને આવીને જોડાયા [38] મોડાસાથી હરસોલ થઈ બહાદુરખાન પાટણ તરફ ગયો [39] તાજખાન નરપાલી બાદશાહી છત્ર લઈ એને મળ્યો અને પાટણની બહાર તળાવોમાં એ લોકોએ પડાવ નાખ્યો અહીં ઘણા મુઝફ્ફરશાહી અમીરોએ બહાદુરને નમન કર્યું હિ સ ૯૩૨ -ઈ સ ૧૫૨૬ના રમઝાન માસની ૨૬મી તારીખે (ઑગસ્ટ તા.૧૫) પાટણમાં બહાદુર ગૂજરાતના સુલતાન તરીકે જાહેર થયો તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા લખે છે કે એ વખતે અમદાવાદ વગેરેથી આવેલા મોટા અમીરો સાથે હું પોતે પણ હાજર હતો પાટણથી બાદશાહી છત્ર અને મોટા અમીરો તથા લશ્કર સાથે બહાદુરે અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું, અને પોતાના નામ પાછળ 'શાહ'ની પદવી ધારણ કરી [40]

---

૩૫ સિકન્દરી પૃ ૨૩૦-૩૧ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૧ બન્નેના લખાણોમાં થોડો ફેર છે ફિરિસ્તા કહે છે કે લતીફખાન ધંધુકામાં તાજખાન પાસે જ રહેતો હતો, પણ સિકંદરી ઉપર પ્રમાણે લખે છે

૩૬ આ ઉલ્લેખ માત્ર તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૧માં જ છે તબકાત લખે છે કે આ વખતે લતીફનુ હૃદય ભળેલ હતું

૩૭ સિકંદરી પૃ ૨૩૧ (ગુ ભા) તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૧

૩૮ એજ પૃ ૨૩૧ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૧

૩૯ અહીં તવારીખોમાં ગામના નામોમાં ગોટાળો છે તબકાતે અકબરી મોડાસા આવ્યાનુ લખવા છતાં મહમૂદાબાદ પણ લખે છે જે અગત્ય અને ભૂલવાળુ લાગે છે સિકન્દરી કપડવંજ ઉર્ફે મહમૂદનગર લખે છે એ સંભવ હોવા છતાં શક્ય લાગતુ નથી સિકન્દરી પાછળથી મોડાસાથી હરસોલ થઈ પાટણ જતા વચ્ચે એક સિંગાર ગામ લખે છે આ રસ્તો શક્ય દેખાય છે ઉત્તરથી આવતો માણસ મહમૂદાબાદ કે કપડવંજ સુધી આવી પછી પાછો મોડાસા જાય એ સંભવિત નથી

૪૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૨ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૨૩૧ ૩૨ પાટણમાં પણ મુઝફ્ફર ગાદી પહેલાની ફુખરની અને બીજા સતોની ઝિયારત કરી

અમદાવાદમાં બહાદુરશાહનો રાજ્યાભિષેક

સુલતાન બહાદુરશાહે કાળુપુર દરવાજેથી અમદાવાદમા પ્રવેશ કર્યો, અને સર્વથી પહેલુ કાર્ય એણે માણેકચોકમા પોતાના વડીલ બાદશાહોની–દરગાહની ઝિયારત કરી, અને શહેરની આસપાસના સતપુરુષો અને બાદશાહોની દરગાહોની પણ ઝિયારત કરી [૪૧]જોશી લોકોએ[૪૨] રાજ્યાભિષેકનો શુભ દિવસ મુબારક રમઝાન ઈદને દિવસે જ નક્કી કર્યો હતો, એટલે હિ સ ૯૩૨ના રમઝાનની ૫હેલી તારીખે (જુલાઈ ૧૧, ૧૫૨૬)ને રોજ ભદ્રના જૂના બાદશાહી મહેલના સિંગાર (શૃગાર) મડપ કે જેના બારણા અને દીવાલો સોનાથી મઢેલા હતા તેમા દરબાર ભર્યો. તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તાને એણે હુકમ કર્યો કે હાથીઓ શણગારીને એ વખતે દરબાર સામે લાવવા [૪૩]સુલતાને તાજખાન વગેરે મોટા અમીરોને નવા ખિતાબો આપ્યા, પોશાક અને ઇનામો આપ્યા, અને લશ્કર વગેરેના પગારો વધારી આપ્યા મિરાતે સિકંદરીનો કર્તા લખે છે કે બહાદુરશાહના આગમનથી અમદાવાદ શહેરને નવી રોનક આવી, અને ગૂજરાતનો મુલક જે શ્યામ થઈ ગયો હતો તે સૂર્યની પેઠે ઝળહળી ઊઠ્યો. ગૂજરાતના લોકોના મનમા હેરાન થઈ જવાનુ જે દુ ખ હતુ તે નાશ પામ્યુ [૪૪]બહાદુરશાહે જે જે અમીરોને નવા ઇનકામો આપ્યા તેમા એક કુભા ગોહેલ નામના રજપૂતને 'રાણારાવ'નો ઇનકામ આપ્યો તે નોધપાત્ર છે [૪૫] દરબાર પછી ઈદ હોવાથી હાથી ઉપર બેસી રસ્તામા લોકોના હર્ષના પોકારો વચ્ચે એ ઇદગાહમા ગયો અને ત્યાથી કાકરિયે આવેલા ઘટામડળના મહેલમા આવીને રહ્યો શવ્વાલ મહિનો બેસતા એ સમયની રાજધાની ચાપાનેર તરફ જવા પ્રયાણ કર્યુ [૪૬]

આ બાજુ બહાદુરશાહની સત્તા જમાવવાના સમાચાર મળતા ઇમાદ ઉલ્મુલ્ક ખુશકદમની ગભરામણ વધતી ગઈ એણે પોતાની સત્તા જાગ્રી

---

૪૧ સરખેજ વગેરે શહેર બહારના સ્થળોની ઝિયારત પણ કરી હતી પરતુ સિક્દરી પ્રથમ શહેરના રોજાનો ઉલ્લેખ કર છે

૪૨ જોશીઓએ કાઢેલા મુહૂર્તનો ઉલ્લેખ માત્ર તબકાતે અકબરી એ જ પૃ ૩૩૩મા કર્યો છે

૪૩ સિક્દરી પૃ ૨૩૩ (ગુ ભા)

૪૪ એ જ પૃ ૨૩૨

૪૫ એ જ પૃ ૨૩૪ ઇલકાબોની લાબી યાદી સિક્દરીએ આપી છે (પૃ ૨૩૩ ૩૪) આ કુભા ગોહેલ માટે વધુ વિગત મળતી નથી

૪૬ એ જ પૃ ૨૩૪ સિક્દરી શવ્વાલ મહિનો બેસતા ઘટામડળમા આવીને તુરત ચાપાનેર પ્રયાણ માટે લખે છે, પરન્તુ ભદ્રના મહેલો જૂના થઈ ગયા હતા અને રહેવા લાયક નહોતા, તથા મુઝફ્ફર બીજાનુ પ્રિયસ્થાન ઘટામડળ હતુ

રાખવા માટે છેવટના પ્રયત્નો કરવા માડયા, એણે પોતાના પક્ષના ઉમરાવોને એક વર્ષનો પગાર આગળથી આપી પોતાના પક્ષમા રહેવા માટે કુરાનના સોગન ખવડાવ્યા.[૪૭]આમ છતા ઘણા ઉમરાવો એને છોડીને બહાદુરશાહના પક્ષમા જોડાયા બહાઉલ્મુલ્ક અને દાબરઉલ્મુલ્ક જેમણે સુલતાન સિકદરને મારી નાખવામા જાતે ભાગ લીધેલો એ પણ બહાદુરના પક્ષમા જોડાવા ચાલ્યા ગયા [૪૮]ખુશકદમે લતીફખાનને કહેવડાવ્યુ કે જો તું બહાદુરશાહ સાથે લડાઇ કરીશ તો હુ તને ગાદી અપાવીશ લતીફખાન ઉમર લાયક હતો અને એને પક્ષમા લેવા ખુશકદમે છાનો સદેશો મોકલી છેલ્લો પાસો નાખ્યો. લતીફખાન પણ દહેજ સુધી આવી પહોચ્યો હતો [૪૯] ખુશકદમે હવે નસીરખાન–મહમૂદ બીજા–ની સભાળ રાખવાનુ છોડી દીધુ પાચહજાર માણસો જે ખુશકદમ માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર હતા તે પણ બહાદુર આવે છે એવા સમાચાર સાભળીને નાસી ગયા અને બસો ત્રણસો પણ ભાગ્યેજ રહ્યા [૫૦] આ વખતે બહાદુરશાહ અમદાવાદ આવી ગયો હતો

બહાદુરનો ચાંપાનેરમાં પ્રવેશ અને ખુશકદમનું પકડાવું

બહાદુરશાહ ઝડપથી ચાપાનેર આવવા માગતો હતો, પણ ભારે વરસાદથી એની ગતિ ધીની પડી વાત્રક નદીમા અને શેઢીમા પૂર આવવાથી મહેમદાવાદ અને નડિયાદ પાસે રોકાવુ પડયુ [૫૧]નડિયાદના મુકામ વખતે ખુશકદમ પાસેથી

---

૪૭ સકદરી ગુ ભા પૃ ૨૩૨ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૨

૪૮ એ જ પૃ ૨૩૨ તબકાત પણ ૩૨૨ પૃ મા એ પ્રમાણે લખે છે બહાઉલ્મુલ્ક બહાદુરને મળ્યો એ વાત આ બન્ને તવારીખકારો લખે છે બહાઉલ્મુલ્ક સુલતાન સિકદર ઉપર ઘા કરનારો હતો અને એને બહાદુરે શિક્ષા કરી હતી, એટલે આ શરણે આવ્યાની વાત સમજાય તેવી નથી અને એના ખુલાસો તવારીખોમા મળતો નથી ફિરિસ્તા પણ એમ જ લખે છે કદાચ સિકદરનો ખરો ખૂની આ માણસ છે એ વાતની બહાદુરશાહને મોડી ખબર પડી હોય

૪૯ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૩૪ ૩૫ અને પૃ ૨૩૭ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૬ ૩૭ તબકાતે અકબરી લખે છે કે લતીફખાન ચાપાનેરમા સતાઈ રહ્યો હતો અને કમસરખાન વગેરે અમીરોએ એને ત્યા ન રહેવાથી બીજે ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી, તેથી એ પાલ અગર માલ (ડુગરપુર)ના રાજા પાસે ગયો, પણ એણે એને મદદ કરી નહિ

૫૦ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૩૫

૫૧ એજ પૃ ૨૩૪ સિકદરી શેઢી નદી લખે છે, પરતુ તબકાત પૃ ૩૩૪મા વાત્રક લખે છે બન્ને હોવાનો સભવ લાગે છે પરંતુ અહીં એક હાસ્યાસ્પદ વાત નોંધવા જેવી છે તબકાતના ભાષાતર કાર બ્રિજેન્દ્રનાથ દે વાત્રકને બગાળી રીતે બાત્તક લખે છે અને નોધમા ફિરિસ્તા ના ભાષાતરકાર કર્નલ બ્રીગ્ઝની નોધનો ઉલ્લેખ કરી બ્રીગ્ઝ સાબરમતી નદીનુ નામ લખે છે એમ કહી આ ગૂચવણનો ઉકેલ લાવવા માટે ઉમેરે છે કે "બાત્તર" એ કદાચ સાબરમતીનુ

પૈસા લઈ નાસી આવેલા અમીરો બહાદુરને શરણે આવ્યા નડિયાદથી ખાન પુર-વાકાનેરના જાણીતા ઘાટને રસ્તે થઈ એણે મહી નદી ઓળગી આ વખતે ખુશકદમે બહાદુરનો સામનો કરવા અઝદઉલ્મુલ્કને વડોદરે અને મુકાફિઝ ખાન બક્કાનને દહેજ મોકલ્યો[૫૨] સુલતાન બહાદુરે પણ લશ્કરની રાહ જોયા વિના ચારસો સવારો અને હાથીઓ સાથે મહી નદી ઓળગી અને ઝડપથી હાલોલ પહોચી સૌથી પહેલા સિકદરશાહની કબરની ઝિયારત કરી અને તાજખાનને આગળથી ચાપાનેર જઈ ઇમાદઉલ્મુલ્ક ખુશકદમને પકડવા હુકમ કર્યો એના પક્ષમા હવે થોડા જ મિત્રો રહ્યા હતા અને સિકદરના ખૂનને લીધે એના મગજ ઉપર પણ એવી અસર થઇ હતી કે એ કર્તવ્યમૂઢ થઈ ગયો હતો[૫૩]નાસતો અને મતાતો એ શહેરના કાટવાલ શાહજી બિન સીદિકના ઘરમા છુપાઇ ગયો હતો ત્યા એના ઘર લોકોએ લૂટી લીધુ અને એના જનાનાની સ્ત્રીઓને લોકો ઉઠાવી ગયા[૫૪]બહાદુરશાહ ચાપાનેરમા પ્રવેશ કરી પડેલો વૃદ્ધ વઝીર ખુદાવદખાનને ત્યા ગયો અને એને ભેટ્યો આ બુઝર્ગ સુલતાનને માન આપી એના ઘોડા સાથે ચાલ્યો અને બધા મહેલ તરફ ગયા તાજખાને ખુશકદમનુ ઘર લૂટાવી મહેલમા સુલતાનને ખબર કહ્યા કે એનો પત્તો હજી લાગ્યો નથી એટલામા થોડી જ વારમા ખુદાવદખાનનો ગુલામ ખુશકદમને પકડી બાધીને લાવ્યો અને એ વખતે દિલખુશ મહેલના એક એકાત ઓરડામા એને પૂરવામા આવ્યો[૫૫]

હવે બહાદુરશાહે પોતાના વિરોધીઓ તરફ પગલા લેવા માડ્યા તારીખે બહાદુરશાહીના લેખકને દિલખુશમહેલમાથી લાવીહાજર કરવા ફરમાવ્યુ પોતાના ભાઈનુ ખૂન થયુ હતુ એ જગા બહાદુરે તાજખાનને બતાવી રુદન કર્યું[૫૬]

બીજુ નામ હોય! એક માતના લેખક બીજા માત વિશે લખે ત્યારે કેવી વિચિત્ર ભૂલો થાય છે તે પાછળ નોધ્યુ છે તેમા આ વિચિત્ર દાખલો ઉમેરવા જેવો છે

૫૨ સિક્દરી ગુ ભા પૃ ૨૩૪

૫૩ એ જ પૃ ૨૩૫ એને Nervous break down જેવુ થયુ જણાય છે

૫૪ એ જ પૃ ૨૩૬ એ જમાનામા ગુનો કરનાર વ્યક્તિ ઉપરાત એના બીજા માણસો અને મિલકત પણ સલામત નહોતા એ સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ નોધપાત્ર છે અને એ બાબતમા હિંદુ મુસલમાન સત્તાઓમા બહુ ફેર નહોતો

૫૫ એ જ પૃ ૨૩૬ એમ કહેવાય છે કે ખુશકદમે પકડાયો ત્યારે એમ કહ્યુ કે સિકદરને મારી નખાવીને મેં બહાદુરના હકમા શું ખોટું કર્યું છે સિકદર ન મરાયો હોત તો બહાદુર આ સ્થિતિમા હોત જ ક્યાથી

૫૬ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૩૭ આ જોતા બહાદુરશાહમા માત્ર આવેગ જ હતો અને બુદ્ધિ ઓછી હતી એમ લાગે છે

અને જે મુખ્ય વિરોધીનું નામ ખુશકદમ હતું તેને 'બદકદમ' કહીને નિર્દેશ કર્યો ખુશકદમ હાજર થયા પછી એને ફાસીએ ચડાવ્યો. અને એની સાથે મૈફુદ્દીન અને અલી માગરીનો હતા તેમની પણ એ દશા થઇ. બહાઉલ્મુલ્ક જેણે સિકંદરનું ખૂન કરેલું તેની ચામડી ઉતરડાવીને ફાંસીએ ચડાવ્યો. બીજા જેણે જેણે એ ખૂનમા ભાગ લીધેલો તેમને મારી નાંખવામાં આવ્યા અને કેટલાકને તોપને મોઢેથી ઉરાડી મૂકવામાં આવ્યા.[૫૭]

લતીફખાનની અવદશા

લતીફખાન આ વખતે કેટલાક અમીરોના ચડાવવાથી ચાંપાનેર આવ્યો હતો તે મંતાનો કરતો હતો. કમસરખાન અને અલપખાન જેવા અમીરોએ સલાહ આપી કે ચાંપાનેરમા રહેવું સલામત નથી, એટલે બીજે ઠેકાણે ચાલ્યા જવું જોઇએ. લતીફખાને આ સાંભળીને પોતાનુ માથું ખજવાળ્યુ[૫૮] અને ચાપાનેરથી ડુંગરપુર તરફ જઇ અઝદઉલ્મુલ્ક વગેરે નાસી ગયેલા અમીરોને મળ્યો, પરન્તુ ત્યા ન ફાવવાથી સુલતાનપુર નંદરબાર તરફ જઈ બહાદુરશાહ સામે બળવો જાહેર કર્યો.[૫૯] કમસરખાન જેવા મોટા અમીરે પણ પોતાના માણસો ખાનગી રીતે લતીફખાનને મદદ કરવા મોકલ્યા. આ બધા સમાચાર અને લતીફ નાદોદ તરફ લશ્કર લાવે છે એવા ખબર પણ તાજખાન મારફતે સુલતાનને મળ્યા. એણે કમસરખાન વગેરેને કેદ કર્યા. ગાઝીખાનને લશ્કર સાથે લતીફખાન સામે મોકલ્યો.[૬૦] ત્યાં લડાઈ થઈ તેમા લતીફના અઝદઉલ્મુલ્ક વગેરે માગરીનો નાસી ગયા અને લતીફ ઘાયલ થયો ને કેદ પકડાયો આ સમાચાર જાણી બહાદુરશાહે લતીફખાનની સારી સારવાર કરવા હુકમ કર્યો, પણ એ મરણ પામ્યો અને સુલતાન સિકંદરના રોજામા હાલોલ લાવીને એને દફન કરવામા આવ્યો.[૬૧] બહાદુરશાહે ઇર્ષાથી નસીરખાન અને

૫૭. શિલાઓમા તવારીખોમા થોડો મતભેદ છે કોઈ ફાસી લખે છે, કોઇ ચામડી ઉતારી પછી ફાસી દેવાનુ લખે છે (સિકંદરી પૃ ૨૩૭) તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૬ તબકાત તોપને મોઢેથી ઉરાડ્યા એમ લખે છે.

૫૮ તબકાતે અકબરી ૩૩૬–૩૭

૫૯ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૩૮. તબકાત પૃ ૩૩૬–૩૭

૬૦. સિકંદરી પૃ ૨૩૮. એમા ગાઝીખાનનો પગાર બહાદુરે બમણો કરેલો તે ફરી બમણો કર્યો. તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૮, ૩૪૧.

૬૧. તબકાત પૃ ૩૪૧ સિકંદરી પૃ ૩૩૯ તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૪૦–૪૧મા લખે છે કે પગાર ન મળવાથી અસંતુષ્ટ એવા દસ હજાર લશ્કરીઓએ શુક્રવારને દિવસે જુમા મસ્જિદમા ખુતબો ન વાચવા દઈ સુલતાનને ફરિયાદ કરી અને એ લોક લતીફખાન તરફ જવાના છે એમ જાણવાથી બહાદુરે પગાર અપાવ્યો. ફિરિસ્તા બે હજાર લશ્કરીઓ લખે છે, એ ખરું લાગે છે

બીજા રહેના શાહજાદાઓને પણ ઝેર અપાવી મારી નખાવ્યા અને તેમને પણ સિકંદરના રોઝામા દાટવામા આવ્યા કમસરખાન વગેરે ઉમરાવો જેમને કેદ રાખ્યા હતા તેમને પણ મારી નાખ્યા બહાદુરશાહની આ ક્રૂર નીતિથી ગૂજરાતમા હાહાકાર થઇ ગયો ૬૨

બાબર બાદશાહે દર્શાવેલો મત

બાદશાહ બાબર પોતાના ચરિત્રમા બહાદુરશાહ માટે નોંધ કરે છે તે રસમય છે. બાપ સાથે અણબનાવ થવાથી એ દિલ્હી ઇબ્રાહિમ સુલતાન પાસે નાસી આવેલો અને પાણીપતમા પોતાની પાસેથી મદદ મેળવવા પત્રો લખેલા, અને પોતા સાથે જોડાવા માટે બહાદુરના વિનયભર્યા ઉત્તર પણ પોતે લખેલા પરન્તુ પાછળથી બહાદુર ઇબ્રાહિમ સાથે જોડાયો અને તુરત ગૂજરાત તરફ ચાલ્યો ગયો એ વખતે એનો બાપ સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ગુજરી ગયો અને એના મોટા ભાઈ સિકંદરને ઇમાદઉલ્મુલ્કે ખરાબ વર્તણુક માટે ફાંસો દઇ મારી નાખ્યો એ લોકોએ પછી બહાદુરશાહને ગાદીએ બેસાડ્યો, અને એણે પોતાના ભાઇને મારી નાખનારાઓને યોગ્ય રીતે મારી નાખી વેર લીધુ પરન્તુ એણે આ ઉપરાંત બીજા કેટલાકને મારી નાખ્યા અને પોતે ઉદ્ધત અને લોહીનો તરસ્યો છે એવુ બતાવી આપ્યુ ૬૩

તવારીખકારો કહે છે કે એ વર્ષમા ગૂજરાતમા દુકાળ પડયો હતો સુલતાને પોતાના ખજાનચી હોશિયારઉલ્મુલ્કને હુકમ કર્યો કે તારે હુ બહાર જાઉં ત્યારે સાથે રહેવુ, અને જેને જરૂર હોય તેને એક મુઝફ્ફરી અશરફી દાન કરવી ૬૪ સુલતાન રોજ દિવસમા બે વખત ચોગાન (Polo) રમવા જતો એ વખતે આ પ્રમાણે મહોરો વહેંચાતી. ગરીબો, ફકીરો અને રૈયતને એણે દુકાળના દુ ખમાથી બચાવવા પ્રયત્ન કર્યો, તેથી ગૂજરાતના લોકો સુ ખી થયા ૬૫ બહાદુરશાહે ચાપાનેરમા ઠરીઠામ થયા પછી તા ૧૫

૬૨ સિમ્દરી ગુ ભા પૃ ૨૩૯

૬૩ Memoirs of Babarમાથી ઉતારો આમા ઇમાદઉલ્મુલ્કે સિકંદરને મારી નાખવાના કારણ તરીકે Bad Conduct શબ્દ લખ્યો છે તે એની પોતાની સાથેની વર્તણુકને ઉદ્દેશીને લાગે છે વળી ફાંસી દીધી તે માટે ભાષાંતરકાર strayngling શબ્દ વાપરે છે તે પણ ઠીક નથી બીજાઓને મારી નાખવા માટે બહાદુર માટે Blood thirsty શબ્દ છે તે યોગ્ય છે

૬૪ સિમ્દરી ગુ ભા પૃ ૨૩૭ આમા આ ઉલ્લેખ ટુકામા છે, પરંતુ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૯મા વિગતવાર લખેલુ છે અને સોનામહોરોનુ નામ મહમૂદીની પેઠે મુઝફ્ફરી લખ્યુ છે તે સૂચક છે સિક્કા વર્ણનમા એ જોઈશું

૬૫ ઉપરના બન્ને ગ્રંથોમા એ જ પૃષ્ઠોમા લોક સુખી થયાની આ નોંધ છે

જીલકાદ ૯૩૨ને રોજ દિલખુશા મહેલમાં રાજ્યાભિષેકનો બીજો ઉત્સવ કર્યો. એ વખતે સિપાઈઓને એક વર્ષનો પગાર આપવામાં આવ્યો અને બીજા ૧૫૦ માણસોને ઈનામો આપ્યા [૬૬] ડુંગરપુર બાજુ ચળવળના સમાચાર મળતાં ત્યાં લશ્કર મોકલ્યું અને તાજખાનને વઝીરની જગા આપી.

ગુજરાતની બહાર વિજયો ખુશાલીનું કારણ નથી

ગાદીએ બેઠા પછી બહાદુરશાહનો સમય ગુજરાતની સરહદની બહારના રાજ્યો જીતવામાં ગયો દક્ષિણમાં મુસલમાન સલ્તનતો, પૂર્વમાં માળવા, ઉત્તરમાં મેવાડ અને છેક બયાના સુધીનો ભાગ, અને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ફિરંગીઓ ઉપર એણે વિજયો મેળવ્યા કોઈપણ દેશની કુદરતી મર્યાદાની બહાર વિજયો મેળવવા એનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે દુનિયાના દરેક દેશના ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે. એ વિજય ધર્મને નામે હોય કે આજની પેઠે આર્થિક કારણોને માટે હોય, કે પછી એ જમાનાની રીત પ્રમાણે રાજાનું તાત્કાલિક ગૌરવ વધારવા માટે હોય, પરંતુ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એનું બહુ મહત્ત્વ દેખાતું નથી અમુક સમ્રાટે દુનિયાના ઘણા દેશ જીત્યા એમ કહેવામાં એ સમ્રાટનો વ્યક્તિગત ગર્વ પોષવા સિવાય બીજો કોઈ હેતુ નથી અને જે દેશનો એ રાજા મૂળ સત્તાધીશ હોય એના લોકોને કાંઈ વિશિષ્ટ લાભ કે ગૌરવ લેવાનું કારણ હોતું નથી. બીજા દેશોમાં લૂંટ મેળવી તિજોરી ભરવી, અગર લશ્કરીઓને એ લૂંટના ભાગીદાર બનાવવા એટલું જ એનું મહત્ત્વ સમજાય છે. એ સમયે ગુલામી[૬૭] પુરજોસમાં ચાલતી હોવાથી જિતાયેલા દેશમાંથી પ્રજાજનોને અને ખાસ કરીને સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓને ગુલામ તરીકે પકડીને રાખવી કે વેચવી એ આજની દૃષ્ટિએ શરમજનક ગણાય એવો વ્યવસાય હતો, એટલે તવારીખકારોએ ગુજરાતની બહાર બહાદુરશાહે જે વિજયો કર્યાં તેનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં ગુજરાતની પ્રજાને હરખાવાની જરૂર દેખાતી નથી આવા રાજાઓ જે ઝડપથી આવા કુદરતી હદની બહારના વિજયો કરે છે તેટલી જ ઝડપથી એ જિતાયેલા દેશો પાછા ખોઈ બેસતા એ વિજયોનું પરિણામ શૂન્ય રહે છે બહાદુરશાહની બાબતમાં તો જે ઝડપથી વિજયો પ્રાપ્ત થયા તે જ ઝડપથી અદૃશ્ય થયા અને ઊલટા કેટલાક બહારના ફિરંગીઓ જેવા લોકો ગુજરાતમાં પેસી ગયા. લોકની અને રાજસત્તાઓની આ જાતની મનોદશા તો પ્રચલિત હતી તેમાં ગુજરાતની પરિસ્થિતિમાં એક વૈચિત્ર્ય હતું ગુજરાતીઓ પુરાતન કાળથી વેપારમાં કુશળ હતા અને વેપાર સાથે

---

૬૬ સિકંદરી ગુ. ભા પૃ ૨૩૮

૬૭ ગુજરાતમાં ગુલામીની પ્રથાનું વિગતવાર વર્ણન આગળ સામાજિક વર્ણન સાથે કરીશું

સફળાયેની બધી પ્રવૃત્તિઓ એ ગૂજરાતની મસ્કાગિતાનું કેન્દ્ર હતુ એટલે ગમે તેવા રાજ્યકર્તાને અનુકૂળ રહીને પોતાનો વેપાર સચવાય એ જ ગૂજરાતી પ્રજાના મોટા ભાગનુ ધ્યેય હતુ [૬૮] આ બાબતનો વિચાર આગળ સામાજિક પ્રકરણમા કરીશ અહી બહાદુરશાહના વિજયોનુ ટૂકામા માત્ર વર્ણન કરીશુ

બદરો તરફ ધ્યાન

પહેના ઘરઆગણે ઇડર અને વાગડના પ્રદેશોમા વ્યવસ્થા કરી, ડુગરપુરનો રાજા જે સરહદ ઉપર રહી ઘણા બળવાખોરોને આશ્રય આપતો હતો તેને વશ કરવા તાજખાનને મોટુ લશ્કર આપીને મોકલ્યો અને એક મહિનામા એ રાજા વશ થયો [૬૯] આમ એક બાજુ વ્યવસ્થા કરી સુલતાને બદરો તરફ પોતાનુ ધ્યાન દોર્યું ગૂજરાતના રાજ્યની આવકનો મોટો ભાગ બંદરોની મહેસૂલ અને જકાતથી મળતો હતો. ખભાતથી એ વખતે ત્યાના દરોગાની વિરુદ્ધ ફરિયાદો આવી હતી સુલતાને તાજખાનને ખભાતમા વ્યવસ્થા કરવા મોકલ્યો [૭૦]

બીજે વર્ષે (હિ ૯૩૩મા) સુલતાન ખભાત તરફ શિકાર ખેલવા ગયો હતો ત્યારે ખભાતમા સમાચાર મળ્યા કે મલિક અયાઝનો પુત્ર ઈશાક, જે સોરઠનો સૂબો હતો અને દીવનો વહીવટ પણ જેના હાથમા હતો, એણે સારાષ્ટ્રના કેટલાક હિંદુ સરદારોની ઉશ્કેરણીથી બળવો કર્યો છે નવાનગરથી પાચહજાર સવારો લઈ એ દીવનો કબજો લેવા આવ્યો એનો ઇરાદો મુસલમાન વેપારી પાસેથી દીવ લઇ ફિરગીઓને આપવાનો હતો [૭૧] આ ખબર

૬૮ ગૂજરાતી વેપારીઓએ રાજસત્તાની ખુશામત કરી વેપાર જાળવ્યો છે, સાથે મહાજન સસ્થાઓનુ જોર પણ બનાવ્યુ છે તેનુ વર્ણન પણ આગળ કરીશું પરતુ પોતાનો દેશ એવી ભાવના તો એ જમાનામા નહોતી અને ગૂજરાતમા બહુ ઓછી હતી

૬૯ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૨૩૯-૪૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૪૧ ૪૩ તબકાત એકલાખ સવારોનુ લશ્કર મોકલ્યુ એમ લખે છે એ અતિશયોક્તિ લાગે છે, અને વર્ણન બહુ વિગતથી આપ્યુ છે લતીફખાન વગેરે બળવાખોરોને સહાય કરવા માટે આ પગલુ લીધુ લાગે છે સિકન્દરીએ આ વર્ણન ટૂકામા પતાવ્યુ છે

૭૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૪૭ આ ફરિયાદ ખભાતની રૈયત તરફથી આવેલી એમ તબકાત સ્પષ્ટ લખે છે આ માટે ખભાતના દરોગાને બરતરફ કર્યો એમ પણ લખ્યુ છે આ સુલતાને એટલી દોડાદોડ કરી છે કે તવારીખોમા પણ સ્થળોના ગોટાળા જેવુ લાગે છે

૭૧ આ બાબતમા હાજી અદ્દબીરના અરબી ઇતિહાસ ઝફરઉલવાલાહમા તદ્દન ઊલટો અહેવાલ મળે છે એમા લખે છે કે મલિક ઈશાક ૧૫૨૭મા ગાડો થઈ ગયો અને દ્વારકાનો રાજા જે સુલતાનને વફાદાર હતો એના ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાથી એ જૂનાગઢ આવ્યો ત્યારે એનો ઉન્માદ બહુ વધી ગયો હતો અને એને પૂરી રાખવો પડયો હતો એના પછી એના ભાઇને એની જગા આપવામા આવી આ બે ઉક વિરુદ્ધ હકીકતો આશ્ચર્ય

ભાગતા જ બહાદુર ગુદી, ધંધુકા ને રાણપુરને રસ્તે જમદણ આવ્યો ઇશાકને સુલતાન જાતે આવે છે એના સમાચાર મળતા એ કચ્છના રણ તરફ નાસી ગયો દીવમા પણ ત્યાના નૌકાસૈન્યાધિપતિ આગા મુહમ્મદે એનો સામનો કર્યો અને એના હિંદુ સાથીઓની ખુવારી કરી બહાદુર જમદણથી વઢવાણ થઈ દેવલી આવ્યો અને ખાનખાનાનને ઇશાકની પાછળ લશ્કર લઈ મોકલ્યો એ વખતે મોરબીનો કિલ્લેદાર તઘનખખા એની સામે થયો પણ હારી ગયો, અને ખાનખાનાનના આવવાના સમાચાર મળતા ઇશાક રણને પેલે પાર ચાલ્યો ગયો[72] દેવલીમા દસ દિવસ રહી બહાદુરે માંગરોળ, ચોરવાડ, સોમનાથ પાટણ, અને કોડીનાર થઈ દેલવાડામા મુકામ કર્યો અને ત્યાથી થોડા માણસો લઈ દીવ ગયો ત્યા મલિક અયાઝના બીજા પુત્ર મલિક તોઘાને સુલતાનને કદમબોસી કરી, અને દીવના ઉપરીનુ પદ મેળવ્યુ સોરઠનુ ઉપરીપણુ કિવામુલ્મુલ્ક અને મુજાહિદખાનને આપવામા આવ્યુ[73] બહાદુરશાહ દીવમા એક માસ રહી મોજ કરી, તળાજા થઇ ઘોઘાને રસ્તે રાજધાની તરફ ઊપડ્યો રસ્તામા મેવાડના રાણાનો પુત્ર ભેટ લઈ સુલતાનની મુલાકાતે આવ્યો હતો તે મળ્યો એને ચોમાસુ રાખી લઈ ચિતોડ પાછો મોકલ્યો અને પોતે ચાંપાનેરમા આરામ ભોગવ્યો આ દરમ્યાન પણ (હિ ૯૩૪) ત્રણ દિવસ ખંભાત જઇ આવી ત્યાથી પાછો રાજધાનીમા આવી, ત્યાથી સુરત જઈ રાંદેર થઇ પાછો આવ્યો[74]

'બહાદુરશાહી ઝડપ'

ચોમાસું રાજધાનીમા ગાળી સુલતાન પાછો દીવ ગયો અને ત્યાથી એક રાતની ઘોડા ઉપર સતત મુસાફરી કરી ખંભાત આવ્યો ખંભાતમા

હપતાવે એવી છે સિકંદરીમા પહેલી હકીકત ખૂબ વિગતથી આપેલી છે આ બધી તવારીખો સલ્તનતના છેવટના ભાગમા લખાયેલી છે અને લગભગ બધાએ તારીખે બહાદુરશાહીના લેખના ઉતારા કર્યા છે સિકંદરીએ તો ઘણે સ્થળે એ ગ્રંથનો આભાર સ્વીકારેલો છે જોકે આ હકીકતમા એના નામનો ઉલ્લેખ નથી અરબી ઇતિહાસ પણ આધારભૂત ગ્રંથ ગણાય છે, એટલે આ બાબતમા શો ગોટાળો છે તે નક્કી થઈ શકતુ નથી બીજા ઉલ્લેખોમા સિકંદરી વારંવાર બહાદુરશાહીના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો કરે છે તેથી અહીં સિકંદરીનુ લખાણ ગ્રહણ કર્યું છે ગુ નો અરબી ઇતિહાસ ગ્રં ૧ પૃ ૧૫૦ આ માટે સર ડેનિસન રોસ Melancholia શબ્દ વાપરે છે અને ટીકા કરે છે કે જે માટે સિકંદરી ખૂબ વખાણ કરે છે તે માટે આ ગ્રંથ ચાર વાક્યોમા પતાવે છે

૭૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૪૦-૪૧

૭૩ એજ પૃ ૨૪૧

૭૪ એજ પૃ ૨૪૧

થોડા દિવસ રહી વહાણમા ઘોઘે ગયો ને ત્યાથી ફરીથી દીવ ગયો ત્યા બે જ દિવસ રહી સમુદ્ર રસ્તે પાછો ખભાત આવીને ચાપાનેર તરફ જતા રસ્તામા વાગરામા લશ્કર સાથે મુકામ કર્યો. અહીં એણે ભરૂચનો કિલ્લો બાધવાનો હુકમ કર્યો અને કપડવજ થઇ ચાપાનેર ગયો બહાદુરશાહની આવજા અને ઝડપી મુસાફરીથી એ વખતે અટકચા વગરની ઝડપી મુસાફરી કરે તેને 'બહાદુરશાહી ઝડપ' કહેતા[૭૫] આ સુલતાનની ઝડપ એની સાથે જ ચાની ગઇ. જેટલી ઝડપથી એણે દેશો જીત્યા અને સામ્રાજ્ય વધાર્યાનો ગર્વ કર્યો તેટલી જ ઝડપથી એ સામ્રાજ્યની પડતી થઇ અને જિતાયેલા દેશો તો એની 'ઝડપ' સાર્થક કરે એટલી ઝડપથી જતા રહ્યા[1] કપડવજના મુકામ દરમ્યાન બહાદુરશાહ ડુગરપુરનો મુલક તારાજ કરવા પણ ગયો હતો અને ત્યાના રાજાની તાબેદારી મેળવી, પાટણ જઇ પોતાના વડવાઓની કબરોની ઝિયારત કરી આવ્યો હતો[૭૬]

ભરૂચનો કિલ્લો બધાવ્યો

ભરૂચનો કિલ્લો બાધવાનો ઉલ્લેખ ઉપર જોયો ઈ સ ૧૫૨૮ના મેની ૨૦ મીએ (હિ ૯૩૪, રમજાન ૧ લી) સુલતાન એ કિલ્લાનુ બાધકામ જોવા ગયો ઈ સ ૧૫૩૩ના મક્કી દરવાજેથી મળેલા લેખમા આ કિલ્લો બધાઇ રહ્યાનો ઉલ્લેખ છે. એ જોતા એને બધાતા પાચ વર્ષ થયા છે લેખમા કહે છે કે 'આ લોખડ જેવા મજબૂત કિલ્લા અને ખાઇનું બાધકામ, સુલતાન બહાદુરશાહ જેનુ રાજ્ય અમર તપો, મુહમ્મદખત્રીનો પુત્ર મોટાખાન ખકન અલપખાન, જે શેખજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો, તેના હુકમથી અને અબુમુહમ્મદ બિન ખુર્રેન્દનના હુકમથી થયુ છે બધાયાની તારીખ ૧લી રબીઉલ્અવ્વલ હિ ૯૪૦ (૨૦ સપ્ટેંબર ૧૫૩૩) આ અલપખાનની જાગીર ભરૂચ પાસે હતી એટલે એને આ કામ સોપાયુ હશે એનું વર્ણન મહમૂદ ત્રીજાના પ્રકરણમા કરીશુ[૭૭] ભરૂચના કિલ્લાની દીવાલનું બાધકામ જોવા એક વાર સુલતાન પોતે ગયો હતો ત્યાથી ખભાત આવ્યો ત્યારે એવા સમાચાર મળ્યા કે દીવમા કિવામ-

૭૫ એ જ પૃ ૨૪૨ આ ઝડપનો ઉલ્લેખ માત્ર સિમ્દરીમા જ છે અને તે સૂચક છે

૭૬ એ જ પૃ ૨૪૨ ડુંગરપુરથી અહમદનગર આવીને પાટણ ગયો અહીં સિમ્દરી એક વિચિત્ર હકીકત એવી લખે છે કે ડુંગરપુરનો રાજા શરણે આવ્યો હતો, પરંતુ સુલતાને આસપાસના જમીનદારોનો મુલક તારાજ કર્યો એ જમાનાની સત્તાઓની આ એક વિચિત્રતા છે

૭૭ પ્રો કોમિસેરિયેટનો ગુ નો ઇતિહાસ, પૃ ૩૩૬ ૩૭ લેખની વિગત એમા ભરૂચના કાજી સાહેબ પૂરી પાડેલી છે

ઉલ્મુલ્કે ફિરંગીઓનાં વહાણ પકડ્યાં છે. આ સાંભળીને પોતે દીવ ગયો અને કેદ પકડાયેલા ફિરંગીઓને મુસલમાન બનાવી છોડી મૂક્યા. ત્યાંથી ખંભાત પાછો આવી ચાંપાનેર ગયો.[૭૮]

દક્ષિણના વિજયો

ઈ. સ. ૧૫૨૮–૩૦ના સમયમાં ખાનદેશમાં બહાદુરશાહની બહેન રાજે રૂકૈયાનો અને આદિલખાનનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ ફારુકી સત્તા ઉપર હતો ત્યારે વરાડના ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઉપર બીડરના ખુદાવંદખાનની સહાયથી અહમદનગરના સુલતાન નિઝામશાહે ચડાઇ કરી હતી. ખાનદેશના મુહમ્મદ ફારુકીએ ઇમાદઉલ્મુલ્કની વિનંતિથી પોતાંના મામા ગુજરાતના સુલતાનની સહાય માંગી.[૭૯] ગૂજરાતના સુલતાનનું વર્ચસ્ આ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં ઊંચું હતું. આ વિનંતિના ઉત્તરમાં બહાદુરશાહ લશ્કર લઇ ચાંપાનેરથી નીકળી વડોદરે આવ્યો અને ત્યાં મુકામ નાંખી વધુ લશ્કર ભેગું કરવા માંડ્યું. તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા હુશામખાન લખે છે કે હું એ વખતે ખંભાત બંદરનો દરોગો હતો અને મારા ઉપર પણ સુલતાનનો હુકમ આવ્યો હતો, અને નજરે જોનાર તરીકે હું બધી હકીકત લખું છું.[૮૦] વડોદરેથી લશ્કર દક્ષિણ તરફ ઊપડ્યું ત્યારે ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર જાફરખાન પણ વિનંતિ કરવા જાતે આવીને મળ્યો, અને ઘણું મોટું લશ્કર નંદરબાર પહોંચ્યું.[૮૧] ત્યાં બહાદુરશાહનો ભાણેજ મુહમ્મદશાહ અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક પણ એની સેવામાં હાજર થયા. ત્રણે રાજ્યોનાં લશ્કરોએ દોલતાબાદનો કિલ્લો જે નિઝામશાહનો હતો તેને ઘેરો ઘાલ્યો, પરંતુ એમાં એમને સફળતા મળી નહિ. નિઝામશાહ અને એના બીજા દક્ષિણી સહાયકોએ પોતાના એલચીઓ સલાહ માટે મોકલ્યા અને

---

૭૮ : સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૪૨-૪૩. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૩૪૪. ફિરિસ્તા કહે છે કે બધા ફિરંગીઓને સુન્નત કરાવી. પોર્ટુગીઝો આ વાત કબૂલ નથી કરતા અને એમણે વિરોધ કરવાથી મુસલમાન ન બનાવ્યા ને છોડી મૂક્યા એમ લખે છે.

૭૯ : સિકંદરી પૃ. ૨૪૩ ૨૪૪

૮૦ : એ જ પૃ. ૨૪૪. એ લેખક એક લાખનું સવારોનું લશ્કર અને ૯૦૦ હાથી હતા એમ લખે છે, પણ એ અતિશયોક્તિ લાગે છે. ત્રણે મિત્રોનું લશ્કર ભેગું થઈ કદાચ એટલું હશે. બીજા ૩૦૦ હાથી માત્ર લખે છે.

૮૧ : તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૪૫, ૩૪૬માં અહીં એક મહત્ત્વની વાત નોંધે છે કે વડોદરામાં બહાદુરને ખાસ રોકાવું પડ્યું અને લશ્કર ભેગું કરતા બહુ વિલંબ થયો જેથી જાફરખાનને દક્ષિણથી ગૂજરાતમા આવવું પડ્યું. તબકાત લખે છે કે આ વખતે સાંગા રાણાનો ભત્રીજો, બીજા મોટા રજપૂત સરદારો, અને કેટલાક દક્ષિણી સરદારો પણ બહાદુરના લશ્કરમાં જોડાયા.

બહાદુરશાહ પણ વખત વિચારી ઘેરો ઉઠાવી ગૂજરાત પાછો ફર્યો ૮૨

પરંતુ આ સુલેહનુ થીગડુ લાબુ ચાલ્યુ નહિ અને ઈ સ ૧૫૨૯ની વર્ષાઋતુ પછી બહાદુરશાહ ફરી લશ્કર લઈ દક્ષિણ તરફ ગયો આ વખતે બાગલાણના રાજા બહરજીએ પોતાની એક સ્વરૂપવતી બહેન સુલતાનને પરણાવી અને બીજી બહેન એના ભાણેજ મુહમ્મદ ફારુકીને પરણાવી. બહાદુરશાહે બહરજીને બહરખાનનો ઇલકાબ આપી પોતાના તરફથી ચેઉલ બંદર તરફનો મુલક તારાજ કરવા મોકલ્યો અને પોતે લશ્કર લઇ અહમદનગર તરફ ગયો અહમદનગર શહેર ખાલી થયુ અને આસપાસનો ભાગ તારાજ કરવા હુકમ કર્યો આ વખતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને નિઝામખાન વગેરે એના વિરોધીઓ વચ્ચે સમાધાન થવાથી અહમદનગર અને બીડરમા પોતાની તાબેદારીના સ્વીકારચિહ્નરૂપે મસ્જિદોમા પોતાના નામનો ખુતબો પઢાવી બહાદુરશાહ પાછો ફર્યો ૮૩ દક્ષિણના દેશોમા ગૂજરાતનુ નામનુ આધિપત્ય થયુ

બહાદુરશાહ અને શાહ તાહીર

દક્ષિણના વિજયો પછી બહાદુરશાહની બીજી દોડધામનુ વર્ણન કરતા પહેલા એ વિજયો બાદ થોડો સમય ગયા પછી (ઈ સ ૧૫૩૧મા) દક્ષિણને લગતા એક પ્રસગનુ રમૂજી વર્ણન જોવા જેવુ છે બુરહાન નિઝામશાહનો ઉલ્લેખ ઉપર કર્યો એનો એક પ્રધાન શાહ તાહીર નામનો હતો એ વાક્ચાતુર્ય અને રાજનીતિમા નિષ્ણાત હતો, અને કવિ પણ હતો બહાદુરશાહ જ્યારે ફરી ખાનદેશમા બુરહાનપુરમા આવ્યો ત્યારે નિઝામશાહે એને પોતાના એલચી તરીકે મોકલ્યો ૮૪ બહાદુરશાહે પોતાના ગર્વમા એલચીને કહેવડાવ્યુ કે શાહ તાહીરે પોતાનો સદેશો તખ્તની સામે ઊભા રહીને કહેવો અને પછી નિશ્ચિત જગા ઉપર બેસવુ દરબારીઓએ આ વખતે ઊભા રહેવુ શાહ તાહીરને આ જરા હલકુ લાગ્યુ અને બહમની મહારાજ્યમાથી સ્વતત્ર થયેલો રાજવી શુ ગૂજરાતના સુલતાનની તાબેદારી કરે એમ પણ લાગ્યુ પરંતુ આ વખતે એણે એક યુક્તિ કરી પોતાનો માલિક નિઝામશાહ જે

---

૮૨ સિકદરી ગુ ભા ૨૪૭ આ રાજાના નામ જુદી જુદી રીતે સિકદરીમા લખ્યા છે બહરજેર અને બહરજી એમ લખે છે એ મુસલમાન સરદાર હોય એમ સમજાય છે ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસમા પૃ ૧૫૧મા આ રાજાને બહરામશાહ કહે છે, એટલે ખરુ નામ સમજવુ મુશ્કેલ છે

૮૩ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૪૫ ૪૮ આમા ઘણુ લખાણ છે, પણ તેની ગૂજરાતના ઇતિહાસમા જરૂર નથી તબકાત દક્ષિણના વિજયોને ટૂકામા પતાવે છે

૮૪ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૫

સાતહજાર સવાર સાથે ગુજરાતના સુલતાનને મળવા આવ્યો હતો તેને મંતોષ્યો. શાહ તાહીર પાસે પયગંબર સાહેબના જમાઇ અલીના હસ્તાક્ષરની એક કુરાને શરીફની નકલ હતી. એ પવિત્ર ગ્રંથને પોતાને માથે મૂકી એ બધા બહાદુરના દરબારમા દાખલ થયા. બહાદુરને આ ખબર પડતા જ એણે સિંહાસન ઉપરથી નીચે ઊતરી પવિત્ર ગ્રંથને માનપૂર્વક ત્રણ ચુંબન કર્યા. એ વખતે નિઝામે બહાદુરશાહનો મંત્કાર કર્યો અને બહાદુરે નિઝામશાહ તથા એના એલચીને યોગ્ય આમનોએ બેસાડ્યા.[૮૫] સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે એલચીએ બહાદુરશાહને વીનવ્યું કે નિઝામઉલ્મુલકને શાહનો ખિતાબ આપી નિઝામ-શાહ કહેવો. બહાદુરને લાગ્યુ કે એને જો શાહનો ખિતાબ આપીએ તો પોતામાં અને નિઝામમા ફેર શો? હાજરજવાબી તાહીરે ઉત્તર દીધો કે એથી તમે અમીરોના શાહ હતા તે શાહના શાહ થશો. બહાદુરનો ગર્વ આથી મંતોપાયો.[૮૬] આગળ ઉપર એક વાર કેટલાક ખુરાસાની વેપારીઓની બંદરી જકાત માફ કરાવવા શાહ તાહીરે બહાદુરશાહને અરજ કરી, અને બહાદુરે એને દીવમાં મલિક તુઘાન જે ગૂજરાતનો મીરે મહર હતો એને મળવા કહ્યુ. એમ કહેવાય છે કે મલિકે શાહ તાહીરને ઊભે ઊભે અરજ કરવા કહ્યું તેથી બહાદુરશાહને ગુસ્સો થયો હતો પરિણામે રૂપિયા ત્રીસ હજારની જકાત માફ કરી, હવે પછી જકાત નહિ લેવાનુ લખાણ કર્યું, અને શાહ તાહીરને સારી ભેટ આપી[૮૭] તાહીરશાહ કવિ હતો અને એ આવ્યો ત્યારે બહાદુર-શાહના દરબારમા શાહ મીર, શાહ કમાલુદ્દીન અશરાફ અને મીર અબુતુરાબ વલી આદિ વિદ્વાનો હાજર હતા.[૮૮] આ અબુતુરાબે ગૂજરાતનો એક નાનો ઇતિહાસ લખેલો છે.

૮૫: તારીખે ફિરિસ્તાનો લેખક જે પોતે દક્ષિણનો છે તેણે આ વિગતો આપેલી છે

૮૬ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૫

૮૭ સિકંદરી ગુ ભા. પૃ ૨૫૬. મલિક તુઘાને તાહીરને માન ન આપ્યુ તેના જવાબ મા કહ્યુ કે નિઝામઉલ્મુલક જે બાદશાહનો ગુલામ છે તે તાહીરને માન નથી આપતો તો હું બાદશાહનો નિમકહલાલ નોકર શા માટે ઊભો થઈ માન આપુ? પ્રો કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમા તાહીરની ઉપરની વાત નોંધે છે, પરતુ તુઘાન સાથેની વાતની નોંધ લેતા નથી પરતુ એમણે એક ટીકા ખરી કરેલી છે કે નિઝામશાહ બુરહાનનુ સ્વતંત્ર પદ તો ૧૪૯૦થી હતુ, એટલે ૧૫૩૧મા ગૂજરાતના સુલતાન પાસે શાહની પદવી લેવાની વાત એ ગૂજરાતી ઇતિહાસ લેખકોની માત્ર બડાઇ જ કહેવાય આ ટીકા સાચી છે તબકાતે અકબરીમા આ વાતનો ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરતુ અહીં એક વાત ધ્યાનમા લેવાની છે કે ટૂંકા વખત માટે પણ બહાદુરે દક્ષિણના રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો.

૮૮・સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૫

બહાદુરશાહ ફરીથી દીવમાં

આ બનાવ દરમ્યાન બહાદુરશાહે જે ઝડપી દોડધામ કરી તેની નોંધ લેવા જેવી છે ઈ સ ૧૫૩૧મા એણે ચાપાનેરમા ચોમાસુ પસાર કરી વાગડ સામે લશ્કર મોકલ્યુ અને પોતે મહી નદીને કાઠે ખાનપુરને રસ્તે થઇ ખભાત ગયો અને ત્યાથી સમુદ્રમાર્ગે દીવ ગયો ત્યા પરદેશના વહાણોમા ઘણી જાતનો માલ આવેલો તેમાથી સુદર કાપડ અને બીજો પરચૂરણ માલ પોતાને માટે ખરીદ્યો આ વહાણોમા ૧૩૦૦ મણ ગુલાબજળ આવેલુ એમ સિકદરી લખે છે બહાદુરે આ ગુલાબજળની ખરીદી કરી[૮૯] આ બધા વહાણોમા બે તુર્કી માણસો આવ્યા એક મુસ્તફા બિન બહેરામ અને બીજો ખાજા સફર સલમાની આ બન્ને પાછળથી મોટા અમીર થયા મુસ્તફા રૂમીખાન નામથી પ્રસિદ્ધ થયો[૯૦] એનુ વર્ણન આગળ કરીશુ વાગડ તરફ લશ્કર મોકલ્યા પછી દીવનુ કામ પતાવીને બહાદુર પોતે પણ એ તરફ ગયો અને ત્યા ડુગરપુરના રાજા પૃથ્વીરાજે એની તાબેદારી સ્વીકારી પૃથ્વીરાજના કુવરે મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો બહાદુરશાહે વાગડનો મુલક નવા મુસલમાન થયેલા કુવર અને એના ભાઇ વચ્ચે વહેંચી આપ્યો આ કાર્યમા મેવાડના રાણા સાગાના પુત્ર રતનસિંહ તથા વળી તો ડુગરસી અને ગાજરસીએ ભાગ લીધો હતો[૯૧]

શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર

હવે સુલતાન બહાદુરશાહે કરેલા ગૂજરાતની સરહદની બહારના બીજા વિજયોનું વર્ણન કરતા પહેલા ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમા

---

૮૯ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૪૯ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૪૭ તબકાત આ ગુલાબજળ દમાસ્કસથી આવેલુ એમ લખે છે અને ૧૩૦૦ ને બદલે ૧૬૦૦ મણ લખે છે તબકાત ના ભાષાતરકાર બ્રિજેન્દ્રનાથ દે પૃ ૩૪૭ નોધ ૪મા લખે છે કે ફિરિસ્તામા ૧૬૦૦ મણ ગુલાબજળ ખરીદ કર્યું એને બદલે ૧૬૦૦ મણ પિસ્તા અને કિસમિસ દ્રાક્ષ ખરીદ કર્યા એમ લખ્યુ છે, જોકે એ ઉમેરે છે કે કર્નલ બ્રિગ્ઝના તરજુમામા આ ઉલ્લેખ નથી તેમજ બીજા ગ્રંથોમા પણ નથી એમણે ફિરિસ્તાની ખાસ કોઈ નકલ જોઈ હશે ?

૯૦ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૪૯ તબકાત પૃ ૩૪૭ ૪૮ આ બન્ને ગ્રંથો મુસ્તફા રૂમીનો ઉલ્લેખ કરે છે, ખાજા સફરનો કરતા નથી તુર્કો એમ બહુવચન વાપરે છે

૯૧ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૪૯ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૪૮ તબકાત પૃથ્વીરાજને બદલે પાર્સરામ (પરશુરામ) નામ લખે છે અને બીજી વિગતો લખે છે જે અહીં નકામી છે તબકાતનો તરજુમો કરનાર શ્રી દે મેવાડના રાણાનુ રતનસેન નામ એ ગ્રથમા છે અને બીજા ગ્રથો ખરૂ નામ રત્નસિંહ લખે છે તે ઉપર ભાષાના અજ્ઞાનને લીધે ફરીથી વિચિત્ર ટીકા નોધમા કરે છે પર પ્રાતના વિદ્વાનોની આવી વિચિત્રતા અવારનવાર દર્શાવી છે

સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનો કહેવાય એવા એક બનાવની નોંધ લઈએ મુસલમાની રાજ્યમાં મંદિરો તોડી પાડવામાં આવતાં હતાં ત્યાં નવાં બાંધવાની રજા તો ક્યાંથી મળે? કોઈ વાર સુલતાન સારો હોય તો એના અમલદારો ધર્માંધ હોય ત્યારે વિરુદ્ધ ધર્મના પાળનારાઓને મુશ્કેલીઓ પડતી કોઈ વાર સુલતાન ધર્માંધ હોય અને સ્થાનિક અમલદાર સમજુ હોય તો મુશ્કેલી ઓછી થતી પરંતુ બિનમુસલમાનોને પોતાના ધર્મપાલન અને યાત્રાઓ વગેરેને માટે અમલદારોની ખુશામત અને ભેટ લાંચ વગેરે માટે પુષ્કળ ખર્ચ કરવું પડતું જૈન જેવી ધનવાન કોમના ધર્મસ્થાનોમાં પણ આ મુશ્કેલીઓ પડતી હતી[૯૨] જૈનોનું એક મોટામાં મોટું ગણાતું મહાતીર્થ સૌરાષ્ટ્રમાં શત્રુંજય પર્વત ઉપર હતું ત્યાંના મુખ્ય મંદિરને શરૂઆતમાં મુસલમાનોએ ભ્રષ્ટ કરી ખંડિત કરેલું તેનો ઉદ્ધાર અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં અલપખાનને ખુશી કરી પાટણના સમરાશાહે કરાવેલો તે પછી એ તીર્થનું મુખ્ય મંદિર ફરીથી ખંડિત થયું એ ક્યા ગૂજરાતી સુલતાનના સમયમાં થયું એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી,[૯૩] પરંતુ સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમાં મેવાડના કર્માશાહે બહાદુરશાહ પાસેથી એ તીર્થના ઉદ્ધારનું ફરમાન મેળવી યાત્રાની સરળતા કરાવી હતી એ ગૂજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમાં એક નોંધપાત્ર બનાવ કહી શકાય

---

૯૨ બ્રાહ્મણધર્મ હિંદુ સમયમાં રાજધર્મ હતો પણ મુસલમાન સમયમાં એના તીર્થોનો બચાવ થઈ શક્યો નહિ અને એ ધર્મના અનુયાયીઓ બહુમતીમાં હોવા છતાં પૈસા ખરચ કરી શકે તેમ ન હોવાથી એના જીર્ણોદ્ધાર એ સમયે થયા લાગતા નથી.

૯૩ શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં મુનિશ્રીએ તીર્થનું વર્ણન અને પ્રબંધનો ઐતિહાસિક સારભાગ પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે એમાં લખે છે કે એ તીર્થમાં એક ઝાડ નીચે એક અંગારશાહ નામના ફકીરની કબર છે તે માટે એવી દંતકથા છે કે એ ફકીરે ભૂતની સાધનાથી શ્રી આદિનાથની પ્રતિમા ઉપર ઉત્પાત મચાવ્યો હતો પૂજારીઓએ એને માર્યો ત્યારે એ પોતે ભૂત થઈ બધાને સતાવતો પછી ત્યાં કબર કરી ક્રિયા કરી એને શાંત કર્યો કર્નલ ટૉડ લખે છે કે કાંઈ અનિષ્ટ બન્યું હોય તો એ અપમાન ઢાંકવા માટે હિંદના લોકો આવી વાતો જોડી કાઢવા માટે બહુ નિષ્ણાત છે કેટલાક એમ માને છે કે (જુઓ શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ પૃ ૧૬, ૧૭) અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં થયેલા નાશ પછી ફરી નાશ ન થાય તે માટે આ નામની કબર કરીને મુસલમાન આક્રમકોને સંતોષવા આ યુક્તિ કરેલી છે હવે આ તીર્થોદ્ધારપ્રબંધ વિ સં ૧૯૭૩માં સંપાદિત કર્યા પછી શ્રી જિનવિજયજીએ જૈન સાહિત્ય સંશોધક નામના ત્રિમાસિકમાં તપાગચ્છની બૃહત્ પટ્ટાવલી સંપાદિત કરી છે તેમાં શ્રીઆનંદવિમલસૂરિ પાટ ઉપર હતા ત્યારે વિ સં. ૧૫૮૩ પછી બનેલી એક વાત લખી છે તે વિચારવા લાયક છે લખાણ જૂની ગુજરાતીમાં છતાં અહીં એનો ગુજરાતી સાર લીધો છે ગૂજરાત દેશમાં અણહિલ્લ

કર્માશાહ અને બહાદુરશાહ–શત્રુંજય તીર્થે ગયેલો જૈન સંઘ

શત્રુંજય ઉપરના ભગવાન આદિનાથના મુખ્ય મંદિરની પ્રશસ્તિ ઉપરથી અને વિવેકધીરગણિના શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારપ્રબંધ ઉપરથી આ જીર્ણોદ્ધારની રસમય વિગતો મળે છે. મેવાડમાં ઓસવાળ જ્ઞાતિના તોલાશાહનો પુત્ર કર્માશાહ નામે ધનવાન વેપારી હતો અને એનો કાપડનો વેપાર દેશાવરો ખાતે બહુ મોટો હતો એટલે એનુ ઉપનામ 'દોશી' હતુ. તોલાશાહને શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાની તીવ્ર અભિલાષા હતી, પણ તે પાર ન પડી.

પત્તન પાસે કુણગિરિ (?) નગરીમા શ્રીમાળી લઘુ શાખાનો (દશા શ્રીમાળી) અડાલજા ગોત્રનો સો. માણુસી રહેતો હતો. એની સ્ત્રી કોડાઈ નામની ઘણી જ સુદર હતી, તે જોવામા આવતા શેરશાહ મોહિત થયો અને એને દરબારમા રાખી. એક વાર પોતાના ધર્મ પ્રમાણે કોડાઇ પાઠ પૂજા કરતી હશે ત્યારે શેરશાહ આવી પહોચ્યો ને શું કરે છે એમ એને પૂછ્યુ ત્યારે એણે ઉત્તર દીધો કે "તસબી પઢતી હું". શેરશાહે પૂછ્યુ "કિણકે નામકી?" કોડાઇએ કહ્યુ, "મેરે પીરકે નામકી". શેરશાહે ફરી પૂછ્યું કે "ઉનકી જમી અસ્થલ કિહા હૈ?" કોડાઇએ કહ્યુ, "શોરઠદેશિ હૈ, શત્રુંજય પહાડઇ રહઇ છઇ" જ્યારે શેરશાહ લશ્કર લઇ મહેસૂલ ઉઘરાવવા નીકળ્યો ત્યારે સ્રીનો પ્રેર્યો પાલીતાણે આવી પડાવ નાખ્યો અને પોતે, કોડાઈ, તથા એનો ચમ્મર ઢોળનાર દિલાતી ફકીર અગાર શાહ નામે હતો તે, એમ ત્રણ જણ પર્વત ઉપર ગયા. ત્યા શ્રી ઋષભનાથના દર્શન કરી કોડાઇએ કહ્યુ, આ મારા પીર છે શેરશાહે ત્યા સોનામહોરોનો ઢગલો કર્યો. મહામ્લેચ્છ અગારશાહ આ દેખીને બહુદ્વેષી થયો અને બોલ્યો કે "ઓરતકે લિયે ચિકથેને કાફિરાણા કિયા। પૂતલેકુ પાય લગા." હવે શેરશાહ અને કોડાઈ નીચે ઊતરી ગયાં અને અગારશાહ બહાનુ કાઢી પાછળ રહ્યો અને મૂર્તિ ઉપર ગુર્જ નાખી આસાતના કીધી. પછી તીર્થરક્ષક દેવ કોપ્યા અને એનુ મરણ થયુ. બીજી વિગતો લખી છે તે અહીં ઉપયોગી નથી. પરતુ અહીં અગારશાહની વાત અને કોડાઈના પતિનુ ગોત્ર ને ગામ સાથે વર્ણન છે. શેરશાહ કયો તેનો પત્તો તવારીખોમાથી લાગતો નથી. પરતુ આ વાતમા કાઇ સત્ય હોય તો એ કોઇ ભાગનો સૂબો હશે વળી આ બનાવ વિ સ ૧૫૮૩મા કહે છે જ્યારે નવી પ્રતિષ્ઠા ૧૫૮૭મા થઈ છે એટલે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજાના સમયમા એની ભલાઇને લીધે અધિકારીઓ ફાવે તેમ વર્તતા અને રસ્તા ભયવાળા થઈ ગયા હતા એ સમયનો લાભ કોઈ અધિકારીએ લીધો હોય એમ સભવ છે મૂર્તિની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા બહાદુરશાહના સમયમા થઇ, એટલે ગૂજરાત સલ્તનતના સમયમા મૂર્તિ ખડિત થઈ હતી એટલુ તો સત્ય છે. અને તે માટે મહમૂદ બેગડાના સમય કરતા મુઝફ્ફર બીજાનો સમય વધારે અનુકૂળ હતો એમ લાગે છે. (જુઓ તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલી જિનવિજયજીસંપાદિત, પુ. ૧, અ. ૩, પૃ. ૫૩.) આ સપાદન વિ સ ૧૯૭૭મા એટલે પ્રબધ રચ્યા પછી પાચ વર્ષ પછી થયુ છે. આ માટે વધારે સશોધનની જરૂર છે ચાપાનેરમા જૈન સઘ સારો હતો અને સોમધીરગણિ ત્યા રહેતા હતા. જુઓ શ.તી પ્રબન, પૃ ૫૬ તપાગચ્છની એક પટ્ટાવલી સસ્કૃતમા ગૂજરાતી ભાષાતર અને વિવરણ સાથે શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ સપાદિત કરી છે એમા અગારશાહનો પ્રસગ લખ્યો જ નથી એટલે આ હકીકત સત્ય છતા કેવી રીતે ને કોને હાથે બની છે તેમા વધારે સશોધન થવાની જરૂર છે.

પરતુ એના સર્વથી નાના પાચમા પુત્ર કર્માશાહના ભાગ્યમા એ લખાયેલુ હતુ પ્રબધકાર કહે છે કે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમા જ્યારે શાહજાદો બહાદુરખાન ચિત્તોડ ગયો હતો ત્યારે કર્માશાહે એની સાથે મૈત્રીનો સબધ બાધીને એણે ખરીદેલા કાપડના પૈસા ન લીધા અને ઉપરથી લાખ રૂપિયા એને બિનશરતી આપીને મદદ કરી શાહજાદાએ ખૂબ આનાકાની સાથે આ સહાય સ્વીકારી પોતાને ગૂજરાતનુ રાજ્ય મળશે ત્યારે એનો બદલો વાળવાનુ વચન આપ્યુ અને કર્માશાહે પણ કહ્યુ કે એવો સમય આવે તો ધર્મસ્થાનના ઉદ્ધારમા સહાય કરવાનુ સ્વીકારજો એ સિવાય બીજા કોઈ બદલાની ના પાડી બહાદુરશાહને જ્યારે ગૂજરાતનુ રાજ્ય મળ્યુ ત્યારે કર્માશાહ સુલતાનને મળવા ચાપાનેર આવ્યા અને બહાદુરે મિત્ર કહી એનો ભારે આદરસત્કાર કર્યો કર્માશાહે ચાપાનેરમા જૈન મદિરો અને ઉપાશ્રયોની વદના કરી અને ત્યા વિદ્વાન જૈન યતિ શ્રીસોમધીરગણિ રહેતા હતા તેમની પાસે ધર્મોપદેશ માટે નિત્ય જતા[૯૪]

કર્માશાહે બહાદુરશાહને પહેલાના વચનની યાદ આપી શત્રુજયતીર્થનો ઉદ્ધાર કરવા માટે બધી જાતની સગવડની માગણી કરી અને બાદશાહે એને એ પ્રમાણેનું ફરમાન લખી આપ્યુ ફરમાન લઈ કર્માશાહ સ્વાદિ લઈને સઘના રૂપમા, રસ્તામા અનેક પ્રકારના દાન કરતા ખભાત આવી પહોચ્યા ખભાતના જૈનોએ સત્કારપૂર્વક કર્માશાહનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો અને ત્યા શ્રીવિનયમડન પાઠકને નમસ્કાર કરી સ્તભનકપાર્શ્વનાથ આદિ મદિરોની વદના કરી ખભાતમા થોડા દિવસ રહી ત્યાથી સઘ પાલીતાણા તરફ ઊપડયો ઘણા સાધુ સાધ્વીઓ વગેરે સઘમા જોડાયા[૯૪] સૌરાષ્ટ્રમા એ સમયે મુજાહીદખાન સૂબો હતો[૯૫] એને વિધર્મીના મદિરનો ઉદ્ધાર થાય એ પસદ નહોતુ પરતુ બાદશાહનુ ફરમાન હતુ એટલે બીજો ઉપાય નહોતો કર્માશાહે સૂબાને પણ દ્રવ્યાદિથી પ્રસન્ન કર્યો સૂબાને બે કારભારીઓ રવિરાજ અને નૃસિંહ નામના હતા એ જૈન હતા એટલે આ કાર્યમા સગાતા પણ મળી વિનયમડન પાઠકે પોતાના બે શિષ્યો વિવેકમડન અને વિવેકધીર નામના જે શિલ્પશાસ્ત્રમા નિષ્ણાત હતા તેમને જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમા

---

૯૪ શ તી. પ્રબધ પૃ ૫૭ ૫૮

૯૫ બહાદુરશાહે કિવામઉલ્મુલ્ક અને મુજાહિદખાનને દીવ અને સોરઠના અધિકાર ઉપર નીમ્યા હતા એમ તવારીખો કહે છે ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસમા એને મુજાહિદ ખાન બીહલીમ કહ્યો છે અને જૂનાગઢનો સૂબો કહ્યો છે અને બીહલીમ કે હાલીમ એટલે બહુ જાડો માણસ એમ સિકન્દરીમાં બેલી નોધમા લખે છે

વિયુક્ત કર્યો બીજાં નાના કાર્યો બીજા યતિઓને સોંપ્યાં સ્થપતિસૂત્રધાર તરીકે અમદાવાદના સોમાના પુત્ર વિરૂપા, અને સૂત્રધાર ભીમા, દ નેના અને દ વાને નીમાવ્યા હતા તે ઉપરાંત ચિત્તોડથી ઘણા સ્થપતિઓ પણ આવ્યા હતા[९६] મંદિરનું કામ પૂરું થયા પછી વિ સં ૧૫૮૭॥ ચૈત્ર વદ ૬ ને રવિવારે શ્રીવિદ્યામંડનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી,[९७] જૈન સમાજમાં દેશ ભરમાં મોટો આનંદોત્સવ વર્તી રહ્યો, અને કર્માશાહે ખૂબ ધન વાપરી મોટા ઠાઠથી પ્રતિષ્ઠા કરી સ્થપતિ કારીગરોને સુવર્ણના અલંકારો અને દ્રવ્ય આપ્યું[९८] બીજા આવનારાઓનો વસ્ત્રાદિથી સત્કાર કરી યોગ્ય હોય તેમને પુસ્તકો પણ આપ્યાં કોઈ યાચક પણ દાન વિના રહ્યું નહોતું, જે દર્શને જતું વિધર્મી રાજસત્તાને લીધે ઘણી મુશ્કેલી અને ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચવું પડતું તે બધું સરળતાથી વિના ખર્ચે સમાજને પ્રાપ્ત થયું મુસલમાન સમયમાં જે શક્ય નહોતું ગણાતું તે શક્ય બનાવી કર્માશાહે પોતાનું નામ અમર કર્યું[९९]

કર્માશાહે કરેલા તીર્થોદ્ધારની પ્રશસ્તિ

મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમાં આ પ્રસંગનું સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ છે એટલે જીર્ણોદ્ધારની પ્રશસ્તિનો મુખ્ય ભાગ આપવો ઉચિત છે એ પ્રશસ્તિ વિ સં ૧૫૭૯માં અમદાવાદમાં જન્મેલા અને વિમલપ્રબંધ આદિ કાવ્યોના સુપ્રસિદ્ધ કવિ લાવણ્યસમયે રચાવી છે અને વિવેકધીરગણિએ લખી છે

॥ ॐ स्वस्ति श्रीगूर्जरधरित्र्यां पातसाह श्रीमहिमूदपट्टप्रभाकर पातसाह श्रीमदाफरसाहपट्टोद्योतकारक पातसाह श्री श्री श्री श्री श्री बादसाह विजय राज्ये । संवत् १५८७ वर्षे राज्यव्यापारधुरधर पान श्रीमझादखान व्यापारे श्री-शत्रुंजयगिरौ श्रीचित्रकूटवास्तव्य दो० करमाकृत-सप्तमोद्धारसत्का प्रशस्तिर्लिख्यते ॥

આ પછી કર્માશાહનું વર્ણન વગેરે શરૂ થાય છે તેમાં ઉપયોગી શ્લોક આ પ્રમાણે છે, કર્માશાહ મેવાડથી ગુજરાતમાં આવે છે

---

૯૬ પ્રબંધમાં આખી પ્રશસ્તિ આપી છે તેમાં બધી વિગત છે મુસલમાન અમીરોના કારભારીઓ હિંદુઓ હતા એ સૂચક છે

૯૭ લેખમાં વૈશાખ મહિનો છે તે પૂનમિયા મહિના પ્રમાણે છે, આપણો ચૈત્ર થયો

૯૮ સોનાની જનોઈઓ વગેરે અલંકારો આપ્યા હતા

૯૯ શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાના ઉદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમાં પૃ ૩૬૧માં કર્માશાહને રાણા રત્નસિંહનો મંત્રી કહે છે પ્રશસ્તિમાં એવું કાંઈ નથી પ્રશસ્તિ વધારે વિશ્વસનીય છે એમણે એ લેખનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ તે અધ્ધર જ કરેલો છે એ કહે છે કે રાણા રત્નસિંહની લાગવગથી બહાદુરે ફરમાન આપ્યું હશે પરંતુ સમકાલીન લેખક અને પ્રશસ્તિ માનવા યોગ્ય છે

तत्रास्ति श्रीधराधीश श्रीमद्बाहदरो नृप ।
तस्य प्राप्य स्फुरन्मान पुण्डरीके समाययौ ॥ २६
राज्यव्यापारधौरेय खानश्रीमान्मझादक ।
तस्य गेहे महामन्त्री रवाख्यो नरसिंहक ॥ २७
तस्य सन्मानमुत्प्राप्य बहुवित्तव्ययेन च ।
उद्धार सप्तमस्तेन चक्रे शत्रुञ्जये गिरौ ॥ २८

यत्कर्मराजेन कृते सुकार्यमन्यन केनाऽपि कृत हि तस्मो ।
यन्म्लेच्छराज्य[ऽपि नृपा]ह्वैरोद्धार कृत सप्तम एव येन ॥ ३९॥

પ્રશસ્તિ ॥ અતભાગમા લખે છે કે

श्रीशत्रुञ्जयतीर्थोद्धारे कर्मम[य]सानिध्यकारक सा॰ जरता भा॰ बाइ चाम्पू पुत्र नाथा भ्रातृ कोना । अहमदाबादवास्तव्य सूत्रधार कोलापुत्र सूत्रधार विद[पा] सू॰ भीमा ठ॰ वेला ठ॰ वद्या ॥ એ પછી ચિત્રકૂટ–ચિત્તોડથી આવેલા સ્થપતિઓના નામો લખે છે પછી પ્રશસ્તિકારનું નામ આવે છે

पण्डितविवेकधीरगणिना लिखिता प्रशस्ति ॥ पूज्य प॰ समयरत्नशिष्य प॰ लावण्यसमयखिसध्य श्रीआदिदेवस्य प्रणमतीति भद्रम् ॥ श्री ॥ એ પછી દા ઉર પતિ, હાસા, મૂના, કૃષ્ણા, કાલ્હા, હરી અને સૂ॰ માધવ તથા બાહુના નામો પણ છે

એ પ્રશસ્તિના કર્તા કવિ લાવણ્યસમય અમદાવાદમા નદીની પાસે આવેલ અન્દરપુરના વતની હતા આ ઉદ્ધારનો પ્રબધ લખનાર વિવેકધીર ગણિએ એ પ્રશસ્તિ લખી આપી એનો અર્થ એ કે પથ્થરમા કોતરવા લાયક અક્ષરોમા લખી વિવેકધીરગણિ પોતે જ વાસ્તુ અને સ્થાપત્યશાસ્ત્રના નિષ્ણાત હતા અને એમના ગુરુ વિદ્યામડનસૂરિએ અને ગુરભાઈ વિવેકમડને એમને આ ઉદ્ધારના વ્યવસ્થાપક ઇજનેર તરીકે નીમ્યા હતા એ બધા કર્માશાહ અને એના પિતા તોનાશાહના ગુરુ ધર્મરત્નસૂરિના શિષ્યોમા ગણાતા હતા, અને ઉદ્ધારની પ્રેરણા એ ગુરુએ કરી હતી કર્માશાહે કરેલા ઉદ્ધારની પ્રતિષ્ઠામા જે મૂલનાયકની મૂર્તિની સ્થાપના કરી તે આજ સુધી બિરાજિત છે આ પ્રમાણે આ ઉદ્ધારનો આગોયે પ્રસગ ગુજરાત સલ્તનતના ઇતિહાસમા એ સમય અને મુશ્કેલીભર્યા સજોગોનો ખ્યાલ આપવા માટે મહત્ત્વનો છે કવિ લાવણ્યસમય અને પડિત વિવેકધીરગણિ બહાદુર શાહના સમકાલીન હોવાથી આ વર્ણનમાથી કવિત્વની અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તો એ સમયના બિનમુસલમાન સમાજનો સારો ખ્યાલ આવે છે

માળવા જીતીને ખાલસા કર્યું

જ્યારે ગૂજરાતના જૈનસમાજમાં ઉપર કહી એ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી ત્યારે બીજી તરફ બહાદુરશાહની નજર માળવા પચાવી પાડવા તરફ વળી હતી. લેવું હોય તેને બહાના તો અનેક મળી આવે તેમ હતા. બહાદુરશાહનો ભાઈ ચાદખાન માળવાના સુલતાન મહમૂદ બીજાને શરણે હતો એની માગણી બહાદુરે કરી અને મહમૂદે એની વિવેકપૂર્વક નાખુશી જણાવી.[૧૦૦] માળવાનો સુલતાન રાજદ્વારી કુનેહ વિનાનો અને અવિચારી હતો. એના અમીરો એનાથી અસંતુષ્ટ હતા. એમાં ફતેહખાન, આલમખાન, અને શરઝાખાન આદીને બહાદુર સાથે મળી ગયા.[૧૦૧] પૂર્વ માળવાના રાયસીનના રાજા સિલહદી (શલ્યહતિ)ના પુત્ર ભૂપતરાયે ગૂજરાતના સુલતાનને અરજ કરી કે માળવાના સુલતાનનો ઈરાદો રાયસીન જીતી લેવાનો છે. મેવાડના રાણા સાંગાના પુત્ર રતનસિંહનો સંબંધ આ વખતે ગૂજરાતના સુલતાન સાથે સારો હતો. એણે પોતાના એલચીઓ ડુંગરસી અને જાજરસીને મોકલીને કહેવડાવ્યું કે સાંગા પિતાએ કરેલા ઉપકારો ભૂલી જઈને માળવાનો સુલતાન મેવાડના જિલ્લાઓ ઉપર ચડાઈ લાવે છે. રાણો રતનસિંહ અને સિલહદી કરજીઆર મુકામે સુલતાનને આવીને મળ્યા અને સુલતાને તેમને ૩૦ હાથી, ઘણા ઘોડા અને જરીના ૧૫૦૦ ઝભ્ભા આપ્યા.[૧૦૨] રાણાના એલચીઓ સુલતાનના લશ્કર સાથે ગયા. આમ હિંદુ અને મુસલમાનોનું મોટું લશ્કર લઈ સુલતાન માળવા ઉપર ચડ્યો. આ ચડાઈમાં પણ તવારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક જાતે હાજર હતો અને પોતે નજરે જોયેલી વાત લખી છે એવો ઉલ્લેખ સિકંદરીમાં કરેલો છે.[૧૦૩]

આ બધું લશ્કર ધાર પહોંચ્યું અને ત્યાંથી માંડુના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. વ્યૂહરચનામાં પોતાના ભાણેજ મુહમ્મદખાન આસીરીને અને અલપખાનને જુદી જુદી દિશાઓએ ગોઠવ્યા અને દક્ષિણ તરફનો ભાગ ભાનાવારા કહે

---

૧૦૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૧ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૫૨ આ બને ગ્રંથો માળવાના સુલતાનનું બહાદુર પાસે ન આવવાનું આ કારણ છે અને ચાદખાનને સોપવો યોગ્ય નથી એમ કહે છે ત્યારે બહાદુર ફરી કહાવે છે કે ચાદખાનને હું નથી માગતો પણ તમે પોતે મળવા આવો

૧૦૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૧ અને તબકાત પૃ ૩૫૦ નામોમાં બન્ને ગ્રંથોમાં થોડો ફેર છે

૧૦૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૦ સિલહદી નામ ફારસી તવારીખકારો લખે છે અને શ્રી ઓઝા પણ લખે છે, પરતુ એમણે સાથે શલ્યહતિ એવું નામ આપેલું છે

૧૦૩ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૧

વાતો હતો તે હિંદુઓને સોપ્યો.[૧૦૪] હવે કિલ્લાનો જે સૌથી ઊંચો અને મુશ્કેલ ભાગ હતો અને જેમાથી કોઈ પણ શત્રુ અંદર પેસી શકે નહિ એવી અંદરના ઘેરાયેલા લોકોને ખાતરી હતી એ ભાગની તપાસ કરવી બહાદુર શાહ પોતે રાત્રે હુમલો કરી ચૂટેલા લશ્કર સાથે ઉપર ચડી ગયો, અને સુલતાન પોતે આવ્યો છે એ જાણી માળવાનુ લશ્કર ગભરાઈ ગયુ સુલતાન પોતે થોડા લશ્કર સાથે મહેલમા ચાલ્યો ગયો અને એક કલાકની ખૂનખાર લડાઇ પછી શરણે આવ્યા સિવાય બીજો ઉપાય ન દેખાતા પોતાના સાત પુત્રો સાથે ગૂજરાતના સુલતાનને શરણે આવ્યો હિ સ ૯૩૭ ના શાબાન માસની ૨૯ મી તારીખે આ બનાવ બન્યો (ઈ સ ૧૫૩૧) શાહજાદો ચાંદખાં ભાઈથી બચવા કિલ્લામાથી નીકળી દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો. ઈ સ ૧૫૩૧મા માળવા ગૂજરાત સાથે જોડી દેવામા આવ્યુ.[૧૦૫] સુલતાન મહમૂદને અનૂપખાન અને આસફખાનને સોપવામા આવ્યા અને તેમને ગૂજરાતમા લઈ જવા હુકમ કર્યો આ લોકો સુલતાન મહમૂદને લઈ દાહોદમા રહ્યા હતા ત્યારે પાલ-વાગડનો રાજા રાયસિંહ ભીલો સાથે એમના ઉપર તૂટી પડયો આ બધી ધમાલમા એના રક્ષકોએ જ એને મારી નાખ્યો.[૧૦૬] માળવામા પોતાના અધિકારીઓને નીમવામા આવ્યા, પરતુ ગૂજરાતે માળવા ઉપર મેળવેલો વિજય પહેલાની પેઠે આ વખતે પણ અલ્પજીવી નીવડયો બહાદુરશાહે ચોમાસુ માડુમા પસાર કર્યુ આ વખતે ઝાલાવાડના રાજા માનસિંહે પાસેના મુસલમાન અમીર શાહ જીવુની જાગીરમા હુમલો કરી એને મારી નાખ્યાના સમાચાર આવ્યા સુલતાને એ ભાગ ખાનખાનાનની સત્તા નીચે હતો તેથી એને વ્યવસ્થા કરવા મોકલ્યો.[૧૦૭]

પૂર્વ માળવા જીતવાની ઇચ્છા

માળવા તો જિતાયુ, પરતુ પૂર્વ માળવાનો ભાગ સિલહદીપુર બીજાના હાથમા હતો અને એના મજબૂત કિલ્લા રાયસીનમા એનું મુખ્ય થાણુ હતુ ઉજ્જૈન ભીલસા અને ચદેરી સુધીનો પૂર્વનો મુલક એના તાબામા હતો

---

૧૦૪ એજ પૃ ૨૫૨ અહીં હિંદુઓ પાસે તોપો હતી એવો ઉલ્લેખ છે પરતુ એ નાની તોપો કે ગે ફ્રો હશે મોટી તોપો આવવાને હજી વાર હતી અને હિંદુઓ તોપખાનામા હજી શીખાઉ જ હતા પરતુ હિંદુ લશ્કર હતુ એ સૂચક છે

૧૦૫ માડુનો કિલ્લો ૨૮ માર્ચ ૧૫૩૧ને રોજ જિતાયો. ગુ ભા પૃ ૨૫૩ શાદિયાબાદ માડુમા ગૂજરાતી સુલતાનના નામનો ખુતબો પઢાવ્યો

૧૦૬ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૩ ૫૪ ચાંદખાન નાસી ગયો એ ઉલ્લેખ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૫૩મા છે

૧૦૭ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૪

સિલહદીનો પુત્ર ભૂપતરાય મેવાડના રાણા સાગાનો જમાઈ થતો હતો એટલે મેવાડની એને ઘણી હૂંફ હતી.[૧૦૮] બહાદુરશાહને તો કોઇ પણ કારણ શોધીને આસપાસના બધા પ્રાંતો સર કરી ગૂજરાતની સરહદ વધારી શહેનશાહ બનવુ હતુ સિલહદી અને રાણો રત્નસિંહ બહાદુરશાહ સાથે આમ તો સારો સંબંધ ધરાવતા હતા અને સિલહદીનો પુત્ર ભૂપતરાય સુલતાનની તહેનાતમા ઘણી વાર રહેતો હતો, આમ છતા એના મુલક ઉપર ચડાઇ કરવાનુ બહાનુ શોધી કાઢવામા આવ્યુ આ બધી હકીકત સિકંદરી, તબકાતે અકબરી વગેરે તવારીખોમા એટલા બધા લબાણથી લખેલી છે કે મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકોના ગર્વને પોષવા સિવાય એમા ખાસ મહત્ત્વનું કાઇ નથી અને ગૂજ-રાતના ઇતિહાસ માટે તો આ પ્રદેશોનું પણ ગૂજરાતી સામ્રાજ્યમા ક્ષણિક જોડાણ થયુ એ સિવાય કાંઈ જ મહત્ત્વ નથી.

સિલહદી અને રાયસીનની લડાઈ

હવે સુલતાન અને સિલહદી બન્ને એકબીજા સામે રમતો રમતા હતા સુલતાને સિલહદીને બોલાવ્યો હતો, પણ એ બહાના કાઢી મળતો ન હતો, એટલે મલિક અમીન નસીરને એને બોલાવવા મોકલ્યો,[૧૦૯] અને સિલહદી આવીને સુલતાનને મળ્યો મલિકે બહાદુરને કહ્યુ કે એકસો અરબી ઘોડા, ખભાત બંદરની આવક, અને એક લાખ સોના મહોરો સુલતાન આપશે એવી લાલચ આપીને છેતરીને હું એને લઇ આવ્યો છુ[૧૧૦] સુલતાને આવીને પૂર્વ માળવાના મથકો જીતી લેવા મોટુ લશ્કર મોકલ્યુ, રાયસીનનો બચાવ સિલહદીનો ભાઈ લક્ષ્મણસેન કરતો હતો, પરતુ મુસ્તફા રૂમીખાનના તોપમારાથી કિલ્લાના બે બુરજો તૂટી ગયા આસપાસના મુલકમા પણ મુસલ માન લશ્કરે ઘણા મંદિરો તોડી પાડયા અને ઘણાને મુસલમાન બનાવ્યા[૧૧૧]

---

૧૦૮ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૬૬ ૬૭ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૬૪

૧૦૯ સિકંદરી, પૃ ૨૫૮, તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૫૬

૧૧૦ સિકંદરી, પૃ ૨૫૮, તબકાત, પૃ ૩૫૬ ૫૭ આમા સિકંદરી સામાન્ય વાત લખે છે, જ્યારે તબકાતમા મલિક નસીર છેતરવાની વાત કબૂલ કરે છે સિકંદરી એકલાખ સોનાના તનખા (ટંકા) લખે છે, જ્યારે તબકાત માત્ર એક કરોડ રોકડા એવો ઉલ્લેખ કરે છે એટલે સામાન્ય ચલણ જે એકસોનો એક સોનૈયો થાય એ જ હોવુ જોઈએ ઘોડા બાબત તબકાતમા મળ્યુ નથી ફિરિસ્તા કહે છે કે આ લાલચ ન બતાવી હોત તો સિલહદીનો ઈરાદો સુલતાનને મળવાનો હતો નહિ.

૧૧૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૯ તબકાતમા બીજી બાજુ ફરી હિંદુ પૂજાઓ અને રીતો ચાલુ થઈ હતી અને મુસલમાન ધર્મ નરમ પડયો હતો એટલુ લખે છે

બન્ને તરફના છૂપા જાસૂસો વસ્કરી હિલચાલની ખબરો પહોંચાડતા હતા[૧૧૨] મેવાડથી મોટું લશ્કર નાસીરની મદદે આવતું હતું અને ભૂપત ત્યાં એ માટે મેવાડ ગયો હતો એ સમાચાર સુલતાનને મળતાં લડાઈ તો ચાલુ જ હતી આ વખતે સુલતાનના કહેવાથી સિલહદીએ મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, અને એનું નામ સલાહુદ્દીન પાડ્યું[૧૧૩] પરંતુ એનું હૃદય બદલાયું હોય એમ લાગતું નથી રાયસીન સોંપી દેવા માટે એણે લક્ષ્મણસેન સાથે વાતચીત કરી અને રાણાની મદદ આવે છે એ ઇરાદે અને ઇસ્લામનો અંગીકાર કરવાથી સિલહદીનો જીવ સલામત હતો એ આશાએ કિલ્લો સોંપવામાં વિલંબ કર્યો સિલહદીએ સુલતાનને સમજાવ્યો કે હું પોતે કિલ્લામાં જઈ કિલ્લો તાબે કરાવું છું આ સાંભળી સુલતાને એને રજા આપી[૧૧૪]

રાયસીનમાં દુર્ગાદેવી અને ૭૦૦ રાણીઓનો જૌહર અને સિલહદીનો વિશ્વાસઘાત

સિલહદી જ્યારે કિલ્લામાં ગયો ત્યારે એની રાણી દુર્ગાદેવીએ આક્રંદ અને ધર્મનો ત્યાગ કરવા માટે એને ઘણું સંભળાવ્યું[૧૧૫] એના જનાનામાં ૭૦૦ સુંદર સ્ત્રીઓ હતી અને કેટલીક મુસલમાન રખાતો પણ હતી મુસલમાન સ્ત્રીઓ માટે બહાદુરશાહને ખાસ ગુસ્સાનું કારણ હતું[૧૧૬] છેવટે સિલહદીએ લડાઈ ચાલુ રાખવાનું નક્કી કરી રજપૂતોએ કેસરિયાં કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને સ્ત્રીઓએ જૌહરની તૈયારી કરી દુર્ગાદેવીએ હિંદુ સ્ત્રીઓની સાથે રાજખુશીથી મુસલમાન સ્ત્રીઓને પણ જૌહરમાં અગ્નિસ્નાન

૧૧૨ બન્ને તરફથી લશ્કરી જાસૂસોના ઉલ્લેખો આ લડાઈમાં સિકંદરી અને તબકાતમાં વારંવાર આવે છે તે સૂચક છે તબકાત પૃ ૩૬૩ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૬૨

૧૧૩ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૬૦, તબકાતે અકબરી પૃ ૩૬૦ તબકાત લખે છે કે સુલતાને એને પોશાક આપ્યો અને પોતાના રસોડામાંથી ખાણું મોકલ્યું પછી એને લઈ પોતે કિલ્લા પાસે ગયો.

૧૧૪ સિકંદરી પૃ ૨૬૦ ૬૧ તબકાત પૃ ૩૬૦–૬૧ તબકાત આ વર્ણનમાં બીજે દિવસે બે પહોર પછી મળવાનું કહ્યું એ લખતાં ખાસ શબ્દ વાપરે છે અને વર્ણન ઘડિયાળનું સૂચક છે એ નોંધપાત્ર વાત છે

૧૧૫ ઝફર ફલવાલા—ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૨૫ એમાં દુર્ગાદેવીએ અસરકારક ભાષણ કર્યું એમ લખે છે તબકાતે અકબરી પૃ ૩૬૬માં શિખામણ દેવામાં દુર્ગાદેવી સાથે લક્ષ્મણસેન અને તાજ ખાનનું નામ લખ્યું છે સિકંદરીમાં બધા રજપૂતોએ સિલહદીને સમજાવ્યું અને એનું મન ફર્યું એમ લખે છે (પૃ ૨૬૩ ૬૪)

૧૧૬ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૬૫ એમાં સિલહદીને રાયસીનના કિલ્લામાં આવવા દેવા માટે લક્ષ્મણસિંહ આ મુસલમાન સ્ત્રીઓનું કારણ બતાવે છે અને સુલતાન જો એની વિનતિનો નકાર કરે તો જૌહરમાં બધી સ્ત્રીઓ નાશ પામશે એમ સાંભળી સિલહદીને કિલ્લામાં જવા રજા આપે છે સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૬૩

કનાવ્યુ એમ કહેવાય છે કે એમાથી એક સ્ત્રી ગર્ભ ગઈ હતી એણે સુલતાનને આ બધી વાત કહી ૧૧૭ બધી સ્ત્રીઓએ પોતાના અલંકારોનો ઢગલો કરેલો તે કિલ્લો જીત્યા પછી સુલતાનના હાથમા આવ્યો અને તે એણે પોતાના એક અમીર ખુન્દાવન્દ મુલ્ક બુનયાનીને આપી દીધો આ સ્ત્રીઓના અલંકારો ગ્રહણ કરવા એ અપશુકન ગણી ગૂજરાતના લોકોએ એની બહુ નિંદા કરી.[૧૧૮] સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે સિલહદી બહુ મોજી અને શોખીન હતો એની પાસે જે વસ્ત્રો, વાસણો, અને અત્તરો હતા એવા હિંદમા કોઈ રાજા પાસે નહોતા એની પાસે પાનગનાઓની ચાર ટુકડીઓ હતી તે જુદી જુદી કળાઓમા ખૂબ નિષ્ણાત હતી જ્યારે એ ગાતી ત્યારે ચાગીમ હાથમા બત્તીઓ પકડીને ઊભી રહેતી, અને એ ચાગીમમા દરેકને બે બે નોકરસ્ત્રીઓ આપેલી હતી તે એક બત્તીમા પુરવાનું સુગંધી તેલ અને બીજી પાનપેટી લઈને ઊભી રહેતી એ બધીને ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર પહેરવા આપેલા હતા સિલહદી એક વાર મલિક શેર પાસે બોલેલો કે મારા જનાનામા રોજના એક કરોડ પાન અને કેટલાયે શેર કપૂર વપરાય છે, અને રોજ ત્રણસો સ્ત્રીઓ નવા વસ્ત્રો પહેરે છે, એટલે અમે સ્ત્રીઓ અને બાળકો સાથે બધા ખપી જઈએ તો માન અને કીર્તિ કેટલી વધે[૧૧૯] સિલહદીને જીત્યા પછી ગૂજરાતી સત્તાની હદ પૂર્વમા ભીલસા અને ચંદેરી સુધી વધી

ઉપર જોયુ તેમ મેવાડના રાણા સાથે બહાદુરશાહને સારો સંબંધ હતો, પરતુ સુલતાનનો વિજયનો લોભ ઓછો થયો નહોતો એટલે મૈત્રી અને ચિત્તોડના રાણાનો પહેલાનો ઉપકાર ભૂલી બહાદુરે મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરવાનુ કારણ શોધી કાઢયુ રાયસીનના કિલ્લાની લડાઈ વખતે રાણાએ મોટા લશ્કર સાથે સિલહદીને સહાય કરી હતી, અને એ કારણથી મૈત્રી તોડી હતી એવુ બહાનુ બતાવી બહાદુરે પોતાના ભાણેજ મુહમ્મદ આસીરી અને ઇમાદઉલ્મુલ્કને ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યા, અને સુલતાન પોતે પણ મદદ માટે પાછળથી ગયો એ વખતે તો રાણો રસ્તામા લડવાને બદલે ચિત્તોડ પાછો ગયો, પરતુ રાયસીનની ફતેહ પછી બહાદુરશાહે ચિત્તોડ ઉપર મોટુ આક્રમણ શરૂ કર્યુ, અને ઈ. સ ૧૫૩૨ની ૧૬મી નવેંબરે પોતે ચાપાનેરથી

---

૧૧૭ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૬૪

૧૧૮ એ જ પૃ ૨૬૪ બીજા લેખકો એમ કહે છે કે એણે એ પૈસાનુ દાન કર્યું

૧૧૯ આ વર્ણન તબકાતે અકબરીએ પૃ ૩૬૬મા આપ્યુ છે એક કરોડ પાન અતિશયોક્તિ હોય એમ લાગે છે જો રોજ એટલા પાન એકલા દરબારમા વપરાતા હોય તો થોડા દિવસમા પાનનુ જગલ પણ ખાલી થઈ જાય

બીજી મોટી સેના લઇ પહેલા મોકલેલા લશ્કરને મદદ કરવા ઊપડ્યો [૧૨૦]

ચિત્તોડ ઉપર ચડાઇ અને રાણી કર્મવતીએ કરેલી સધિ

આ વખતે મેવાડની ગાદી ઉપર મહારાણા વિક્રમાદિત્ય હતો એણે પોતાના પિતાના વખતના મોટા સરદારોની અવગણના કરી હલકા લોકો સાથે મૈત્રી કરવા માડી હતી, અને દરબારમા સાત હજાર પહેલવાનોને ભેગા કરી એમના ઉપર વિશ્વાસ બતાવી મોટા સરદારોની મશ્કરી કરતો હતો [૧૨૧] આ કારણથી મેવાડના સરદારો જાગીરદારો અને પ્રજા અપ્રસન્ન થઈ હતી ઘણા સરદારો પોતાની જાગીરોમા ચાલ્યા ગયા હતા, અને કેટલાક તો રાણાનું રાજ્ય છોડી બહાદુરશાહને આવી મળ્યા હતા આમા દૃઢ અમીર મેદિનીરાય અને રાણા સાગાનો ભત્રીજો નરસિંહદેવ[૧૨૨] મુખ્ય હતા એ લોકોએ મેવાડના લશ્કરનો ભેદ બતાવવા માડ્યો, અને બહાદુરશાહે રાણાએ મોકલેલી સુલેહની પહેલી દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કર્યો,[૧૨૩] તાતારખાનને ચિત્તોડને ઘેરો ઘાલવા હુકમ કર્યો ચિત્તોડના જુદા જુદા દરવાજાઓ ઉપર જુદા જુદા સરદારોને નીમી હુમલા શરૂ કર્યાં તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક દર વખતની પેઠે આ વખતે પણ લખે છે કે પોતે આ લડાઈમા હાજર હતો, અને સુલતાન પાસે એટલુ લશ્કર અને એટલી તો સામગ્રી હતી કે ચિત્તોડ જેવા ચાર કિલ્લા જીતી શકે [૧૨૪] આ પરિસ્થિતિમા રાણાની માતા મહારાણી કર્મવતીએ હુમાયુ બાદશાહની મદદ માગી, પણ બાદશાહે કાંઇ

---

૧૨૦ સિકન્દરી પૃ ૨૬૮-૬૯ તબકાતે અકબરીએ ચિત્તોડવિજયનુ વર્ણન ટૂંકામા થોડી લીટીઓમા સમાવ્યુ છે પૃ ૩૬૯ વિગત માટે જુઓ ઉદેપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ ગૌ. હી ઓઝા રાણા વિક્રમાદિત્યનુ પ્રકરણ

૧૨૧ ગૌ હી ઓઝા પૃ ૩૬૪ મો કોમિસેરિયેટ એમના અંગ્રેજી ઇતિહાસમા આ વર્ણન ટૂંકામા પતાવે છે, અને રાણા વિક્રમાદિત્યને વિક્રમાજિત કહે છે, અને એને રજપૂતાનાના Commodus સાથે સરખાવે છે

૧૨૨ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ ૩૬૫ આ નરસિંહદેવ હુમાયુની ચાપાનેરની લડાઇ વખતે બહાદુરશાહનો ખાસ સરદાર હતો પરતુ અરબી ઇતિહાસ એને ચોહાણ લખે છે નરસિંહદેવ સાગાનો ભત્રીજો હોય તો ચોહાણ શી રીતે હોય? કદાચ સગો ભત્રીજો ન હોય! અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૩૫ રાણાસાગા સાથે એ બાબર સામે લડવામા હતો એ જ પૃ ૯૪૨

૧૨૩ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૨૬૮-૬૯ પહેલી સધિની દરખાસ્તમા માળવાના સુલતાનની જીતેલી ચીજોનો સમાવેશ હોય એમ લાગતુ નથી ઓઝાજી આ પહેલા અસ્વીકારની વાત લખતા નથી

૧૨૪ સિકન્દરી ગુ. ભા પૃ ૨૭૦

કરવાની ના પાડી[૧૨૫] તવારીખકારો લખે છે કે હુમાયુ અને બહાદુરશાહના સંબધો બગડવા લાગ્યા હતા. એનું વર્ણન આગળ કરીશુ. આ તરફ મુસ્તફા રૂમીખાન જે એ સમયનો હિંદભરમાં સર્વશ્રેષ્ઠ આફતાબચી હતો તે દીવથી મોટું તોપખાનુ લઇને આવ્યો અને તોપોના મારાથી ચિત્તોડનો કિલ્લો તોડી પાડવા માંડ્યો.[૧૨૬] આ ભયંકર અવદશા જોઈ મહારાણી કર્મવતીએ સુલેહનું બીજું કહેણુ મોકલ્યુ, અને માળવાના સુલતાન પાસેથી જીતેલો બધો મુલક અને એનો રત્નજડિત મુકુટ તથા કમરપટો–જે અમૂલ્ય ગણાતો હતો–તથા દસ હાથી, એકસો ઘોડા, અને એક કરોડ ટકાની રોકડી રકમ આપવા જણાવ્યુ બહાદુરશાહને આ વાત વાજબી લાગતાં તા. ૨૪ માર્ચ ૧૫૩૩ને રોજ સંધિનો સ્વીકાર કરી પોતે પાછો ફર્યો મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે રૂમીખાને આ લડાઈમા તોપો, ખાણો અને સુરંગોની રચનામા જે હોશિયારી બતાવી હતી એવી એ પૂર્વેની કોઈ લડાઈમા કોઇના સાંભળવામા આવી નહોતી.[૧૨૭]

૧૨૫: ઓઝાજી. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૬૬. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના અંગ્રેજી ગુજરાતના ઇતિહાસમા પૃ ૩૩૦–૩૧મા ટોડના રાજસ્થાનના આધારે લખે છે કે રાણી કર્ણાવતીએ પોતાને સહાય કરવા માટે હુમાયુ બાદશાહને રાખડી મોકલી અને પોતાનો રાખીબંધ ભાઈ છે એમ કહેવડાવ્યુ અને બહેનને મદદ કરવા કહેણુ મોકલ્યુ. ઓઝાજી આ વાત લખતા નથી. અને કર્નલ ટોડે આ વાત દંતકથાને આધારે જ લખી હોય એમ લાગે છે પ્રો. કોમિસેરિયેટ ટોડ ઉપરથી રક્ષાબંધન ઉપર લાબી નોધ પૃ. ૩૩૧મા લખે છે અને ટોડ એમા રક્ષાબંધનનો મહોત્સવ spring–વસતમા–આવે છે એમ લખે છે. રક્ષાબંધન આપણા સમાજમા કાઈ નવું નથી. અને રજપૂતોમા તો રક્ષાબંધનથી વેર ભુલાઈ જતા એ ખરુ છે પરતુ અહીં એ વર્ણન અસ્થાને છે અને ટોડને પણ માત્ર દતકથા સિવાય બીજી કાઇ ખબર નથી વળી પ્રો. કોમિસેરિયેટ મહારાણીનુ નામ કર્ણાવતી લખે છે તે પણ ખરુ નથી. ઉપર જોયુ તેમ નામ કર્મવતી છે બીજું શ્રી ઓઝાજી પૃ. ૩૬૯ નોધ ૩મા એક વાત લખે છે. તેમા બહાદુરશાહ સાથે પહેલી સધિમા બાળક કુવર ઉદયસિહને સુલતાનને સોપવાની વાત હતી એમ મુહણોત નૈણસી કહે છે તે ખોટું છે કહે છે કે સુલતાન અપુત્ર હોવાથી ઉદયસિહને મુસલમાન બનાવી શાહજાદો નીમશે રજપૂતોએ આ સાભળી ઉદયસિહને બીજે ખસેડ્યો. આ વાત નિરાધાર છે એમ ઓઝાજી તવારીખોના આધારે કહે છે તે ખરુ છે.

૧૨૬: ઓઝાજી, ઉ. રા નો ઇતિહાસ, પૃ ૩૬૬ સિકદરી, ભાષા. પૃ ૨૧૦. સિકદરી પણ ચિતોડના કયા કયા ભાગ ઉપર કયા કયા ગુજરાતી લશ્કરના સરદારોએ હુમલો કર્યો એ લખે છે ઓઝાજી આ વર્ણન બહુ વિગતથી આપે છે. આમા મેદિનીરાય અને ભૂપતરાય પણ બહાદુર સાથે હતા, એમને સોપેલા ભાગ પણ લખ્યા છે. મુહમ્મદશાહ આસ્તરી અને ખુદાવદખાન મોટી તોપો લઈ આવી પહોચ્યા (સિકદરી પૃ ૨૬૯)

૧૨૭: સિકદરી પૃ ૨૭૦ ઓઝાજી પૃ. ૩૬૬મા રૂમીખાને બહુ ચતુરાઇ બતાવી એટલું જ લખે છે.

દક્ષિણ તરફ ફરી ચડાઈ

આ સંધિ ટૂંકો સમય ટકી તે દરમ્યાન દક્ષિણના નિઝામશાહ સાથે ફરી ઝઘડો થયો અને બહાદુરશાહે પહેલા એની ઉપર મેળવેલુ આધિપત્ય રેતીના પાયા ઉપર રચાયેલુ હતું એ સ્પષ્ટ થયુ મેવાડથી લશ્કર મારવા તરફ મોકલવામા આવ્યુ અને સુલતાન પોતે એક દિવસ અને રાતમા ઝડપી કૂચ કરી માંડુ આવ્યો.[૧૨૮] આ લડાઈ અને એમા મળેલા વિજયની વિગતને ગૂજરાત સાથે કાંઇ જ સંબંધ નથી તવારીખકારો માત્ર એને ગુજરાતના વિજય તરીકે વર્ણવે છે એટલુ જ. તે સાથે પોર્ટુગીઝોનું જોર વધતુ જતુ હતુ અને દીવનો કિલ્લો લેવાનો નિશ્ચય ગવર્નર નુનો ડીકુનાનો અનવસ્તર થયો હતો પોર્ટુગીઝો સાથેના બહાદુરશાહના ઝઘડાનુ વર્ણન ગૂજરાતના ઇતિહાસમા રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનુ છે અને ખુદ બહાદુરશાહના અંત માટે અને ગૂજરાત સલ્તનતની પડતીનો પ્રારંભ કરવા માટે પોર્ટુગીઝો પણ એક નિમિત્ત બન્યા હતા એટલે આગળ એ વર્ણન વિસ્તારથી કરીશુ.

ચિત્તોડ ઉપર ફરી ચડાઈ

હવે હુમાયુ બાદશાહ સાથે બહાદુરશાહના અવિચારીપણાથી સંબંધ બગડ્યો હતો એ ઉપર જોયુ પરતુ હુમાયુના વધતા જતા જોરને લીધે બહાદુરશાહને એટલુ સ્પષ્ટ થયુ હતુ કે ચિત્તોડનો કિલ્લો ગૂજરાતને સ્વાધીન હોય તો દિલ્હીના બાદશાહ સાથે લડવામા વધારે સરળતા પડે એ કારણથી બહાદુરશાહે ચિત્તોડ ઉપર ફરીથી આક્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એ કાર્યમા રૂમીખાનને અગ્રેસર કરી એ વિજય થયા પછી ચિત્તોડનો મુલક એને જાગીરમા આપવાની લાલચ આપી[૧૨૯] હુમાયુને પોતાની સામે લશ્કર લઈ આવતો અટકાવવા માટે પોતાના અમીરોની સલાહથી કહેવડાવ્યુ કે જ્યારે એક મુસલમાન કાફરો સાથે ધર્મયુદ્ધમા રોકાયો હોય ત્યારે બીજા મુસલમાન બાદશાહે ચડાઇ કરવી એ ધર્મવિરુદ્ધ છે અને એમ કરશો તો

---

૧૨૮ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૨૭૧ કહેછે કે માંડુથી બહાદુરશાહ દક્ષિણમા ગયો ત્યારે એક પવનવેગી ઘોડા ઉપર એ સવાર થઇને ગયો એનુ નામ "કૂચક" હતુ

૧૨૯ સિકન્દરી ગુ. ભા પૃ ૨૮૦ ૨૮૩ બહાદુરશાહે બયાના સુધીનો મુલક જીતી લેવા તાતારખાનની સરદારી નીચે મોટુ લશ્કર મોકલેલુ તેની સખત હાર થઇ સિકન્દરી લખે છે કે તાતારખાન દિલ્હીના બાદશાહી કુટુબનો હતો અને એનો ઇરાદો દિલ્હીને લગતો મુલક બહાદુરશાહના લશ્કરથી જીતી લઈ, હુમાયુ અને બહાદુર બન્નેની લડાઈમા એક હારશે ને બીજો નબળો પડશે એટલે સહેલાઈથી પોતે દિલ્હી લઇ શકશે એવો ઇરાદો હતો અને દાનત ચોખ્ખી નહોતી તાતારખાનની હારથી બહાદુરશાહ ગભરાયો (એજ પૃ ૨૮૧ ૨૮૩) તાતારખાન મીરઝા હિંદાલ સાથે લડતમા માર્યો ગયો

ખુદા આગળ તમે શો જવાબ દેશો? હુમાયુ આ સાંભળી ગ્વાલિયર મુકામે અટકી ગયો અને મેવાડના યુદ્ધનું પરિણામ આવે તેની રાહ જોવા લાગ્યો.[130] મેવાડની મહારાણીએ ગુજરાતના સુલતાન સાથે પહેલાં જે શરતોએ એવી સંધિ કરી હતી તે જેમને પણ રાણા વિક્રમાદિત્યના વર્તનમાં સુધારો થયો નહોતો, એટલે આ બીજી ચડાઈ વખતે બીજા કેટલાક સરદારો પણ બહાદુરશાહને જઈ મળ્યા અને મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવાની સલાહ આપવા લાગ્યા.[131] સ્વદેશનો પ્રેમ એ સમયે કોઈનામાં હોય એવું જણાતું નથી.

ચિત્તોડ-મેવાડનો વિજય

આ વખતના આક્રમણમાં મહારાણી કર્મવતીએ સરદારોને એક હૃદય-દ્રાવક પત્ર લખીને જણાવ્યું કે "હવે રજપૂતોના હાથમાંથી ચિત્તોડ ચાલ્યું જાય એવો સમય આવ્યો છે. હું તમને કિલ્લો સોંપી દઉં છું. તમે ચાહો તો રાખો કે ચાહો તો શત્રુને આપી દો. તમારો રાજા અયોગ્ય છે એમ માનો, તોપણ આ રાજ્ય વંશપરંપરાથી તમારું છે અને તે શત્રુના હાથમાં જશે તો તમારી અપકીર્તિ થશે."[132] આ વિનતીથી છેવટે રજપૂત સરદારોનો દેશપ્રેમ જાગ્યો. સરદારોએ રાણાને અને એના બાળક ઉદયસિંહને બુંદી મોકલી દેવા નક્કી કર્યું અને બાઘસિંહ રાવતને રાણાનો પ્રતિનિધિ બનાવી અગ્રેસર નીમ્યો.[133] રજપૂતો બહાદુરીથી લડ્યા, પણ રૂમીખાન અને બીજા પોર્ટુગીઝ અમલદારોના તોપખાના આગળ કિલ્લો ટકી શક્યો નહિ. સુરંગથી ૪૫ હાથ દીવાલ તૂટી ગઈ. ઘણા મોટા રજપૂત સરદારો અને હજારો સૈનિકો આ યુદ્ધમાં કામ આવી ગયા. અંતઃપુરની ઘણી સ્ત્રીઓએ હાડી રાણી કર્મવતીની સરદારી નીચે જૌહર કર્યો.[134] ચિત્તોડ સંપૂર્ણ રીતે બહાદુરશાહના હાથમાં આવ્યું. આ વિજય મળ્યા પછી બહાદુરશાહે પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ અને બીજા અમીરોની

---

૧૩૦ તબકાતે અકબરી, પૃ. ૩૭૧-૭૨. સિકંદરી, પૃ. ૨૮૦-૮૧. તબકાત ગ્વાલિયરને બદલે સારંગપુર લખે છે (પૃ. ૩૭૨).

૧૩૧ ગૌ. હી. ઓઝા: ઉ. રાજ્ય. ઇતિ. પૃ. ૩૯૭. બાબર અને રાણા સાંગાના યુદ્ધવર્ણનમાંથી ઓઝાજી પણ એ જ મત લખે છે.

૧૩૨ એજ પૃ. ૩૯૮.

૧૩૩ એજ પૃ. ૩૯૮. એમાં બીજા રાણા સરદારોના નામો આપ્યાં છે. બાઘસિંહને વાઘજી પણ કહે છે.

૧૩૪ એજ પૃ. ૩૯૮-૯૯. એમાં તોપોથી કયા કયા દરવાજા તૂટ્યા વગેરે અને મરાયેલા સરદારોના નામ વગેરેનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. ઓઝાજી લખે છે કે આ હારને 'ચિત્તોડ કા દૂસરા શાકા' કહે છે.

અદેખાઈ અને ચડામણીને લીધે રૂમીખાનને ચિત્તોડનો મુલક આપ્યો નહિ આથી ગુસ્સે થઈને રૂમીખાને હુમાયુ સાથે છૂપા સંદેશા ચલાવવા માંડ્યા અને બહાદુરશાહ ઉપર તુરત વેળાસર હુમલો કરવાથી વિજય પ્રાપ્ત થશે એમ કહેવડાવ્યુ.[૧૩૫] હુમાયુએ પણ હવે ગ્વાલિયરથી કૂચ કરી આ સમાચાર મળતા બહાદુરશાહ ચિત્તોડમા થોડું લશ્કર રાખીને હુમાયુની સામે થવા ઊપડ્યો, અને મદસોર આગળ પડાવ નાખ્યો[૧૩૬]

---

૧૩૫ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૮૩ તબકાત પૃ ૩૭૨મા બહાદુરના લશ્કરમાથી સૈયદ અલીખાન અને ખુરાસાનખાન નામના લશ્કરના મોખરાના મુખ્ય સરદારો હુમાયુને જઈને મળ્યા અને તેથી ગુજરાતી લશ્કરનો જુસ્સો ઓછો થઈ ગયો એમ લખે છે પરતુ સદર ખાને કહ્યુ કે ચિત્તોડના વિજયથી જુસ્સો છે એટલે લડાઇ કરવી અને મોગલ લશ્કરથી હજી કોઈ ડરતુ નથી અરબી ઇતિહાસમા પૃ ૨૩૧ ૩૨મા બહાદુરના રૂમીખાન સાથેના વચનભગનો ઉલ્લેખ છે રૂમીખાનના દગાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ માત્ર સિકંદરી અને અરબી ઇતિહાસમા છે તબકાતમા સ્પષ્ટ નથી, પણ વર્ણન ઉપરથી એમ સમજાય છે

૧૩૬ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૭૨ સિકંદરી પૃ ૨૮૨મા બહાદુરની મગરૂરીની એક વિચિત્ર વાત લખી છે કહે છે કે ચિતોડના વિજય વખતે એક મજલીસમા બહાદુરે કહ્યુ કે આજે મારી સામે થવાની કોઈની તાકાત નથી, ત્યારે કાજી મહમૂદ બાવર મીરપુરી બોલ્યા કે જ્યારે સિંહ નથી હોતો ત્યારે શિયાળ જોર કરે છે બહાદુરે ચિડાઇને તેને કાઢી મૂક્યો કાજીએ કહ્યુ પરવરદીગારની દુનિયામા હુ કે હું કોઈ રહેનાના નથી

પ્રકરણ તેત્રીસમું

બહાદુરશાહ (ચાલુ)

ગુજરાત સલ્તનતની ચડતીનો અંત અને પડતીનો આરંભ

ગયા પ્રકરણમા બહાદુરશાહે કરેલા વિજયોની નોધ લીધી હજી સમુદ્રમા ફિરંગીઓ સામેના એક વિજયની નોધ આગળ લેવાની છે ભારતની ભૂમિ ઉપર ગૂજરાતના આ સુલતાનની ત્વરિત ગતિથી ટૂંકા સમયમા જે વિજયો મળ્યા અને નામ માત્રની તથા અલ્પજીવી પરિસીમા વધી, તેના શિખરનો સુવર્ણકલશ ચિત્તોડના વિજયથી મળ્યો વટવાના સંત શાહશેખજીની ભવિષ્યવાણીનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરી ગયા છીએ એ પ્રમાણે એ વિજયથી જ બહાદુરશાહના પરાજયોની પરંપરાનો પ્રારંભ થયો હુમાયુ સાથેની હારનુ વર્ણન આગળ કરીશુ, પરંતુ એ જ વખતે રાણા વિક્રમાદિત્યે મેવાડ પાછુ જીતી લીધુ બહાદુરશાહે પોતાની અલ્પ સત્તાના ચિહ્ન તરીકે ચિત્તોડમા સિક્કો પડાવ્યો હોય એમ જણાય છે[1]

બહાદુરશાહ બહારથી જેટલો બહાદુર જણાતો હતો તેટલુ જ અંદરથી એનુ કાળજુ ઢીલુ હતુ હુમાયુ સાથે બગડતા જતા સંબંધ સામે બયાના પાસે તાતારખાનની સરદારી નીચે ગયેલા બહાદુરશાહના લશ્કરની હારના સમાચારથી જ સુલતાનની હિંમત ચલિત થવા લાગી હતી[2] બીજી તરફ હુમાયુનુ લશ્કર એની સાથે લડવા માટે માળવાથી ડંકા વગાડી રહ્યુ હતુ, અને અગાઉ સમુદ્રમા હારેલા ફિરંગીઓના કૃતનિશ્ચય ગવર્નર જુનો ડી કુના સાથે પણ એના સંબંધો બગડવા લાગ્યા હતા. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમા ધૈર્ય અને સારી સલાહ લઈ કાર્ય કરવાને બદલે બહાદુરશાહે ઉતાવળ, અવિચારી પણ, અને ગર્વ બતાવવા માડ્યા હતા પડતીના પ્રથમ ચિહ્ન તરીકે બહાદુરશાહે બાદશાહ હુમાયુ સાથે કડવાશ અને ગર્વથી ભરેલો પત્ર વ્યવહાર શરૂ કર્યો દિલ્હીના લોદી કુટુંબનો શાહજાદો હુમાયુનો વિરોધી હતો અને હુમાયુના બોવી બાબરની પુત્રી માસુમાબેગમના પતિ, શાહજાદા મુહમ્મદ ઝમાન

---

1 ગૌ હી ઓઝા ઉદય રાજ્ય ઇતિહાસ   રાણા વિક્રમાદિત્યના સિક્કામા એક બાજુ વિક્રમાદિત્ય નામ છે અને બીજી તરફ ફારસીમા 'સુલ એટલા અક્ષરો છે એટલે એવો સિક્કો પડચો હશે એમ શ્રી ઓઝા માને છે

2 સિંદરી ગુ ભા પૃ ૨૮૩ તબકાતે અકબરી પૃ ૭૧

મિરઝાને બહાદુરશાહે ગૂર્જનમા આશ્રય આપ્યો હતો, એ આ કડવા પત્ર વ્યવહારમા મુખ્ય વસ્તુ હતી પત્રો એ જમાનાના રાજ્યકર્તાઓની અને મુસલમાનોની પત્રલેખનપદ્ધતિ વ્યક્ત કરવા માટે ન્સમય સાહિત્ય પૂરુ પાડે છે અને એની ભાષા અલકારોથી અને કવિતાઓથી ભરપૂર છે અહીં મુખ્ય પત્રોનો સારમાત્ર જોઈએ.[૩]

હુમાયુએ બહાદુરને લખેલો પત્ર

બાદશાહ હુમાયુએ બહાદુરશાહ ઉપર લખેલા પત્રમા દોસ્તીના હક્ક ઉપર ભાર મૂક્યો છે. એ લખે છે કે જે નીચ મનુષ્યો પોતા પરના ઉપકારને ભૂલી જઇ નિમકહરામ થયેલા છે અને અમારે ત્યાથી નાસીને આપના પાસે આશ્રય લીધો છે, તેમને અમારા દુનિયાને આશ્રય આપતા દરબારમા પાછા મોકલી આપો, અગર તો તેમને આપના મુલકમાથી હાંકી કાઢો, અને હવે પછી અમારા નોકરો તથા આશ્રિતોને આવી રીતે આપ આશ્રય આપશો નહિ, જેથી બીજાઓને તે દાખલારૂપ થઇ પડે. અમે આશા રાખતા હતા કે અમારા અમીરો જે આપને ત્યા આવેલા, તે આપના તરફથી બરોબર જવાબ લાવશે, અને અસતોષની ધૂળ દોસ્તીના પાણીથી ધોવાઇ જશે, અને મૈત્રીના બાગમા દોસ્તીનુ ઝાડ ફળવાળુ થશે પરતુ આપનો પત્ર જોઇ અમને સતોષ થયો નહિ. એ લોકો આપની મહેરબાનીની અનુભવે એમા અમને વાંધો નથી, પણ એનુ પરિણામ શુ આવશે તે આપ સમજી શકશો આપ ભૂલી ન જશો કે આપણી વચ્ચે દોસ્તી જાળવી રાખવાનો આ એક જ માત્ર રસ્તો છે કે આપે અમારી માગણી કબૂલ રાખી ખરાબ રસ્તે દોરવાયેલા માણસોને અમારા દરબારમા પાછા મોકલી આપવા અગર આપના મુલકમા રહેવા ન દેવા જો આપના વિચાર વાણી સાથે અને કૃત્યો વચન સાથે બધબેસતા હશે તો મધ્યાહ્નના સૂર્યની પેઠે આપની પ્રમાણિકતા જાહેર થશે, નહિ તો આપના કોલનામા ઉપર કઈ રીતે ભરોસો રાખી શકાય? આપને ખબર હશે કે દુનિયા જીતનાર હઝરત તૈમૂરે, રૂમ(તુર્કી)નો બાદશાહ જ્યારે ફિરગીઓ સાથે લડવામા રોકાયો

૩ સિ દરી, ગુ ભા પૃ ૨૭૩-૭૮ એ પ્રથમા બે પત્રોનો સાર આપેલો છે તબકાતે અકબરીમા પત્રોનો ઉલ્લેખ છે, પણ વિગત આપી નથી માત્ર સખતરીભરેલા પત્રો બહાદુરે લખ્યા હતા એટલુ જ કહે છે કુલ ચાર પત્રો હોય એમ લાગે છે અને મીર અબુતુરાબ વલીની તારીખે ગુજરાતમા એ છે ચફરવાલાના અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૩૨મા બહાદુર બીજા પત્રમા ચડાઈના સામાન્ય કારણો લખે છે અને પોતે તેવા કોઇ કારણથી ચડાઈ કરી નથી, પણ ધર્મની ખાતર ચડાઇ કરે છે (ચિતોડ સથાના વગેરેની) એમ કહે છે એ સૂચક છે બીજી તવારીખોમા આવો ઉલ્લેખ નથી

હતો ત્યારે તેના ઉપર હુમલો કર્યો નહોતો પણ જ્યારે તૈમૂરના લશ્કરમાથી નાસી ગયેલા અમીરોને રૂમના બાદશાહે આશ્રય આપ્યો ત્યારે તૈમૂરે એ બાદશાહને નાદેબાઓ ઉપર મહેરબાની ન બતાવવા લખ્યુ હતુ, પરંતુ બાદશાહ ઈલદરીમ બાયઝીદે એ ન માન્યુ ત્યારે એના તકદીરમાં જે લખ્યુ હતું તે બન્યુ; આથી વધારે આપને શુ લખીએ?

સુલતાન બહાદુરશાહે હુમાયુને જે ઉત્તર આપ્યો તેનો સાર આ પ્રમાણે છે

બહાદુરે હુમાયુને લખેલો પત્ર

બાદશાહના નામના શુક્ર ગાયા પછી, હઝરત મુહમ્મદ પયગંબરની સ્તુતિ ગાયા પછી, આપના દરબારના સુનંદા ઉમરાવ નુરમુહમ્મદ ખલીલને ગલીચા-ચુંબનનું માન મળ્યુ છે.[૪] મગરૂરી ભરેલો પત્ર પણ મળ્યો છે, અને તેનો મગરૂર સાર પણ અમને તથા અમારા દરબારીઓને રોશન થયો છે. આપ લખો છો કે આપે મોકલેલા કાસમઅલી અને ગ્યાસુદ્દીને અમારા દરબારમા આશ્રય લીધેલા લોકને હાજર મૂકવા એમ કહ્યુ તો જ સાચા દોસ્તી કહેવાય એ વાત ગલત છે એ લોકો માત્ર દોસ્તીના કરારનામા માટે જ બોલ્યા હતા જો એ વાત કરી હોત તો આપને ગ્વાલિયર સુધી આવવુ પડત નહિ આપના વિચાર કાચા તેમજ ખરાબ છે નાનામોટા બધા જાણે છે કે રાજવી ખાનદાનના નબીરા જલાલુદ્દૌલત–ઉદ્દુનિયા–ઉદ્દીન, સુલતાન મુહમ્મદઝમાન મીરઝા અને આપની વચ્ચે જે કોલકરારો થયા હતા, તે આપનો સિતારો બુલંદ થયા પછી આપે તોડયા છે, અને સત્યને બદલે વેરના રસ્તે આપ સિધાવ્યા છો મીરઝાએ આ અમારા ખાનદાની તખ્તની કીર્તિ સાભળેલી, અને મુલક જીતી લઈ મહમૂદ ખીલજી(માળવી)ને મરહૂમ સુલતાન મુઝફ્ફરે કેવી રીતે પાછો બક્ષિસ કરેલો અને એનુ રક્ષણ કરેલુ એ બધુ સાભળેલુ તેથી જવાન મીરઝાએ અમારા દરબારનો આશ્રય લીધો ત્યારે વચન તોડનારા તરફથી તેને જે જે હાડમારી ખમવી પડેલી તે ફરિયાદ અમે ધ્યાનમા લીધી હઝરત મુહમ્મદ પયગંબરના કોલ પ્રમાણે મુશ્કેલીમા આવી પડેલા દુખ્યારીને મદદ આપવી જોઈએ તેથી અમે અમારા આશ્રયનો છાયો એમના ઉપર નાખ્યો ફિરંગીઓએ દીવમા બાંધેલો કિલ્લો તોડી પાડવા અમે તે તરફ ગયા હતા ત્યારે કુરાને શરીફના પવિત્ર કોલને

૪ બાદશાહી પત્રોમા કોઈને દરબારમા નિમંત્રણ મળે તો આવી રીતે લખવાની રીત હતી, ગલીચાચુંબન, કદમબોસી, ઉંબરાચુંબન વગેરેનુ માન મળ્યુ એમ કહેવામા આવતુ હિંદુ રાજાઓમા લખવાની રીત જુદી પણ ભાવના તો એવી જ હતી રાજાઓ માટે આજે એ ભાવના કેવી લાગે?

આપના મગજમાંથી ધોઇ નાખીને આપ વિચાર કર્યા વિના ગ્વાલિયર તરફ કૂચ કરીને આ પા. વચન તોડવાનો એક નમૂનો એ છે કે આપે વાનો ચલાવ્યાથી લોકોમાં અફવાઓ ફેલાઇ અને તેથી ઘણુંખરું શહેરોમાં અમાગ નાગના ખુલતા પડતા હતા તે બંધ થયા[5] આપે આપની પોતાની બહાદુરી માટે લખ્યું હોત તો જુદી વાત હતી, પરંતુ આપે સાત પેઢી ઉપર થયેલા તૈમૂર વિશે લખ્યું તે આપની રીતભાતનો અનુભવ જ છે આપનાથી એવું કાંઇ બહાદુરીનું કાર્ય થયું નથી કે જે માટે આપ પોતાની કે લખી શકો અમે ટૂંક સમયમાં જે બહાદુરીનાં કામો કર્યાં છે તેનો આપે ખ્યાલ કર્યો નથી એ દિલગીરીની વાત છે એવાં બહાદુરીનાં કૃત્યો આજ સુધી કોઇની તવારીખમાં નોંધાયેલાં નથી એન

"જો તારી તલવારમાં લડવાનું પાણી નથી તો તારી જીભ તલવારની છાટ મારી તરફ આપ નહિ"

"અરે ઓમરા' જો તારી તલવાર પાણી વગરની છે તો પછી તારા બાપની પાણીદાર તલવારની છાટ માર નહિ"

"અને જો તું દેખાવમાં ઠીંગણો છે તો નાના છોકરાઓની આ ખમા મોટો દેખાવા પાઘડી પહેર નહિ"

પરવરદીગારની મહેરબાનીથી બધા રોગ જાણો કે જ્યાંસુધી આ મહેનત અમારાથી શણગારાયેલી છે ત્યાંસુધી કોઇ પણ સત્તાને અમારી સાથે લડાઇના તાપમાં તથા તકરારમાં માથું ઉઠાવવાની તાકાત નથી આપ એક હદમાં અફઘાન સાથે લડાઇમાં મશગૂલ છો તો આપના માથા ઉપર આવા દરદની કીમત શું કામ ઉઠાવો છો? કુરાનના કોલ પ્રમાણે 'શયતાન આપને ખરાબ રસ્તે દોરે નહિ' આપે મગરૂરીને જગા આપવી જોઇએ નહિ પરમેશ્વરની મરજી બન્નેની બાબતમાં શું છે તે તેનું છેવટ બતાવશે[6]

---

૫ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૨૭૭-૮૮ બેલીકૃત અ ભા મા વિગતમાં જરા ફેર છે બહાદુરના આ અફવાઓ ફેલાવવાની બાબતના લખાણમાં એ જમાનાની સમાજની પરિસ્થિતિ યુદ્ધ કે રાજ્યક્રાંતિની વાતો કે અફવાથી સમાજમાં અને બજારોમાં બદલાતુ લોકમાનસ વગેરે સમજાય તેવુ છે ગુજરાત જેવા વેપારપ્રધાન દેશને માટે આ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે તે આ ળ જોઈશું

૬ આ પત્રોમાં લખાણનું વલણ અને કેટલાક શબ્દો ખાસ એમાં લખ્યા છે એવા રાખ્યા છે બહાદુરશાહના પત્રો ગર્વથી ભરેલા છે તે સ્પષ્ટ છે સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે બહાદુર ભણેલો નહોતો મુલ્લા મહમૂદ મુનશી નામના હુમાયુની નોકરીમાંથી નીકળી ગયેલા માણસ પાસે આ પત્રો એણે લખાવેલા અને દારૂના નશામાં સાંભળી સીલ કરી મોકલવા હુકમ કરેલો એના ડાહ્યા વજીરોએ જ્યારે આ પત્રો વગોવી કાઢ્યા અને

રૂમીખાનના દગાથી વગર લડાઈએ હુમાયુએ મેળવેલો વિજય

આવો ખોટો સંબંધ દિ॰ ॥ આ બે મોટા બાદશાહો વચ્ચે થઈ ગયો હતો અને ગ્વાલિયરથી હુમાયુનું લશ્કર કૂચ કરવાની શરૂઆત કરતું હતું ત્યારે બહાદુરશાહે ચિતોડના વિજયમાં બાર હોશિયારી બતાવનાર પોતાના તોપખાનાના ઉપરી અને આફતાબખાની ઉમરાવ રૂમીખાનની સલાહ લીધી રૂમીખાને કહ્યું કે રૂમ(તુર્કી)ના સુલતાનની પેઠે આપણે તોપોની ગાડીઓનો કિલ્લો બનાવી દઈશું અને વચ્ચે આપણે લશ્કર સાથે રહીશું[૭] દુશ્મનનું લશ્કર સામે આવશે તો તોપોનો મારો ચલાવીશું જેથી લોખંડી પહાડ હશે તોપણ રાખ થઈ જશે બહાદુરશાહને પોતાના અનુભવી અમીરોનો વિરોધ છતાં આ સલાહ ગળે ઊતરી ગઈ અને તોપોના કિલ્લામાં આખી એના લશ્કરના માણસોની હિંમતમાં કમી પડવા લાગી રૂમીખાને બીજી તરફથી હુમાયુને પણ લખી જણાવ્યું કે સુલતાન બહાદુર તો તોપોના કિલ્લામાં પુરાયો છે એટલે તમારે લશ્કરને એવો હુકમ કરવો બહારથી આવતી બધી સામગ્રી, અનાજ વગેરે બધું બંધ થાય તેવી રીતે ચારે તરફથી રસ્તા બંધ કરી ઘેરો ઘાલવો, અને અવરજવર તદ્દન બંધ થઈ જાય એવી વ્યવસ્થા કરવી આમ થોડા દિવસ જ ઘેરો ચાલવાથી બહાદુરશાહની છાવણીમાં અન્નજળપાણીની સખત તંગી પડી ઘાસચારો પણ મળવો બંધ થયો લશ્કરીઓ ઘોડા ઊંટ, બળદ વગેરે પશુઓ ઉપર જીવવા લાગ્યા ઘી દૂધ જેવી વસ્તુઓનાં તો દર્શન જ ક્યાંથી થાય! માણસોને જ ખાવા નહોતું મળતું તો પશુઓને તો મરવાનો જ વખત આવ્યો હતો આ અરસામાં વણજારાનો એક શેઠ આવ્યો એણે સમાચાર મોકલ્યા કે અનાજની એક લાખ પોઠો લઈ આવેલો છું, પરંતુ ઘાસચારાને માટે ભમતી મોગલ ટુકડીઓની બીકને લીધે છાવણી સુધી આવી શકાય એવું નથી એણે બહાદુરશાહને

બહાદુરને પોતાની ભૂલ સમજાતા અમુજી ટાંક નામના ઝડપી કાસદને પત્ર પાછો લાવવા દોડાવ્યો, પણ એનો પત્તો ન લાગ્યો અને પત્ર હુમાયુને પહોંચી ગયો સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૭૯ ૮૦

૭ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૮૩ ૮૪ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૭૨ ૭૩ અકબરનામા ૧, પૃ ૩૦૨ તોપોનો બાગ કહે છે જ્યાં તીર તલવાર ચાલે નહિ તારીખ ગુજરાત (અબુ તુરાબના) આવારે લશ્કરની આસપાસ આરાબ અથવા ગરીબ એમ ડેનિસન રોસ લખે છે ગાડા (તોપના)થી કરેલો કિલ્લો એમ એ અર્થ છે તબકાતના ભાષાંતરકાર શ્રી દે આરાબનો અર્થ ડેનિસન બ્રુ રસ્તો કહે છે તેની ભૂલ કાઢતા એના અર્થ ગાડા થાય છે એની નોંધમાં ટીકા કરે છે પરંતુ સર ડેનિસનના અર્થમાં ભૂલ નથી અકબરનામામાં આરાબનો અર્થ ગાડા કર્યો છે

કહેવડાવ્યું કે જો રક્ષણ માટે લશ્કરની ટુકડીઓ આપશો તો આ અનાજ ઉપરાંત ફરીથી પણ બીજું વધારે મંગાવી આપીશું આ સમાચાર સાંભળીને બહાદુર પાંચ હજારની ટુકડી નોતીઝાન મોકલી, પરંતુ રૂમીખાને આ વાત ફોડી દઈને હુમાયુને ખબર પહોંચાડી મોગલ અને ગુજરાતની ટુકડીઓને લડાઈ થઈ તેમાં બધી સામગ્રી ઊલટી મોગલોના હાથમાં આવી.[૮]

ગુજરાતની છાવણી લૂંટાઈ

આ બનાવની જાણ થતાં ગુજરાતી લશ્કરમાં નિરાશા ફેલાઈ અને સુલતાન રૂમીખાનને પૂછ્યા વિના પાણી પણ પીતો નહોતો, પણ હવે એનો દ્રોહ જાહેર થયો રૂમીખાનને આ વાતની ખબર પડતાં એ નાસી ગયો અને હુમાયુની સાથે જોડાયો હવે ગુજરાતી લશ્કરમાં હિંમત ઓસરી ગઈ અને કયામતનો દિવસ આવ્યો હોય એમ લશ્કરીઓ નાહિંમત થઈ ધ્રૂજવા લાગ્યા સુલતાન બહાદુર પોતાના લશ્કરને ખબર પણ આપ્યા વિના થોડા રસાલા સાથે માંડુ તરફ નાસી ગયો.[૯] લશ્કરને જ્યારે ખબર પડી કે સુલતાન ચાલ્યો ગયો છે અને બહાર નીકળવાનો રસ્તો રહ્યો નથી ત્યારે બધા નાસીપાસ થઈ ગયા હુમાયુના લશ્કરે આવીને છાવણી લૂંટી લીધી ગુજરાતી

૮ સિકંદરીમાં આ વર્ણન વિગતથી અને હૃદયને હલાવે એવી રીતે કર્યું છે (ગુ ભા પૃ ૨૮૪-૮૫) એમ કહે છે કે તંગી એટલી બધી થઈ ગઈ હતી કે ચાર ગોડાનું માંસ બે માણસને પૂરું પડતું નહિ ઘાસ વગર ઘોડા એક બીજાની પૂંછડી ને વાળ ખાવા લાગ્યા વળી બહાદુરના લશ્કરને અપશુકન કરવા માટે મોગલો એક હાથી એક પેટી સાથે છૂટો મૂકી ગયા અને પેટીમાં મીઠું કોલસા અને ગળીમાં બોળેલો ટુકડો મૂકેલો હતો તેથી વહેમ પડ્યો ને લશ્કર નાહિંમત થયું કહે છે કે સુલતાને જે કિંમતી જવાહીરો પાસે હતાં તે બાળી મૂકવા હુકમ કર્યો લડાઈના મોટા હાથીઓ જે પોતાને બહુ પ્રિય હતા તે સામાના હાથમાં ન જાય તેથી તેઓની સૂંઢ કાપી નખાવી આ બધો દેખાવ જોઈ હાજર રહેલા લોકોની આંખમાં આંસુ આવ્યાં દારૂખાનું ભરવાના બે લયલા અને મજનુ નામના મોટા દેગડા હતા તે ફોડાવી દીધા હિ સ ૯૪૧ના રમજાનની તા ૨૦મીએ આ બનાવ બન્યો (૨૫ માર્ચ ૧૫૩૫)

૯ સિકંદરી પૃ ૨૮૯, તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૭૪ તબકાત લખે છે કે બહાદુર પાંચ મોટા અમીરો સાથે નાઠો એમાં એક માળવાનો સૂબો મલ્લુકાદરખાન અને બીજો બુરહાનપુરનો સૂબો હતો બાકીના દરેક દિશામાં જેમ ફાવ્યું તેમ નાઠા બદાઉની મુન્તખબુત્તવારીખ ૧ પૃ ૪૫૩-૫૪માં ટૂંકામાં આ વર્ણન કહીને એક કવિતમાં બહાદુર શાહની હાર માટે ગુરેઈ બહાદુર અગર ઝીરેઈ બહાદુર એટલે બહાદુરની શરમ અગર બહાદુરતાથી થયો એવા શબ્દો ઉપરથી હારનું વર્ષ કાઢે છે અને એમાં હુમાયુના મહેલમાં જમશેદ જેવા હજાર ગુલામો હતા એમ ખુશામત જેવું લખાણ પણ છે અકબરનામા ૧ પૃ ૩૦૪, અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૪૧

લશ્કરના કેટલાક માર્યા ગયા, કેટલાક પકડાયા અને કેટલાક નાસી ગયા. પકડાયેલાઓમા મુઝફ્ફરશાહનો ગુરુ અને વઝીર વૃદ્ધ ખુદાવદખાન હતો હુમાયુએ એને યોગ્ય માન આપ્યુ અને દરબારી બનાવ્યો છાવણીમા ગ્હેના ગુજરાતના સુલતાનના જાડી મખમલના જરીકામથી ભરેલા તબુઓ જ્યારે બાદશાહ હુમાયુએ જોયા ત્યારે એણે કહ્યુ કે આ બધો સામાન દરિયાનુ આધિપત્ય ભોગવતા સુલતાનનો છે [૧૦]

પોપટ અને રૂમીખાનની વાત

મિરાતે સિકદરીના લેખક કહે છે કે પોતાનો પિતા મઝુ હુમાયુ બાદશાહના પુસ્તકાલયનો રક્ષક હતો [૧૧] બાદશાહ ઘણી વાર વાચનામા મશગૂલ રહેતો, તેથી એને હાજર રહેવુ પડતુ અને ફુરસદ મળતી નહિ એટલે પિતા પાસેથી સાભળેલી એક રસમય વાત એ લખે છે કહે છે કે આ વિજયને દિવસે હુમાયુ ખુશાલીમા તખ્ત ઉપર બેઠો હતો અને દરબાર લોકો માટે ખુલ્લો હતો એ વખતે બહાદુરની છાવણીમાથી લૂટમા મળેલા એક પોપટનુ પાજરુ બાદશાહની સામે લાવીને મૂકયુ. એ પોપટ ગમે તે કોઈ ભાષામા ગમે તે કોઈ બોલે તેની તુરત નકલ કરવામા અજોડ હતો એટલામા રૂમીખાન ત્યા આવ્યો અને બાદશાહે એને આવવાની રજા આપી રૂમીખાનનુ નામ સાભળી પોપટ બોલ્યો "શરમ છે રૂમીખાન હરામખોર, શરમ છે રૂમીખાન હરામખોર'' પોપટ આ પ્રમાણે દસ વાર બોલ્યો અને રૂમીખાન એ સાભળી ભોઠો પડી ગયો હુમાયુએ દુભાષિયા પાસે આ શબ્દોનો જ્યારે અર્થ જાણ્યો ત્યારે રૂમીખાનને ઉદ્દેશીને કહ્યુ કે "જો કોઈ માણસ આવા શબ્દો બોલ્યો

---

૧૦ સિક્દરી ગુ ભા પૃ ૨૮૬ આગળ સિક્દરી લખે છે કે સિ કદર લોદી કહેતો કે દિલ્હીના બાદશાહની આવક ઘઉ અને જુવાર ઉપર છે જ્યારે ગુજરાતના સુલતાનની આવક એના ૮૪ બદરોના મોતી પરવાળા વગેરેના વેપાર ઉપર આધાર રાખે છે અહીં એક વાત નોધવા જેવી છે કે ગુજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસલેખકોમાના ઘણાખરા સમકાલીન અને મોગલ સત્તા નીચે હતા એમનુ વલણ મોગલ બાદશાહો તરફ કુદરતી રીતે છે સલ્તનતના ઇતિહાસોનો પત્તો લાગતો નથી બહાદુરશાહીનો પણ પત્તો નથી

૧૧ સિક્દરી ગુ ભા પૃ ૨૮૬, અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૩૪મા એને મઝુ અકબર (elder) કહ્યો છે મઝુ લખે છે કે હુમાયુ ગમે ત્યારે ગમે તે પુસ્તક માગતો એટલે મારે હાજર રહેવુ પડતુ લડાઈની છાવણીમા પુસ્તકાલય સાથે ફરતા આ બાદશાહનો સાહિત્યનો શોખ કેવો હશે! તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા ઓળખાણને લીધે મઝુની પાસે હતો અને છાવણીની લૂટ વખતે મઝુએ એને પોતાના મહેમાન તરીકે રાખ્યો હતો —આ ઉલ્લેખ બીજીના અગ્રેજી તરજુમામા છે, ગુ ભા મા નથી

હોત તો એની ટોપ કાપી નાખત, પણ આ અક્કલ વિનાના પક્ષીને શું કરવું!" લોકો કહેવા લાગ્યા કે બહાદુરશાહના દરબારીઓ રૂમીખાન માટે આ પ્રમાણે તિરસ્કાર વર્તાવતા હશે તે આ પોપટે સાંભળ્યું હશે અને અહીં રૂમીખાનનું નામ સાંભળી પોપટ આ પ્રમાણે બોલી ઊઠ્યો હશે બાકી એ વખતે તો હુમાયુના દરબારમાં રૂમીખાન માટે આવા શબ્દો બોલવાની કોઈની તાકાત નહોતી.[૧૨]

હુમાયુએ માંડુ લીધું અને બહાદુર ત્યાંથી નાઠો

હવે બહાદુર માંડુ તરફ નાઠો છે એ સમાચાર જાણીને હુમાયુએ ઉતાવળી કૂચ કરી માળવાના પાટનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું એ કિલ્લો બહાદુરશાહ તરફથી ગીતલદીનો પુત્ર ભૂપતરાય સંભાળતો હતો હતો. રૂમીખાને ભૂપતરાયને લખ્યું કે "સુલતાન બહાદુરે તારા કુટુંબ ઉપર કેર વર્તાવ્યો છે માટે એવા જુલ્મગાર માટે તારે જિંદગી જોખમમાં નાખવી યોગ્ય નથી. બાદશાહ હુમાયુ પાસે તારા બાપાની જાગીર તને પાછી આપવા કબૂલ કરાવ્યું છે માટે જ્યારે મોગલ લશ્કર આવે ત્યારે તારે કિલ્લાનો દરવાજો ખોલી નાખવો". ભૂપતરાયે આ સલાહ માની અને હુમાયુ સાથે મળી જઈને કિલ્લાનો દરવાજો ખોલ્યો.[૧૩] અંદર જે લડાઈ થઈ તેમાં કેટલાક માર્યા ગયા અને સુલતાન બીજી બાજુથી ગુજરાત તરફ નાસી ગયો. આલમખાન લોદી કે જેને બહાદુરે આશ્રય આપવાથી હુમાયુને ગુસ્સામાંનું એક કારણ મળ્યું હતું તે ત્રણસો માણસો સાથે હુમાયુને શરણે આવ્યો, પણ એ બધાને કતલ કરવામાં આવ્યા.[૧૪] હુમાયુએ એક ટુકડીને ગુજરાત તરફ નાસતા બહાદુરશાહને પકડવા પાછળ મોકલી એ ટુકડીનો ભેટો થતા બહાદુર એની સાથે લડ્યો અને મોગલો જરા પાછા હટતા પાછો ગુજરાત તરફ ઝડપથી નાઠો.[૧૫] માંડુનો કિલ્લો હુમાયુના

૧૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૮૬ ૮૭

૧૩ એ જ પૃ ૨૮૮ અકબરનામા ૧, પૃ ૩૦૪માં કહે છે કે મૌલાના પરઘાલી હુમાયુ તરફથી અને સદરખાન બહાદુર તરફથી સંધિ કરવા મળ્યા અને મેવાડ તથા ગુજરાત બહાદુર રાખે અને માળવા હુમાયુને મળે એવી વાત થઈ પણ બધુ ભાંગી પડ્યું

૧૪ એ જ પૃ ૨૮૮ અકબરનામા ૧, પૃ ૩૦૫માં બહાદુર દોરડાઓને દોરડાથી લટકાવીને બહાર કાઢી ને ખૂબ મુશ્કેલીથી નાઠો એમ લખે છે ભૂપતરાય પણ એની સાથે હતો એમ લખે છે તે સિકંદરી કરતા જુદુ છે

૧૫ એ જ, પૃ ૨૮૮ એમાં, બહાદુર એ લોકો સાથે સારી રીતે લડ્યો એમ લખે છે પણ નાસી તો જવુ પડ્યુ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૭૪ ૭૫માં કહે છે કે જ્યારે મોગલ હિંદુબેગ માંડુના કિલ્લામાં પેઠો ત્યારે બહાદુર ઊંઘતો હતો અવાજથી જાગ્યો ત્યારે પાંચ કે છ સવારો સાથે નાઠો તબકાતમાં મોગલ ટુકડી સુલતાનની પાછળ પડી એ ઉલ્લેખ નથી અકબરનામા ૧, પૃ ૩૦૫માં લખે છે કે ચાંપાનેર પહોંચતા ૧૫૦૦ સવાર બહાદુર સાથે થઈ ગયા હતા

હાથમા આવ્યો આ દિવસે મગળવાર હતો અને હુમાયુને એટલો ગુસ્સો ચડેલો હતો કે પોતે લાલ કપડા પહેર્યા અને માંડુમા કતલ ચલાવવા હુકમ કર્યો. બાદશાહ લાલ કપડા કાઢીને લીલા પહેરે ત્યારે જ કતલ બધ થાય એમ હતુ [૧૬]

ગુજરાતી સંગીતસમ્રાટ મજુ ઉર્ફે બૈજુ

આ કતલ ચાલી રહી હતી ત્યારે એક મોગલ સિપાઈના હાથમા બહાદુરશાહનો સુપ્રસિદ્ધ ગવૈયો મજુ આવી પડ્યો [૧૭] મજુએ સિપાઇને કહ્યુ કે "મને મારી નાખવાથી તને કાઈ ફાયદો થાય તેમ નથી જો મને બચાવીશ તો તને હુ મારા વજન જેટલુ સોનુ આપીશ હુ સુલતાન બહાદુરશાહનો મિત્ર છુ અને મારી પાસે કાઇ ખોટ નથી" સિપાઇએ મજુની પાઘડીથી જ એના હાથ બાધ્યા એ વખતે હુમાયુના લશ્કરમા કામ કરતો એક રજપૂત ત્યા થઈ જતો હતો તેણે મજુને ઓળખ્યો અને એનો હાથ પકડીને દરબારમા લઇ જવા લાગ્યો મોગલ સિપાઇએ એને મારી નાખવા બાદશાહી હુકમની વાત કરી, પણ રજપૂત પાસે વધારે માણસો હોવાથી એનુ ચાલ્યુ નહિ બાદશાહ ખૂબ ક્રોધમા બેઠો હતો અને કતલ સિવાય એના મુખમા બીજો શબ્દ નીકળતો નહોતો પેલા મોગલ સિપાઇએ બાદશાહને ફરિયાદ કરી કે "આ મારો કેદી છે અને બહાદુરનો દરબારી છે. આ હિંદુ એને મારી પાસેથી પડાવીને લાવ્યો છે". આ વખતે દરબારમા ખુશાલબેગ નામનો માણસ જે બહાદુર અને હુમાયુ વચ્ચે સદેશા લઈ જતો હતો તેણે મજુને ઓળખ્યો અને હુમાયુને કહ્યુ કે "અરે મારા બાદશાહ, આ મજુ તો ગવૈયાઓનો બાદશાહ છે હિંદમા આના જેવો ગવૈયો હયાતી ધરાવતો નથી" બાદશાહે એને કાઇ ગાવાનુ કહ્યુ એ વખતે ફારસી અને દેશી સગીતમા એનો કોઈ બરોબરિયો નહોતો એણે એવુ તો શાતિપ્રેરક સગીત ગાયુ કે બાદશાહનો મિજાજ બદલાઈ ગયો એણે લીલા કપડા પહેર્યા અને કતલ બધ કરવા હુકમ કર્યો. મજુને જે માગે તે આપવા કહ્યુ મજુએ પોતાના સગા વગેરેને કેદમાથી છોડાવવા વિનતિ કરી અને હુમાયુએ પોતાનો તીર નાખવાનો બાથો એના કમરપટાને બાધી એક ઘોડો આપી હુકમ કર્યા કે એ કહે તેને છોડી મૂકવા એ પ્રમાણે એણે ઘણાને છોડાવ્યા અને એના વિરુદ્ધ ફરિયાદ બાદશાહે સાભળવા ના પાડી. ધીમે ધીમે એ હુમાયુના દરબારનો પ્રિય સભ્ય થઈ પડ્યો

---

૧૬ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૮૮ ૮૯

૧૭ સિકદરીનો લેખક લખે છે કે આ વાત એ મે રા પિતા ની મોટેરી સાસરે થી અને બ દ્યાદના અનેક વિશ્વાસુ માણસોમા દ આ વખતે ત્યા હાજર હતો સિકદરી અ અ બેલી ટ્રા, પૃ ૩૦૭.

અને પોતાને મળતા ઇનામો પેના જીવ બચાવનાર સિપાઇને આપી દેતો સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે આ બધી વિગત મેં મારા પિતા પાસેથી સાંભળી છે છેવટે હુમાયુ પાસેથી બહાદુરશાહે ખોયેલુ ગૂજરાત પાછુ જીતી લીધુ તે પહેલા મંજુ હુમાયુના દરબારમાથી નાસી ગયો હતો હુમાયુને એથી બહુ લાગ્યુ હતુ અને તે બોલ્યો કે એ જો નાસી ન ગયો હોત તો એને ન્યાલ કરી નાખત અને એ બહાદુરને કદી યાદ પણ કરત નહિ પણ મંજુ તો પોતાના જૂના દોસ્તને ફરીથી મળ્યો એને આવેલો જોઈ બહાદુરશાહ બોલી ઊઠ્યો કે 'મંજુ પાછો આવ્યો તેથી મારી હિંમત જતી રહી છે અને મેં જે ખોયુ હતુ તે બધુ મને પાછુ મળ્યુ છે હવે મારે બીજી કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા નથી'[૧૮]

મંજુ અને બૈજુ એક જ વ્યક્તિ

આ મંજુ કોણ? ભારતીય સંગીતશાસ્ત્રના ઇતિહાસમા આ મહાસંગીતકાર માટે શુ નોંધાયેલુ છે તે એક રસમય સંશોધનનો વિષય છે હુમાયુ અને અકબરનો સમય કે જેમા ઘણી તવારીખો લખાયેલી છે અને આજ સુધી સારી સ્થિતિમા ઉપલબ્ધ છે, તેના સમયમા પણ દેશમા થઇ ગયેલા સંગીતકારોની વિશ્વાસપાત્ર હકીકત મળતી નથી અને પરસ્પર વિરોધી કથાઓ જોવામા આવે છે આપણા ઐતિહાસિક માનસની આ એક વિચિત્ર અને શોકજનક સ્થિતિ છે દેશી સંગીતકારોમા જે પરંપરા આજે તે સમયના મહાન સંગીતકારો માટે ચાલી આવેલી છે તે આવી સ્થિતિમા છે જ્યારે મુસલમાન તવારીખોમા અકબરના સમયની આખા હિંદ માટે લખાયેલી તવારીખોમા એક પ્રાંત તરીકે ગૂજરાતની ઝીણી સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વની વસ્તુ ની નોંધ ન મળે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ જ સમયે ખાસ ગૂજરાતના ઇતિહાસો લખાયા છે એમા મીરાતે સિકંદરી અને ઝફરુલવાલેહનો અરબી ઇતિહાસ એ બેમા આ મહાન સંગીતસમ્રાટના ઉલ્લેખો મળે છે દેશી પરંપરાએ જાળવી રાખેલી વાતોમા બૈજનાથ બૈજુનો હુમાયુ સાથે જે પ્રસંગ વર્ણવેલો છે તે ઉપર્યુક્ત મંજુ સાથે લગભગ બરોબર બંધ બેસે છે[૧૯] ત્યારે બૈજુનુ નામ

---

૧૮ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૯૦ એમા ૨૮૯થી ૨૯૧મા બધી વિગત આપેલી છે અને અસેજીમા ૩૮૮થી ૯૦મા આપેલી છે મંજુએ સગા કહીને બહાદુરના કેટલાક અમીરોને પણ છોડાવ્યા હતા અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૩૩ ૩૪મા આ વર્ણન છે

૧૯ જુઓ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામા ઉત્તર હિંદુસ્થાની સંગીતનો ઇતિહાસ-શ્રી વિષ્ણુકુમાર શિવરામ દેસાઈ કૃત, પ્ર ૫ મુ આમા આ બનાવ ચાંપાનેરમા થયાનુ લખે છે મોટે ભાગે પરંપરાગત વાતો ઉપરથી હકીકત લખેલી જણાય છે, કોઈ ગ્રંથનો આધાર નથી એમા હુમાયુના સમયમા નાયક બક્શુ નામે એક ગવૈયાનો ઉલ્લેખ છે એ પણ

તવારીખકારોએ મઝુ કેમ લખ્યુ? ફારસી અક્ષરો લખવાની પદ્ધતિમા એવી ભૂલ કદાચ થઈ જવા સભવ છે,[૨૦] પરતુ સિકદરીની એક પ્રતમા એનુ નામ બચ્છુ[૨૧] મળે છે અને ચ, છ, જ, લખવામા આવો ફેરફાર સામાન્ય હોવાથી બૈજુ નામ ખરુ છે અને મઝુ નામ લહિયાની ભૂલથી લખાયેલુ હોવુ જોઈએ એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે અરબી ઇતિહાસમા પણ મઝુ નામ છે અને સિકદરીની બીજી પ્રતમા પણ મઝુ છે સિકદરીના લેખકના બાપનુ નામ મઝુ હતુ અને ઉપરની હકીકત પોતે હુમાયુનો કિતાબખાનાનો મુકાદમ (લાયબ્રેરિયન) હોવાથી નજરે જોયેલી પોતાના પુત્રને કહી હતી, અને લેખકે ખરુ નામ બજ્જુ કે બૈજુ એ રીતે લખ્યુ હશે, પણ બીજી પ્રતમા લહિયાએ ભૂલ કરી હશે અરબી ઇતિહાસલેખક નકલમા ભૂલ કરી હશે આ રતન વખતે તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક સિકદરીના લેખકના પિતા મઝુનો મહેમાન હતો અને એણે આ ભૂલ કરી હોય એમાથી સિકદરી સાથે અરબી ઇતિહાસલેખક ઘણા ઉતારા કર્યા છે છતા, સિકદરીનો લેખક એ ભૂલ પોતે તો નથી કરતો એવુ સિદ્ધ થાય છે આ મઝુ અથવા બજ્જુ એ આજે લોકમા પ્રસિદ્ધિ પામેલો બૈજુ-બાવરો પરતુ એ બાવરો હતો તે માટે તો શકા છે

બહાદુરના દરબારમા હતો એમ લખે છે એ ગ્વાલિયર અને કાલજરના રાજાઓના દરબારમાથી બહાદુરના દરબારમા આવ્યો એમ લખે છે બક્ષુ નામ સૂચક લાગે છે આ માટે વધુ વિગત મળતી નથી

૨૦ આવી ભૂલના સભવ માટે હું ફારસી ભાષાના ચાર વિદ્વાનોને મળેલો હતો એમણે શકા બતાવી હતી અને તેમણે એવી ભૂલ થઈ શકે એમ કહેલુ

૨૧ સર ડનાઇવ બેલી કૃત સિકદરીનો અગ્રેજી તરજુમો પૃ ૩૮૯ ૯૦ એમા મઝુને બદલે બચ્છુ Bachhu પાઠ સ્વીકારેલો છે સર બેલીએ સિકદરીની મળી શકી તેટલી પ્રતો જોઈ છે અને આ પાઠ લીધો છે તે નોંધપાત્ર છે ભારતીય સગીતના વિદ્વાન આચાર્ય સ્વ ભાતખડેએ સગીતના સશોધનાત્મક ગ્રથો લખ્યા છે એમા આપણા કેટલાક મહાન સગીતકારોના નામોમા આ નામ બે વાર આવે છે અને વચ્ચે એક સૈકા જેટલો ગાળો પણ રહે છે એટલે નામો નક્કી કરવામા ઘણી ગૂંચવણ ઊભી થાય છે તવારીખકારોનો મઝુ આપણો બૈજુ અને સિકદરીની જ એક પ્રતનો આ બચ્છુ એ ગૂચવણ ખરેખરી છે બક્ષુ સર્વેનો ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે અને બહાદુરશાહના સમયનો જ છે પરતુ તે બૈજુથી જુદો હોય એમ લાગે છે જોકે બચ્છુ શબ્દ અને બક્ષુ શબ્દ ભૂલ કરાવે તેવા છે ખરા વળી આ મઝુ અથવા બૈજુ એ લોકોનો માનીતો બૈજુ બાવરો નહોતો-બાવરો બૈજુ કોઈ બીજો હોવો જોઈએ બાવરા ગરીબ હતો જ્યારે બૈજુ ધનવાન હતો આ વાત પણ ગૂચવણમા વધારો કરે છે બૈજુ અને બક્ષુ તો જુદા જ લાગે છે બક્ષુ ઉત્તર હિંદથી બહાદુરશાહના દરબારમા આવેલો

બૈજુ માટેની દેશી પરંપરાની ચર્ચા

એ બાવરો હતો તેમજ ગરીબ હતો એવી જે દેશી પરંપરા છે તે આ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોથી ખોટી ઠરે છે. સંગીતની મસ્તીમાં ઉદાસ એ બાવરા જેવો લાગતો હશે, પરંતુ પોતાનો જીવ બચાવવા એણે જે પ્રયત્ન કર્યો, હુમાયુનો માનીતો થવા છતાં પોતાના જૂના આશ્રયદાતા પાસે એની પડતીની સ્થિતિમાં પણ પાછો ગયો, અને એ સંગનાથી બહાદુરશાહ ખોયેલું ગુજરાત ભૂલી ગયો એ સધુ દેશી પરંપરાથી ભિન્ન છે, એટલે અહીં પરંપરાસત્ય નથી. બૈજુ પુષ્કળ ધનવાન હતો અને એટલો જ ઉદાર હતો. અહીં એક વાતનો ખુલાસો પણ કરવો જોઈએ. મંજુનો ઉપર્યુક્ત બનાવ તવારીખો માળવાના પાટનગર માંડુમાં થયો એમ લખે છે, જ્યારે પરંપરા એને ચાંપાનેર નો વતની અને આ બનાવ પણ ચાંપાનેરમાં બન્યો એમ કહે છે.[22] અબુલફઝલ અકબરનામામાં માંડુ અને ચાંપાનેરમાં હુમાયુની ચડાઈનું વર્ણન કરે છે, પરંતુ આપણી તવારીખોની પેઠે સામુદાયિક કતલની વાત નથી લખતો.[23] એ પ્રથમ ચાંપાનેરમાં ગુનેગારોના મોટા ટોળાની કતલ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ આ સંગીતકારનું નામ પણ નથી. સંભવિત છે કે બહાદુરશાહનો એ એક મિત્ર જેવો દરબારી હતો અને સંગીતના આનંદની ખાતર એ એને પોતાની સાથે ફેરવતો. ચિતોડના વિજય પછી હુમાયુએ હાર આપી ને જે નાસભાગ થઈ તેમાં બહાદુરની પાછળ બૈજુ માંડુ આવ્યો હોય અને ત્યાં સપડાઈ ગયો હોય. ચાંપાનેર બૈજુનું જન્મસ્થાન હતું એ દેશી પરંપરા પણ આધાર વિનાની જણાય છે. ચાંપાનેર એ સમયે બહાદુરશાહનું મુખ્ય રહેઠાણ અને ગુજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર હતું એટલે બૈજુનું રહેવાનું ઘર ગોપીનાથ મલીકની પેઠે—ચાંપાનેરમાં હોય. પરંતુ એનો જન્મસ્થાનનો પત્તો મળ્યો નથી. એ નાગર બ્રાહ્મણ હતો એમ પરંપરા કહે છે એ માટે પણ વધારે આધારની

---

૨૨ ચાંપાનેરના ઉલ્લેખ માટે પણ ઉપર્યુક્ત ઉ હિં સંગીતનો ઇતિહાસ પ્ર ૫ મુ જુઓ. પરંતુ એ માટે આધાર નથી, જ્યારે માંડુ માટે તવારીખો સ્પષ્ટ કહે છે.

૨૩ આ સામુદાયિક કતલના ઉલ્લેખ સિકંદરી અને ઝફરૂલવાલામાં છે. એમાં મંગળવારે એ થયાનો ઉલ્લેખ છે. અકબરનામામાં ચાંપાનેરમાં જે શિક્ષાઓ માટે ઉલ્લેખ છે (૧ પૃ ૩૧૪ ૧૫) એમાં બાદશાહે દરેક કામો માટે અમુક દિવસો નક્કી કરેલા. તેમાં ફોજદારી ગુનાઓની શિક્ષા માટે મંગળવાર ઠરાવેલો. જ્યોતિષ પ્રમાણે મંગળનો રંગ લાલ માટે લાલ કપડાં પહેરી બાદશાહ ગુનેગારોને ક્રૂર શિક્ષાઓ કરતો. ચાંપાનેરનો આ અહેવાલ ક્રમક્રમાગી ઉપજાવે તેવો છે પણ તે ખંભાત વગેરેથી પાછા વળતા ચાંપાનેરમાં થયેલો. એટલે બૈજુને લગતો હોવાનો સંભવ નથી. એ કતલ તો માંડુમાં થયેલી એમ હું માનું છું. અકબરનામામાં સામુદાયિક કતલ હતી એમ નથી લખ્યું.

જાડ છે એણે હુમાયુનો ક્રોધ કાઢી સંગીત ગાઈને શમાવ્યો હતો[૨૪] એટલે ફારસીનો એ નિષ્ણાત હોય અને હિંદી રાગની સંગીતનો જાણકાર હોય ફારસી ભાષાના સાગર નિષ્ણાતો નાગરોમા હતા તેમજ સંગીતશાસ્ત્રી પણ હતા એ સામાન્ય માન્યતા છે તે જોતા એ કદાચ નાગર હોય આ પ્રમાણે ભારતભરનો એક મહાન સંગીતકાર ગૂજરાતી હતો અને ગૂજરાતના ઇતિહાસ મા એની યશસ્વી નોંધ છે એ એક સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વની વાત છે

રૂમીખાનના દગા માટે બીજો મત

અહીં એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ રૂમીખાનના દગાની વાત સિકદરીએ વિગતથી લખી છે તબકાતે એની ટૂકી નોંધ લીધી છે અકબરના બીજા ઇતિહાસગ્રંથોમા એ વાત દેખાતી નથી અરબી ઇતિહાસ ઝફરૂલવાલા-મા દગાની વાત લખી છે, પણ એનો લેખક એક ઉલ્લેખ એવો કરે છે કે રૂમીખાન બહાદુર સાથે મદસોરની લડાઈમાથી બહાદુરશાહ સાથે જ માડુ નાસી ગયેલો[૨૫] અકબરનામામા કહે છે કે એ હુમાયુને માડુના ઘેરા વખતે મળ્યો અને એને માનનો પોશાક મળ્યો[૨૬] રૂમીખાને દગો નથી કરેલો એમ માનનાર કહે છે કે તોપોની રક્ષણદીવાલનો એનો વ્યૂહ નિષ્ફળ ગયો તેથી ગુસ્સે થયેલો બહાદુર મને મારી નાખશે એવા ભયથી એ માડુથી હુમાયુને મળી ગયો આ વિરોધી વાતોમા સિકદરીનુ વર્ણન ખરુ લાગે છે.[૨૭] અરબી ઇતિહાસે બીજી વાત દંતકથા તરીકે જ નોંધી છે, અને સિકદરીના વર્ણનને ટેકો આપ્યો છે ભૂપતરાય પણ રૂમીખાનની સલાહથી હુમાયુને મળી ગયો એમ સિકદરી લખે છે, પણ અકબરનામામાં ભૂપતરાય બહાદુર સાથે વીસ સવારો લઈને મળ્યો એમ કહે છે[૨૮] તા. ૨૦ રમજાન ૯૪૧, ૨૫ માર્ચ (એપ્રિલ) ૧૫૩૫ને દિવસે માળવા હમેશ માટે ખોયુ

---

૨૪ સિકંદરી–બન્ને ભાષાતરો અને ઝફરૂલવાલા પૃ ૨૩૩ ૩૪મા બધી વિગત આપેલી છે પ્રો કોમિસેરિએટ સગીતની અસર માટે અગ્રેજ કવિ ડ્રાઇડનની એક કડી એલેક્ઝાડરને લગતી ટાકે છે જે અહીં અપ્રસ્તુત છે

૨૫: ઝફરૂલવાલા અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૪૦ ૪૧

૨૬: અકબરનામા ૧ પૃ. ૩૦૪

૨૭ કારણ કે એના લેખકનો પિતા આ બધા બનાવો વખતે હાજર હતો

૨૮ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૦૫ સિકંદરી સાથે આ વિરોધ પણ વિચિત્ર જણાય છે, પણ અબુલફઝલે ઘણા વર્ષ પછી એ ઇતિહાસ લખ્યો છે અને સિકંદરી પણ એ જ વખતે લડાઈ જોનાર લેખકના પિતાની પાસેથી જે લાભ મળેલો તે અબુલ ફઝલને મળ્યો નથી

બહાદુરની નાસભાગ અને હુમાયુ ખભાતમા

સુલતાન બહાદુર ચાપાનેર આવ્યો, પરતુ ત્યા શાતિથી રહી શક્યો નહિ હુમાયુ તરત જ પાછળ આવશે એની એને ખાતરી હતી, એટલે એણે પોતાનો ખાસ ખજાનો અને જનાનો દીવ તરફ મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો પાવાગઢના કિલ્લાને રક્ષણ માટે મજબૂત કરી ઇખ્તિયારખાન અને રાજા નરસિંહદેવને સોપ્યો અને પોતે ઝડપી કૂચ કરી ખભાત તરફ નાઠો[૨૮અ] ચાપાનેરથી નીકળતા એણે શહેરને આગ ચાપી[૨૯] બહાદુર માડુથી નાઠો છે એ સમાચાર જાણી તુરત જ દસ હજાર ચૂટેલા સવારો લઈ બાકીના લશ્કરને પાછળ આવવાનુ કહી હુમાયુ ત્રણ દિવસમા જ ચાપાનેર આવી પહોચ્યો બહાદુર આ વખતે ખભાત તરફ નાસી ગયો હતો અને ચાપાનેરની આગ વધારે નુકસાન કરે તે પહેલા જ હુમાયુના લશ્કરે હોલવી નાખી હુમાયુને બહાદુરની પૂઠ પકડવા માટે વખત બગાડવો પાલવે તેમ નહોતુ એટલે પોતાના એક સરદાર મીર હિંદુબેગને લશ્કર સાથે ચાપાનેરમા મૂકી એક હજાર ઘોડેસવારો સાથે હુમાયુ બહાદુરશાહને પકડવા ખભાત તરફ ગયો જ્યારે હુમાયુ ખભાત સાજે પહોચ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે બહાદુરશાહ એ જ દિવસે દીવ તરફ ચાલ્યો ગયો છે ખભાત બદરમા ફિરગીઓ સામે લડવા માટે એણે એકસો વહાણ બધાવ્યા હતા તે શત્રુના હાથમા ન જાય તે માટે બાળી નાખ્યા હુમાયુએ દરિયાકિનારે પડાવ નાખ્યો અને એક ટુકડી બહાદુરની પાછળ મોકલી, પણ એનુ કાઈ વળ્યુ નહિ બાદશાહે કદી સમુદ્ર જોયો નહોતો એટલે અહીં એણે આનદ અનુભવ્યો[૩૦] પરતુ ખભાતમા એ થોડા લશ્કર સાથે જ આવ્યો હતો એટલે ખભાતમા એને એક દુ ખદાયક અનુભવ થયો એક શેખ ડોશીએ બાદશાહની હજૂરમા આવી કહ્યુ કે કેટલાક ભીલ અને ગમાર લોકોએ રાત્રે છાવણી ઉપર હુમલો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, આમા બહાદુરના રુકનદ્દીન અને અહમદ લાડ નામના બે સરદારોનો હાથ છે હુમાયુને આ વણમાગી ચેતવણીથી નવાઈ લાગી અને બાઈને કારણ પૂછ્યુ બાઈએ કહ્યુ કે મારો પુત્ર છાવણીમા પકડાયેલો છે અને તેને છોડાવવા આ સમાચાર આપવા હુ આવી છુ જો ખોટી ઠરુ તો મને અને છોકરાને બન્નેને શિક્ષા કરજો હુમાયુએ આ ચેતવણીથી છાવણીને

૨૮અ અકબરનામા પૃ ૩૦૭ તબકાતે અકબરી ગુજરાત વિભાગ પૃ ૩૭૫. હુમાયુ વિભાગ ઇલિયટ પુ. ૫ પૃ ૧૯૩ ફરિશ્તા ભા ૪ પૃ ૨૪૩

૨૯ આ હકીકત માત્ર અકબરનામા ૧ પૃ ૩૦૭મા આપેલી છે બીજી તવારીખોમા નથી

૩૦ એમ કહેવાય છે કે હુમાયુના બાપદાદાએ કદી દરિયો જોયો નહોતો.

સજ્જ અને હોશિયાર રાખી પોતે એક ઊંચી જગા ઉપર જઈ જોવા માટે
ગયો. રાત્રે પાછળથી છ હજાર કોળી અને ગમારોએ છાવણી ઉપર હુમલો
કરી લૂટ કરી, અને એમા બાદશાહના કિતાબખાનામાથી કેટલાક અમૂલ્ય
પુસ્તકો લુટાઈ ગયા તૈમૂરનામાની એક સચિત્ર નકલ પણ ચાલી ગઈ[31]
જોકે આ હુમલાને ખુવારી સાથે હઠાવવામા આવ્યો છતા કેટલાક સરદારો
માર્યા ગયા બહાદુરનો સરદાર સદરખાન અને તેનો સમરો સિંધનો જામ
ફિરોઝ જે હુમાયુની છાવણીમા હતા તે પણ માર્યા ગયા[32] કોળી ડોશીની
ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ, અને આ બનાવથી ગુસ્સે થયેલા બાદશાહે ખભાત શહેરને
આગ લગાડવાનો અને ત્રણ દિવસ સુધી લૂટવાનો હુકમ કર્યો.[33]

બહાદુરશાહે પોતાનો ખજાનો તેમજ જનાનો મક્કા મોકલ્યો

બહાદુરશાહે કરેલા અનેક ઉતાવળિયા અને અવિચારી કાર્યોમા એક
એના જનાના તેમજ ખજાનાને ગૂજરાતમાથી મક્કા મોકલી દીધો એ કાર્ય
છે પાછળ પડેલા હુમાયુ બાદશાહથી બચવા પોતે ખભાતથી દીવ નાઠો હતો
પોતાનો જનાનો તેમજ ખજાનો તો વિશ્વાસુ અમીર આસફખાનની સાથે
ચાપાનેરથી વહેલો જ દીવ તરફ મોકલવામા આવ્યો હતો હવે ગૂજરાતમા
એને સલામતી ન લાગતા આસફખાન સાથે દસ વહાણો ભરીને મક્કા મોકલી
દેવામા આવ્યા સાથે શમ્સખાન અને કૈસરખાન નામના બે સરદારો
પણ મોકલ્યા આ લોકો દરિયો અનુકૂળ ન હોવાથી બે મહિનાની સફર
પછી જેદા પહોચ્યા[34] એમ કહે છે કે આ ખજાનામા જૂનાગઢ, ચાપાનેર,
ચિતોડ અને માળવાના રાજ્યો જીતીને ગૂજરાતના સુલતાનોએ જે અનર્ગળ
દ્રવ્ય સુવર્ણ, રત્નો વગેરે ભેગુ કરેલુ તેની લોખડની ત્રણસો પેટીઓ હતી આ
ખજાનો ગૂજરાતની બહાર ગયો તે ગયો જ છેવટે તે રૂમ તુર્કીના પાદશાહ

---

31 અકબરનામા૧ પૃ ૩૦૮ ૧૦ તબકાતે અકબરી હુમાયુ વિભાગ ઇલિયટ ૫ ૧૯૩
ખભાતની આ વિગતો સિકંદરીમા નથી તૈમૂરનામા સુલ્તા સુલતાન અલીએ લખેલો અને
ઉસ્તાદ બીઝાદે એમા ચિત્રો કરેલા

32 તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૧૯૩ ૯૪

33 અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૦ આ તે ખાન બહાદુરના બે સરદારોએ ચઢાવીને કરાવેલુ
એ વાત પણ અકબરનામાએ જ પૃ ૩૦ મા આપી છે

34 આ હકીકત પણ બીજી તવારીખોમા નથી ઝફરૂલવાલાના અરબી ઇતિહાસમા પૃ
૨૪૩ અને પૃ ૨૫૬ ૫૭મા વિગત આપેલી છે ફિરિસ્તાના ભાષાતરકાર બ્રીગ્સ તુર્કીના
ઇતિહાસલેખક ફરીના આધારે ખજાનાની પેટીઓની અને સુલેમાનની વિગત આપે
છે બ્રીગ્સે Chevaliar Du Hammerમાથી ઉલ્લેખ લીધો છે ફિરિસ્તા ભા ૪ પૃ
૧૪૧મા આપેલો છે

સુલેમાનના હાથમાં આવ્યો અને તેને લીધે તે 'સુલેમાન ભાગ્યદાર' કહેવાવા લાગ્યો. ગુજરાતના સુલતાનોનો અમૂલ્ય રત્નજડિત પ્રસિદ્ધ કમરપટો, જે લાખ કરોડની કિંમતનો ગણાતો હતો તે બહાદુરશાહે પોતાના એલચી સાથે સુલેમાન હુમાયુ સામે લડવામાં પોતાને મદદ કરે એ માગણી સાથે ભેટ તરીકે મોકલ્યો હતો.[35] આસફખાનના વર્ણનમાં આનો ઉલ્લેખ કરીશું. મક્કામાં બહાદુરના જનાનાનું રસમય વર્ણન પણ આગળ કરીશું.

બહાદુરે રૂમીખાનને નિપારશ કરવા કહ્યું

અહીં એક નોંધપાત્ર વાત એ બની કે પાછળ પડેલા હુમાયુને, નામ અને શરીરે બહાદુર પણ મનથી ઢીલા (nervous) એવા બહાદુરશાહને એવો બધો ડર હતો કે એણે મુહતરમખાન મહમૂદ લાહી નામના પોતાના વિશ્વાસુ અમીરને દીવથી ખંભાત જ્યાં ત્યાં હુમાયુ સાથે રહેલા રૂમીખાનને મળવા કહ્યું, અને એને દીવ ઉપર ચડાઈ ન કરવા સમજાવવા વિનતિ કરી. આ અમીરે રૂમીખાનને ખૂબ મનાવ્યું જેથી એને શરમથી પરસેવો વળી ગયો. રૂમીખાને આખર હુમાયુને સમજાવ્યું કે દરિયાકિનારાની હવા બાદશાહને માફક નહિ આવે માટે દીવ જવાનું બીજી વખતે રાખવું. અમદાવાદમાં પણ આ વખતે તોફાનના સમાચાર આવ્યા. રૂમીખાનનું કહ્યું માની હુમાયુ ચાંપાનેરના કિલ્લાનો ઘેરો ચાલુ હતો ત્યાં ગયો.[36]

પાવાગઢના કિલ્લાને તોપમારો

હુમાયુ ખંભાતમાં હતો તે દરમ્યાન ચાંપાનેરના પાવાગઢ ઉપરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. ચાંપાનેરથી જતા પહેલા જ કિલ્લા ઉપર ચડાવવા માટે બહાદુરશાહી નામની મોટી તોપ આવી હતી તે અધવચ રસ્તે પડી હતી અને ઉપર લઈ જવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડી હતી. એ જ

35 પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ વિગત નોંધેલી છે. પૃ. ૩૫૬. કમરબંધની કિંમત ?sperv લખી છે.

36 અરબી ઇતિહાસ ઝફરુલવાલા પૃ. ૨૫૬-૫૭. આ એક ખાસ નોંધપાત્ર હકીકત છે અને બહાદુરના ચારિત્ર્ય ઉપર કાંઈક પ્રકાશ નાખે છે. અરબી ઇતિહાસનો લેખક હાજી અદ્દબીર લખે છે કે આ વાત મને મહમૂદ લાહી મુહતરમખાને પોતે જ કહેલી. એટલે શંકા લાવવા જેવી નથી. બીજી કોઈ તવારીખમાં આ વાત નોંધેલી નથી. સર ડેનિસન રાસ પણ આમાં સત્યનો અંશ માને છે. અમદાવાદના તોફાનનો ઉલ્લેખ વિચિત્ર લાગે છે. એટલે હુમાયુએ અમદાવાદ લશ્કરી ટુકડી મોકલેલી કે કેમ તે નક્કી થતું નથી. તબકાત અમદાવાદ થઈ ખંભાત ગયો એમ લખે છે. મોટો ઘેરો તો ચાંપાનેરમાં ચાલતો હતો. એ વખતે મહી નદી સુધીનો ભાગ હુમાયુને તાબે હતો એમ પણ લખે છે (અકબરનામા ૧ પૃ. ૩૧૨). એમ હોય તો અમદાવાદ બહાદુરને તાબે કે એ વખતે નધણિયાતું હોય.

વખતે ગામનાથી હુમાયુનુ લશ્કર આવી પહોચવાથી ગુજરાતી લશ્કરે એ તોપમા નણુ કાણા એવી રીતે પાડ્યા કે તોપ કામ આપી શકે નહિ બાદશાહ સાથે આવેલા રૂમીખાને આ તોપ જોઇ એનુ સમારકામ કરવા કહ્યુ અને સાત ધાતુના મિશ્રણથી કાણા પૂર્યા પરન્તુ તોપ પહેલા જેટલી શક્તિશાળી તો રહી નહોતી, છતા એમાથી ગોળા છૂટવા લાગ્યા એ તોપે એક બહારના દરવાજો તોડ્યો ને બીજામા એક મોટા ઝાડને મૂળથી ઉખેડી નાખ્યુ એ વખતે કિલ્લામા સકતા નામનો એક ફિરગી હતો અને હોશિયાર તોપચી હતો તેથી બહાદુરશાહે એને ફિરગીખાનનો ખિતાબ આપ્યો હતો, અને એણે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હતો એણે નીચેની મોટી તોપને શાત કરવા બીડુ ઝડપ્યુ કિલ્લાના સરદારોમા ઇખ્તિયારખાન અને રાજા નરસિંહદેવ આ સાભળી ખુશ થયા, અને ફિરગીખાનને સારુ ઇનામ આપવા ઇખ્તિયારે કહ્યુ એણે ઉપરથી એક તોપનો ગોળો એવી તો નેમ લઇને તાક્યો કે એનાથી મોટી તોપની નળી ફાટી ગઇ અને આખી તોપ નકામી થઇ ગઇ ઇખ્તિયારખાને કહ્યા પ્રમાણે સારુ ઇનામ ફિરગીખાનને આપ્યુ નહિ પરન્તુ રાજા નરસિંહદેવે એને સાત મણ સોનુ આપ્યુ એ રાજા એ વખતે પહેલાના જખમોથી પીડાતો પથારીવશ હતો આ બધી તોપોના ધડાકાથી એના જખમોના બધ તૂટી ગયા અને એ મરણ પામ્યો આ સમાચાર બહાદુરશાહ જ્યા હતો ત્યા પહોચ્યા ત્યારે એણે દિલગીરી સાથ કહ્યુ કે ચાપાનેરનો કિલ્લો પડ્યો પામે ઉભેલા અફઝલખાન વઝીરે એ ખબર ક્યાથી આવી એમ પૂછ્યુ ત્યારે સુલતાન બોલ્યો કે રાજા નરસિંહદેવ મરણ પામ્યો છે અને એ મુદ્દલ એટલે ઇખ્તિયારખાનમા કિલ્લો ટકાવવાનુ બળ નથી [37]

પાવાગઢના કિલ્લાનો ઘેરો અને હુમાયુએ એ સર કર્યો

ઘેરો ચાલુ હતો એવામા હુમાયુ ખભાતથી આવી પહોચ્યો ચાંપાનેરના લશ્કરે કિલ્લામા અનાજનો જથ્થો સારો હોવા છતા નીચેથી અનાજ વગેરે ખરીદ કરી મગાવવાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા હતા હુમાયુનુ લશ્કર કિલ્લામા

37 સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૨૯૧ ૯૨ બન્ને અગ્રેજી તરજુમામા પણ આ હકીકત આપેલી છે પરન્તુ બીજી એક તવારીખમા આ તોપ વગેરેની હકીકત નથી ભા કાર ફુઝ હુલ્લા મુતકુલ્લા પૃ ૧૯૩ની નોધમા લખે છે કે આ સકતા અથવા Mesquitaનુ નામ John de st Gago હતુ અને એણે ખ્રિસ્ત ધર્મનો ત્યાગ કરેલો અહી જે અફઝલખાન વઝીરનુ નામ છે તે અમદાવાદવાળો સુપ્રસિદ્ધ અફઝલખાન બબાણી છે તબકાત અને અકબરનામા જે હુમાયુની લડાઈની ખૂબ વિગતો આપે છે તેમા પાવાગઢના ઘેરાની આ વાત નથી હુમાયુ એ વખતે ખભાતમા હોવાથી આ ગ્રન્થોના બિનગુજરાતી લેખકોએ આ નોધ ન લખી હોય કે રહી ગઈ હોય

ઉપર ચડવા ચારે બાજુ તપાસ કરીને પ્રયત્ન કરતુ હતુ, પણ કાઇ વળ્યુ નહોતુ અને ઘેરો લંબાયા કરતો હતો આમ ચાર માસ થઇ ગયા હતા કિલ્લામા જોઇતી વસ્તુઓ ઘી વગેરે બીજા લોકો જંગલમાથી લઇ જતા અને ઉપરથી લશ્કરીઓ દોરડાથી ખેંચી લેતા, તથા એના પૈસા પણ એ પ્રમાણે આપતા એક વખત હુમાયુ હાલોલના બગીચા બાજુ નિરીક્ષણ કરવા ગયા હતો ત્યારે બાજુના જંગલમાથી કેટલાક બીજા લોકોને નીકળતા જોયા તેઓ સંતાઇ ગયા, પણ પકડાઇ ગયા એમને જ્યારે પૂછવામા આવ્યુ ત્યારે કહે યારા લાકડા કાપવા ગયા હતા એવો ઉત્તર મળ્યો, પરન્તુ કોદાડી વગેરે ન હોવાથી એ વાત સાચી ન ઠરી અને થોડાને મારી નાખતા બાકીના એ ખરી વાત કરી [38] એમણે જે જગ્યાએથી અનાજ ઘી વગેરે આપેલુ એ જગ્યા બતાવી. ત્યા પહાડ સીધો ૬૦ થી ૭૦ ગજ ઊંચો અને મુશ્કેલ હોવાથી ચડી ન શકાય તેવો હતો હુમાયુએ ત્યા ખીલા ઠોકાવ્યા અને ૩૯ જુવાનો એના ઉપર ચડયા ૪૦ મો પોતે ચડવા જતો હતો તેને બહેરામખાને રોક્યો અને પોતે ચડયા પછી ૪૧ મો બાદશાહ જાતે ચડ્યો એમ ૩૦૦ શૂરવીર લશ્કરીઓ કિલ્લામા ચડી ગયા [39]બીજી તરફથી મુખ્ય લશ્કરને બહારથી હુમલો અને તોપમારો કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, એટલે પરોઢ થતા ઘેરાયેલુ લશ્કર એ તરફના હુમલાનો સામનો કરતુ હતુ તેવામા હુમાયુના માણસોએ પાછળથી તીરોનો વરસાદ વરસાવી હુમલો કર્યો આમ બે બાજુના હુમલાથી અને પાછળથી થયેલા અણધાર્યા હુમલાથી ઘેરાયેલુ લશ્કર ગભરાઇ ગયુ અને ઇખ્તિયારખાન નાસીને પાવાગઢની રક્ષણહરોળના છેલ્લા કિલ્લા 'મોલિ'મા જઇ ભરાયો ઘણા કપાઇ ગયા, ઘણાને ક્રૂર રીતે મારી નાખવામા આવ્યા, અને કેટલાકે પોતાના બૈરા છોકરા સાથે પડતુ મૂકીને દેહત્યાગ કર્યો આમ હિ સ. ૯૪૨ના સફર માસની ૭મી તારીખે (ઇ સ ૧૫૩૫ના ઓગસ્ટનુ પહેલુ અઠવાડિયુ) ગુજરાતનો આ અજેય કિલ્લો

---

૩૮ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૯૨–૯૩, અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૧ આ વર્ણનમા સિકંદરી અને અકબરનામામા થોડો ફેર છે કેટલીક વાતો સિકંદરીમા નથી, જ્યારે કેટલીક અકબરનામામા નથી

૩૯ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૧ સિકંદરીમા આ ચડવાની વિગતવાર નોંધ નથી ઊલટુ આ ભેળા લોકોએ કિલ્લામા દાખલ થવાનો એક એવો છૂપો રસ્તો હુમાયુને બતાવ્યો કે જેની ખબર ખુદ ઘેરાયેલા લશ્કરને પણ નહોતી સિકંદરી પૃ ૨૯૩ કિલ્લામા ખૂબ અનાજ હતુ અને આ બનાવથી તથા ભેળીઓની નફાખોરીથી બન્યો એમ મિ અર્સ્કિનનુ માનવુ છે ખૂબ અનાજ હતુ એમ સિકંદરી પણ લખે છે, પણ ઘીની જરૂર પડે

હુમાયુના હાથમા આવ્યો ઇખ્તિયારખાન પોતે ટકી શકશે નહિ એમ માની બીજે દિવસે હુમાયુને શરણે આવ્યો ખાન સારો વિદ્વાન, કવિ, અને ખગોળ-વેત્તા હતો એની મૈત્રી હુમાયુને પસદ પડી સિકદરીના લેખકે ઇખ્તિયાર-ખાનનુ વાક્ચાતુર્ય, શ્લેષ તથા શાસ્ત્ર અને સાહિત્યની ચર્ચાનુ વર્ણન કર્યું છે, અને એમા હુમાયુએ ખાનનો પક્ષ લીધાનુ પણ લખ્યુ છે ખાન મોગલ દરબારની રીત અને સભ્યતાથી વાકેફ નહોતો, તેથી બીજા અમીરોએ હુમાયુ આગળ એ બરોબર રિવાજ પાળતો નથી એવી ફરિયાદ કરેલી ખાને કહ્યુ કે પોતે ગુજરાતમા ઊછર્યો છે તેથી મોગલ રિવાજથી અજાણ્યો હોય હુમાયુ-એ એના વર્તન માટે ખોટુ ન લગાડ્યુ[40] ચાપાનેરના વિજયથી હુમાયુના હાથમા ગુજરાતના સુલતાનોનો ભેગો કરેલો ખજાનો અને સોનુ હાથ આવ્યા એટલુ તો દ્રવ્ય હાથમા આવ્યુ કે દરેક લશ્કરીને ઢાલ ઉપર ભરીને જેટલુ લઈ જઈ શકે તેટલુ આપવામા આવ્યુ અને ખજાનાની વ્યવસ્થા કે મહેસૂલની કોઈએ દરકાર કરી નહિ એમ કહેવાય છે કે બહાદુરશાહના એક આલમખાન નામના વિશ્વાસુ નોકરે દારૂના ઘેનમા હુમાયુને એક કૂવો બતાવ્યો અને એમા પુષ્કળ સોનુ છે એમ કહ્યું. કૂવાનુ પાણી ખાલી કરવામા આવ્યુ અને એમા સોના ચાંદીની લગડીઓ નીકળી[41] હુમાયુએ ચાપાનેરમા ચાંદી અને તાંબાના સિક્કા પડાવ્યા હતા એના સિક્કામા ચાપાનેર ૯૪૨મા જિતાયુ અને એનુ શહેર મુકર્રમ નામ આપેલુ છે, ત્યારે બીજામા "શહરે આઝમ-ઝમાન" (એ જમા-નાનુ શહેર') એવા શબ્દો છે[42]

---

૪૦ ઇખ્તિયારખાનની આ બધી વિગતો સિકદરીએ ખૂબ વખાણથી આપી છે (ગુ ભા પૃ ૨ ૩૯૫), જ્યારે અકબરનામા (૧ પૃ ૩૧૨)મા બહુ ટૂકાવી એને દાખલા વિના નોંધી છે અકબરનામા પૃ ૩૧૦મા લખે છે કે ઇખ્તિયારખાન નડિયાદના કાજીના કુટુબનો નબીરો હતો તબકાતે અકબરી (ઇલિયટ પૃ ૧૯૫)મા માત્ર સામાન્ય નોંધ છે જીતનુ વર્ષ અકબરનામામા ' અવ્વલ હફ્તે ઈ માહ ઇ સફર એ શબ્દો ઉપરથી હિ ૯૪૩ ઇ સ ૧૫૩૬, ૨૯ જુલાઈ કહે છે એ મોટો ફેર જણાય છે, જ્યારે બદૌની ' નૂર ગહર ઇ સફર બુદ ' એ શબ્દો ઉપરથી કાઢે છે, જે હિ ૯૪૨ ' ઓગસ્ટ ૧૫૩૫ થાય છે ૧૫૩૫ની સાલ ખરી જણાય છે

૪૧ તબકાત (ઇલિયટ પૃ ૧ ૫)મા લખે છે કે યુરોપ, રૂમ (તુર્કી), ચીન, અને દુનિયાના બધા ભાગોમાથી સુલતાનોએ ભેગી કરેલી ચીજો હુમાયુને સાંપડી જૌહર નામના હુમાયુના એક આફતાબચીએ બાદશાહના ખાનગી જીવનની નોંધ લખી છે તેનુ નામ "તઝકરહ અલ વકિયા' છે ચાર્લ્સ સ્ટ્વર્ટે એનો તરજુમો કર્યો છે એમા કૂવામાથી સોનુ નીકળ્યાની વાતનો ઉલ્લેખ પ્રો કોમિસેરિયેટ પોતાના પુસ્તકના પૃ ૩૬૦મા લીધો છે

૪૨ જુઓ ટેલરના ગુજરાતના સિક્કાઓ

હુમાયુ અમદાવાદમાં

સૌરાષ્ટ્રમાં જ્યાં જ્યાં બહાદુરશાહ ગયો ત્યાં બીજી જ્યાં નહોતો દેશનું મહેસૂલ ઉઘરાવેલું નહોતું એટલે ગુજરાતના લોકોએ બહાદુરશાહને કહેવડાવ્યું કે જો તમે કોઈની નિમણૂક કરશો તો મહેસૂલ વસૂલ થઈ શકશે બહાદુરે મલીક ઇલ્ચુ ઇમાદઉલ્મુલ્કને[૪૩] ગુજરાત તરફ આ કાર્ય માટે મોકલ્યો એણે મહેસૂલમાંથી બે ઘોડાના સવારોને લાખ લાખ દામ આપ્યા અને અમદાવાદ પહોંચતાં દસહજાર સવાર થયા ત્યાંથી થોડા વખતમાં જ ત્રીસ હજાર થઈ ગયા સૌરાષ્ટ્રનો સૂબો મુજાહિદખાન ચાર હજાર સવાર લઈ આવી મળ્યો અને જોતજોતામાં બહાદુરશાહ પાસે પચાસ હજારનું લશ્કર થઈ ગયું. ગુજરાતના લોકોને પોતાના સુલતાન ઉપર ભાવ હતો તે આ ઉપરથી અને મહેસૂલ વસૂલ કરવાની માગણીથી સિદ્ધ થાય છે સાથે પણ પરદેશી લોકને આકર્ષી શકતો નથી એ લોકમાનસ કેવું હોય છે તે સૂચવે છે હુમાયુએ આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે પોતાના લશ્કરમાં લૂંટમાંથી મેળવેલું બીજું દ્રવ્ય વહેંચ્યું. પાવાગઢનો કિલ્લો તારદી બેગખાનને સોંપી પોતે લશ્કર લઈ અમદાવાદ તરફ ઉપડ્યો પોતાના ભાઈ મિર્ઝા અસ્કરીને અને મિર્ઝા યાદગાર નાસીર તથા મીર હિંદુબેગને એક દિવસ આગળ મોકલ્યા ચાંપાનેરમાં ખૂબ દ્રવ્ય મળવાથી જે જે લશ્કરીઓ અને અમલદારો કર્તવ્ય ભૂલી મોજમાં પડ્યા હતા તેમને નીકળતા પહેલાં શિક્ષાઓ કરી[૪૪] મોગલ લશ્કર આવતું જાણીને ઇમાદઉલ્મુલ્ક એની સામે આવ્યો અને નડિયાદ

---

૪૩. ગુજરાતમાં આ ખિતાબ બહુ જણાય છે આ ઇમાદઉલ્મુલ્ક તે તવક્કલનો પુત્ર મલીક ઇલ્ચુ એનો બીજો ખિતાબ મુફ્તીઉલ્મુલ્ક હતો એણે બહાદુર તરફથી ગુજરાતની મહેસૂલ ઉઘરાવી લશ્કર માટે બધી વાપરી, અને કાંઈ પૂછવું નહિ એવી આ માટે શરત કરી હતી જુઓ અરબી ઇતિહાસ ઝફરુલવાલા પૃ ૨૪૯-૫૦ એ અમદાવાદની લડાઈમાં મરી ગયો હતો એ વાત ખોટી છે

૪૪ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૨-૧૬માં આ બધું વર્ણન ચમત્કાર રીતે ને તબાણથી આપ્યું છે ૪૦૦ માણસોએ દારૂના નશામાં દક્ષિણ તરફ ચડાઈ કરવાનું નાટક ભજવેલું એ બધાને ક્રૂર રીતે હાથીના પગતળે અને બીજાના હાથપગ, નાકકાન, વગેરે કાપી નાખવામાં આવ્યા હાંસોલના બાગમાં આ બીના બની હતી મંગળવાર હોવાથી બાદશાહે લાલ કપડાં પહેરી સજા ફરમાવી હતી હુમાયુ માટે આ ક્રૂરતા શરમ ભરેલી હતી અર્સ્કિન અબુલફઝલે જે છટાથી આ વર્ણન કર્યું છે તે માટે અણગમો વ્યક્ત કરે છે (જુઓ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૫ નો ૧) એક ઈમામની સાંજની પ્રાર્થનામાં એક વાક્યમાં "દૈફા" શબ્દ દ્વિ અર્થી વાપરવાથી હુમાયુને ખોટું લાગ્યું અને એને હાથીના પગતળે કચરાવ્યા, આ વાત પણ અબુલફઝલે છટાથી (પૃ ૩૧૫-૧૬)માં લખી છે પ્રો કોમિસેરિયેટે આ વાતની ખાસ ફકરાઓમાં નોંધ લીધી છે, પણ તે અહીં ખાસ જરૂરની નથી

મહેમદાવાદની વચ્ચે બન્નેના લશ્કરોનો ભેટો થઇ ગયો. અસ્કરી નાની ટુકડી સાથે આગળ હોવાથી જે ઝપાઝપી થઇ તેમા એણે હાર ખાધી, પરન્તુ પાછળથી હિંદુબેગ, કાસિમ હુસેનખાન, અને યાદગાર નાઝીર મિર્ઝા સાથેનું મુખ્ય લશ્કર આવી પહોંચ્યુ. એ પછી જે લડાઇ થઇ તેમા ઇમાદઉલ્મુલ્ક હાર્યો, અને ગુજરાતી લશ્કરના બન્નેથી ચાર હજાર માણસો માર્યાં ગયા.[45] આ વિજય પછી હુમાયુનુ લશ્કર અમદાવાદ તરફ આગળ વધ્યુ અને કાંકરિયા તળાવ ઉપર આવીને પડાવ નાંખ્યો. મિર્ઝાં અસ્કરી આગળ હતો અને એને અમદાવાદનો વહીવટ સોંપવાનો હોવાથી એ શહેર તરફ ગયો. બધું લશ્કર શહેરમાં પેસે અને શહેરીઓને ત્રાસ પડે તે માટે અસ્કરીના ખાસ માણસોને જ અંદર જવાનો હુકમ કરવામા આવ્યો, અને એમા માણસો સિવાયના બીજા શહેરમા ન ઘૂસી ન જાય તે માટે દરેક દરવાજે તકેદારી રાખવામાં આવી. હુમાયુ પોતે કાંકરિયામાથી છાવણી ખસેડીને સરખેજ તરફ ગયો અને ત્યાં પડાવ નાખ્યો. હિંદુબેગને મોટા લશ્કર સાથે અમદાવાદમાં પ્રસંગ પડએ કામ આવે તે માટે રાખ્યો.[46] તબકાતે અકબરીનો લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદ લખે છે કે મારો પિતા આ વખતે અમદાવાદમાં અસ્કરીનો વઝીર હતો. કહે છે કે ગરમીનો ઉકળાટ બહુ હતો અને અસ્કરી, હિંદુબેગ અને મિર્ઝાં યાદગાર શહેર બહાર થોડે દૂર ગયેલા તેવામા કેટલાક ગૂજરાતીઓ લૂટ માટે આવી લાગ્યા અને ઝડપથી લૂટ કરી જતા હતા તેવામાં મોગલ લશ્કર ભેગું થયુ અને બધા નાસી ગયા તેમા બે હજાર ગૂજરાતીઓ માર્યા ગયા.[47]

૪૫: અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૫ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૧૯૬. અકબરનામા કહે છે કે હાર્યા પછી ગુજરાતીઓ બીજો હુમલો કરશે કે નહિ એવો સવાલ હુમાયુએ ખુદાવંદ ખાનને પૂછયો. એણે કહ્યુ કે જો ઇમાદઉલ્મુલ્ક જાતે લડાઇમા આવ્યો હશે તો બીજો હુમલો નહિ થાય. એ જાતે આવેલો કે નહિ તેની હુમાયુએ તપાસ કરાવેલી ઇમાદઉલ્મુલ્ક માટે કેવો હલકો અભિપ્રાય હતો તે આ ઉપરથી જણાય છે, અને ખુદાવંદખાન એને માટે lep rous slave પતિયો ગુલામ શબ્દ વાપરે છે

૪૬: અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૭ સિકંદરીમા આ વર્ણન વિગતવાર નથી.

૪૭: તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૧૯૬ આ ઉલ્લેખ તબકાતના લેખકે પોતે કરેલો છે ઇલિયટે તબકાતના ઉપર્યુક્ત ભાષાંતરમા તથા તેમા આપેલા લેખકના ચરિત્રમા આ ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ કરેલો છે કે લેખકનો પિતા અસ્કરીનો વઝીર હતો પરતુ એ જ ઇલિયટે 'તારીખે સલાતીને અફાગર'ના લેખક મહમદ યાદગાર માટે (૫ પ ૧) નામના યાદગારનો પિતા વઝીર હતો એમ લખ્યુ છે આ ગોટાળો જ છે અને ઇલિયટની સરતચૂક લાગે છે પરતુ પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના પુસ્તકના પૃ ૩૯૭ની નોંધ ૧મા ઇલિયટની આ ભૂલ વાળો ઉતારો કર્યો છે, જ્યારે તબકાતના લેખકવાળો ઉલ્લેખ એમણે જોયો લાગતો નથી.

હુમાયુએ અમદાવાદના સ્થળોની મુલાકાત લીધી, વટવા જઈને હઝરત કુતુબેઆલમસાહેબની દરગાહની ઝિયારત કરી અને ત્યા રહેલો લોહ લક્કડ પથ્થર-નો ચમત્કારિક ટુકડો આશ્ચર્યથી નિહાળ્યો.[48] અમદાવાદના વહીવટની વ્યવસ્થા કરી અસ્કરીને ત્યા રાખ્યો. યાદગાર નાસીર મિર્ઝાને પાટણનો સૂબો બનાવ્યો. ભરૂચ સુરત અને નવસારી કાસિમ હુસેનને આપ્યા ખભાત અને વડોદરા દોસ્તબેગ ઇશાક આકાને આપ્યા ચાપાનેર, તાર્દીબેગખાનને આપ્યુ એમ ગુજરાતના વિભાગો ઉપર પોતાના માણસોને નીમી દીધા.[49] સૌરાષ્ટ્ર હજી જિતાયુ નહોતુ અને બહાદુરશાહ હજી ત્યા ભારૂપ ગણાતો હતો. એની પાછળ પડીને દીવ જવા માટે હુમાયુ ઊપડ્યો, પરન્તુ ધંધુકા પહોચતા આગ્રાથી બળવો થયાના સમાચાર મળ્યા, એટલે એને ગુજરાત છોડી માળવાને રસ્તે ચાલ્યા જવુ પડ્યુ.[50] શેર અફઘાને જોનપુર ઉપર હુમલો કર્યાના સમાચાર પણ મળ્યા.[51] હુમાયુને ગુજરાતમા માડુની હવા પસંદ પડી હતી અને ગુજરાત માળવા જેવા હિંદના સમૃદ્ધ અને ધનવાન પ્રદેશો હાથમા હતા, એટલે માડુને રાજધાની બનાવી ત્યાથી હિંદ ઉપર રાજ્ય કરવાનો એનો ઇરાદો હતો એટલે મુખ્ય લશ્કર સાથે ખભાત, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત, અને બુરહાનપુરને રસ્તે એ માડુ તરફ ગયો.[52]

મિર્ઝા અસ્કરીએ અમદાવાદ છોડ્યુ

આ તરફ ગુજરાતમા બદોબસ્ત માટે મૂકેલા અમીરો અને પોતાના ભાઈ અસ્કરીમા સપ નહોતો એ લોકોના મનમા સત્તા પોતાના હાથમા લઈ બળવો કરવાના વિચારો ચાલી રહ્યા હતા આ બાજુ બહાદુરના અમીરો પણ શાત નહોતા ખાનજહાને હુમાયુએ કાસિમ હુસેનખાનને જાગીરમા આપેલુ નવસારી લઈ લીધુ બદરના થાણા લેવા માટે ખ્વાજા સફર સલમાની જેને બહાદુરે રૂમીખાનની જગ્યા ઉપર દીવનો અધિકારી નીમ્યો હતો તે નૌકા સૈન્ય લઈ આવ્યો. ખાનજહાન જમીનમાર્ગે ભરૂચ આવ્યો. આ બધી ચળવળથી

---

૪૮ સિકન્દરીએ આ વાત નોધી છે ગુ ભા ૨૯૫ ૯૬ એમાએ ચમત્કારનુ વર્ણન પણ કર્યુ છે, જે પાછળ એ સતના ચરિત્રમા આપણે જોઈ ગયા છીએ અહમદીમા એ વર્ણન વિગતથી આપ્યુ છે

૪૯ આ વહેંચણીની વિગત અને નામોમા સિકન્દરી, અકબરનામા, અને તબકાતના ભાષાતરોમા થોડો થોડો ફેર છે પરતુ એની વિગતમા ઊતરવાનો અર્થ નથી

૫૦ સિકન્દરી પૃ ૨૯૬ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૭ ૧૮ તબકાતે હુમાયુનુ પાછા જવાનુ કારણ નોધ્યુ નથી

૫૧ સિકન્દરી પૃ ૨૯૬

૫૨ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૮ ૩૨૧

કાસિમહુસેન નાસીને ચાંપાનેર ગયો અને ત્યાંથી અમદાવાદ આવી તે અસ્કરીને મળ્યો. બહાદુરશાહ તરફથી સૈયદ ઇશાકે ખંભાતનો કબજો લીધો.[53] યાદગાર નાસીર મિર્ઝાને પાટણથી અસ્કરીએ અમદાવાદ બોલાવી લીધો. દરિયાખાન અને મુહાફિઝખાન બહાદુરને મળવા જતા હતા તેમણે ખાલી પાટણનો કબજો લઇ લીધો.[54] યાદગાર નાસીર મિર્ઝાનો અમીર ગઝનફાર ફૂટી ગયો અને ત્રણસો સવારો લઈ બહાદુરશાહને જઇ મળ્યો. એણે મોગલોની આંતરિક સ્થિતિથી સુલતાનને વાકેફ કર્યાં અને ગુજરાત પાછુ જીતી લેવાનો ખરો વખત છે એમ સમજાવ્યુ. બહાદુરશાહે આ તકનો લાભ લઇ અમદાવાદ ઉપર ચડાઇ કરી અને નદીકિનારે સરખેજ પાસે પડાવ નાખ્યો. અસ્કરી પાસે વીસ હજારનુ લશ્કર હતુ પણ એના અમીરોની દાનત સાફ નહોતી, અને હુમાયુ તરફ કોઇ વફાદાર નહોતું. એ લોકો શહેરમાંથી નીકળી આશાવલની પાછળ ગ્યાસપુર ગામ પાસે સરખેજમાં રહેલા બહાદુરની છાવણીની સામે આવીને પડ્યા.[55] આખી રાત લડાઇની તૈયારીઓના દેખાવો કર્યા અને તાપણીઓ સળગાવી, સળગતી તાપણીઓ મૂકી અહમદાવાદ તરફ ચાલી નીકળ્યા. તબકાતે અકબરીનો લેખક લખે છે કે આ પ્રસંગે એક તોપનો ગોળો અચાનક મોગલોની છાવણીમાંથી છૂટી ગયેલો તે સીધો સામે કિનારે બહાદુરશાહના તંબુને વાગ્યો. આ ઉપરથી ગઝનફારને ખોટી સલાહ માટે શિક્ષા કરવા સુલતાને બોલાવ્યો. એણે કહ્યુ કે મોગલોનો ઈરાદો લડવાનો નથી અને એની ખાતરી

---

૫૩ એજ પૃ. ૩૧૯ એને ખાનજહાન શિરાઝી કહ્યો છે અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૫૬મા એને બહાદુરનો અમીર કહ્યો છે તબકાત ઇલિયટ ૫ પૃ ૧૯૭ સિકન્દરીમા એનુ નામ નથી સૈયદ ઈશાક બહુ ઝડપવાળો હતો તેથી બહાદુરે એને શિતાબખાન(ઝડપીખાન)નો કિતાબ આપ્યો હતો

૫૪ અકબરનામા પૃ ૩૧૯ આ બે અમીરો રાયસીનથી આવતા હતા એમ લખે છે જ્યારે સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૨૮૭મા લખે છે કે અખીનનસ(નસીર)મલીક જે રણથંભોરમા હતો અને મલીક બુરહાનુલ્લ બુનયાતી જે અજમેરમા હતો તે બન્ને વીસ હજાર સવાર લઇ પાટણ નજીક આવ્યા અને બહાદુરને કહેવડાવ્યુ કે યાદગાર મિર્ઝા સાથે લડીએ. બહાદુરે થોભી જવા માટે લખ્યુ આમ આ બે ગ્રંથોમા ફેર પડે છે પરતુ અહીં અકબરનામાનુ લખાણ વિશ્વસનીય ગણાય છે

૫૫ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૨૦ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૧૯૮, સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૨૯૭ પહેલા બે ગ્રંથો આશાવલની પાછળ એમ લખે છે સિકન્દરી ગ્યાસપુરનુ નામ લખે છે એ ત્યાંજ આવેલુ છે ગઝનફારનો ઉલ્લેખ અકબરનામા અને તબકાતમા છે અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૫૦ અને પૃ ૨૮૧મા એનુ નામ ગઝનફારૂલ મુલ્ક બીહલીમ આપેલુ છે અને યાદગાર મિર્ઝાએ પોતાની તરફથી પાટણનો વહીવટ કરવા મૂક્યો એમ લખે છે.

થવા પછી શિક્ષા કરવી જ્યારે એ વાત ખરી હશે ત્યારે નાસતા મોગલોની પાછળ બહાદુરશાહનું લશ્કર પડયું [૫૬]

કનોજની લડાઇ અને અશ્કરીનું ચાંપાનેર નાસી જવું

બહાદુરશાહના લશ્કરના આગલા ભાગના સેનાપતિ મહેમદાવાદવાળા સૈયદ મુબારક બુખારી હતા બહાદુરશાહના લશ્કરે ઉતાવળી કૂચે મોગલોને કનીજ ગામ આગળ રોકી લડાઇ આપી [૫૭] મોગલોના પાછલા ભાગનો સેનાપતિ યાદગાર નાસીર મિર્ઝા હતો કનીજની લડાઈમાં બન્ને પક્ષે સારી ખુવારી થઈ મિર્ઝા પણ ઘાયલ થયો હતો તે મહેમદાવાદ જઇ અશ્કરીને મળ્યો અશ્કરીમાં હવે લડવાની હિંમત રહી નહોતી એટલે બધું મોગલ લશ્કર ચાંપાનેર ગયું, રસ્તામાં મહી નદીમાં ખૂબ પૂર આવેલું હતું તે ઓળંગતા મોગલોના ઘણા માણસો તણાઇને ડૂબી ગયા [૫૮] મિર્ઝાઓ હવે ચાંપાનેર પહોંચ્યા અને તરદીબેગખાનને પોતા સાથે જોડાવા સમજાવવા લાગ્યા પરંતુ એ હુમાયુને વફાદાર હતો મિર્ઝાનો ઇરાદો એને બોનારીને પકડી લેવાનો પણ હતો અને અશ્કરીને બાદશાહ તરીકે જાહેર કરી બહાદુરને જીતી શકાય તો ગૂજરાત, નહિતો આગ્રામાં તખ્ત હાંસલ કરવાનો ઇરાદો હતો [૫૯] તરદીબેગે પાવાગઢના કિલ્લા ઉપરથી એમના ઉપર મારો ચલાવવા માંડ્યો એટલે એ લોકો છેવટે આગ્રા તરફ ચાલ્યા ગયા સુલતાન બહાદુરશાહ મહી નદી ઉપર પડયો હતો તો મોગલોના ગયાના સમાચાર મળતાં એ ચાંપાનેર ગયો તરદીબેગ હવે સુલતાન સાથે લડવું યોગ્ય ન લાગવાથી અને પોતે એકલો પડી જવાથી કિલ્લો ખાલી કરી માંડુ ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં હુમાયુને મળી મિર્ઝાઓના દગાની બધી વાત કરી [૬૦] આ સમાચારો સાંભળીને હુમાયુએ ચિત્તોડને રસ્તે વહેલો આગ્રા પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો ચિત્તોડમાં બધા ભેગા થઈ ગયા અને આમ ભનાં દિલ સાફ હુમાયુએ અશ્કરીને માફી આપી [૬૧] હવે ગૂજરાત આખું બહાદુરશાહના તાબામાં ફરીથી આવી ગયું એણે ચાંપાનેરમાં પ્રવેશ કર્યો ગૂજરાત મોગલોના હાથમાં આમ એક વર્ષ રહ્યું [૬૨] બહાદુરે

૫૬ આ હકીકત તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૧૯૮માં આપેલી છે તાપણીના દેખાવની વાત સિકન્દરીમાં પૃ ૨૯૭માં છે

૫૭ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૨૯૭ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૨૦

૫૮ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૨૦ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૨૯૮

૫૯ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૨૦ ૨૧

૬૦ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૨૧

૬૧ એજ પૃ ૩૨૧

૬૨ આમાં મતભેદ છે સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૯૮માં નવ મહિના ઉપર થોડા દિવસ લખે

હવે માત્ર ફિરંગીઓ માટે જ ચિંતા હતી એણે ગૂજરાત પાછું લીધા પછી પોતાના જૂના અમીરો પાસે રૂમીખાનની સલાહ માનવા માટે માફી માગી.[૬૩] માળવા તો હુમાયુના હાથમાં હમેશ માટે ગયું અને મોગલોની સત્તા થયા પછી ગૂજરાત માળવાને એક થવાનો કે ઘર્ષણ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો જ નહિ.

બહાદુરના સમયના અમીરો

બહાદુરશાહના સમયમા ગૂજરાતમાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ ઉમરાવો થઈ ગયા એમા કેટલાક દેશી અને કેટલાક પરદેશી હતા. એક બે અપવાદ સિવાય બીજા મોટા અમીરોની કારકિર્દી બહાદુરશાહના સમયમાં શરૂ થઈ, પરતુ એમણે બહાદુર પછીના સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા પણ અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે, એટલે એવા અમીરોનો નામનિર્દેશ અહી કરીશુ અને વર્ણન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા કરીશુ

પરદેશીઓ

સુલતાન બહાદુરશાહને પરદેશીઓ ઉપર વધારે વિશ્વાસ હતો એમ જણાય છે. એના લશ્કરમા દસ હજાર પરદેશી બાહુતી લશ્કરીઓ હતા. જૂના વિશ્વાસુ અમીરો કરતાં પરદેશી અમીરો ઉપર એણે વધારે પડતો સ્નેહ બતાવી વિશ્વાસ મૂક્યો હતો અને એનાં પરિણામો એને ભોગવવા પડચા છે એ પાછળ જોઈ ગયા. એમ કહે છે કે એના એક અંગરક્ષકથી એક વાર એની પાલખીને કાંઈ વાગે એવો બનાવ બનેલો, અને એવા એક બનાવ ઉપરથી એને ગૂજરાતીઓ ઉપર અણગમો પેદા થયો હતો, અને પરદેશી તરફ આકર્ષણ વધતું જતું હતું. હાજી દબીર લખે છે કે બહાદુરે એક વખત તાતારખાનને કહેલુ કે મોગલોનુ બળ મેં જોયુ છે; હિંદીઓ અને મોગલોની સરખામણી કાચ અને પથ્થર સાથે થઇ શકે; ગમે તે અથડાય પણ હમેશા કાચ જ ફૂટે. ગૂજરાતના સુલતાનની કેવી વિચિત્ર મનોદશા![૬૪] મુસ્તફા રૂમીખાન એ જ અરસામા તુર્કીથી ફીવ આવેલો અને ઉપર્યુક્ત બનાવ પછી એના તરફ પણ વિશ્વાસ વધ્યો હતો બહાદુરના સમયથી ગૂજરાતમાં દેશી અને પરદેશી અમીરો વચ્ચેની હરીફાઇ થવા લાગી અને પાછળના સુલતાનોના સમયમા એ વધી પડી અને ઝઘડાના બીજ રોપાયાં.

છે. અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે તેર મહિના અને તેર દિવસો ચડગણતરી પ્રમાણે થાય છે. એમા. ૨૧ શવ્વાલ ૯૪૧થી૩૭ ઝીલહિજ્જ ૯ ૪૨ એટલે ૨૫ એપ્રિલ ૧૫૩૫થી ૨૪ મે ૧૫૩૬ આવે છે. (પ્રો ગો મિ ઇતિ. પૃ. ૩૭૧)

૬૩: સ્વ. રત્નમણિરાવને હાથે આ પ દરીપ લખાતી રહી ગઈ છે. —સં૦

૬૪: આ વિગતો અરબી ઇતિહાસમા પૃ ૨૨૧ અને ૨૨૯મા આપેલી છે

એમાં ગુજરાતની ખાનાખરાબી થઈ. રૂમી(તુર્કી) અમીરોની સાથે હબશીઓ આવ્યા અને પાછળથી મોટા સત્તાધીશ અમીરો થઈ પડ્યા.

તાજખાન નરપાલી

ગુજરાતના અમીરોમાં એ સમયે તાજખાન નરપાલી મુખ્ય હતો, અને બહાદુરના પિતા મુઝફ્ફર બીજાના દરબારમાં પણ એ હતો. મુઝફ્ફરે એના યુવરાજ સિકંદરને ગાદી આપી ત્યારથી જ એ બહાદુરના પક્ષમાં હતો અને બહાદુરને ઉત્તર હિંદમાંથી બોલાવી ગુજરાતની ગાદી અપાવવામાં સૌથી વધારે ભાગ આ અમીરે ભજવેલો હતો. બહાદુરના આવતાં પહેલાં એ પોતાની જાગીર ધંધુકામાં રહેતો હતો, અને સિકંદરના ખૂન પછી એણે બહાદુરનો પત્તો મેળવી સંદેશો મોકલી, રાજછત્ર સાથે એને લેવા સામો પાટણ ગયો હતો. બહાદુરે એને વઝીર બનાવ્યો હતો. એક વાર ખંભાતના દરોગા-વહીવટદાર તરીકે પણ એને મોકલ્યો હતો. એના જમાનામાં એ કુશળ વહીવટ કરનાર ગણાતો હતો. એણે અમદાવાદમાં જમાલપુર અને આસ્તોડિયાની વચ્ચે તાજપુર નામનો લત્તો પોતાના નામથી આબાદ કરેલો તે આજે પણ એનું નામ જાળવી રહ્યો છે. રસૂલાબાદના સુપ્રસિદ્ધ સંત શાહઆલમ સાહેબ બુખારીનો રોજો તાજખાને બંધાવ્યો. અમદાવાદનાં મુસલમાન સ્થાપત્યના જોવા લાયક સ્થળોમાં આજે એ રોજાની ગણતરી થાય છે.[૧૫]

હુસામ-ઉદ્દીનખાન—તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અગત્યનો ગણાય એવો આ સમયનો બીજો અમીર તે તારીખે બહાદુરશાહીના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસનો લેખક હુસામ ખાન. આ ગુજરાતી અને અમદાવાદી હતો. અમદાવાદમાં ઘીકાંટે આવેલી અને આજે અખંડ ઊભેલી પ્રસિદ્ધ મસ્જિદના બાંધનાર અને અમદાવાદના એક સમયના સૂબા તથા મહમૂદ બેગડાના વઝીર, જલાલુદ્દીન મુહંમદ મુહાફિઝ-ખાનનો એ પૌત્ર થાય. એણે સુલતાન મુઝફ્ફર શાહના સમયમાં ઘણી લડાઈ-ઓમાં ભાગ લીધેલો, અને એની સાથે ધારનો કબજો લેવામાં પણ એ હતો. કિવામઉલ્મુલ્ક મલિક સારંગ—અમદાવાદમાં સારંગપુરને નામ આપનાર—જ્યારે અમદાવાદનો સૂબો અને વઝીર હતો (૧૫૨૧) ત્યારે એ એના હાથ નીચે હતો, અને ઇડર ડુંગરપુર વગેરે સાથેની લડાઈઓમાં પણ એણે ભાગ લીધો હતો. સુલતાન બહાદુરના સમયમાં એ ખંભાત બંદરનો દરોગો પણ નિમાયો હતો

૧૫: સિકંદરીમાં એને લગતા ઉલ્લેખો જોવા છે. અરબી ઇતિહાસમાં પણ પૃ.૧૨૨,૧૪૨, ૨૩૯, ૨૫૬માં એના ઉલ્લેખો છે. એ નિવૃત્ત થયો હતો એમ અરબી ઇતિહાસ લખે છે.

એ ઉલ્લેખ જોઈ ગયા છીએ આ ઉપરથી બહુ વિશ્વાસુ અમીરોને ખંભાત-ના વહીવટદારનું માન મળતુ એમ સમજાય છે, અને એ સમયે એ બંદરની ગુજરાતમા જ નહિ પણ હિંદભરમા ખ્યાતિ હતી ઇ સ ૧૫૩૧મા બહાદુર-શાહ સાથે ગાગ્રુની ચડાઇમા અને ઈ.સ ૧૫૩૩માં તાતારખાન સાથે ચિત્તોડની ચડાઈમા પણ એણે ભાગ લીધો હતો. એ વર્ષ પછી એની પોતાના હાથની નોંધ મળતી નથી [૬૬] પરતુ મંજુ સૈગ્રુ સંગીતકારના વર્ણનમા જોઇ ગયા તે પ્રમાણે મંદસોરની હાર પછી હુમાયુ તરફથી એને કાઇ હરકત ન થાય તે માટે સિકદરીના લેખકના પિતા મિયા મંજુ અકબરે એને પોતાના ઘરમા રાખી સાચવેલો (૧૫૩૫) એવો ઉલ્લેખ છે એ પછી આ સુપ્રસિદ્ધ લેખકનું શુ થયુ તેનો પત્તો મળતો નથી,[૬૭] પરતુ એણે લખેલો ઇતિહાસ તારીખે બહાદુરશાહી અથવા તબકાતે હુસામશાહી એ ગુજરાતના ઇતિહાસોમા એક અમૂલ્ય અને વિશ્વાસનીય ગ્રંથ ગણાય એવો છે, જોકે એની મૂળ નકલનો આજ સુધી પત્તો લાગ્યો નથી સિકદરી અને હાજી અદબીરના અરબી ઇતિહાસમા એના ઉતારા અને નોંધ પુષ્કળ પ્રમાણમા મળી આવે છે, પરતુ એ બધા ઉલ્લેખોમા આ ઇતિહાસકારનુ નામ મળતુ નથી હાજી અદબીરના ઇતિહાસના વિદ્વાન સંપાદક સર ડેનિસન રોસે બહાદુરશાહીનો લેખક એ જ હુસામખાન એ બતાવ્યુ છે અને એમના સંપાદનની અરબી આવૃત્તિની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામા સબળ કારણોથી એ સિદ્ધ કર્યુ છે ઈ સ ૧૭૬૧મા અમદાવાદના અલીમુહમદખાને મિરાતે અહમદીમા આ ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, છતા આવા ઉપયોગી ગ્રંથનો હજી પત્તો લાગ્યો નથી ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે અને એ સમય-ની કેટલી સાંસ્કૃતિક હકીકતો તથા સ્થળોના નામો માટે એ ઇતિહાસ અમૂલ્ય છે અને શૈલી કેટલીક વાર ગૂંચવણવાળી છતા માહિતી માટે સારી છે ગુજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસો બીજા પ્રાંતો કરતા વધારે સમૃદ્ધ

---

૬૬ સિકંદરીમા એના ઉલ્લેખો વારવાર આવે છે તેની નોંધ કરેલી છે હાજી અદબીર અરબી ઇતિહાસમા હુસામખાનના ઇતિહાસમાથી ઘણા ઉતારા કર્યા છે અને એ ગ્રંથમા એના પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે સર ડેનિસન રોસે ગ્ર ૨ ની પ્રસ્તાવનામા પણ એનુ ચરિત્ર આપેલુ છે અરબી ઇતિહાસના જે ઉલ્લેખો એણે લડાઈઓમા ભાગ લીધા છે તેને લગતા ઘણે ભાગે સિકંદરીને મળતા છે, કારણ બન્નેનુ મૂળ એનો ગ્રંથ જ છે

૬૭ હુસામખાન તો શુદ્ધ અમદાવાદી હતો, પરતુ સિકદરીનો લેખક મહેમદાવાદનો હતો એના પિતા મંજુએ જે જૂની ઓળખાણની વાત હુસામખાન સાથેની કરી છે તે ઉપરથી મંજુ પણ ગુજરાતી હોવો જોઇએ મંજુના ઉલ્લેખ પછી એના ઉલ્લેખ મળતા નથી, તે તો એના ઇતિહાસ જડે તો જ મળી શકે હાજીઅદબીરને બહાદુરશાહનો ઇતિહાસ પૂરો કરવાની ઇચ્છા થયેલી (અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૨૭)

છે અને એમાં તળગુજરાતીઓને હાથે જે એ લખાયા છે એવા અન્ય પ્રાંતવાસીઓએ પોતાને માટે લખેલા મળતા નથી એ બધામાં તારીખે બહાદુરશાહીનું સ્થાન ઊંચું છે.

આસફખાન

આ બે અમીરો સિવાય બીજાઓએ બહાદુરશાહની પછી મહમદ ત્રીજાના સમયમાં અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે તેમાં મુખ્ય આસફખાન છે એનું આખું નામ અબુલકાસીમ અબ્દુલ અઝીઝ છે એનું પેઢીનામું *સિંધના જામ નંદા સુધી જાય છે. આસફખાનનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૯૮માં* ચાંપાનેરમાં થયો હતો. એનો પહેલો ખિતાબ હમીદઉલમુલ્ક હતો અને પછીથી આસફખાનનો ઇલકાબ મળ્યો હતો. બહાદુરશાહ અને પછી મહમૂદ ત્રીજાને એના ઉપર બહુ જ વિશ્વાસ હતો. મુઝફ્ફરશાહ બીજાના સમયમાં એનો પિતા હમીદઉલમુલ્ક દરબારનો અમીર હતો. બાળક સુલતાનને એના કબજામાં સોંપવામાં આવેલો. ઈ. સ. ૧૫૩૫માં જ્યારે હુમાયુની ચડાઈમાં હારી બહાદુરશાહ માંડુથી ચાંપાનેર અને ત્યાંથી ખંભાત થઈ દીવ તરફ નાઠો ત્યારે ચાંપાનેરનો અમૂલ્ય ખજાનો અને બહાદુરનો જનાનો આસફખાનને સોંપવામાં આવ્યા અને દીવ પહોંચ્યા પછી એ બધું લઈ એને મક્કા જવાનો હુકમ થયો. મક્કામાં આ ખજાનામાંથી ૧૫૦ પેટીઓ એણે ખેરાત કરી અને એટલું દ્રવ્ય વહેંચ્યું કે મક્કાની સ્ત્રીઓ અને એમના નોકરો પહેલાં કરતાં વધારે શોભાયમાન લાગવા માંડ્યા. આસફખાનને બહાદુરશાહના મરણના સમાચાર મક્કાથી ઇજિપ્ત ગયેલો ત્યારે મળેલા. એ બાર વર્ષ પરદેશમાં રહ્યો. એના ચરિત્રનો ગુજરાતના ઇતિહાસ સાથેનો અગત્યનો ભાગ મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં વર્ણવીશું. અરબી ઇતિહાસના લેખકનો પિતા સિરાજુદ્દીન એના રસાલાના મુખ્ય મુનીમ તરીકે મક્કા ગયેલો. આ બહાદુરના મરણના સમાચારથી એના જનાનાની થયેલી વિષમ પરિસ્થિતિમાં એણે હોશિયારીથી કામ લીધું.[૧૮] બહાદુરના મરણના સમાચાર ઇજિપ્ત પહોંચતા તુર્કીના સુલતાન તરફથી ઇજિપ્ત હેજાજ અને યમન ઉપર સત્તા ભોગવતા ખુશરૂપાશાએ એના જનાનો અને ખજાનો જપ્ત કરવા જેડાના અમીર ઉપર હુકમ મોકલ્યો અને મક્કામાં

૧૮ આસફખાને જેજે ભાગ બહાદુર સાથે લીધેલા તેના સિકંદરીના ઉલ્લેખો જોયા છે *પરંતુ આ આસફખાન અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી અદ્દબીરના પિતાનો શેઠ થતો* હતો, અને એ મક્કામાં હોવાથી ત્યાં જન્મ્યો હતો, એટલે આ અમીરના ઉલ્લેખો—વધારે વર્ણન, અને ઝીણી વિગતો અરબી ઇતિહાસમાં ખૂબ જ છે એમાંથી અહીં સારમાત્ર લીધો છે વધુ મહમૂદ ત્રીજાના પ્રકરણમાં જોઈશું

ખજાનાને ટીલ મારવા લખ્યુ આ સમાચાર સિરાજુદ્દીને ઝડપથી આમદ્ખાનને પહોચાડ્યા અને એણે એ હુકમ રદ કરનો બીજો હુકમ ખૂબ લાગવગ વાપરીને લીધો અહીં મક્કામા બહાદુરના જનાનાની સ્ત્રીઓએ અજાણ્યાઓને તાબે થવાને બદલે રજપૂતોની પેઠે દેહત્યાગ કરવાની તૈયારીઓ રાતોરાત કરી સિરાજુદ્દીને હિંદથી આવેલી મીઠાઇઓ અને સૂકા ફળોના થાળ ભરી સવારે અમીનની મજ્લીસમા મોકલ્યા એ વખતે આસફ્ખાને મેળવેલો રદ હુકમ અમીન ઉપર મોકલાવવા પહેલા હુકમ સાથે આવી લાગેલો, અને આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઇ[૬૯] જનાનો બચી ગયો ખજાનો આગળ ઉપર છેવટે સુલેમાનના હાથમા આવ્યો તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને બીજુ વર્ણન આગળ કરીશ આસફ્ખાન આમ બાર વર્ષ પરદેશમા રહ્યો

અફ્ઝલખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી

બીજો અમીર અફ્ઝલખાન બનાણી હતો, અને બહાદુરશાહના અમલ દરમ્યાન ઊંચી પદવીએ ચડી એના મરણ પછી એકાતમા જીવન ગાળતો હતો મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા એણે રાજ્યકાર્યમા ફરી ભાગ લીધો હતો અમદાવાદ મા રાયપુર અને સારગપુર દરવાજાની વચ્ચે એની મસ્જિદ જાણીતી છે[૭૦] બીજો ઉમરાવ ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી બીન તમક્કલ હતો અને હુમાયુએ અમદાવાદમા અસ્કરીને નીમ્યો ત્યારે બહાદુર તરફથી ગૂજરાત ી મહેસૂલ વસૂલ કરી લડવા માટે એ આવેલો એ બાદશાહી ખાસખેલ ખાતાનો ઉપરી હતો અભિમાની તથા જાતની કિંમત બહુ આકનારો હતો બહાદુરે ખુશકદમને શિક્ષા કર્યા પછી એનો ખિતાબ–'ઇમાદઉલ્મુલ્ક' આ મલીકજીને આપ્યો હતો એણે પણ મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા અમલ ભોગવેલો છે ઇખ્તિયાર ખાન કહેતો કે પોતે કલમ ચલાવનાર છે અને મલીકજી તલવાર ચલાવનાર છે, અને મલીકજીએ લડાઈઓમા ભાગ પણ લીધો છે તે ખરુ છે છતા અકબર નામામા મલીકજીની બહાદુરી માટે હુમાયુએ ખુદાવદખાનના શબ્દોમા જે ટીકા કરી છે તે જોતા લડવામા એ બહુ હિંમતવાળો તો ન હોય[૭૧]

૬૯ આ બધુ વર્ણન અરબી ઇતિહાસ ઝફરમા પ્રસ્તાવનામા સર ડેનિ રોસે કર્યુ છે આસફ્ખાન તથા સિરાજુદ્દીનના ઉલ્લેખોમા પણ આ વિગતો આવે છે હિંદથી ગયેલી મીઠાઇઓ અને સૂકા ફળોનો ઉલ્લેખ રસમય છે બાદશાહી જનાના માટે જ એ વ્યવસ્થા થઇ શકે, બાકી એ વખતે વહાણમા મીઠાઇઓ મોકલવાની અને તે બગડે નહિ તે વાત વિચિત્ર છે હિંદનુ નામ છે, પણ ગુજરાતની મીઠાઈઓ પણ હશે હલવા મુસલમાન સમયમા બનાવાવા માડ્યા હતા

૭૦ અમદાવાદના ઇતિહાસમા એની મસ્જિદનુ વર્ણન કરેલુ છે

૭૧ અરબી ઇતિહાસમા એને મલીક જીવુ કહ્યો છે (હાવ્વ) સિમ્દરી મલીકજી કહે છે

મુસ્તફા રૂમીખાન અને સફર સલમાની

હવે બહાદુરના સમયમાં ખૂબ અપકીર્તિ પામેલા મુસ્તફા બીન બહેરામ રૂમીખાનનું ચરિત્ર ટૂંકમાં જોઈએ. એની હોશિયારી ાા અને બહાદુરીના ઉલ્લેખો ચિતોડ, માંડુ અને મંદસોરની લડાઈઓમાં વિગતવાર જોઈ ગયા છીએ. એણે બહાદુરશાહ અને ગુજરાત સાથે કરેલો દ્રોહ પણ જોઈ ગયા. પરંતુ તોપખાનાની લડાઈમાં એ સમયમાં એ હિંદભરમાં અજોડ હતો અને એ કારણથી ગુજરાતનું તોપખાનું પણ હિંદમાં સર્વોત્તમ ગણાતું હતું. ઇ સ ૧૫૩૧માં દીવની સુગાગીરી વખતે પોર્ટુગીઝોનો હુમલો હગાવી તુનો દ કોનાની જે હાર આપેલી તે પણ જાણીતી વાત છે. બહાદુરશાહે એને ભરૂચ, સુરત, રાંદેર વગેરે કાંઠાના સ્થળોનો અધિકાર પણ આપ્યો હતો. હુમાયુ સાથે જોડાયા પછી ગુજરાત સાથે એનો સંબંધ પૂરો થાય છે. પરદેશી અમીરોમાં આ સર્વથી મોટો હતો. બીજો મોટો પરદેશી અમીર, રૂમીખાનની સાથે જ તુર્કીથી આવેલો, ખ્વાજા સફર સલમાની હતો. રૂમીખાન ાા દ્રોહ પછી બહાદુરે એની બધી સત્તા અને વહીવટના સ્થળો ખ્વાજા સફરને સોંપેલા. પોર્ટુગીઝોની સાથે બહાદુરનો જે ઘર્ષણ થયેલું એમાં એ સાથે હતો. એ ાા જીવનનો બાકીનો ભાગ મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં આવે છે ત્યાં જોઈશું.[૭૨]

અલપખાન અને મુજાહિદખાન

જરા ઓછી પ્રસિદ્ધિ પામેલા ગુજરાતી અમીરોમાં ભરૂચનો કિલ્લો બંધાવનાર અલપખાન ખત્રીનો ઉલ્લેખ કરી ગયા. એણે પણ મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં ભાગ લીધો છે. એવો જ બીજો અમીર સોરઠનો સૂબો મુજાહિદખાન ભીહલીમ—શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારના કાર્યમાં એનો ઉલ્લેખ પણ કરી ગયા છીએ. બહાદુરે હુમાયુના લશ્કરને ગુજરાતમાંથી હાંકી કાઢવા ઇમાદઉલ મુલ્ક મલીકજી

શાહરોખજીને માટે પણ આવું જ લખાણ છે એટલે જીવુને બદલે જી બરોબર લાગે છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ (પૃ ૩૮૩)માં મલીકજી લખે છે, પરન્તુ એમના ઇતિહાસમાં પૃ ૩૬૬ નોંધ ૨માં ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીક જીવન–તાબકાતનો પુત્ર–એમ લખે છે. આ જીવન લખવા એમણે કાંઈ આધાર આપ્યો નથી અને ઉપરના ઉલ્લેખો જોતા એ ભૂલ લાગે છે, કારણ પોતે જ પછી મલીકજી લખે છે.

૭૨ રૂમીખાનના સિક્ન્દરીના ઉલ્લેખો યથાસ્થાને નોંધ્યા છે. અરબી ઇતિહાસમાં એ ઉલ્લેખો છે, પરન્તુ એમાં એનું રૂમનું પૂર્વ જીવન પણ છે, જે પ્રો. કોમિ એ નોંધ્યું છે પણ આ ઇતિહાસમાં એની જરૂર નથી. હુમાયુની નોકરીમાં એણે ચુનારનો કિલ્લો સર કરવામાં ખૂબ બહાદુરી બતાવેલી અને બાદશાહે એને ઇનામો આપેલા. કહે છે કે અદેખાઈથી બીજાઓએ એને મારી નખાવ્યો. અરબી ઇતિહાસ પૃ ૪૮૨ અને અકબરનામામાં એ વિગતો આપેલી છે. તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૨૦૦માં પણ આ નોંધ છે.

સાથે જે લશ્કર મોકલેલુ તેમા સૌરાષ્ટ્રથી સારુ લશ્કર લઈ મુજાહિદખાન પણ જોડાયો હતો સુલેમાન પાશા જે તોપો લાવ્યો હતો તે મુજાહિદખાન જૂનાગઢમા લઈ ગયો હતો અરબી ઇતિહાસમા એને સૌરાષ્ટ્ર સાથે પાલીતાણાનો સૂબો (lord) પણ કહ્યો છે, અને એ વખત ત્યા રહી ગયો હોય એના ઉલ્લેખ છે મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા તો જૂનાગઢ છોડી એ પાલીતાણામા રહ્યો હોય એમ લાગે છે[૭૩]

બહાદુરશાહના વખતનાં બાંધકામ

સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમા ગૂજરાતની જાહોજલાલી ઊંચામા ઊંચા શિખર ઉપર પહોચેલી પરતુ એ સમયમા બધાયેલા મકાનોના અવશેષો પહેલા બાદશાહોના સમય જેટલા આજે મળતા નથી અમદાવાદ એ સમયે રાજધાનીનુ શહેર નહોતું એટલે એ શહેરમા કોઇ અમીર કે સુલતાન પોતે નવુ મકાન બધાવે એવો સભવ નહોતો બહાદુરના ટૂકા રાજ્યકાળમા ચાપાનેર પાયતખ્ત હતુ અને ત્યા કોઇ બાધકામ થયા હશે, પરતુ એ શહેર આજે જગલ થઇ ગયુ હોવાથી એની કોઈ માહિતી મળી નથી એના સમયનું બાધકામ કહી શકાય એવો માત્ર એના ભાઇ સિકદરશાહનો રોજો આજે હાલોલ ગામમા ખડેર જેવી દશામા ઊભો છે ઈ સ ૧૭૮૫મા જેમ્સ ફોર્બ્સે જ્યારે એ જોયેલો ત્યારે એને બે મોટા અને પાચ નાના ઘૂમટ હતા અને કોતરણી સારી હતી, અદર સારી કારીગરીવાળી આરસની કબરો હતી આજે તો આ ઘૂમટ પડી ગયેલા છે અને કબરોનુ નામનિશાન નથી; ઉજ્જડ જગ્યામા એની સભાળ પણ બરોબર લેવાતી નથી રોજાની બાધણી નીચી નથી પણ સુનદ છે અને આસપાસ આગળ પડતા સડપોથી જે ખૂણા પડે છે તે બાધણીમા વિવિધતા આપે છે. અમદાવાદના પહેલાના સુલતાનોના થાભના પાટડાવાળા નીચા ઘાટના રોજા કરતા આ રોજો કેવળ જુદો પડે છે થાભના ઉપર કમાનો કરી ઊંચાઇ વધારી સારો દેખાવ આપે એવા રોજાઓની આ વખતથી શરૂઆત થઈ હોય એમ સમજાય છે[૭૪] અને એ પછી એ ઘાટ ગૂજરાતમા મુસલમાન સ્થાપત્યમા ચાલુ થયો એ મીર અબુતુરાબ અને સૈયદ મુબારક બુખારીના રોજાઓ ઉપરથી કહી શકાય

---

૭૩ આ ઉલ્લેખો અને પાલીતાણાના ઉલ્લેખો માત્ર અરબી ઇતિહાસમા જ છે પૃ ૨૫૬, ૨૬૭ ૨૬૮, ૨૯૯, ૩૨૪

૭૪ રોજાનુ વર્ણન પચમહાલ ગેઝેટિયરમા છે રોજાઓના સ્થાપત્ય ને બાધણીમાં એનુ ખૂબ મહત્ત્વ છે આ સદીની શરૂઆતમા ત્યા એવુ જગલ હતુ કે કોઇ વાર વાઘ મળતો આજે એ હાલોલ ગામની પાસે વસ્તીની નજીક છે અને ઠીક સભાળ લેવાય છે.

એના સમયના દસ્તાવેજ

સુલતાન બહાદુરશાહના સમયનો લેખ શત્રુંજય તીર્થની પ્રશસ્તિમાં છે, એનો ઉલ્લેખ વિસ્તારથી કરી ગયા. એના સમયનું એક ખતપત્ર અમદાવાદ પાસેના પરા રાજપુરમાં જમીન વેચાયાનું મળેલું છે. લેખમાં સુલતાન અને સ્થળ માટે આ પ્રમાણે શબ્દો છે: ૭૩। સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૫૮૩ વર્ષે શ્રી ગૂર્જરધરિત્ર્યાં સકલરાજાવલીસમલંકૃત પ્રૌઢપ્રતાપ સકલરિપુવર્ગદહનદાવાનલ અરિકુલવરૂથિનીગજઘટાકુંભસ્થલવિદારણૈક-પંચાનન મહારાજાધિરાજ પાતસાહ શ્રીશ્રીશ્રીશ્રીશ્રી બહાદરસાહ મંજે શ્રીઅહિમદાવાદસમીપસ્થ રાજપુરે કદાપાધિકારે કાદી શ્રીશેખ ફરીદ મંજે તથા—એ પછી રીત પ્રમાણે પંચકુલ વગેરેનાં બીજા અધિકારીઓનાં નામો આપેલાં છે. વેચનાર સોની લહુઆ આસા અને એના ભાઈઓ છે. લેનાર પરી. આસા સૂહા અને એના ભાઈઓ છે. જમીન સાહ સામલના પાડામાં હતી તે ૮૦૪ (આઠસો ચિરોત્તર)માં વેચાતી લીધી. લેનારે એક મૂઠી (એકી સાથે) આપેલાં દામ વેચનારે જમણે હાથે સંભાળી લીધાં. જમીનની ચારે દિશાઓ આપેલી છે. અને ઉત્તર તરફ "હીંડવાનુ માર્ગ શેરીનુ" હતો એમ લખે છે. ભૂમિ માટે કોઈ દાવો કરે તો જોખમ વેચનાર માથે એમ છેવટે લખી મતાં આપેલાં છે. સાખની બાજુ "શ્રી દીવાન અમરખાન શ્રી ફકર નસરખાન,તવાર રાજપોર અમલ આજારિ મી० રાહાતા" એમ લખી ખતની રકમ અને વેચનાર લેનારનાં નામ ફરી લખ્યાં છે. "સંવત્ ૧૫૮૩ મહા સુદ ૯ બુધ તેરીખ ૧૦" એમ છેવટે લખેલું છે. હિંદુપ્રજાનો સામાન્ય વ્યવહાર કેમ ચાલતો તે બતાવવા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ મહત્ત્વની વાત છે.[૭૫]

૭૫: લેખપદ્ધતિમા પૃ. ૬૯ ૭૦માં આ લેખ છાપેલો છે. રાજપુર આજે રાજપુર હીરપુર કહેવાય છે. બાદશાહી સમયમાં એ એક મોટું સમૃદ્ધ પરું હતુ અને હિંદુઓની મોટી વસ્તી હતી.

પ્રકરણ ચોત્રીસમું

સુલતાન બહાદુરશાહ (ચાલુ)

પોર્ટુગીઝોની ચડતી અને ગુજરાત સાથે વેર

બહાદુરશાહના ઝડપી વિજયોએ ગુજરાતના ઇતિહાસમા એને જેટલી કીર્તિ નથી અપાવી એટલી કે એનાથી વધારે નામોશી એના અવિચારી પણાએ અને ઉતાવળિયા સ્વભાવે ગુજરાતના અને ભારતના ઇતિહાસમા અપાવી છે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના સમયમા દીવમા કિલ્લો બધાવવાની રજા મેળવવા માટે ફિરગીઓ બહુ મથ્યા, પરન્તુ મલીક અયાઝ જેવા બાહોશ અધિકારીના બળ અને કુનેહને લીધે કાઈ વળ્યુ નહિ અયાઝ પછી એના પુત્ર મલીક તુઘાન અને એની પછી મુસ્તફા રૂમીખાનના અધિકારમા પણ ગુજરાતમા બદરો ઘણે અશે સલામત હતા પોર્ટુગીઝો પણ એક કૃતનિશ્ચયી પ્રજામાથી આવ્યા હતા, એટલે એમને દીવમા કોઈ હિસાબે કિલ્લો બાધી એ બેટનો કબજો લેવો જ હતો એના કારણો પાછળ જોઈ ગયા છીએ અને આલ્ફોન્ઝો દ આલ્બુકર્કે શરૂ કરેલુ એ કામ નુનો દ કૂના (Nuno da Cunha) નામનો ગવર્નર નવ વર્ષ સત્તા ઉપર રહ્યો એણે છેવટે પૂરુ કર્યું

દક્ષિણ ગુજરાતનાં બદરો બાળ્યાં અને લૂટયાં

ઇ સ ૧૫૨૯ના ઑકટોબરમા નુનો દ કૂના ગોવા આવ્યો ત્યારે એણે ઘણુ જુદી જુદી દિશાઓમા ફિરગી વહાણોના કાફલા મોકલ્યા તેમા એન્ટોનિયો દ સિલવેરિયા દ મેનિઝીઝની સરદારી નીચે ખભાત રાજ્ય (ગૂજરાત)ના બદરો તરફ મોકલ્યો[1] એણે સુરત બદરમા રહેલા વહાણોને આગ લગાડી બદરને બાળ્યુ અને માણસોની કતલ ચલાવી, અને લૂટ કરી ત્યાથી રાદેર જઈ ત્યા વીસ મોટા વહાણો ને બીજા નાના જે હતા તે બધા બાળ્યા અને સુરતની માફક લૂટ કરી ત્યાથી ફ્રાસિસ્કો દ વેસકાન સેનાપતિને સાથે લઈ દમણ તરફ ગયો દમણના લોકો એને આવતો સાભળીને નાસી ગયા, અને એણે દમણને આગ લગાડી[2] એ પ્રમાણે દક્ષિણમા અગાશી બદરે જઈ

---

1 Danvers Portuguese in India I P 398

૨ એ જ, પૃ ૩૯૯

એનો નાશ કર્યો અને ત્યાંના વહાણોનો પણ નાશ કર્યો ૩ત્યારે એન્ટોનિયો દ સિલવેરિયા આ આગાનુની કાર્યો કરી રહ્યો હતો ત્યારે ચેવલ બંદરે ફ્રાસિસ્કો પરેરા દી બેરેટો બંદરનો અધિકારી હતો એણે વગર વિચાર્યે ત્યાં રહેલા ગુજરાતના સુલતાનના મોટા લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો એમાં એને સખત હાર ખાવી પડી એન્ટોનિયો જો વેળાસર ન આવી પહોંચ્યો હોત તો ચેવલ બંદર ફિરંગીઓને છોડવું પડત આમ દક્ષિણ ગુજરાતનાં બંદરોને ભારે નુકસાન પહોંચાડી ફિરંગીઓ પાછા ગયા.[૪] પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસલેખક કહે છે કે આ વખતે મલીક સાકા (Saca)-મલીક ઇશાક-દીવનો અધિકારી હતો તેની ખબાતના રાજાએ (સુલતાને) કાઢી મૂક્યો હતો એણે નુનો દ કુનાને પોતાને મદદ કરવા અને દીવ ઉપર ચડાઈ કરવા વિનતિ કરી પોતાને રજાચિઠ્ઠી (પાસ) અને વહાણો આપવા કહ્યું નુનોએ ગેસ્પાર પાએસ (Paes)-ના હાથ નીચે એને કાફલો આપ્યો. પરન્તુ આ મલીક છેવટે સુલતાનને મળી ગયો અને ગેસ્પરને બહાના બતાવ્યા.[૫]

ફિરંગીની મોટી તૈયારીઓ

હવે નુનો દ કુનાએ ગુજરાતનાં બંદરો ઉપર ચડાઈ કરવા માટે મોટી તૈયારીઓ કરવા માંડી એણે નાના મોટા મળીને ૪૦૦ વહાણોનો કાફલો તૈયાર કર્યો એમાં ૧૪૬૦ નાવિકો, ૩૬૦૦ લશ્કરીઓ, એટલા તો ફિરંગીઓ જ હતા તે ઉપરાંત ૨૦૦૦ મલબારીઓ તથા કનડાના લોકો હતા. ૮૦૦૦ ગુલામો હતા, અને લગભગ ૫૦૦૦ દેશી ખારવા હતા આ મોટો કાફલો ૧૫૩૧ના જાન્યુઆરીની ૬ તારીખે ગોવાથી શીપડી મુકામમાં ભેગો કર્યો અને એનું નિરીક્ષણ કર્યું, અને ત્યાંથી દમણ તરફ ઊપડ્યો દમણ તુરત જ તાબે થયું દમણમાં એક પીપ ઉપર ઊભો રહી એણે ગુજરાતના સુલતાન સામે દીવ લેવા માટે પોર્ટુગલની લડાઈ જાહેર કરી [૬] દીવમાં મલીક તુઘાન અધિ

૩ અહીંથી ઉત્તરનાં બંદરોએ જવાને બદલે દક્ષિણ તરફ પાછો ગયો એટલે ખંભાતના અખાતમાં કે દીવ પાસે જવા જેટલું બળ એનામાં નહોતું

૪ એ જ, પૃ ૩૯૯

૫ એ જ, પૃ ૪૦૦ ડેનવર્સના આ વર્ણનમાં કાંઈક ગોટાળો લાગે છે Whiteway Rise of Portuguese Power in India માં મલિક ઇશાક સૂબો હતો એટલું લખે છે, પરન્તુ ઉપર મુજબની માગણી કર્યાનો ઉલ્લેખ નથી પાછલા પ્રકરણમાં જોયું તેમ, એ નાસી ગયેલો અને બહાદુરના હુકમથી મારી નાખવામાં આવેલો એટલું જ વ્હાઈટવે નોંધે છે એટલે ડેનવર્સની નોંધ કોઈ પોર્ટુગીઝ નોંધ ઉપરથી હોય અને એણે કદાચ એવો સંદેશો માની ચલાવ્યો હોય એટલું સમજે છે ઇશાકના સંજોગને જોતાં એ વાત અશક્ય નથી

૬ Whiteway Rise of Portuguese Power P 225 આજ સુધી પોર્ટુગીઝો ગુજરાત સાથે ખુલ્લી લડાઈની વાત કરતા નહોતા તે હવે કરવા માંડી

કારી હતો એને ફોડવાનો નુનોએ પ્રયત્ન કર્યો. દીવના કિલ્લા પર જે ત્રણ જણા પહેલા ચડી જશે તેમને ઈનામો આપવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું. એક મહિનો રહીને આ કાફલો દીવની પાસે આવેલા શિયાળ બેટ પાસે તા. ૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૫૩૧ ને રોજ આવી પહોંચ્યો.[૭]

શિયાળ બેટની લડાઇ

શિયાળ બેટ ઘણો નાનો છે અને એ લેવાથી ફિરંગીઓને કાંઈ ખાસ લાભ નહોતો, પરન્તુ નુનોની નીતિ ગૂજરાતમા ભય પેદા કરવાની હતી. શિયાળમાં થોડી વસ્તી અને એક નાનું ૮૦૦ માણસોનું બચાવનુ લશ્કર હતું. ત્યાં કિલ્લો રક્ષણ માટે બાંધવાનો પ્રબંધ થઈ રહ્યો હતો અને એમાં એક હજાર મજૂરો રોકાયેલા હતા.[૮] નુનોએ એ બધાને શરણે થવા કહેવડાવ્યું અને એ માટે નેતાઓની થોડી આવજા થઇ, પણ કાંઈ પરિણામ ન આવ્યુ. બધાં કુટુંબોને સલામત રીતે જવા દેવામાં આવે તો સ્થાનનો કબજો મળે એ શરતનો પણ નુનોએ અસ્વીકાર કર્યો. એનો તો બધાને ગુલામ તરીક પકડવાનો નિશ્ચય હતો.[૯] આ બેટની લડાઈ તથા ગવર્નરના આ વલણ તરફ એનાં પોતાનાં માણસોને પણ અણગમો હતો, પણ કોઇનું ચાલ્યું નહિ. શિયાળના લોકોએ ફિરંગીઓ ગુલામ તરીકે પકડે તે કરતાં મૃત્યુ વધારે પસંદ કર્યું અને કુટુંબોનો નાશ કર્યો. બાકીના લડી શકે એવા માણસો સારી રીતે લડીને કપાઇ ગયા. એક ફિરંગીએ દરિયાકિનારે એક પુરુષને ચાર સ્ત્રીઓ સાથે ઊભેલો જોયો અને એમને પકડવા દોડયો. પુરુષે બે સ્ત્રીઓને ખંજરથી મારી નાંખી. તે દરમ્યાન ફિરંગીએ પેલા પુરુષને ગોળીથી વીંધી નાંખ્યો. બાકીની બે સ્ત્રીઓ દરિયામાં પડી, તેમને પેલાએ ખેંચી કાઢી, પણ આખરે એમણે જલસમાધિ લીધી.[૧૦] બેટ ચારે બાજુએથી ઘેરાયેલો હતો તેથી કોઇ કિનારે પહોંચી શકયું નહિ અને એકેએક માણસ મરણ પામ્યુ. આ કારણથી પોર્ટુગીઝ લોકો શિયાળ બેટને "મૃત્યુનો બેટ" કહે છે. આ

૭: Danvers, Portuguese in India I P,400 401. Whiteway Por Pow Ind. P. 225-226. કહે છે કે આ ચડાઈની તૈયારી માટે રાત દિવસ કામ ચાલતુ લોકોને ઘણી લાલચો આપેલી. કોરિયા લખે છે કે ૧૫૦ પોડનું વહાણ બાંધી પોતે પણ જોડાવાની મૂર્ખાઈ કરેલી. કાફલો ૬ જાન્યુઆરીથી ગોવાથી ઊપડયો ત્યારે ગોવા ખાલી લાગતુ હતુ

૮: Whiteway: Port. Pow in India, P. 225-26 Danvers Port. in India I, 401. ડેનવર્સે શિયાળ બેટ તરફથી સુલેહનો વાવટો લઈ માણસ ગયા આવ્યા ની વિગત આપી છે.

૯: Whiteway, P. 226

૧૦: એ જ, પૃ. ૨૨૬. વ્હાઈટવેએ આ બધી વિગતો વધારે સારી રીતે આપી છે.

અર્વાચીન વકાર્તમા આઠ દિવસ ગયા અને તે માટે દીવના વિજયમા વિઘ્ન પામવુ પડ્યુ પોર્તુગીઝોની ખુવારી ૧૫૦ માણસોની થઇ હતી[૧૧] એમા ડૅક્ટર દ સિનવેરિયા નામે ફિરંગી બહુ કામનો માણસ હતો તે માર્યો ગયો

દીવ પાસે ફિરંગી કાફલાની હાર અને ગુજરાતનો વિજય

ઇ સ ૧૫૩૧ના ફેબ્રુઆરીની તા ૧૧ મીએ આ પોર્તુગીઝ કાફલો ગવ સાથે દીવ સામે આવીને ઊભો શિયાળ બેટમા જે નકામો સમય ગયો તેમા મલીક તુઘાને દીવના રક્ષણની સારી તૈયારીઓ કરી ગુજરાતના સુલતાનના સદ્ભાગ્યે આ વખતે અમીર મુસ્તફા બીન બહેરામ જે પાછળથી રૂમીખાન નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે ખાજા સફર સલમાની સાથે ૬૦૦ તુર્કો અને ૧૩૦૦ આરબો સાથે આવી પહોંચ્યો હતો[૧૨] એણે દીના થયેલા તુઘાનને હિંમત આપી, અને હિંદમા કોઇની પાસે નહોતી એવી સારી તોપો કિલ્લા ઉપર ચડાવી રક્ષણ માટે હિંમતથી વ્યવસ્થા કરી અને બંદર પાસે આવવાના માર્ગમા પણ સુરંગો ગોઠવી દીધી દીવના રક્ષણ માટે દસ હજારનું લશ્કર હતુ તોપો એવી રીતે ગોઠવી હતી કે સમુદ્રમાર્ગે હુમલો લઇ ઊતરવુ શક્ય જ નહોતું જમીનમાર્ગે જો ફિરંગીઓ ઊતરે તો વહાણોમા રક્ષણ માટે પૂરતા માણસો રહે નહિ એવુ હતું મુસ્તફાએ શરૂઆતમા જ એક તોપમાથી એવો મારો કર્યો કે ગવર્નરના વહાણને જગ્યા બદલી દૂર જવુ પડ્યુ[૧૩] ફિરંગીઓનો ઇરાદો એક અલ્પરક્ષિત બાજુથી રક્ષણની સાંકળ તોડીને કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવાનો હતો બીજે દિવસે ૫૦ વાર છેટેથી એમણે એવી રીતે તોપમારો શરૂ કર્યો કે તોપો તેનાથી ફાટી ગઇ. આ હુમલાથી ફિરંગીઓ દીવને નુકસાન કરી શકે તેના કરતા એમના પોતાના વહાણોને વધારે નુકસાન થયુ એમના લેખકોએ ખુવારીની નોંધ લીધી નથી, પરન્તુ ખુવારી મોટી થઇ હોય એમ મનાય છે, અને ગુજરાતના તોપખાનાએ

૧૧ એ જ, પૃ ૨૨૭ ડેનવર્સ પૃ ૪૦૧મા માર્યા ગયાની સંખ્યા આપે છે તેમા ફેર છે ફિરંગીઓના માત્ર નવ માણસો મર્યા એમ લખે છે જ્યારે શિયાળ બેટના ૮૦૦ માર્યા ગયા અને ૮૦૦ કેદ પકડાયા એમ લખે છે

૧૨ Whiteway P 227 રૂમીઓ માટેનો ઉલ્લેખ ડેનવર્સમા નથી, પરન્તુ તે વખતની તવારીખોનો એ વાતને ટેકો છે

૧૩ એ જ, પૃ ૨૨૭ ૨૨૮ ડેનવર્સ પૃ ૪૦૧ ૪૦૨ વધુમા લખે છે કે દીવના રક્ષણની તૈયારીઓ જોઇ પોર્તુગીઝોના મુખ્ય સરદારોએ મળીને બધો સવાલ ચર્ચ્યો અને ઘેરામા ફાવીશું નહિ એમ લાગવાથી લડાઇ કરવાની માંડી વાળી તોપમારાથી તોપો તૂટી ગઇ, પણ દીવને ખાસ ઇજા ન થઇ એમ પૃ ૪૦૨મા લખે છે વ્હાઇટવે પૃ ૨૨૭ મા લખે છે કે મુસ્તફા રૂમીખાન પોતાની સાથે સારી તોપો, જનાનો અને ખજાનો લાવ્યો હતો

એમની ખુવારી વધારે કરી. નુનોને હવે પોતાની ભૂલ સમજાઇ અને તા. ૧ લી માર્ચે તો ગોવા પાછા ફરવાનુ નક્કી કર્યું ગૂજરાતી નૌકાસૈન્યની જીત થઇ અને જીતની ખુશાલીમા દીવમા જે તોપો ફોડવામા આવી તેની અસર ફિરંગીઓમા ઊલટી થઇ અને ગભરાટમા એ મરામત થઇ શકે એવા વહાણો છોડી ગયા જો એ વખતે ગૂજરાતી કાફલો પાછળ પડ્યો હોત તો ઘણા પકડાત. સુલતાન બહાદુરશાહે આ વિજયની ખુશાલીમા મુસ્તફાને રૂમીખાનનો ખિતાબ આપ્યો અને ભરૂચની જાગીર આપી[૧૪]

ગૂજરાતનાં બદરો બાળ્યાં

માર્ચ તા ૧૫મીએ નુનો ગોવા પહોચ્યો, પણ એનો ક્રોધાગ્નિ ઠડો પડ્યો નહોતો એણે એન્ટોનિયો દ સાલ્ડાનાને ૬૦ વહાણો આપી ગૂજરાતના બદરો ઉપર વેર લેવાનું કહ્યુ હતુ સૌરાષ્ટ્રને કિનારે આવેલુ મહુઆ બદર એણે બાળ્યુ અને ત્યાથી ઘોઘા ગયો [૧૫]ઘોઘા આ વખતે સારી વસ્તીવાળુ અને ધનવાન બદર હતુ, અને વેપાર પણ મોટો હતો સખત લડાઇ પછી એણે ઘોઘા પણ લૂટ્યુ અને બાળ્યુ બંદરમા પડેલા ઘણા વહાણો પણ બળીને ખાખ થઇ ગયા આ ગૂજરાતની ભૂમિના બંદરોની પણ એણે એવી જ દશા કરી, અને વલસાડ, તારાપુર, માહીમ, કેલ્વા તથા અગાશીને ઘણુ નુકસાન પહોચાડી સુરતને બીજી વાર લૂટ્યુ[૧૬] ત્યાથી એ ચેવલ ગયો અને તે કામ એન્ટોનિયો દ સિલવેરિયાને પોતાનું બધુ સોપીને પોતે ગોવા ગયો. નુનોએ દીવ ઉપર વેર લેવા મેન્યુઅલ દ આલ્બુકર્કને બાર વહાણો આપી દીવ જતો લાકડા તથા બીજો માલ અટકાવવા હુકમ કર્યો અને એણે થોડા સમયમા એ કાર્ય સારી રીતે કર્યું આવતી વસત ઋતુમા ખભાત ઉપર મોટી ચડાઇ લઇ જવાની પણ તૈયારી કરી[૧૭]

વસાઈમાં તુઘાને આપેલી મોટી હાર

બીજે વર્ષે (૧૫૩૨) ફિરંગીઓના હુમલાથી ગૂજરાતના બદરોને બચાવવા માટે સુલતાન બહાદુરે મલીક તુઘાનને વસાઇમા મજબૂત કિલ્લો બાધવા હુકમ કર્યો અને એ બધા યા પછી ત્યા સારુ લશ્કર રાખ્યુ નુનો દ

---

૧૪ Whiteway P 228 એમા પોર્ટુગીઝ નાવિકોના આ ગભરાટની વિગત આપેલી છે ડેનવર્સે એ નોધ લીધી નથી

૧૫ Danvers 1 P 402

૧૬ એ જ, પૃ ૪૦૨ સુરત આ વખતે પહેલી લૂટમાથી ઊભું થયુ હતુ ત્યા બીજી વાર લૂટાયુ એ વખતે એ ઊગતુ શહેર હતુ

૧૭ એ જ, પૃ ૪૦૨-૪૦૩

કૂનાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ પોતે ચાર હજાર માણસો સાથે ૧૫૦ વહાણોનો કાફલો લઈ એ કિલ્લો તોડી પાડવા માટે આવ્યો. વસાઈની આસપાસથી વહાણો બાંધવા માટે ઉત્તમ જાતનું લાકડું મળતું હતું એ એનું ખાસ કારણ હતું[૧૮] આવા મોટા કાફલાને દેખીને સુલતાને સુલેહ કરવાનો સંદેશો મોકલ્યો, પણ કૂનાએ સુલેહની એવી ભારે શરતો કહી કે જે કબૂલ થઈ શકે એવી નહોતી. પોર્ટુગીઝોએ વસાઈનો કિલ્લો આખરે લીધો, સુલતાનનું લશ્કર હારી ગયું, અને લડાઈનો સાજસરંજામ મૂકીને નાસી ગયું. કૂનાના સલાહકારોએ આ મુસલમાન કિલ્લો તોડી નાખવા નક્કી કર્યું. કૂનો પોતે ૪૦૦ તોપો લૂટમા મળી તે લઈ ગોવા ગયો. ફરીથી એણે મેન્યુઅલ દ સાલ્ડાન્હાને બંદરના ગામો લૂટવા રાખ્યો અને થાણા, બાંદરા, માહીમ મુંબાઈ વગેરે ગામો તાબે કર્યા.[૧૯] પાછળથી બહાદુરશાહે સલાહ કરી ત્યારે વસાઈ ફિરંગીઓને તાબે આવ્યું તે આગળ જોઈશું.

કૂનાનો એલચી અને સાથે દુભાષિયો ફિરંગીખાન

કૂનો ગોવામા પોર્ટુગીઝોની પૂર્વ તરફની બધી પ્રવૃત્તિઓનો કર્ણધાર હતો તેથી તેને ગુજરાત ઉપરાંત બીજી ઘણી દિશાઓમા ધ્યાન રાખવું પડતું. પરંતુ એ બધા વ્યવસાયની ચિંતાઓની વચ્ચે દીવમા હજી કિલ્લો બંધાયો નહોતો અને દીવ પણ લેવાયું નહોતું એ વાત એને ખૂચ્યા કરતી હતી અને છેલ્લી નિષ્ફળતાથી વેરનો અગ્નિ શાંત થતો નહોતો. મલીક તુઘાન હજી પણ દીવનો સત્તાધિકારી હતો. એણે કૂનાના છૂપા જાસૂસો સાથે એવી કુશળતાથી વ્યવહાર રાખ્યો હતો કે પોતાનું મન પારખ્યા વિના એ લોકો આશામા રમ્યા કરે અને ગવર્નરને એવી જ ખબરો મોકલ્યા કરે. કૂનાએ પણ પોતાના ખાસ માણસ સિમાઓ ફેરિયા Simao Feareiraને બહાદુરશાહની પાસે એલચી તરીકે મોકલ્યો[૨૦] એની સાથે દુભાષિયા તરીકે એક જોઆ દ સેન્ટિઆગો Joao de Santiago નામનો સાહસિક તેમજ સિદ્ધાન્ત વગરનો માણસ ગયો હતો. એ આફ્રિકામા જન્મેલો અને ફિરંગીઓએ એને ગુલામ તરીકે પકડીને ખ્રિસ્તી બનાવેલો. એના જીવનની બીજી બાબતો સાથે આપણે અહીં કામ નથી, પરન્તુ ધીમે

---

૧૮ Danvers I P 403 આ લાકડું જે વલસાડી સાગ કહેવાય છે તે હજુ વહાણ બાંધવામા મલબારી કરતા પણ વલસાડી સાગ વધારે સારો ગણાય છે (જુઓ મારો વહાણવટાનો નિબંધ)

૧૯ Danvers I, P 402-404

૨૦ Whiteway P 234-35

ધીમે એણે ઝવેરાતના વેપારમાં દક્ષિણ હિંદમા રહી પૈસો ભેગો કર્યો હતો અને એથી એ ઘણાના સંસર્ગમા આવવાથી ઘણી દેશી ભાષાઓ બોલી શકતો. દીવમા એના ઉપરીઓ એનાથી સતોષ ન પામ્યા અને છેવટે એણે બહાદુરશાહની કૃપા મપાદિત કરી. પોતાનુ કામ સરતું હોય તો એ ગમે તે કરવા તૈયાર થતો. લાભ થતો હોય તો હિંદુ, ખ્રિસ્તી, કે મુસલમાન થવામાં એને વાધો નહોતો. આવો માણસ દુભાષિયા તરીકે સાથે આવેલો હોવાથી એલચીને કાઇ સફળતા મળી નહિ બહાદુરશાહે છેવટે એને પોતાની નોકરીમા રાખી લીધો[૨૧]અને ફિરગીખાનનો ખિતાબ આપ્યો એણે હુમાયુના લશ્કર સામે પાવાગઢના કિલ્લા ઉપરથી કરેલી તોપમારાની કામગીરીનુ વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ તવારીખકારોએ એનુ નામ સફતા લખેલુ છે તે સેન્ટિ આગોનું ભ્રષ્ટ રૂપ છે.

શાંતિ માટે બહાદુરે વસાઇ આપી દેવા જણાવ્યું

એલચી સિમાઓ ફેરિયાને છેવટે એના કાર્યમા એટલી જ સફળતા મળી કે સુલતાન બહાદુરશાહે ગવર્નર નુનો દ કોનાને મળવાની હા પાડી એ સમાચાર મળવાથી નુનો ૧૫૩૩ના ઓક્ટોબરમા ગોવાથી નીકળ્યો. દીવ જવા માટે એણે ભભકાદાર કાફલો તૈયાર કર્યો અને એ માટે ઘણુ ખર્ચ પણ કર્યું એકસો વહાણમા બે હજાર ફિરગીઓને લઇ એ દીવ આવ્યો પરન્તુ હવે બહાદુરશાહનુ મન બદલાઇ ગયુ હતુ[૨૨] એ દીવમા જ હતો, પણ એણે નુનોને મળવા માટે અનેક બહાના કાઢવા માડ્યા, અને મળવાનો દિવસ નક્કી કર્યો જ નહિ આ વખતે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો. રૂમી ખાન બહાદુરની સાથે જ હતો અને એણે મલીક તુઘાનની સામે કાર્ય કરવા માડ્યુ હતું એક વાર સુલતાનના દરબારમા મેન્યુઅલ દ મેસીડો (Manuel de Macedo)એ ખુલ્લી રીતે રૂમીખાનને દ્વિયાર્દ્ધ દ્વંદ્વયુદ્ધ માટે પડકાર કર્યો અને રૂમીખાને બીડુ ઝડપ્યુ પણ ખરુ, પરન્તુ છેવટે

૨૧: એજ, પૃ ૨૩૫ આ સાહસિક માણસના પૂર્વ ચરિત્રને અહીં સબધ નથી વેપારમા હતો અને દક્ષિણમા જવેરાતનો પણ વેપાર કરેલો તે કારણથી ગુજરાતી ઝવેરી વેપારીઓ પાસેથી ગુજરાતી ભાષા શીખ્યો હોય ગુજરાતી ઝવેરીઓ દક્ષિણમા પ્રાચીન કાળથી વેપાર કરતા હતા ડેનવર્સ એક ઉલ્લેખ એવો કરે છે કે મલીક તુઘાન (Melicue Tocom) આ વખતે બહાદુરશાહની કૃપામા નહોતો, એટલે પોર્ટુગીઝોએ એને ફોડવા પ્રયત્ન કર્યો (પૃ. ૪૦૫)

૨૨: Whiteway · P. 235 Danvers 1, 405. ભભકાદાર કાફલાની વિગત ડેનવર્સે આપેલી છે.

ફિરંગીને ખૂબ રાહ જોવડાવી એ લડવા ગયો જ નહિ.[23] છેવટે બહાદુરે ફિરંગીઓને મળવા માટે સમય આપ્યો જ નહિ, પણ ખાજા શેખ ઇવાઝ સાથે વાર્ષિક ૩૦,૦૦૦ પૌંડની આવકવાળું વસાઇ બંદર આપી દેવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, અને બદલામાં શાંતિ રાખવા કહ્યું. આ દરમ્યાન હુમાયુની ચડાઇ થઈ અને આ વાત આટલેથી અટકી. એ પછીના બનાવો આ પૂર્વે જોઇ ગયા છીએ.

બહાદુરે ફિરંગીઓ સાથે કરેલી શરમભરેલી સંધિ

હુમાયુ સાથેની લડાઇમાં હાર્યા પછી બહાદુરે જે ઝડપી નાસભાગ કરી તેનું વર્ણન કર્યું, અને નામે બહાદુર એવો ગુજરાતનો સુલતાન આ સમયે કેવો ઢીલો થઇ ગયો હતો તે પણ જોયું. આ ગભરાટમાં એણે પોર્ટુગીઝો સાથે સુલેહ કરવાનું નક્કી કર્યું, અને ઉપર જોયું તેમ, શેખ ઇવાઝને ગુજરાતના સુલતાનને શરમ ઉપજાવે એવી સુલેહ કરવાની સત્તા આપી. આ માણસે જે શરતો કરી તેમાં વસાઇ એની આસપાસના પ્રદેશ અને આવક સાથે હમેશ માટે ફિરંગીઓને આપી દીધું, અને ગુજરાતના રાજ્યમા એમનો પહેલો પગ દૃઢ રીતે જામ્યો. ગુજરાતનાં વહાણો પહેલાં વસાઈ જાય અને ત્યાંથી ફિરંગી પરવાનો મેળવીને જ આગળ સમુદ્રગમન કરી શકે. દેશાવરથી ગુજરાતના બંદરોએ આવતાં વહાણો પણ એ રીતે પહેલાં વસાઇ આવે અને ત્યાં ઠરાવ પ્રમાણે મહેસૂલ આપી પછી આગળ વધી શકે. એમ ન થાય તો એવાં વહાણોને ફિરંગીઓ પકડી શકે. ગુજરાતના કોઈ પણ બંદરમા મનવાર ન બાંધી શકાય, પરન્તુ વેપારી વહાણો બાંધવાની છૂટ રાખી હતી. બહાદુરશાહે રૂમીઓ (તુર્કો)ને પોતાના રાજ્યમાં પેસવા ન દેવા તેમજ તેમને કાંઇ પણ સહાય કરવી નહિ. ડિઓગો દ મેસ્કવિટા (Diogo de Mesquita) અને બીજા ફિરંગીઓ જે બહાદુરશાહના કેદીઓ હતા તેમને છોડી મૂકવા [24]હોરમઝ અને ઇરાક–રાતા સમુદ્રમાંથી જે ઘોડા આયાત થાય તે બધા વસાઇમાં આવે અને ગુજરાતનો સુલતાન તથા તેના અમીરો ફિરંગીઓને તેનુ મહેસૂલ ભર્યા પછી ખરીદ કરે. માત્ર પહેલા ૬૦ ઘોડાનું મહેસૂલ લેવાનુ નહોતું [25]વસાઇમાં મસ્જિદોને ૫૦૦૦ લારી આપવામા આવતા હતા તે ફિરંગીઓએ ચાલુ રાખવા ઈ.સ. ૧૫૩૪ના ડિસેમ્બરમાં આ કરાર થયા વસાઇમા કોઠા વગાડી ફિરંગીઓને કબજે સોંપવામાં આવ્યો.[26]

૨૩: Whiteway, P. 236

૨૪: Whiteway, P. 236 આ ગ્રન્થમાં રાતા સમુદ્રનાં વહાણ વસાઇ થઈ ને જાય એમ લખે છે. Danvers. 1, 406

૨૫: Whiteway. P. 236

૨૬: એજ, પૃ. ૨૩૬–૨૩૭. Danvers 1, 417.

હુમાયુ સૌરાષ્ટ્ર અને ગૂજરાતના થોડા પશ્ચિમ તરફના ભાગ સિવાય બહાદુરશાહના આખાયે રાજ્યનો હવે માલિક બન્યો હતો અને બહાદુરશાહ દીવમા જઇ બેઠો હતો તે પણ જોઈ ગયા. આ કારણથી હતાશ થયેલા સુલતાને બીજી વાર ફિરગીઓની મદદ માગી આ માટે એણે જે ફિરગી કેદીઓ પકડેલા હતા તેમને છોડયા અને ડિઓગો દ મેસ્ક્વિટાની સરદારી નીચે પોતાને માટે ગવર્નરની મદદ મેળવવા વાટાઘાટ કરવા ગોવા મોકલ્યો આ વખતે અરબી સમુદ્રનુ ચોમાસુ પૂર જોસમા ચાલતુ હતું એટલે મેસ્ક્વિટા ચેવલ બદરે આવ્યો ત્યારે એ બદરનો નૌકાસેનાધિપતિ માર્ટિન એ'ફોન્ઝો ડી સોઝા અને ગોવાથી નુનો કોઈ પણ તુરત બહાદુરશાહની મદદે જઇ શકયા નહિ [૨૭]નુનોએ પોતાના માણસ ફેરિયાને ખાનગી સમાચાર સાથે ચેવલ મોકલ્યો અને કહેવડાવ્યુ એણે દીવ જવુ નહિ, પરતુ માર્ટિને એ હુકમ સામે આખ આડા કાન કર્યા અને સિપાઓ ફેરિયા તથા માર્ટિન બન્ને દીવમા ભેગા થઈ ગયા [૨૮] આ લોકોની મદદ આવતા વિલબ થવાથી ગભરાયેલા બહાદુરશાહે કીમતી કમર બધની ભેટ સાથે તુર્કી સુલતાનની મદદ માટે પણ એલચીને ઇજિપ્ત મોકલ્યો તેની નોધ પાછળ કરી ગયા છીએ ૧૫૩૫ના સપ્ટેમ્બરે બહાદુરે તુર્કીના સુલતાન માટે એ ભેટ મોકલી

દીવમાં કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી આપી

માર્ટિન એફેન્ઝોએ દીવ આવતા જ બહાદુર સાથે વાટાઘાટ શરૂ કરી અને બહાદુરે દીવમા કિલ્લો બાધવાની છેવટે પરવાનગી આપી જે માટે પોર્ટુગીઝો આજ સુધી લડતા હતા તે આમ હારેલા બહાદુરે સહેજમા આપી દીધુ તા ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૫૩૫ને રોજ ફેરિયા અને ડી સોઝાએ શરતો નક્કી કરી અને તા ૨૫ ઑક્ટોબર ૧૫૩૫ને રોજ[૨૯] પોર્ટુગીઝો સાથે બીજી સધિ કરવામા આવી કિલ્લો બાધવાની પરવાનગી સાથે જ ફિરગીઓએ ગૂજરાતના સુલતાનને દુશ્મનો સામે મદદ કરવાના કરાર થયા તે સાથે દીવની બદરી મહેસૂલનો બધો હક્ક ગૂજરાતના સુલતાનનો રહે એમ ઠર્યું આમા

---

૨૭ એજ, પૃ ૨૩૮–૩૯ એમા ફિરગી કેદીઓની સખ્યા પણ આપી છે Danvers I, 408

૨૮ Whiteway 240

૨૯ એજ પૃ ૨૪૦ સધિનુ મૂળ લખાણ બોટેલ્હો ટોમ્બોમા પૃ ૨૧૭મા આપેલુ છે એમ વ્હાઈટવે પૃ ૨૪૦–નોધમા લખે છે વ્હાઇટવે અને ડેન્વર્સની તારીખોમા ફેર જણાય છે વ્હાઇટવે સધિની તારીખ ૫ ઑક્ટોબર લખે છે, પણ સમય જોતા ૨૫ તારીખ ડેન્વર્સ લખે છે તે ખરી લાગે છે ડેન્વર્સ ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૫૩૪ લખે છે

એક શરત એવી હતી કે બન્ને પક્ષોએ ધાર્મિક બાબતોમાં માથું ન ધાલવાનું અને વટલાવવાનું કામ કરવું નહિ આ વાત તે સમયમાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની ગણી શકાય[30] પહેલાની મંધિગા વમાઈ આપવાના જે કરાર થયેલા તે કાયમ રાખવામા આવ્યા. નુનોની ઉપરવટ થઈને આ બધુ કરવા માટે ગવર્નર અને માર્ટિન ડી મોઝા વચ્ચે ઊંચા મન થયા અને દીવમા કિલ્લાની પરવાનગીના સમાચાર પોર્ટુગલના રાજાને માર્ટિને બારોબાર મોકલી આપ્યા તે સાભળીને તો ગવર્નરને બહુ લાગી આવ્યુ[31]

બોટેલ્હો નાની હોડીમાં પોર્ટુગલ આ ખબર આપવા ગયો

દીવમા કિલ્લો બંધાવાના શુભ સમાચાર પોર્ટુગલ શી રીતે ગયા એ એક રસમય વાત છે, તે ટૂકામા જોઇએ ડિઓગો બોટેલ્હો (Diogo Botelho) નામનો એક ફિરંગી વહાણવટી કોચીનમા રહેતો હતો અને એ ચિત્રો નકશા વગેરે બનાવવામાં હોશિયાર હતો એણે કેટલાક નકશાઓમા સુધારા કરી કોચીનથી પોર્ટુગલ જઇને રાજાને બતાવ્યા, અને રાજાને ખુશી થયેલો જોઇ કોઈ કિલ્લાના ઉપરીના પદની માગણી કરી. એક સામાન્ય વહાણવટીને કિલ્લો ન સોપાય એવો ઉત્તર મળવાથી એણે ઉદ્ધતાઈથી પોતાના જ્ઞાનનો લાભ બીજા કોઇ દેશને આપવા કહ્યું તેથી રાજા ગુસ્સે થયો અને એને કેદની શિક્ષા થઇ પણ વાસ્કો દ ગામાએ પોતાની સાથે હિંદ લઈ જવા માટે એને છોડાવ્યો દીવના કિલ્લાની વાત જાણીને એ તુરત દીવ ગયો. ત્યાથી કિલ્લાની પરવાનગીની નકલ મેળવી કિલ્લાનુ માપ લઈ એનો નકશો બનાવી ચેવલ આવ્યો, અને ચેવલથી એક નાના વહાણમાં આઠ ગરીબ ફિરંગીઓ અને ૨૦ ગુલામોને લઈ સીધો પોર્ટુગલ તરફ શુભ સમાચાર પહેલા આપી રાજાની મહેરબાની મેળવવા ઊપડી ગયો. નુનોએ પોતાના માણસ સિમાઓ ફેરિયાને ૨૫૦ ટનના એક મોટા વહાણમાં આ સમાચાર આપવા મોકલ્યો, પરંતુ બોટેલ્હો બાર દિવસ વહેલો ઊપડી ગયો હતો. એને રસ્તામા ઘણી હરકતો પડી, ગુલામોએ બળવો કર્યો, પોર્ટુગીઝો ઘવાયા, મરાયા ને થોડા માંદા પડ્યા, છતા આ ઉત્સાહી સાહસિક પુરુષ જાતે ઘવા-, યેલો અને બોલી શકવાની મુશ્કેલીથી નિશાનીઓથી માર્ગ બતાવતો પોર્ટુગલ પહોંચ્યો. નુનોને આનો વહેમ પડવાથી ફેરિયાને બોટેલ્હોને પકડી પાડી, મારી નાખી, એનુ વહાણ બાળી નાખવાનો હુકમ હતો. પોર્ટુગલ પહોચી રાજાને

30: એજ પૃ ૨૪૦

31 એજ પૃ ૨૪૦

નકશો વગેરે બતાવી ખુશખબર કલાથી રાજાએ માત્ર એનો પહેલાનો ગુનો માફ કર્યો, પણ એથી વધારે કાંઈ મહેરબાની ન બનાવી ઊલટુ, આવડા નાના વહાણમા હિંદથી પોર્ટુગલ આવી શકાય છે તે વાત જાહેર ન થવી જોઈએ, તે માટે એનુ વહાણ બાળી નાખવામા આવ્યુ ૩૨

ફિરગીઓએ મોકલેલી નામની મદદ

આ સંધિથી પણ બહાદુરશાહને ધારેલી મદદ ફિરગીઓ તરફથી ન મળી. બહાદુર અને નુનો બન્નેને એકબીજા માટે મનમા શકાઓ હતી કિલ્લો બાધવા માટે નમતુ મૂકવુ પડયુ તે બહાદુરને ખટકતુ હતુ, જ્યારે બહાદુર મોગલો સામે જીતે તો ફિરગીઓ દીવમા શાતિથી રહેવા દે કે નહિ તેની નુનોને શકા હતી આમ છતા સધિની શરતો નામની પણ પાળ્યા વિના છૂટકો નહોતો, એટલે ૫૦ ઘોડેસ્વારો અને ૧૦૦ બધૂકધારીઓ એણે મદદ માટે મોકલી આપ્યા તેનો કાર્ય ભાર નડેલો માર્ટિન એફેન્ઝો ડી સોઝા આ માણસો લઈને આવ્યો હતો ૩૩ દરિયારસ્તે ભરૂચનો બચાવ કરવા મેન્યુઅલ દ મેસીડો (Manuel de Mecedo)ને મોકલ્યો હતો, પણ ચડી આવેલા મોગલોએ દમ મારતો કાગળ લખવાથી ભરૂચના વેપારીઓએ પોતાનો બચાવ કરવા આવનારને પૈસા આપી પાછો કાઢયો ૩૪ મેસીડોની પાસે જે લડાયક માણસો હતા તે પણ બહુ ઓછા હતા એટલે ભરૂચમા કાઇ કરી શકે એમ હતુ નહિ ૩૫

દીવના કિલ્લા માટે મુસલમાન તવારીખોની વિચિત્ર વાત

કિલ્લો બાધવાની આ પરવાનગી માટે મુસલમાન તવારીખોમા એક વિચિત્ર વાત યોજેલી દેખાય છે કહે છે કે ફિરગીઓએ બહાદુરશાહ પાસે કિલ્લો બાધવા માટે એક ગાયના ચામડા જેટલી જગ્યા માગી અને પર વાનગી મેળવી બહાદુર હુમાયુ સાથે યુદ્ધમા રોકાયો હતો ત્યારે આ લોકોએ ગાયના ચામડાની નાની નાની ચીરીઓ કરી તેનાથી મોટી જગા દોરીની પેઠે માપીને લીધી અને ત્યા કિલ્લો બાધ્યો બહાદુરશાહ ઉતાવળિયો ને ગભરાયેલો હતો, પરતુ આવી વાત માને એટલો મૂર્ખ નહોતો અને એના

---

૩૨ એજ પૃ ૨૪૦, Danvers I P 407 એમા આ વર્ણન ટૂકામા આપ્યુ છે હોડીનુ માપ આપ્યુ છે લબાઈ ૧૬૩/૪ ફીટ, પહોળાઈ ૯ ફીટ ઊડાઇ ૪૩/૪ ફીટ આવડી હોડીમા હિંદથી પોર્ટુગલ જવુ એ ખરેખર ભારે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવુ કામ છે

૩૩ Whiteway P ૨૪૩

૩૪ એજ પૃ ૨૪૩

૩૫ Danvers I P 403

દરબારીઓ પણ એવા નહોતા, એટલે આ વાત તવારીખોએ કેવળ ગપાટા તરીકે નોંધી છે એમ સ્પષ્ટ લાગે છે આ વાત ગુજરાતમાં પ્રચલિત હોય એમ લાગે છે, પણ તે અર્થહીન છે [૩૬]

દીવના કિલ્લા માટે અરબી ઇતિહાસનુ મતવ્ય

ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસમા કહે છે કે દીવમા કિલ્લો બાધવાની આગતમા જે રજા આપી હતી તે માટે મનમનામણા જેવુ ભોગવતા બહાદુરશાહે કહ્યુ કે ફિરગીઓને જે આપ્યુ છે તે તેમણે બીજી રીતે ખૂચવી કે લૂટી લીધુ હોત એ લેખક એમ પણ કહે છે કે હુમાયુ સામે ૫૦૦ ફિરગીઓનુ લશ્કર મળે એવી શરતે દીવ માટે સધિ કરી હતી આગળ ઉમેરે છે કે હુમાયુના ગયા પછી જગત દ્વારકાની ચડાઈ પછી દીવ આવતા બહાદુરશાહ ફિરગીઓને ઝડપથી પથ્થરનો કિલ્લો બાધતા જુએ છે ત્યારે તે તરફ જાણે કાઈ બન્યુ જ નથી એમ આખ આડા કાન કરે છે, અને કહે છે કે આમાથી પરમેશ્વર કાઇ સારુ કરશે અને કાઇ બનાવ બનશે આવી આ નિરાશ થયેલા સુલતાનની મનોદશા થઈ ગઈ હતી [૩૭] હાજીઅદ્દબીર એટલુ તો કબૂલ કરે છે કે મોગલોના ગયા પછી ગુજરાત પાછુ મેળવ્યા પછી બહાદુરને ફિરગીઓ સિવાય બીજી ચિંતા નહોતી [૩૮] દીવમા પોર્ટુગીઝોની હાજરી છે એમ જાણ્યા પછી હુમાયુએ દીવ ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર માડી વાળ્યો એવુ પોર્ટુગીઝો માને છે [૩૯] પરતુ એ એમની માત્ર બડાઇ જ જણાઈ છે હુમાયુ કેવા સજોગોમા ગુજરાત છોડીને ગયો તે પાછળ જોઇ ગયા છીએ

દીવમા કિલ્લો બાધ્યો

દીવમા કિલ્લો બાધવાની પરવાનગી ગુજરાતના સુલતાન પાસેથી મળી એ પોર્ટુગીઝો માટે એક મોટા આનદ અને ઉત્સવની વાત હતી, અને કાઈ અણધારી મુશ્કેલી ન આવી પડે તે માટે એમણે કિલ્લો બાધવામા અસાધારણ

૩૬ મિરાતે સિકદરી ગુ ભા સિકદરીના સર ક્લાઈવ બેલીના તરજુમામા પૃ ૩૯૪ ઉપમા લખે છે કે આ વાત લેખકે સાભળેલી લખી છે અને એ માનવા જેવી નથી બહાદુરના દરબારીઓએ ભયનામ ર્યા કિલ્લો બાધવાની રજા આપેલી એમ ટીકામા લખે છે અરબી ઇતિહાસમા પૃ ૨૫૨મા આ વાત આપેલી છે અને એનો લેખક કહે છે કે આ વાત જૂના વખતથી પ્રચલિત છે

૩૭ ઝફરૂલવાલાહ અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૫૧ અને પૃ ૨૫૮

૩૮ એ જ પૃ ૨૬૦

૩૯ Danvers I P 408 વ્હાઇટવે (પૃ ૨૪૨) તો સ્પષ્ટ લખે છે કે હિંદના ખભા પોર્ટુગીઝો મોગલોને હાંકી મૂકવા અસમર્થ હતા

ઝડપ વાપરી પાચ માસ જેટલા ટૂકા સમયમા પથ્થરનો મજબૂત કિલ્લો બાધ્યો ૪૦ નાના મોટા ફિરગીઓ, અમીરો અને લશ્કરીઓએ પણ આ બાધકામ માટે મજૂરો જેવુ કામ કર્યું એક બુરજ જેનુ નામ સેન્ટિએગો (Santiago) બુરજ પાડેલુ હતું એના ઉપર ગાર્નિયા ડી સા (Garcia de Sa) નામના એક અમીર ફિરગીએ કામ કરેલુ અને પાછળથી એ પોર્ટુગીઝ હિંદનો ગવર્નર થયેલો, એનુ નામ આપવામા આ યુ આ કિલ્લા ઉપર ૬૦ તોપો, ઘણી બદૂકો અને ૯૦૦ લશ્કરીઓ રાખવામા આવ્યા, અને બીજો પણ પુષ્કળ સરજામ રખાયો મે યુઅન ડી સોઝાને કિલ્લાનો મુખ્ય અધિકારી નીમવામા આવ્યો આમ તુર્કોને માટે હિંદમા જે એક બદર ખુલ્લુ હતુ તે પણ બધ થવાથી ફિરગીઓને ખૂબ સતોષ થયો ૪૧

પોર્ટુગીઝોને પેસવા દીધા પછી બહાદુરનો પશ્ચાત્તાપ

મોગલો પાસેથી બહાદુરશાહે ગુજરાત પાછુ લઈ લીધુ તેનુ વર્ણન કર્યું બહાદુરશાહે ગભરાટના વખતમા પોર્ટુગીઝો મદદ કરશે એમ માનીને સુલેહ કરેલી, પરતુ સંધિના કરારની મહી સુકાય તે પહેલા જ ગોવાના ગવર્નરને પણ મ નમા ગભરાટ થવા લાગ્યો અને સંધિની શરતો પાળવી કઠણ અવરી હતી, અશક્ય જેવી હતી,૪૨ એનુ ભાન થવા માડયુ હતુ એનુ જે પરિણામ આવ્યુ તે જોઈ ગયા હવે બહાદુરશાહે પણ પોતાની ઉતાવળ સાલવા માડી હતી એને હવે સ્પષ્ટ સમજાયુ હતું કે મોગલોને કાઢવામા જે કાઈ પ્રયત્નો થયા હતા તે આત્મબળથી જ સિદ્ધ થયા હતા જે માટે એણે વસાઇ અને દીવની લાચ ફિરગીઓને આપી હતી તેમા કાઇ વળ્યુ નહોતું અને એમ ॥ તરફથી પોતાને કાઇ નોધપાત્ર મદદ પણ મળી નહોતી એક જ શહેરમા બે કેવળ વિરોધી તત્ત્વો અને ભિન્ન પ્રકૃતિવાળા લોકોની સત્તાથી કેવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે તેનું ભાન પણ એને થવા માડયુ હતુ દીવ શહેરના લોકો અને પોર્ટુગીઝ કિલ્લાના લોકાને ઘણુ થયા કરતુ આ કારણથી કિલ્લા અને શહેર ની વસ્તીની વચ્ચે એક કોટ બાધવા માટે એણે પોર્ટુગીઝોને

---

૪૦ એ જ પૃ ૪૦૭ ૪૧૮ Whiteway P 242 કિલ્લો આક્ટોબર ૧૫૩૫મા શરૂ થયો ને માર્ચ ૧૫૩૬મા પૂરો થયો

૪૧ Whiteway P 242 Danvers I P 407 મેન્યુઅલ ડી સોઝા યુવાન માણસ હતો કિલ્લા ના અધિકારી તરીકે હોવી જોઇએ એટલી મોટી વયનો નહોતો એમ પોર્ટુ ગીઝોનુ માનવુ હતુ

૪૨ Whiteway P 242 ૪૩ આ અને હવે પછી બહાદુરના મરણના સજોગોનુ વર્ણન વ્હાઈટવેએ ટૂકામા પણ વિવેકથી અને ન્યાયથી કર્યુ છે

કહેવડાવ્યુ, પણ એમણે એવો કોટ બાંધવાની રજા ન આપી આ કારણથી બહાદુરની ચિંતામા વધારો થયો પોર્ટુગીઝ સત્તાવાળાઓએ કિલ્લાના માણસોને સખત હુકમ કર્યો હતો કે તમારે કિલ્લાની બહાર એક પથ્થર ફેંકી શકાય એથી વધારે દૂર જવુ નહિ[૪૩] આમ છતા ઘર્ષણ એવુ વધતુ ગયુ કે હુલ્લડો થયા અને એમા કેટલાક પોર્ટુગીઝો માર્યા ગયા ગુજરાતી અને ફિરંગીઓ બન્નેના દિલ તંગ બની ગયા હતા સુલેહની શરતોનો ભંગ કરીને બહાદુરશાહના પોતાના વહાણોને પણ દીવબંદર છોડવાની રજા નહોતી મળી એવી ફરિયાદ આવી હતી,[૪૪] એટલે ઈ સ ૧૫૩૬ના અંત ભાગમા એ ચાંપાનેરથી દીવ આવ્યો.

ગુજરાતી અને ફિરંગીઓનાં ઊંચાં થયેલા મન

આમ બન્ને પક્ષના મન ઊંચા થઈ ગયા હતા પોર્ટુગીઝ લેખકો બહાદુર સામે ગમે તે આક્ષેપો કરે, પરંતુ આમા એક જ પક્ષનો દોષ હોય એમ કહી શકાય નહિ તંગદિલી વધુ વધી ત્યારે કદાચ બહાદુરે બધી મુસલમાન સત્તાઓને ફિરંગીઓ સામે એક કરવાનો વિચાર કર્યો હોય[૪૫] એને પોર્ટુગીઝો સાથે સંધિ કરી તેમા પોતાની ભૂલ સમજાઈ હતી, છતા એણે ખુલ્લી રીતે સંધિના કરારનો ભંગ કર્યો હોય એવો બન્યો નહોતો, અને એની વર્તણૂક વિવેકવાળી હતી પરંતુ એ દારૂ અને ભાંગના ઘેનમા ચકચૂર રહેતો અને ઉતાવળિયા માનસિક તરંગોથી ગમે તેવુ કરી બેસતો, એટલે કૃતનિશ્ચય વિરોધીઓ સામે થવા માટે મગજની જે સ્વસ્થતા જોઈએ તે એ રાખી શકતો નહિ[૪૬] નશાના ઘેનમા એ કોઈ વાર કાંઈ ન ઇચ્છવા જેવુ બોલી જતો, એનો લાભ એમા મરચુ મીઠુ ઉમેરીને ખટપટિયા તકસાધુઓ લેતા અને અફવાઓ ચલાવતા[૪૭] એવી રીતે સુલતાન ગવર્નરને મારી નાખવાનો

---

૪૩ એ જ પૃ ૨૪૩ ૪૪

૪૪ એ જ પૃ ૨૪૪

૪૫ એ જ પૃ ૨૪૪

૪૬ એ જ પૃ ૨૪૪

૪૭ એ જ પૃ ૨૪૪ બહાદુરની દારૂ ભાંગમા ચકચૂર રહેવાની ટેવ માટે પોર્ટુગીઝ અને હિંદી ઉલ્લેખો એકમત છે માર્તિન અફોન્ઝો ડી સોઝા લખે છે કે એ ભાંગ ખૂબ પીતો (જુઓ વ્હાઈટવે ૨૪૪ નોંધ ૧) એમા પોર્ટુગીઝ આધાર આપેલો છે તવારીખકારોએ પણ નશાની વાત છાની રાખી નથી કોરિયા લખે છે કે નશાના ઘેનમા એ ભાંગીતૂટી હિંદીમા ગમે તેમ બોલતો (mutilated Hindustani) આ નોંધ વ્હાઈટવેએ પૃ ૨૪૪ નોંધ ૨મા આપેલી છે શું એ સમયે ફારસી, હિંદી, ગુજરાતી વગેરેના મિશ્રણરૂપ-ઉર્દૂ જેવી કોઈ ભાષા મુસલમાનોમા વપરાતી હશે? તવારીખોમા પણ એવા શબ્દો આવે છે અને એ મુસલમાનોની લોકભાષા વ્યક્ત કરે છે તે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સૂચક છે એને પોર્ટુગીઝ ટેકો મળે છે

ઈરાદો રાખે છે એવી અફવા ચાલી હતી આ અફવા નુનો દ મેલાને દેશી માણસે પહોંચાડીને ચેતવણી આપી હતી પોર્ટુગીઝોનો ઈરાદો પણ સુલતાનને પકડી કેદ કરવાનો હતો એ વાત જાણીતી થઈ ગઈ હતી પોર્ટુગીઝોને ગોવો મ્યા હતો કે બહાદુર પાસે પુષ્કળ ધન છ અને એ માણસ નથી પણ એક લૂંટવાલાયક માલદાર વહાણ છે પરંતુ બહાદુરે આના ઈરાદા જણાઈ આવે એવુ કાંઈ કર્યું નહોતું પોતાને મારી નાખશે એવો ભય કે પોતે મામાને મા શે તેવુ કોઈ જાતનું વર્તન એણે હજી સુધી બતાવ્યુ નહોતું એમ નાતે કિલ્લાના અધિકારીને સમાચાર મળ્યા કે સવારે સુલતાન તેને નોતરશે અને મારી નાખશે સવારે આમંત્રણ આવ્યુ અને અધિકારી એકલો ગયો, પણ કાંઈ બન્યુ નહિ ૪૮

સુલતાને ખબર આપ્યા વિના દીવના કિલ્લાની લીધેલી મુલાકાત

દીવ આવ્યા પછી બહાદુરશાહ પોર્ટુગીઝ કિલ્લામા જતો ત્યારે થોડા અંગરક્ષકોને સાથે રાખતો એ ઉપરથી એને કાંઈ ભય હતો નહિ એ સ્પષ્ટ થાય છે એવી રીતે એક વખત તા ૧૩ નવેમ્બર ૧૫૩૬ને રોજ એ ખબર આપ્યા વિના કિલ્લાના કપ્તાન મેન્યુઅલ ડી સોઝાને મળવા બહુ થોડા રક્ષકો સાથે ગયો ખ્વાજા સફર એની સાથે હતો રાત્રિના આઠ વાગ્યાનો સમય હતો અને દારૂના નશામા સુલતાન ચકચૂર હતો ગૂજરાતનો સુલતાન કિલ્લાના દ્વાર આગળ આવ્યો છે એ સમાચાર કપ્તાનને મળતા એની સૂચનાથી મશાલો અને હથિયારબંધ રક્ષકોની બે હરોળ થઈ ગઈ અને દરવાજો ખોલી નાખવામા આવ્યો, અને રણવાદ્યોના અવાજ થવા લાગ્યા આ બધો દેખાવ જોઇ સુલતાન ભયભીત તો ન થયો પણ પીધેલો હોવા છતા ગંભીર તો થયો એને માન આપવામા આવ્યુ અને સભ્યતાથી કહેવામા આવ્યુ કે આ બધાના માલિક આપ જ છો એનો નશો હવે ઊતરવા માડ્યો હતો એણે માગો સભ્યતાથી જવાબ દીધો કે હે મિત્ર' આનો માલિક પોર્ટુગલનો રાજા છે અને આ બધા ઘરના માલિક તમે છો સુલતાન જ્યારે સારી રીતે પાછો ફર્યો ત્યારે કપ્તાનની આ જાતની નરમાશથી બીજા પોર્ટુગીઝો એના ઉપર ગુસ્સે થયા અને જ્યારે એ સમાચાર ગવર્નરને ગોવા પહોંચ્યા ત્યારે એ પણ કપ્તાન ડી સોઝા ઉપર ક્રોધે ભરાયો અને એને સખત ઠપકો મોકલ્યો ૪૯ આવી રીતે સુલતાનને પકડી લેવાનો લાગ જતો કરવા માટે

૪૮ એજ પૃ ૨૪૪ અને નોધ ૨ મેન્યુઅલ ડી સોઝા શાંત અને ડાહ્યો માણસ હોય એમ એના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે

૪૯ Whiteway pp 244 45 પૃ ૨૪૪ની નોધ ૧ અને ૨

કોરિયા (Correa) નામનો લેખક ટીકા કરે છે કે 'આવે વખતે કાંઈ કરવુ એ કોઈ કોઈ જગાએ વિશ્વાસઘાત ગણાય છે; પરતુ હિંદમા એવું નથી ત્યાં તો આવુ સામાન્ય રીતે બને છે પાપ થવાના ભયથી આવી તક જવા દેવાતી નથી'[૫૦]

ગુજરાતના એલચીઓને દારૂ પાઈ વાતો કઢાવી

હવે નુનો દ કોના ગોવાથી દીવ આવવા માટે તૈયારી કરતો હતો તે વખતે બહાદુરશાહના બે વિશ્વાસુ માણસો—શેખ ઇવાઝ અને નૂરમુહમ્મદ ખલીલ એલચી તરીકે આવી પહોંચ્યા. આ લોકો પહેલા પણ એલચી તરીકે આવેલા હતા. સુલતાનના અંતરની ખાનગી વાતો જાણી લેવા માટે નુનોએ એક જાળ પાથરી. એક ઈરાની નુનેનો વિશ્વાસપાત્ર હતો અને દીવમાં એના ખાસ માણસ તરીકે રહેતો હતો તેને આ કાર્ય સોંપાયુ અને બન્ને અમીર એલચીઓને એણે ખાણા ઉપર બોલાવ્યા. નુનોએ આ વખતે ઉત્તમ જાતના દારૂ પીરસાય એવી ખાસ વ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી. એક વિશ્વાસુ ફિરગીને આ લોકોની વાતો સાભળવા મતાડ્યો હતો મહેમાનોને ખૂબ દારૂ પાઈ ઇરાની ખાનગીએ ફિરગીઓને ગાળો ભાડવા માડી અને એ રીતે મહેમાનોનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી એમની પાસેથી બહાદુરશાહનો ઇરાદો જાણવા વાતો કઢાવી[૫૧]

વહેમ અને શંકાઓથી તગ બનેલુ વાતાવરણ

સુલતાન ગવર્નરને પકડીને મારી નાખવા માગે છે એવી અફવા તો ચાલુ હતી, તે જોર ગયા આવી મનોદશામા દરેક સામાન્ય કાર્ય પણ શકાની નજરથી જોવાય એ સંભવિત છે બન્ને પક્ષોમા અને ખાસ કરીને ફિરગી પક્ષમા આખુંયે વાતાવરણ શકા અને ભયયુક્ત અધીરાઇથી વ્યાપી રહ્યું હતુ, એટલે સભ્યતાનુ કોઇ ચિહ્ન પણ શકાથી જોવાતુ એક વાર બહાદુરશાહે શિકાર કર્યા પછી મારેલા મૃગો પોર્ટુગીઝોને માટે ભેટ મોકલાવ્યા. એમાં કોઇનું માથુ નહિ તો કોઇનો પગ નહિ એવું હતુ આ ભેટનો અર્થ પોર્ટુગીઝોએ એવો લીધો કે સુલતાન એમના હાલ આ જનાવરો જેવા કરવા

૫૦ એજ, પૃ ૨૪૫ ગેરપર કોરિયાની આ ટીકા ઉપર ટીકા ઉમેરતા વ્હાઇટવે લખે છે: "There is grim humour in a religion which regards the devine permission to commit a cowardly and tracherous act as a reward of virtue" (પૃ ૨૪૫)

૫૧ એજ, પૃ ૨૪૫-૪૬ આમા જે ઈરાનીનું નામ લખ્યુ છે તે "Coge Percolim" લખ્યુ છે. Coge ઘણે ભાગે ખ્વાજ માટે ફિરંગીઓ વાપરે છે. પરકોલિમ નામનો મેળ મિસતો નથી ફિરગીઓએ એમની નોંધોમા આ દેશના હિંદુ તેમજ મુસલમાન લોકોના નામો એવી વિચિત્ર રીતે લખ્યા છે કે કેટલાકનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ છે

માટે ડૉ. જોઆઓ રોડ્રિગ્સ (João Rodriguez) નામના ત્યાંના મુખ્ય દાક્તરે તો એટલી હદ સુધી આ શંકામાં ઉમેરો કર્યો કે આ મરઘાંના ગળામાં ઝેર ભેળવેલું છે અને જે ખાય તે મરણ પામે આમ છતાં ભૂખ્યા ફિરંગીઓએ એ ખાધું તેની કશી ખરાબ અસર થઈ નહિ આ માલ દરિયામાં ફેંકી દેવાનો હુકમ હતો છતાં ખાવામાં લેવાયું હતું. બહાદુરશાહ કિલ્લામાં આવી ગયો હતો તે પછી ચાલીસ મરઘાં માથા વિનાના ભેટ તરીકે મોકલાવેલા તેનો અર્થ પણ ઊંધો લેવાયો અને કપ્તાનને બહાદુરશાહને જતા દીધાની પોતાની થયેલી ભૂલ સમજાવવા માટે. આમ વાતાવરણ કલુષિત થવામાં શંકા-કુશંકાઓના ઉમેરા થયે જતા હતા ભવિષ્યમાં જે ગોઝારો બનાવ બનવાનો હતો તેને સમજવા માટે આ નાની વિગતો ઉપયોગી જણાશે[૫૨]

સાત માણસો લઈ સુલતાન ગવર્નરના વહાણ ઉપર મળવા ગયો

ઈ સ ૧૫૩૭ના જાન્યુઆરીના આરંભમાં જ નુનો દ કુન્હા દીવ આવી પહોંચ્યો બહાદુરશાહે એને દીવ આવવા આમંત્રણ તો આપ્યું જ હતું ૩૦૦ વહાણોનો કાફલો લઈ એનો સાળો એન્ટોનિયો દ સિલ્વેરિયા (Antomio Da Silvaria) એની સાથે હતો[૫૩] સુલતાને ગવર્નરને ખાણા માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું, પરંતુ નુનોને વહેમ હતો કે એમાં કાંઈ કાવતરું હોવું જોઈએ. અફવાઓમાં એણે એવું પણ સાંભળ્યું હતું કે ગુજરાતના સુલતાનનો ઇરાદો ફિરંગી ગવર્નરને પકડી કેદ કરી એને તુર્કીના સુલતાન પાસે મોકલી આપવાનો છે[૫૪] આવા વહેમો શંકાઓ અને તંગ વાતાવરણને લીધે ગવર્નરે તબિયતનું બહાનું કાઢી ભોજનના આમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો આ ક્ષણે સુલતાન શિકાર ખેલવા ગયો હતો, અને તે જ વખતે મેન્યુઅલ ડી સોઝા

૫૨: એ જ પૃ ૨૪૯ અને નોંધ ૧, પોર્ટુગીઝ અહેવાલોમાં આ બાબત વિગતો મળે છે, તવારીખોમાં નથી બહાદુરનો ઇરાદો આ ભેટ મોકલવામાં ખરાબ નહોતો તે તો સ્પષ્ટ છે, છતાં વહેમનું ઓસડ નથી માથા વિનાની વસ્તુઓ અપશુકન જેવી ગણાય છે ખાનારને કાંઈ નુકસાન થયું નથી એ વાત કિલ્લાના કમાનના ધ્યાન ઉપર લાવવામાં આવી હોય એમ લાગતું નથી

૫૩. *Whiteway p 246–47 ૩૦૦ વહાણોના કાફલાની વાત પ્રો. કૉમિસેરિયેટ* પૃ. ૩૭૫માં નોંધી છે તે પોર્ટુગીઝ બીજા આધારો ઉપરથી હશે, પરંતુ સ્પષ્ટ આધાર લખ્યો નથી સિકંદરી ૧૫૦ વહાણો લખે છે (પૃ ૩૦૧) એ વહાણો દીવના સાકળકોટ નજીક લાંગર્યાં હતાં એમ કહે છે

૫૪: Danvers I, P 418 ડેન્વર્સ લખે છે કે સુલતાનનો આ ઇરાદો હતો જ્યારે નુનોનો ઇરાદો સુલતાનને કેદ કરવાનો હતો વ્હાઈટવે આ તુર્કીના સુલતાન પાસે મોકલવાની વાત નોંધતા નથી

ગવર્નરે તબિયતના કારણે જાતે આવી શકશે નહિ એમ કહેવા દીવ આવ્યો હતો. ગવર્નર એના વહાણમાં જ માંદગીનો દેખાવ કરી પડી રહ્યો હતો ડીસોઝા સમાચાર કહી પાછો ફર્યો એવામાં બહાદુરશાહે શિકારેથી આવ્યા પછી મહેલો જોયો એના મનમાં તરંગ આવ્યો કે ગવર્નરની તબિયત જોવા તુરત જ ઊપડવું અને તે માટે નાનું વહાણ તૈયાર કરવા હુકમ આપ્યો વહાણમાં ખારવા ઉપરાંત બે ખાસ નોકરો–એક તરવાર રાખવા માટે અને બીજો બાણ અને ધનુષ પકડવા માટે, આ ઉપરાંત સાત મોટા અમીરો સાથે લીધા હતા. એમાં ખાજા સફર સલમાની મુખ્ય હતો એના બે જમાઈઓ હતા. એકનું નામ અસદખાન હતું, એને 'દુનિયાનો વાઘ' કહેતા હતા બીજો કાસમહુસેન નામનો હતો. લગરખાન અને અમીરહુસેન નામના ગુજરાતના બે અમીરો હતા. સાતમો નોઆરો દી સૅન્ટિઆગો–જે દુભાષિયો હતો અને ફિરંગીખાન નામથી પ્રસિદ્ધ હતો તેને પણ સાથે લીધો હતો.[૫૫]

ગવર્નરનો ગભરાટ

બહાદુરશાહ આ પ્રમાણે એકાએક આવી ચડશે એવો ફિરંગીઓને ખ્યાલ જ નહોતો. અને એ છેક પાસે આવ્યો ત્યાંસુધી ઓળખાયો પણ નહોતો એટલે ગવર્નરના વહાણમાં ગભરાટથી દોડાદોડ થઇ રહી નુનો પોતે ખાટલેથી ઊઠીને ગાત્રના કપડાં પહેરી આવ્યો અને વહાણના માણસો તો હજી પૂરા સજ્જ પણ થયા નહોતા. બહાદુરશાહ એ વખતે કાંઇ પણ ભય કે શંકા વગર વહાણ ઉપર આવ્યો અને બધો દેખાવ જોઇ જરા વહેમાયો. વહાણમાં જે ફિરંગી અમીરો હતા તેમને ગયા નવેમ્બરમાં સુલતાન કિલ્લાના કપ્તાનને મળવા આવેલો તે બનાવ યાદ આવ્યો, અને આ વખતે એ બધા ગવર્નરની આજ્ઞાની રાહ જોતા ઉત્સુકતાથી ઊભા હતા ચારે બાજુ ઉશ્કેરાટ દેખાતો હતો. બીજા કપ્તાનો તરફથી એક માણસે આવીને ગવર્નરના કાનમાં કાંઇ કહ્યું તેથી બહાદુરનો વહેમ વધ્યો, અને હવે એને સ્પષ્ટ લાગવા માંડ્યું કે આવી રીતે આ સ્થળે આવવામાં પોતે મોટી ભૂલ[૫૬] કરી હતી. એના

---

૫૫ બહાદુરની સાથે ગયેલા માણસોના નામોમાં ફેર પડે છે. ઉપરના નામો વ્હાઇટવે એ પૃ ૨૪૭માં લખ્યા છે અને એ જ પ્રો કૉમિ એ અક્ષરશઃ નોંધ્યા છે અસદખાનને બદલે વ્હાઈટવે અસિતખાન લખે છે સિ દરીમાં તદ્દન જુદાં નામો છે એમાં પૃ ૩૦૦માં સુજાઅતખાન (લગરખાન–માંડુના કાદરખાનનો પુત્ર), અલફખાન (શેખ ખત્રીનો પુત્ર), સિકંદરખાન અને મેદિનીરાયનો ભાઈ ગોપીરાય, એટલા સાથે હતા એમ લખે છે પરંતુ ઉપરના પોર્ટુગીઝ આધારો પ્રમાણેના નામો વધારે વિશ્વસનીય છે સિકંદરી આ બનાવ પછી પોણી સદી પછી લખાયેલો છે

૫૬: Whiteway P 247–48.

સાથીઓએ એને આ પ્રમાણે ન જવા સમજાવેલો, પણ એણે માન્યું નહિ.[૫૭] ગવર્નર નુનો પણ ગભરાટ અને ઉશ્કેરાટમાં જ હતો, પરંતુ થોડી વાર તો એનામાં આતિથ્ય-સત્કારની ભાવના ઉત્પન્ન થઇ હતી એટલે એણે માણસોને કાંઇ સૂચના આપી નહિ ખૂબ ઘેરાયેલાં વાદળમાં વીજળીના મોટા ચમકારા થાય એવું વાતાવરણ જોઇ બહાદુરશાહે તુરત જ પાછા ફરવાનુ યોગ્ય ધાર્યું. એણે આજુબાજુ કોઇ માણસો મતાઇ ગયા છે કે નહિ તે નજર ફેરવીને જોયુ અને તુરત પોતાના વહાણમાં આવીને જલદીથી કિનારે પહોંચવા હુકમ કર્યો.[૫૮]

બહાદુરશાહ પાછો વળ્યો તે પછીના બનાવો

બહાદુરશાહના ગયા પછી નુનોનો માનસિક ઉશ્કેરાટ જરા શાંત થયો અને એ કિંકર્તવ્યમૂઢ થઇ ગયો હતો તેમા જરા ભાન આવ્યુ. એણે તુરત જ મેન્યુઅલ ડી સોઝાને સુલતાનની પાછળ વહાણ લઇ જવા કહ્યુ અને મદેશો કહેવડાવ્યો કે ઉતાવળમા પોર્ટુગલના રાજાનો મહેંગો આવેલો છે તે આપને આપવાનો રહી ગયો. એણે સુલતાનને વિનંતિ કરી કે હવે કિલ્લામા મળવાનું રાખવુ ડી સોઝાની સાથે મેસ્કુવિટા અને એન્ટોનિયો કોરિયા પણ હતા ડી સોઝા આમ એકાએક સુલતાનની પાછળ ગયો એથી ઉશ્કેરાટમા ખૂબ વધારો થયો [૫૯] ગવર્નરે બીજા અમીરોને પણ ડી સોઝાની પાછળ મોકલ્યા અને કપ્તાન જેમ કહે તે પ્રમાણે કરવાનો હુકમ આપ્યો. કપ્તાન શો હુકમ આપશે એ સ્પષ્ટ ન કરવાથી અમીરોના મનમા પણ શંકા અને ગભરાટનુ વાતાવરણ જામ્યુ હતુ ખ્વાજા સફર ગવર્નરના વહાણમા બીજી બાજુએ હતો ત્યારે સુલતાન ચાની નીકળ્યો હોવાથી એને માટે બહાદુરશાહને જરા વાર વહાણ થોભાવવુ પડ્યુ, એટલે પાછળથી નીકળેલો ડી સોઝા એની નજીક આવી મળ્યો. આ વખતે સાંજના ચાર વાગ્યા હતા ડી સોઝા સુલતાનના વહાણને ઊભુ રાખવા હાથ હલાવતો હતો, તે બહાદુરશાહે જોયો સુલતાનના વહાણની નજીક આવતા એણે ગવર્નરનો મદેશો કહ્યો. અને સેન્ટિએગો (ફિરંગીખાન)ની સૂચનાથી એ સુલતાનના વહાણ ઉપર ચડવા જતા પગ ખસી જવાથી પાણીમા પડી ગયો. બહાદુરશાહના માણસોએ એને બહાર ખેંચી કાઢ્યો, પરતુ આ બનાવથી બહાદુરશાહ પોતે

---

૫૭ સિમ્દરી, ગુ ભા પૃ ૩૮૦, અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૬૧ સિકદરી લખે છે કે સુલતાને સાથીઓને કહ્યુ કે પવિત્ર કુરાનમા લખ્યુ છે કે માણસનો વખત નજીક આવે છે ત્યારે કોઈ થોભતુ નથી.

૫૮ Whiteway p 247–48 ગવર્નર આ વખતે Nervous થયો હતો

૫૯ : Whitway P 248

હમતો હતો આ બનાવ કેવળ અકસ્માત હતો, પરંતુ ડી સોઝાની પાછળ આવતા ઉશ્કેરાયેલા મનવાળા ફિરંગીઓએ કપ્તાન ઉપર આ હુમલો જાણી બૂજીને કરવામાં આવ્યો હતો એમ માની લીધું, અને લડવાના ઇરાદાથી એ લોકો સુલતાનના વહાણ ઉપર ચડી ગયા [૬૦]

દરિયામાં મારામારી અને બહાદુરશાહનું મરણ

આ વખતે જે ધાંધલ થયું એમાં કોણે કોને પહેલો ઘા કર્યો એ જાણવા માટે કાંઇ આધાર મળતો નથી, પરંતુ સુલતાનના નોકરે એક બાણ હવામાં છોડ્યું એનો અર્થ લડાઇની સામાન્ય રીત પ્રમાણે એવો થતો કે યુદ્ધ શરૂ થયું છે [૬૧] બહાદુરશાહ પાસે તો ગણ્યા ગાંઠ્યા માણસો હતા, પણ પોર્ટુગીઝો મોટી સંખ્યામાં હતા મારામારીમાં ડી સોઝા પહેલો માર્યો ગયો બીજાને નોકરે બાણથી વીંધી નાખ્યો ત્રીજાને દુનિયાનો વાઘ કહેવાતા સફરના જમાઇએ ચીરી નાખ્યો એક ફિરંગીએ એને પકડ્યો અને વીસ ઘા પડ્યા છતાં છોડ્યો નહિ છેવટે એ વાઘ પણ મરણ પામ્યો ડીઓગો મેસ્કવિટાએ સીધો બહાદુરશાહ ઉપર હુમલો કર્યો અને તલવારથી ઘાયલ કર્યો સુલતાનના વહાણે છટકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એક તોપનો ગોળો વાગી જવાથી એના ત્રણ ખલાસીઓ માર્યા ગયા અને છટકાયું નહિ છેવટે તરીને કિનારે પહોંચવા માટે સુલતાને દરિયામાં પડતું મૂક્યું અને એના બાકી રહેલા રક્ષકોએ પણ એ પ્રમાણે કર્યું બહાદુરને આ વખતે ડૂબવાનો ડર પણ લાગ્યો હતો તેથી એણે બૂમ પાડવાથી એ ઓળખાઇ ગયો અને નૌકાના એક કપ્તાન ટ્રિસ્ટન દી પાયવા(Tristan de Payva)એ એને પોતાના વહાણમાં લઇ લેવા માટે એક હલેસું ધર્યું [૬૨] આ વખતે એક પોર્ટુગીઝે સુલતાનનું સોનાનું ખંજર પડાવી લેવાના ઇરાદાથી એના માથામાં ઘા કર્યો અને સુલતાને જલસમાધિ લીધી બીજા જે હાથમાં આવ્યા તેમને ફિરંગીઓએ મારી નાખ્યા માત્ર હવાયેલો સફર સલમાની અને મીરાહુસેન બચી ગયા સુલતાન અને

---

૬૦ એ જ પૃ ૨૪૮ ૪૯ અને નોંધ ૧ સુલતાને ડી સોઝાને હાથ હલાવતો જોયો ત્યારે એ કપ્તાન ધનુષબાણથી સજ્જ હતો

૬૧ એ જ પૃ ૨૪૯ અને નોંધ ૧ બર્ડ્ઝ લખે છે કે આ તીર છૂટવાની વાતમાં બધા અહેવાલો એકમત છે હવામાં તીર છોડવું એ જેમ યુદ્ધની નિશાની ગણાય છે તેમ રાજા પોતાના ભાથામાંથી તીર બહાર કાઢે તો તે સુલેહની નિશાની ગણાય છે

૬૨ એ જ પૃ ૨૪૯ ૫૦ જે ફિરંગીએ સફરના જમાઇને પકડ્યો હતો તે એ દુનિયાનો વાઘ મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી એને છોડ્યો નહિ કહે છે કે બહાદુરે હલેસું પકડ્યું, પણ એવામાં માથામાં ઘા પડ્યો

ડી સોઝા બન્નેના શરીરનો પત્તો લાગ્યો નહિ.[૬૩] ફિરંગીખાન તરીને કિલ્લા તરફ ગયો અને મદદ માટે બૂમો પાડી, પરંતુ કિલ્લાના ચોકીદારે એને પથ્થર મારીને ફુગાડી દીધો ફિરંગીઓના ૧૪ માણસો માર્યા ગયા, અને આશરે ૩૦ ઘવાયા [૬૪] આ બધા સમાચાર દીવ બંદરમાં પહોંચતાં ત્યાં ભારે ગભરાટ ફેલાયો ખ્વાજા સફર ઘવાયેલી હાલતમાં ત્યાં તે વખતે જલ્દ પહોંચ્યો હતો એણે સમયસૂચકતાથી મામલો કાબૂમાં ન રાખ્યો હોત તો આખું શહેર અને બંદર ખાલી થઇ જાત [૬૫] વિજયો કરવામાં ગૂજરાતનો સર્વથી મોટો સુલતાન આવી રીતે વિચિત્ર દશામાં મરણ પામ્યો આ બનાવથી યુરોપ અને હિંદમાં ચારે તરફ હાહાકાર થઇ રહ્યો ફિરંગીઓના હાથમાં દીવમાં પડેલો ગૂજરાતના સુલતાનનો મોટો શસ્ત્રસરંજામનો જથો આવ્યો ઘણી તોપો હાથ લાગી તેમાં ત્રણ તો મોટી હતી તેમાંની એક બહુ મોટી ફિરંગીઓએ પોર્ટુગાલ નવાઇની ચીજ તરીકે મોકલી એને સેન્ટ જુલિયનના કિલ્લામાં રાખવામાં આવી અને એ 'દીવની તોપ'ને નામે પ્રસિદ્ધ છે એણે સુલતાનના મહેલોમાં ખજાનાની તપાસ કરાવી, પણ કાંઈ ખાસ મહત્ત્વનું હાથ લાગ્યું નહિ [૬૬]

ફિરંગીઓએ દીવનો કબજો લીધો

હવે મિરાતે સિકંદરી, તબકાતે અકબરી, અબુલફઝલ વગેરે તવારીખકારો આ બધી વિગત લખે છે અને બન્ને પક્ષોના ઝગડા સાચા નહોતા એમ જણાવે છે, પરંતુ મુસલમાન તવારીખો આ બનાવ પછી આશરે પોણી સદી પછી લખાયેલી છે અને એમાં લોકો પાસેથી સાંભળેલી વાતોનો પણ એકરાર કરેલો છે,[૬૭] જ્યારે ફિરંગી અહેવાલો સમકાલીન છે એમના લખાણમાં

૬૩ એ જ પૃ ૨૪૮ ૫૦ સોનાની મૂઠનું ખંજર મળી આવવાથી બહાદુર ડૂબી ગયો તે જણાયું હતું અબુલફઝલ અકબરનામામાં લખે છે કે એક યુરોપિયન કાઝીએ સુલતાનને અટકાવ્યો અને બહાદુરે કાઝીને મારી નાખ્યો વ્હાઈટવે પૃ ૨૪૯ નોંધ ૨ માં આ માટે સમજૂતી લખે છે કે આ કાઝી એ જ ડીઓગો મેસ્કવિટા મેસ્કવિટા શબ્દ પોર્ટુગીઝ ભાષામાં મસ્જિદ માટે વપરાય છે અને Casis કાસી જેનો ઉચ્ચાર કાઝી થાય છે તેનો અર્થ પાદરી થાય છે ગૂજરાતીઓમાં એ જાણીતો હતો એણે ઈતિહાસ પણ લખ્યો છે

૬૪ એ જ પૃ ૨૪૯ ૫૦

૬૫ એ જ પૃ ૨૫૦ Danvers I P 420 એમાં લખે છે કે ફિરંગીઓએ સલામતીનો ઢંઢેરો ફેરવ્યો હતો

૬૬ Whiteway P 250 Danvers I P 420 એમાં યુરોપિયન કાઝી એ જ મેસ્કવિટા હતો એ સ્પષ્ટ કર્યું નથી ખ્વાજા સફરને એક પોર્ટુગીઝ મિત્રે બચવામાં મદદ કરી હતી એમ ડેન્વર્સ લખે છે

૬૭ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૯૮ ૯૯ તબકાતે અકબરી મિ ડેના તરજુમો પૃ ૩૮૦માં

પોતે કરેલાં પાપને ઢાંકવાનો કે હળવું કરવાનો પ્રયત્ન હોય એ બનવાજોગ છે; પરંતુ જ્યાં બધી વિગતો ગળાતી આવે ત્યાં એમના અહેવાલને વધારે વજન આપવું પડે. નુનોને પણ પોતાના કાર્ય માટે મનોવ્યથા થઈ હોવી જોઈએ. એને બહાદુરના મહેલની તપાસ પછી કેટલાક કાગળો હાથ લાગ્યા હતા. એમાં તુર્કીના સુલતાનની મદદ માટે "સફ ચામ"—Saf Cham (અસફખાન)ના પત્રો અને સુલતાને એડનના અમીરને કાગળો એ જ કાર્ય માટે લખેલા તેની નકલો પણ હાથ લાગી. ગવર્નરે આનો ઉપયોગ કુશળતાથી કર્યો અને દીવના આગેવાનોને બોલાવી સુલતાનના દિલમાં પાપ હતું એમ બતાવી આપ્યું એણે લોકો પાસેથી પોતે આ હિસાબે ખોટું કાર્ય નહોતું કર્યું એવી મતલબના પ્રમાણપત્રો ફારસી અને અરબીમાં સહી સાક્ષીઓ સાથે લખાવી લઈ હોરમઝ, અરબસ્તાન, એડન અને હિંદમાં દક્ષિણના સુલતાનોને પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરવા માટે મોકલી આપ્યા એણે ખ્વાજા મક્કરને દીવનો અમીન નીમ્યો, મુસલમાનોને ધર્મ-પાલન માટે દરેક છૂટ આપી, જૂના બધા રીતરિવાજો ચાલુ રાખવા વચન આપ્યું અને બહાદુરશાહે વર્ષાસનો વગેરે જેને જેને આપેલાં હતાં તે બધાં ચાલુ રાખ્યાં. આ રીતે દીવના લોકોના મન શાંત કર્યાં[૬૮] ગવર્નરે આ શુભ (!) સમાચાર લઈ કરાના આકઝાને પોર્ટુગલ જમીનરસ્તે મોકલ્યો અને રાજાએ ખુશ થઈ એને વર્ષાસન આપ્યું

બહાદુરશાહના મરણની તારીખ વઝીર ઇખ્તિયારખાને કાઢેલી છે, તે અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે આ શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે: 'સુલતાનુલ બર શહીદુલ બહર.' પૃથ્વીનો સુલતાન સમુદ્રમાં શહીદ થયો. અબુલફઝલે બીજા શબ્દો ઉપરથી આ પ્રમાણે તારીખ નક્કી કરી છે: 'ફિરંગિયાને બહાદુર કુશ' ફિરંગીઓ બહાદુરના ખૂની બન્ને રીત પ્રમાણે હિજરી ૯૪૩ નીકળે છે તા. ૩ જી રમજાનને એનું અવસાન થયું—તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૫૩૭.[૬૯]

પોર્ટુગીઝોનો દોષ વધારે લખે છે અને તે ખરું પણ છે અકબરનામા ૧ પૃ ૩૨૩ નોંધ ૪માં બેવેરીજ પોર્ટુગીઝ લેખક ફારિયા ઉપર ટીકા કરતાં લખે છે કે મુસલમાન તવારીખો બહાદુરનો વાંક પણ જુએ છે એટલે તે પોર્ટુગીઝ કરતાં આ બાબતમાં વધારે પ્રામાણિક છે

૬૮. Danvers I P 420 આ કાગળોના ફિરંગી ઉલ્લેખો ખરા હોય તોપણ સત્તા જામ્યા પછી વેપારી મટી સત્તાધીશોને પ્રમાણપત્રો લખી આપે એનું કાંઈ બહુ મહત્ત્વ ગણાય નહિ

૬૯ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૦૧ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૨૩ ૨૪ સિકંદરીમાં આપેલી મરણનોંધનું વાક્ય ઇખ્તિયારખાને ઉપજાવેલું છે અને એ સારો લેખક હતો. અકબરનામાના ભાષાંતરકાર બેવેરીજ અબુલફઝલ કરતાં ઇખ્તિયારખાનની નોંધને વધારે પસંદ કરે છે એમાં કવિત્વ છે સિકંદરી 'કતલે સુલતાન બહાદુર' ઉપરથી પણ વર્ષ કાઢે છે.

સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં એ સમયની દુનિયામાં એક મહત્ત્વનો બનાવ

ગૂજરાતના એ સમયની દુનિયામાં બળવાન અને સર્વશ્રેષ્ઠ રાજ્યકર્તાઓની પંક્તિમાં ગણાતા બાદશાહનું જેવી રીતે અને જે સંજોગોમાં મરણ થયું એ એ જમાનામાં રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એક મહત્ત્વનો બનાવ છે. એ વખતની દુનિયા એટલે પૃથ્વીના પૂર્વ ગોળાર્ધની સમગ્ર દુનિયા. એ જમાનામાં સમુદ્રના મહામાર્ગો ઉપર ત્રણ પ્રજાઓનું પ્રભુત્વ હતું: એક આરબો, બીજા ગૂજરાતીઓ અને ત્રીજા પોર્ટુગીઝો. બીજા યુરોપિયનો તે સમયે ઊંઘતા હતા અને ભવિષ્યમાં સમુદ્રના સ્વામી થનારા અંગ્રેજોને જાગવાને હજી વાર હતી.[૭૦] તુર્કોનું પણ કાંઈક જોર હતું. ગૂજરાતી બળો સમુદ્રનાં યુદ્ધો કરતાં વેપારની વૃદ્ધિમાં વધારે રોકાયેલાં રહેતા, તેથી નૌકાયુદ્ધમાં વધારે કુશળ ફિરંગીઓ સામે ટકી શકયાં નહિ. પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં જગતના સ્રષ્ટાએ ભૂમિનું સર્જન કર્યું છે એ હકીકત પૂર્વની દુનિયાને ખબર પડચે હજી થોડો જ સમય થયો હતો, એટલે કોલંબસે ઈ.સ. ૧૪૯૨માં અમેરિકા શોધી કાઢચો તેનું મહત્ત્વ નામ માત્રમાં હતું. પૂર્વમાં આ બધા બનાવો બની રહ્યા હતા ત્યારે પશ્ચિમ ગોળાર્ધનો આજનો સર્વથી પ્રગતિમાન મહત્ત્વનો દેશ પરમેશ્વરે સર્જ્યો એ જ સ્થિતિમાં હતો. તાત્પર્ય એટલું જ છે કે બહાદુરશાહના મરણ વખતની આખી દુનિયા એ માત્ર પૂર્વ ગોળાર્ધની ચીનથી આટલાંટિક મહાસાગરના પૂર્વ કિનારા સુધીની દુનિયા હતી. એમાં ભારત અને ગૂજરાતનું સ્થાન મધ્યવર્તી હતું. પોર્ટુગલ પશ્ચિમમાં બીજે છેડે હતો. ચીનથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી આરબ અને ગૂજરાતી વહાણો ઘૂમતાં હતાં. એમાં પશ્ચિમની પ્રજા તરીકે ફિરંગીઓએ પેસારો કરી સત્તા લીધી, એટલે પોર્ટુગીઝોનું ગૂજરાતી સત્તા સાથેનુ ઘર્ષણ એ સોળમી સદીના ઇતિહાસમાં એક બહુ મોટો બનાવ છે.[૭૧] એ ગૂજરાતના સર્વથી બળવાન સુલતાનને મારી નાખવાનો બનાવ એટલા માટે આપીએ છીએ કે તે સમયની દુનિયામાં ખૂબ જ મહત્ત્વનો છે એમ જાણી શકાય અને ઇતિહાસકારોએ એને એટલુ જ મહત્ત્વ આપેલું છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો આ બનાવ રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનો છે વેપાર અને વહાણવટું એ ગૂજ-

૭૦: અંગ્રેજો રાણી ઇલિઝાબેથના સમયથી સમુદ્રમા જાગ્યા.

૭૧: ગૂજરાતના વહાણવટાના પ્રકરણના ગૂજરાતી નૌકાપ્રવૃત્તિ, સમુદ્રગમન, અને જે ખામીઓથી સમુદ્રની સત્તા એમણે ખોઇ, ગૂજરાતના દરિયાઈ વેપારનું મહત્વ વગેરેની ચર્ચા કરીશું. ગૂજરાતના સાસ્કૃતિક ઇતિહાસમા એનુ વહાણવટુ એ એક બહુ જ મહત્ત્વનું પ્રકરણ ગણી શકાય.

રાની સંક્રાન્તિના મહત્ત્વના અંગો ગણાય અને એની પ્રગતિ કે સંકોચના કારણો સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર ગણાય. ગુજરાતની હદમાં બે ફિરંગી સંસ્થાનો આજ સુધી છે તે એની સાક્ષી પૂરે છે.

બહાદુરશાહના મરણ માટે દોષ કોનો તેની ચર્ચા

સુલતાન બહાદુરશાહના મરણમા કયા પક્ષનો વાંક હતો એ માટે ઇતિહાસ-લેખકોએ લંબાણથી ચર્ચાઓ કરી છે. પાછળ જે વર્ણન કરી ગયા તેમાથી ખાસ નિર્ણય ન કરી શકાય, તોપણ કેટલીક અગત્યની વાતો તરી આવે છે. મુસલમાન તવારીખો અને પોર્ટુગીઝ વર્ણનોના ઉલ્લેખો પણ જોઇ ગયા[૭૨] બન્ને પક્ષ બન્નેના ઇરાદા કેવા હતા તે સ્પષ્ટ કરે છે, એટલે એમા લંબાણથી લખવાની કે તવારીખોના મંતવ્યોના લાંબા ઉતારા આપવાની અહીં અગત્ય નથી. આ બનાવ પછી સોએક વર્ષ પછી આવેલા વલંદા (ડચ) લેખકે પણ એ વર્ણન કરેલું છે, પરંતુ તવારીખોના ઉલ્લેખો ફિરંગી ઉલ્લેખોની પાછળના છે તો ડચ ઉલ્લેખ એથી પણ પાછળનો છે.[૭૩] બધુંયે સાથે લેતા અને વિચારતા એટલું તો ફલિત થાય છે કે બન્ને પક્ષને એકબીજામા ખૂબ અણવિશ્વાસ હતો; બન્ને પક્ષને પોતાના કૃત્યો અને ભૂલોનો પશ્ચાત્તાપ થયા કરતો હતો; લાગ મળે ત્યારે થયેલી ભૂલો સુધારી એકબીજાનું બળ તોડી નાખવા બન્ને પક્ષના પ્રયત્નો પણ હતા. બહાદુરશાહ ગવર્નરના વહાણ ઉપર અચાનક ગયો ત્યારે કદાચ નુનોના મનમા એને મારી નાંખવાનો વિચાર નહિ પણ હોય; અને આવેલા અતિથિને તે સમયે જ દગો દેવાને બદલે આગળ ઉપર બીજો લાગ શોધવો એવુ પણ મનમાં હશે, પરંતુ ઉશ્કેરાટ, ગભરાટ અને અણવિશ્વાસના વાતાવરણમા જે નિર્માણ હતું તે બની ગયુ. બહાદુરશાહને પક્ષે ન્યાયનુ પાસુ વધારે નમતુ છે. એના મનમા ગવર્નરને મારી નાખવાની ઇચ્છા એ સમયે હોય એ સંભવતુ નથી. એને પક્ષે મોટામા મોટી દલીલ એ છે કે જો એના મનમાં એવો ઇરાદો હોત તો પોતાના રક્ષક અમીરોની સલાહ વિરુદ્ધ ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો લઈ એ નુનોને મળવા સામો એના

૭૨: ફોર્બ્સિરિંચે એમના અંગ્રેજીમા લખેલા ગુજરાતના ઇતિહાસમા તવારીખોનાં—સિકંદરી અને અકબરનામાના લાંબા અવતરણો મૂક્યા છે. ફિરંગી લખાણોના પણ આધાર ટાંક્યા છે એ બધા વિસ્તારમા અહીં લખવાની જરૂર લાગી નથી, ઉપરની ચર્ચામા એનો સાર આવી જાય છે.

૭૩. એમણે ઉપર્યુક્ત ઇતિહાસમા એક ખાસ પરિશિષ્ટમા પૃ. ૩૯૪થી ૩૯૭મા ડચ લેખક ફિલિપ બોલ્ડેસ(Philip Baldaeus)નો ચર્ચિલની મુસાફરીના પુસ્તકમાથી ઉતારો લીધો છે તે સારો છે છતા સત્તરમી સદીનો છે અને જૂના આધારો ઉપરથી વર્ણનાત્મક માત્ર છે, એટલે એનો માત્ર નામનો ઉલ્લેખ અહીં કર્યો છે.

વધારણ ઉપર જાત નહિ રાજકીય દૃષ્ટિએ એક મોટી રાજસત્તાનુ બળ તોડવાની ઇચ્છા બીજાને થાય એ સ્વાભાવિક છે, એટલે આખી પોર્ટુગીઝ પ્રજાને અરબી સમુદ્રમા નબળી બનાવી ગૂજરાતમાંથી કાઢવા બહાદુરશાહ પોતાનો પક્ષ મજબૂત બનાવે અને મિત્ર સત્તાઓને પત્ર લખે એમા દોષ ન કહેવાય પરતુ ગવર્નરને અગત નુકસાન કરવાથી કાઇ લાભ હતો નહિ એક ગવર્નર જાત તો બીજો આવત અને ફિરંગીઓનું જોર તો એવું એ ચાલુ રહેત તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ જોતા બહાદુરશાહનો વાક નહોતો ગવર્નરને પક્ષે એથી જરા જુદુ છે સુલતાન રક્ષણ વિના એને મળવા આવેલો એનો અતિથિ હતો સુલતાનને પકડીને મારવાથી ફિરંગીઓની સત્તા ગૂજરાતના આખાયે કિનારા ઉપર નિર્વિઘ્ને જામે એ લાભ હતો[૭૪] વ્હાઈટવે લખે છે કે બહાદુરના મરણ પછી દસ જ દિવસ પછી માર્ટિન એફેન્ઝો ડી સોઝા અને એની સાથે પોર્ટુગીઝોનો મહેસૂલનો અધિકારી દીવ આવી પહોચ્યા હતા અને એમનો અભિપ્રાય પણ બહાદુરના મરણ માટે એવો જ હતો અને મરણના સંજોગોને એ ખરી દૃષ્ટિથી જોઇ શક્યા હતા[૭૫] આ બધુ સાથે વિચારતા બહાદુરશાહે તુર્કીની મદદ અમદખાન મારફતે માગી અને એના પત્રો મળ્યા એ વાત ખરી હોય તોપણ સુલતાનના મરણ માટે પોર્ટુગીઝોનો દોષ ઓછો થઇ શકતો નથી.

મુહમ્મદ ઝમાન મિરઝાંનો ગૂજરાતની બાદશાહીનો દાવો અને એને ફિરંગીઓની મદદ

હવે પોર્ટુગીઝોએ ખ્વાજા સફરને દીવ બદરનો અમીર નીમી કિલ્લાની હકૂમત કપ્તાન એન્ટોનિયો દ સિલ્વેરિયા, જે ગવર્નરનો સાળો હતો, તેને સોપી હતી,[૭૬] પરતુ રાજખટપટનો અત હજી આવ્યો નહોતો બહાદુરશાહ અપુત્ર મરણ પામ્યો હતો અને એના પછી ગૂજરાતની ગાદીએ કોણ આવશે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો આ ખટપટમા મુખ્ય ભાગ હુમાયુ પાસેથી નાસી આવેલા મુહમ્મદ ઝમાન મિરઝાએ લીધો બહાદુરશાહે પોતાનો જનાનો તો ખજાના સાથે મક્કા મોકલી દીધો હતો, પરતુ ગૂજરાતમા રાજકુટુંબની જે સ્ત્રીઓ રહેતી તેમને સાથે દીવમા લાવ્યા વિના બીજો ઉપાય નહોતો, કારણ

---

૭૪ અર્સકીને (W Erskine) હિંદનો ઇતિહાસ બાબર અને હુમાયુને લગતો લખ્યો છે, તેમા પણ આ અભિપ્રાય લખ્યો છે અર્સકીનનુ લખાણ સારા ઇતિહાસ લેખકને શોભે એવુ છે અને એનો ઉતારો પ્રો કોમિસેરિયેટ પૃ ૩૮૨મા લીધો છે તે બરોબર છે

૭૫ Whiteway P 250

૭૬ Danvers I P 421, Whiteway P 250

કે ગુજરાતનો મોટો ભાગ અને એનું પાટનગર હુમાયુને તાબે હતું આ રીતે જે ખજાનો દીવમાં હતો તેમાં બહાદુરશાહની માતા મખદૂમે જહાન બેગમ દીવમાં હતી મુહમ્મદ ઝમાન મિરઝાએ બેગમને મીઠા શબ્દોથી આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે સુલતાન બહાદુરે મને ભાઈ કહેલો છે અને જો આપ પોતાના પુત્ર તરીકે કબૂલ રાખો તો ખાનદાની અને બીજી બધી રીતે હું લાયક છું[૭૭] બહાદુરશાહની માતાએ એની મહેમાનગીરી તો કરી, પણ વિવેકથી જવાબ આપ્યો કે ઈરાનમાં સ્ત્રીઓ રાજકાજમાં ભાગ લે છે, પણ અહીં એ રિવાજ નથી અને રાજકારણ વઝીરોના હાથમાં છે[૭૮] આ વખતે સુલતાનનો જે ખજાનો દીવથી લાવવામાં આવ્યો હતો તેમાં ૯૦૦ પેટીઓ સોનાથી ભરેલી હતી મિરઝાએ એમાંથી ૭૦૦ પેટીઓ લૂંટીને કબજે કરી અને દ્રવ્ય હાથમાં આવવાથી એની આસપાસ મોગલો અને હિંદુસ્તાનીઓનું બાર હજાર જેટલું લશ્કર ભેગું થઈ ગયું[૭૯] એ ઊના દેલવાડામાં આવીને રહ્યો,[૮૦] અને પોર્ટુગીઝો સાથે સંદેશા ચલાવવા શરૂ કર્યા એણે નુનોને કહેવડાવ્યું કે જો મને બાદશાહ તરીકે કબૂલ કરી ફિરંગીઓ જો મદદ કરશે તો માગરોળથી ગિનાગ મેર સુધીનો કિનારો અને દમણથી વસાઈ સુધીનો કિનારો પોર્ટુગીઝોને આપવામાં આવશે, અને ઊનાનો રાજમહેલ પણ આપવામાં આવશે નોબી ગવર્નરે આ વાત કબૂલ રાખી અને મિરઝા મુહમ્મદ ઝમાનના નામનો ખુતબો દીવની મસ્જિદોમાં પઢવાની રજા આપી તે સાથે એણે બીજા વારસાનો હક કરતા માણસો સામે સાવધાન રહેવાની સનદ પણ આપી, પરંતુ એ સનદ બરાબર પાળવામાં આવી નહિ[૮૧] હવે અમદાવાદમાં ગત સુલતાનના અમીરો પણ મિરઝાને

---

૭૭ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૦૪ તબકાતે અકબરી ડેનો તરજુમો, પૃ ૩૯૧-૯૨ સુલતાનની માનું નામ એમાં આપેલું છે

૭૮ એજ, પૃ ૩૦૪ ઈરાન અને ગુજરાતના જમાનાની સ્ત્રીઓનો આ ભેદ સૂચક છે પણ સુલતાન સિકંદરની મા બહાદુરની સાવકી મા તો રાજકારણમાં સારો ભાગ લેતી હતી

૭૯ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૯૨ એ પૃષ્ઠની નોંધમાં મીર અબુતુરાબની તારીખે ગુજરાતનો ઉતારો આપ્યો છે એમાં ૯૦૦ પેટી લખી છે તબકાત ૭૦૦ પેટી લખે છે મક્કા મોકલાવ્યો, હુમાયુએ લૂંટ્યો અને આ ખજાનો, એ બધું જોતા ગુજરાતના સુલતાનનો ખજાનો કેટલો હશે? તારીખે ગુજરાતના લાંબા ઉતારા નોંધમાં પૃ ૩૯૧થી ૩૯૪ સુધી આપેલા છે ડેનવર્સ.

૮૦ ઊના દેલવાડાને પોર્ટુગીઝો નવાનગર કહે છે ડેનવર્સ પૃ ૪૨૧ (વીસ લાખ મહોરો)નું સોનું હતું એમ પૃ ૪૨૧માં કહે છે

૮૧ Danvers I P 421 Whiteway P 250 51

કાઢવાના પ્રયત્નમાં હતા. ઇખ્તિયારખાને ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજીને મીઠા શબ્દોમાં કહ્યું કે હું કલમનો માણસ છું, આપ તરવારના માણસ છો; અને મિરઝાંને હરાવવાનું આપના સિવાય બીજા કોઇથી બનશે નહિ. આ સાંભળી અફ્ઝલખાન બંબાણીએ મશ્કરી કરી કે મલીકજી જેવો સુલતાનનો બીજો કોઇ ઉમરાવ નથી એ ખરું છે, પણ એ કદી લડાઇ લડયો નથી અને દુશ્મનની હાર કદી તોડી નથી. આ સાંભળીને મલીકજીને શૂર ચડયું અને પોતે લશ્કર લઇ ઊના તરફ ઊપડ્યો. આ અમીરો બહાદુરશાહના ભાણેજ મીરાં મુહમ્મદશાહ તરફથી લડતા હતા. ઊના આગળ લડાઇ થઇ તેમાં મિરઝાં હાર્યો અને એ છેવટે હુમાયુ પાસે નાસી જઇ એને શરણે થયો.[૮૨] વિજય કરી ઇમાદઉલ્મુલ્ક અમદાવાદ આવ્યો. ઊનાથી નીકળતાં પહેલાં મલીકજીએ પોર્ટુગીઝો પાસે બહાદુરશાહના મરણ બાબત જવાબ માંગ્યો અને મળેલા ઉત્તરથી સંતોષ પામી સુલેહ કરી, પરતુ મિરઝાંએ કહેલી કિનારાનાં સ્થળો આપવાની શરત નામંજૂર કરી, એટલે વાટાઘાટો ભાગી પડી.[૮૩]

બહાદુરશાહનું ચારિત્ર્ય

હવે તવારીખકારો જેને ગૂજરાતનો મોટામાં મોટો વિજયી સુલતાન કહે છે અને જેણે ગુજરાતની આસપાસના ચારે બાજુના પ્રાંતો છતી લીધા હતા, તે માણસ તરીકે અને રાજા તરીકે કેવો હતો તે જોઇએ. ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એ વીસ વર્ષનો હતો એટલે બાળક જ કહેવાય, પરંતુ એનો દાદો મહમૂદ બેગડો એનાથી પણ નાની વયે ગાદીએ આવેલો. એણે નાનપણમા જે હિંમત અને વ્યવહારકુશળતા બતાવી તે બહાદુરમા દેખાઈ નહિ. અંગત રીતે તો એ નામ પ્રમાણે બહાદુર હતો, પરંતુ એના સ્વભાવમાં સ્થિરતા હતી નહિ. વખત આવ્યે સંજોગોના દબાણથી એ ગભરાઇ જતો અને એના ગાત્રો શિથિલ થઇ જતા. મહમૂદની પેઠે એ પણ અભણ હતો, પણ મહમૂદ ભણેલો નહિ તો ગણેલો તો હતો જ, તે સાથે સત્પુરુષો અને વિદ્વાનોના સંગથી એની બુદ્ધિ પાકી થઈ હતી બહાદુરને ખુશામતિયાઓ અને મોજમજાહ માણનારા શોખીનોનો સંગ હતો એનો અગિયાર વર્ષની સત્તાનો સમય એવી દોડાદોડમા ગયો છે કે સત્સંગથી બુદ્ધિ સ્થિર કરવાનો એને સમય પણ ન મળ્યો. એના પિતાનો તો એક પણ ગુણ એનામા

૮૨: એ જ. પૃ. ૪૨૧મા મિરઝાંના લશ્કરને લાચથી ફોડીને ફેરવ્યુ એમ લખે છે. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૦૪ ૫માં લડાઇમા હાર્યો લખે છે. તબકાત પૃ. ૩૮૩મા પણ એ જ પ્રમાણે લખે છે. તારીખે ગૂજરાત ખૂબ વિગતો આપે છે જે જરૂરી નથી.

૮૩: Danvers: I. P. 421.

નહોતો શેતર્યો એક વિદ્વાન, દયાળુ અને ધર્મિષ્ઠ પિતાનો પુત્ર અભણ, ક્રૂર અને મોજશોખી થયો સંગીતનો એને શોખ હતો એ મંજુ અથવા બૈજુની વાત ઉપરથી સમજાશે, પરંતુ એ શોખ પોતાના અને સભાના રંજન પૂરતો હતો પિતાના જેવું એને સંગીતની કળામાં પ્રભુત્વ નહોતું એનો પિતા સુલતાન કેફની કોઈ ચીજનું નામ માત્ર પણ સંભારતો નહોતો ત્યારે બહાદુરશાહ દારૂ અને ભાંગના નશામાં ચકચૂર રહેતો એ નશાએ એને ઘણી હાનિ કરી છે એ અવિચારી સાહસ કરનારો, ઉતાવળિયો, આવેશપૂર્ણ અને મનના તરંગના ઉછાળા પ્રમાણે વર્તનારો હતો એના દુશ્મનોએ આ વાતનો ખાસ લાભ લીધો હુમાયુ સાથેની લડાઈ આ કારણોથી જ એ હાર્યો ફિરંગીઓને હાથે આ કારણથી જ એ મરાયો જ્યારે સંજોગોથી એના ગાત્ર ગલિત થઈ જતા ત્યારે એની હિંમત તથા બહાદુરી અદશ્ય થઈ જતા. હુમાયુએ મંદસોરની લડાઈમાં એને લડ્યા વગર હરાવ્યો ત્યારે જે પીછેહઠ કરી એ તો ગુજરાતના સંતાનને, એના અમીરોને, એની બુદ્ધિ અને હિંમતને શરમ ઉપજાવે એવી વાત છે માંડુ, ચાંપાનેર, ખંભાત કોઈ જગાએ એનામાં હિંમત આવી નહિ ખુશામતિયા અમીરોનું સાંભળીને એ વિશ્વાસ મૂકી દેતો અને સાચી સલાહની અવગણના કરતો નસીબ ઉપર પણ એની શ્રદ્ધા વિચિત્ર પ્રકારની હતી દીવમાં છેલ્લી ઘડીએ કાંઈ બનશે અને ઈશ્વર રસ્તો કાઢશે એમ એ કહેતો, પણ ગદ્દારી કુનેહને એણે દૂર મૂકી દીધી[૮૪] બાબરના લશ્કરીઓ સાથેના અનુભવથી એણે હિંદીઓ માટે એવી નોંધ કરી કે મોગલો પથ્થર છે અને હિંદીઓ કાચ જેવા છે બેમાંથી ગમે તે અથડાય તો પણ કાચ જ તૂટે[૮૫] એક સમૃદ્ધ સામ્રાજ્યના અધિપતિના મુખમાં આ શબ્દો શોભે એવા છે? બાબર કે હુમાયુ જીત્યા એ વાત ખરી, પણ એમાં એમની હિંમત અને કુનેહનું સ્મરણ હતું, ગણો સંગ્રામસિંહ કે બહાદુરશાહ હાર્યા એમાં એમનું અવિચારીપણું અને ઉતાવળિયાપણાનું કારણ હતું હિંદની પ્રજાઓમાં સંઘશક્તિ કે અભિમાન જોઈએ તેવાં નહોતાં એ વાત ખરી, પરંતુ ગુજરાતની પ્રજા તો બહાદુરશાહને પડખે ઊભી રહી હતી એની ઉદારતા ઉડાઉપણા જેવી હતી,[૮૬] છતાં પ્રજામાં એ બહુ પ્રિય હતો

---

૮૪ ગુ નો અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૫૮

૮૫ એજ પૃ ૨૨૯ આ શબ્દો બહાદુરશાહે બહલોલ લોદીના પુત્ર તાતારખાનને કહેલા

૮૬ એ જ પૃ ૨૨ ગુજરાતમાં દસ હજાર પરદેશીઓ એની ઉદારતાથી આકર્ષાઈને આવ્યા હતા બીજી તવારીખો પણ એની ઉદારતાની તારીફ કરે છે એ ઉદારતામાં ડહાપણ નહોતું એ પરિણામથી કહી શકાશે

એનુ કારણ એ હતુ કે પોતાના સિવાય કોઇનો પણ જુલ્મ એ પ્રજા ઉપર થવા દેતો નહિ.૮૭ એનો પિતા અમીરોને વશ ન રાખી શક્યો, પણ બહાદુરના અમીરો એને વશ હતા વિજયો માટેની દોડાદોડીને લીધે રાજવહીવટમા એનાથી ધ્યાન અપાયુ નહોતુ, અને સારો વહીવટ કરી શકે એવી એના સ્વભાવમા શાંતિ પણ નહોતી

નાજુક લહર

એનામા ક્રૂરતા ઘણી હતી અને એના ભાઇઓને એણે જે રીતે મારી નાખ્યા તે મુઝફ્ફરના પુત્રને માટે શોભે એવુ કાર્ય નહોતુ ૮૮ સ્ત્રીઓના સહવાસ અને શોખ માટે પણ એ એના પિતાથી ઊલટો હતો એના જમાનાની નાજુક લહર નામની એક સ્ત્રીની વાત આ માટે રસમય છે બહાદુરના ભાઈ ગત સુલતાન સિકંદરના જનાનામા નાજુક લહર નામની એક અત્યત સ્વરૂપવાન સ્ત્રી હતી એ જેવી સુદર હતી તેવી જ ગુણમા અને હોશિયારીમા પણ ઉત્તમ હતી ગૂજરાતની સ્ત્રીઓ કહેતી કે એના જેવી કોઇ સ્ત્રી પેદા થઇ નથી. સુલતાન સિકંદરના મરણ પછી નાજુક લહર બહાદુરના જનાનામા આવી અને એને પણ ઘણી જ પ્રિય હતી બહાદુરશાહે જ્યારે માળવામા માંડુનો કિલ્લો જીત્યો ત્યારે એ શહેરની દરેક જાતની વેશ્યાઓને એણે છાવણીમા આવવા હુકમ કર્યો લગભગ એક હજાર સુદર સ્ત્રીઓ સારા વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને હાજર થઈ એમા કેટલીક તો ખૂબ જ સુદર હતી બહાદુરશાહના મિત્ર અને અમીર સુજાતખાને સુલતાનને પૂછ્યુ કે આ બાણ જેવી આંખોવાળી કોઇ પણ સ્ત્રીનુ બાણ તમારા હૃદયને વાગ્યુ છે કે નહિ બહાદુરે ઉત્તર દીધો કે મારા જનાનામા એક એવી સ્ત્રી છે કે જેની પાસે આ બધી સ્ત્રીઓની ખૂબસૂરતીનો કાંઇ હિસાબ નથી કોઇ વાર તને એ બતાવીશ. એક વાર દારૂના નશામા એક નજીવી ભૂલ માટે સુલતાને નાજુક લહરની તલવારથી કતલ કરી, પરંતુ એને પછીથી ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો એને સુજાતખાનને આપેલુ વચન યાદ આવ્યુ અને એને બોલાવી કહ્યુ કે જીવતા તો ન બતાવી શક્યો એ સ્ત્રીનુ સૌદર્ય હવે મરણ પામ્યા પછી જુઓ ખાનને તારાથી ઘેરાયેલા સૂર્ય જેવુ નાજુક

---

૮૭ Whiteway P 250

૮૮ શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો ૩૪મા ભ્રાતૃદ્રોહસંહર એવા શબ્દો છતા કર્માશાહને પરવાનગી આપવાથી એના બારોબાર વખાણ કરે છે, એ આપણા સમાજની મનોદશા વ્યક્ત કરે છે પ્રબંધકારે બહાદુરના શરૂઆતના વર્ષોમા પ્રબંધ લખ્યો તેથી ખામીઓ લખી શકે નહિ એ ખરૂ

લદરનુ મુખ લોહીથી ખરડાયેલુ લાગ્યુ અને એ દશામા પણ એનુ સૌંદર્ય નિહાળી એ આશ્ચર્યચકિત થયો સુલતાને હવે દિલગીરીમા પોતાનુ માથુ ભોય ઉપર પટક્યુ [૮૯] આમ આ ક્રૂર, ક્રોધી અને ભયકર આવેશથી ભરેલા નશાબાજ સુલતાન ના ચારિત્ર્યને માટે સારુ કહેવાનુ ઘણુ ઓછુ છે તવારીખકારો એની બહાદુરી, હિંમત અને ઉદારતાના ખૂબ વખાણ કરે છે છતા એ ઉતાવળિયો અને એશઆરામ પસદ કરનારો હતો એટલુ તો કબૂલ કરે છે એની મજલિસમા પણ એવા જ માણસોને સ્થાન હતું એમ પણ કહે છે [૯૦] શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબધમા એના પિતા અને એના ભાઇના ગુણોના જે વખાણ કરેલા છે તેવા બહાદુરશાહ માટે કરેલા નથી, એ સમકાલીન હિંદુ લેખક જો કે એના દોષ પણ ખાસ લખ્યા નથી એ લખે છે કે (સિકદરના ભાઇ તરીકે લખે છે)

बाधरनामा तदनुज उद्धहचरित प्रतापनित्तरणि ।

रिपुहृदय प्रलयानल इवोदित साहसी सततम् ॥ (દ્વિતીય ઉલ્લાસ)

સુલતાન બહાદુરશાહના અત કરણમા હિંદુ પ્રજા માટે કાઈ ખાસ સદ્‌ભાવ હોય એવુ જણાતુ નથી, છતા એના સમયમા હિંદુઓ ઉપર વિધર્મી તરીકે ખાસ જુલમો થતા હોય એવા ઉલ્લેખો પણ નથી એના લશ્કરમા અને સાથીઓ તરીકે હિંદુ સરદારોના ઉલ્લેખો મળે છે બદરોની ખિલવણી અને વેપાર માટે એને ઉત્સાહ હતો, એટલે વેપારપ્રિય ગુજરાતી પ્રજાને એના રાજ્યમા કાઇ ખાસ સોસવુ પડ્યુ હોય એવા ઉલ્લેખો મળતા નથી હુમાયુના ભાઇને ગુજરાતમાથી હાકી કાઢવા માટે ભેદભાવ વિના આખા ગુજરાતની પ્રજાએ એને ટેકો આપ્યો હતો અને મહેસૂલ વસૂલ કરવા પ્રજાએ ખાસ માગણી કરી હતી એ એની લોકપ્રિયતા સૂચવે છે આમ છતા અરબી તવારીખકાર લખે છે કે બહાદુરશાહને ગુજરાતીઓ કરતા પરદેશીઓ ઉપર વધારે વિશ્વાસ હતો આમા ગુજરાતી મુસલમાનો ઉપર પણ વિશ્વાસ હોય એમ લાગતું નથી ગુજરાતના લશ્કરમા અને બાદશાહી અગરક્ષક દળમા એના સમયથી પરદેશી મુસલમાનો દાખલ થયા, અને એ બધા વખત જતા ગુજરાતના વતની થઇ ગયા [૯૧] એમાના કેટલાક મોટી સત્તાવાળા અમીરો

---

૮૯ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૨૬ ૨૭

૯૦ ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૬૩ એમા એના ઉદારતા હિંમત વગેરે ગુણો સાથે એશઆરામ મટે લખ્યુ છે અને સાથીઓ એવા હતા એ પણ લખ્યુ છે એની મજલિસમા મશ્કરાઓ પણ હતા એમ એ ગ્રથકાર લખે છે

૯૧ એજ પૃ ૨૨૮ આ ગ્રથની બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામા સર ડેનિસન રોસે ગુજરાતમા પરદેશીઓના આગમન માટે વિગતથી લખ્યુ છે તે રસમય છે

પણ થયા અને કેટલાક રાજ્યના માલિક થઈ ગયા એ બધુ હવે પછીના સુલતાનોના વર્ણનમા જોઇશુ ९२

९२ સિમ્દરી (ગુ ભા પૃ ૩૦૧ ૩૦૨)મા એક સૂચક વાત લખી છે. કહે છે કે બહાદુરશાહ દીવથી માગરોળ ગયો હતો ત્યારે ત્યાના કાઝી મહમૂદે એને કહ્યુ કે અહીં એક શેખ યસીન સૂરી નામે માણસ છે તેને જ્યારે કલમા પઢવાનુ કહીએ છીએ ત્યારે તે ના પાડે છે એને હાજર કરવાનો હુકમ કર્યો અને આવી વર્તણૂકનુ કારણ પૂછ્યુ ત્યારે એણે કહ્યુ કે હુ ને મારો પરવરદીગાર જાણીએ બાદશાહે એ જો કલમા ન પઢે તો ઠાર કરવા હુકમ કર્યો મરતી વખતે એણે જલ્લાદને કહ્યુ કે તારા બાદશાહને કહેજે કે "તારા ને મારા મોત વચ્ચે અઠવાડિયાથી વધારે વખત રહેશે નહિ" એ પછી દીવમા એ પ્રમાણે બન્યુ આ જો કે માત્ર વાત છે છતા એ બહાદુરનો સ્વભાવ બતાવે છે

હવે એના ચારિત્ર્ય માટે થોડા અભિપ્રાયો અગ્રેજીમા છે તેની નોધ લઈએ અબૂલફઝલ, અકબરનામા ૧, પૃ ૩૦૦ The actions of the ruler of Gujarat are a proof of this, for, he, out of native arrogance, the assaults of flatterers, abundance of intoxication and intoxicated men poverty of prudence and of prudent, broke without object treaties etc"

Bailays Gujarat P 63 (બેલી સિમ્દરીના તરજુમામા પોતાની ટીકા આ પ્રમાણે લખે છે 'Bahadurshah though he has been rendered famous by singular activity in war and some brilliant military successes, is shown to have been curiously undeserving of renown Uneducated rash, and impetuous a poor administrator, more, sloth and sensuatik, than from weakness of want of ability violent, cruel, treacherous, and ungrateful, his unfortunate death at the hands of the Portuguese seems to have won for him a sympathy which he very little merited'

James Douglas Bombay & Western India I P 304 આ લેખક તો બહાદુરશાહને ખૂબ ઉતારી પાડે છે અવતરણ લાબુ હોવાથી કામનુ નથી એના કાર્યોનુ કવિત્વયુક્ત અને તિરસ્કારયુક્ત વર્ણન કરી એના મરણ માટે લખે છે કે એ દરિયામા મરણ પામ્યો તે સારુ થયુ" That an end of him was made by the Portuguese at Diu, and the body of this profligate wretch cast into the sea He could neither read nor write which was our blessing No man, we think will ever try to white-wash Bahadur' ડગલાસનુ લખાણ એકદર આવેશવાળુ છે

પ્રકરણ પાંત્રીસમું

સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો

ગુજરાત સલ્તનતની પડતીનો આરંભ

બહાદુરશાહના અમાસ મૃત્યુ પછી એનો ભત્રીજો—લતીફખાનનો પુત્ર—ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો. બહાદુર અપુત્ર મરણ પામ્યો હતો. એના બધા ભાઈઓના કુટુંબને એણે મારી નખાવ્યા હતા. લતીફખાનનો પુત્ર એ સમયે એક નાનું બાળક હતો એટલે એ બચી ગયો.[1] એને બુરહાનપુરના મુહમ્મદશાહે ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. બહાદુરશાહની પોતાની ઈચ્છા પોતાના ભાણેજ, ખાનદેશના અધિપતિ મીરાં મુહમ્મદશાહને વારસ ઠરાવવાની હતી. મીરાં મુહમ્મદ મામાને વફાદાર હતો અને મામા સાથે લડાઈઓમાં ભાગ લઈ વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો હતો. એ કારણથી બહાદુરશાહને એના ઉપર સ્નેહ પણ હતો. બહાદુરના અવસાન વખતે એ મોટા લશ્કર સાથે માળવામાં ઉજ્જૈન શહેરમાં હતો. મામાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી અમીરોએ એને ગાદીપતિ જાહેર કર્યો, પણ એનો અમલ સુલતાન મુહમ્મદશાહ બીજા તરીકે માત્ર નામનો જ રહ્યો. બહાદુરશાહના મરણનો એને ભારે આઘાત લાગ્યો હતો, અને એ મોજશોખ છોડી ઉપવાસ સેવી પ્રાર્થનામાં સમય ગાળતો હતો. એ કારણથી ટૂંકા સમયમાં જ એનું પણ અવસાન થયું એટલે ગુજરાતના શક્તિશાળી અમીરો ઇખ્તિયારખાન, અફઝલખાન અને મલીકજી ઈમાદઉલ્મુલ્કે, બાળ વયના છતાં લતીફખાનના પુત્રને મહમૂદ ત્રીજાનું નામ આપી સુલતાન બનાવ્યો.[2] સુલતાન નાની વયનો હોવાથી વાસ્તવિક રીતે બધી સત્તા આ અમીરોના હાથમાં જ રહી. ઈ સ ૧૫૩૮માં મહમૂદ ત્રીજો ગાદીએ આવ્યો અને ઈ સ ૧૫૭૨માં ગુજરાત સલ્તનતનો અંત

---

૧ મહમૂદનો જન્મ ઈ સ ૧૫૨૬માં સૌરાષ્ટ્રમાં થયો હતો. એ વખતે મુઝફ્ફર બીજો ગાદીએ હતો. એની મા સિંધના બાદશાહ બહેરામખાનની પુત્રી હતી. સિકંદરી ગ ભા પૃ ૩૧૧ બહાદુરશાહે બધા ભાઈઓ અને વારસોને મારી નાખેલા, પરંતુ આ મહમૂદ બચી ગયો તેનું વર્ણન સિકંદરી પૃ ૩૦૮માં આપેલું છે. મુહમ્મદશાહને બહાદુરશાહે વારસ નીમેલો અને મામાના મરણના આઘાતથી એ માંદો પડ્યો તેનું વર્ણન સિકંદરી પૃ ૩૦૭માં જુઓ.

૨ સિકંદરી અને બીજા ગ્રંથોમાં મહમૂદને ગાદી મળ્યાની તારીખોમાં કાંઈક ફેર છે. ગુ ભા સાનું વર્ષ છે તે ભૂલવાળું છે (૧૫૩૬)

આવ્યો એ બધા સમય દરમ્યાન ખરી રીતે ગૂજરાતમા અમીરોની જ સત્તા રહી છે સુલતાન નામ માત્રનો જ હતો મહમૂદ ત્રીજાએ માત્ર વચ્ચે થોડા વર્ષના ગાળામા કાઈક સત્તા હાથમા લીધી હતી

ફિરગીઓનું વધતુ બળ

આમ છતા આ સુલતાનના અમલ દરમ્યાન કેટલાક એવા બનાવો બન્યા છે કે જે રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમા મહત્ત્વના ગણી શકાય દેશના અત ર્ગત વહીવટમા તથા બહારના સાથેની લડાઈઓમા મોટા નોધપાત્ર બનાવો બન્યા છે સલ્તનતની પડતીની શરૂઆત થઈ હોવા છતા એના સમયમા ગૂજરાત ઠેઠ નિર્માલ્ય દશામા આવ્યુ નહોતુ બહાદુરશાહની અવિચારી રાજનીતિથી ફિરગીઓ સાથે જે જાતના સબધો ઊભા થયા હતા અને એ લોકોનુ જોર અરબી સમુદ્રમા વધતુ જતુ હતુ તેના પરિણામોનો અનુભવ હજી થવાનો હતો એશિયાની મોટી મુસલમાન સત્તાઓને ફિરગીઓનુ વધતું બળ સાલતુ હતુ અને સમુદ્ર સાથે સબધ ધરાવતા મુસલમાન દેશો આ બાબતમા જાગતા થયા હતા સુલતાન મહમૂદના રાજ્યના પ્રારભમા જ આ સત્તાઓનુ ઘર્ષણ થવાનો પ્રસગ ઉત્પન્ન થયો અને બે વાર ગૂજરાત–સૌરાષ્ટ્ર-ના કિનારે ભારે નૌકાયુદ્ધો પણ થયા એ બન્ને નૌકાયુદ્ધોનો ઇતિહાસ રસમય હોવાથી એને જરા વિસ્તારથી જુદા પ્રકરણમા જોઈશુ એટલે અહીં તો મહમૂદના રાજ્યકાળની ગૂજરાત તળમા જે પરિસ્થિતિ હતી તેનો વિચાર કરીશુ અમીરોની સત્તા આ સમયમા જામી અને સલ્તનતના અત સુધી વધતી ગઈ તેના પરિણામોનો પણ વિચાર કરીશુ

સત્તા જાળવી રાખવા અમીરોની દાનત

મહમૂદને જ્યારે ગાદીએ બેસાડ્યો ત્યારે એની ઉમ્મર બાર વર્ષની હતી મોટા અમીરોના હાથમા રાજ્યની બધી સત્તા હતી એમા પણ ઇમાદઉલ મુલ્ક મલીકજી, દરિયાખાન હુસેન અને આલમખાન લોદી સર્વથી બળવાન હતા શરૂઆતમા એ બધા મળીને કામ કરતા અને કોઈ વાર તેમનામા ભેદ પણ પડતો, પરતુ પાછળથી એમનામા સપ ઝિનકુન રહ્યો નહિ એ આગળ જોઈશુ આ અમીરોએ સત્તા પોતાના હાથમા કાયમ રહે તે માટે સુલતાનને રાજમહેલની અદર લગભગ નજરકેદ જેવો રાખી મોજમજાહમા સમય ગાળે એવી ગોઠવણ કરી અને રાજકાર્યમા એનુ મન જાય નહિ તેની તકેદારી રાખી એ વાતનો ખ્યાલ સુલતાનને કોઈ વાર આવતો અને પોતાની કેદી જેવી

પરિસ્થિતિનું ભાન પણ થતું[૩] પરંતુ એકંદરે પરિણામ એવું આવ્યું કે મહમૂદ હલકી સોબતમાં પડી ગયો અને ખરાબ રસ્તે પણ ચડયો આમ છતાં પણ મહમૂદ દરિયાખાન વગેરેને પોતાના મનની વાત જાણવા દેતો નહિ બહાર તો એ એમ જ બોલતો કે જે બાદશાહના દરિયાખાન અને ઈમાદુલ્મુલ્ક જેવા નામાંકિત પ્રધાનપદે હોય તેને બીજી શી ચિંતા છે અને તે શા માટે રાજ્યમાં જીવ રાખે અને મોજમજાહ ન કરે[૪] અમીરોને કાને સુલતાન તેમનાથી નારાજ છે એવી વાત જતી, પરંતુ સુલતાનનું એક પણ કૃત્ય વહેમ પડે એવું દેખાતું નહિ દરિયાખાને એક વખત એક સુંદર અને હોશિયાર વારાંગનાને સુલતાનનું મન જાણી લાવવા મોકલેલી અને તેણે દરિયાખાનનું ભૂંડું બોલવા માંડેલું, પણ મહમૂદે પોતાનું મન પામવા દીધું નહિ એણે ગાંડા દેખાવાનો પણ દેખાવ કરેલો અને એની પરીક્ષા કરવા આવેલી સ્ત્રીને ભુલાવામાં નાખેલી[૫] દરિયાખાન પણ એની વાત સાંભળી વિચારમાં પડેલો આ એક વાત મહમૂદમાં અક્કલ તો હતી એટલું સિદ્ધ કરે છે, પણ આખરે સંગદોષથી એનું જીવન બગડયું

સત્તા એકહથ્થુ કરવા દરિયાખાનના પ્રયત્ન

મહમૂદના રાજ્યના શરૂઆતના વર્ષો દરિયાખાનની ભારે સત્તામાં પસાર થયા એ પહેલાં એણે ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજીને પક્ષમાં લઈને ઇખ્તિયાર ખાન મુકબિલખાન અને એના પુત્રને ભરદરબારમાં ગળે દોરડું વીંટી ફાંસી દઈ મારી નખાવ્યા[૬] એ પછી એણે ઇમાદઉલ્મુલ્કને વચ્ચેથી દૂર કરવાનો

---

૩ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૧૨ સુલતાનને નજરકેદ રાખી દેખરેખ માટે બહાદુરશાહના જૂના વઝીર ઇખ્તિયારખાન તથા મુકબિલખાનના ભાઈ તથા પુત્રને નીમવામાં આવ્યા હતા ખાવાનું અને કપડાં પણ જે આપવામાં આવે તે જ પહેરવા પડતા, આથી સુલતાનને લાગી આવતું

૪ એ જ પૃ ૩૧૨ મનની વાત છુપાવી એ પ્રમાણે બોલતો વળી કોઈ વાર મક્કા જવાની વાત કરી એ બાબતના સવાલો પૂછી અમીરોને વહેમ આવવા દેતો નહિ.

૫ એ જ પૃ ૩૧૭ ૧૮ આ છોકરી આગળ મનની વાત ન આપવા માટે અને પોતે ગાંડો છે એમ બતાવવા માટે સુલતાને જે દેખાવો કર્યાં તે અહીં નોંધવા જેવા નથી દરિયાખાન વિરુદ્ધ છોકરીએ બહુ કહ્યું, પણ મહમૂદનું મન જાણી શકી નહિ. દરિયાખાને પણ એક વાર કબૂલ કરેલું કે સુલતાનના મનનો પાર પામી શકાતો નથી

૬ એ જ પૃ ૩૧૨ ૧૩ મુકબિલખાનના છોકરા લાડખાન એક વાર દરિયાખાન વિરુદ્ધ બોલ્યો સુલતાનને આ વાત બહાર જશે તેની બીક લાગવાથી પોતે જ ઈમાદઉલ્મુલ્કને કહી આવ્યો આ ઉપરથી દરિયાખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્કે દરબારમાં આવી બધા વચ્ચે ઇખ્તિયારખાન અને તેના બંને સાથીઓને ફાંસી દઈ મારી નાખ્યા ઇખ્તિયાર

વિચાર કર્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કના હાથમા એ વખતે રાજ્યની તિજોરી હતી અને લશ્કર પાછળ એણે સારુ ખર્ચ કર્યું હતુ એક વખત દરિયાખાન સુલતાનને શિકારને બહાને શહેર બહાર લઈ જઈ મહી નદીના કિનારા સુધી ગયો, અને ત્યાથી ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઉપર હુકમ મોકલાવ્યો કે તમારે તમારા ઝાલાવાડમા ચાલ્યા જવુ બનીકજી બાઝી બગડી છે એમ સમજી તિજોરી-માથી પૈસા અને લશ્કર લઈ ઝાલાવાડ તરફ ગયો અને દરિયાખાનના હાથ માથી સુલતાનને છોડાવવા તૈયારી કરવા લાગ્યો, પરંતુ બીજા ઉમરાવો એની સાથે મળ્યા નહિ આ સમાચાર મળતા દરિયાખાન સુલતાનને લઈ ઝાલાવાડ તરફ ગયો [૭] પાટડી પાસે બન્ને વચ્ચે લડાઈ થઈ એમા ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પરાજય થયો, અને એ દક્ષિણમા બુરહાનપુરના સુલતાન મુબારકશાહને આશ્રયે જઈને રહ્યો દરિયાખાન મોટા લશ્કર સાથે તેની પાછળ પડ્યો અને ઇમાદઉલ્મુલ્કને સોપી દેવા મુબારકશાહને કહેણ મોકલ્યુ, પરંતુ શરણાગતને પાછો સોપવાની એણે ના પાડી ઇમાદઉલ્મુલ્કે ત્યા મદદ મેળવી આસીરગઢમા રહી ગૂજરાતના લશ્કર સાથે લડાઈ કરી, પણ એનો ફરીથી પરાજય થયો અને એ માળવા તરફ નાસી ગયો બુરહાનપુરના મોટા લડાઈના હાથીઓ દરિયાખાનના હાથમા આવ્યા છેવટે મુબારકશાહે ગૂજરાતના સુલતાન મહમૂદના નામના ખુતબા પઢાવવા કબૂલ કરી સલાહ કરી [૮] આ બનાવ પછી દરિયાખાનનો વિરોધી કોઈ રહ્યો નહિ અને ગૂજરાત ઉપર એણે ખુદ બાદશાહ જેવી સત્તાથી રાજ્ય કરવા માડ્યુ કારણ બાદશાહ એના હાથમા રમકડા જેવો જ હતો

દરિયાખાનની મોજ અને ઉદારતા

દરિયાખાને દેશનો વહીવટ ઘણી સારી રીતે ચલાવ્યો દેશમા નવી

ખાન અપરાધી નહોતો જલ્લાદે એને ગળે દોરડુ બાધ્યુ ત્યારે એ કુરાન પઢતો હતો શરીર ઠડુ પડ્યા પછી જ્યારે દોરડુ છોડ્યુ ત્યારે એના મુખમાથી છેલ્લા શબ્દો "મુહમ્મદ અલ્લાહનો રસૂલ છે' એવા નીકળ્યા એ જોઈ બધાને આશ્ચર્ય થયુ અને ઇખ્તિયારખાન પવિત્ર હોવો જોઈએ એમ બધાએ માન્યુ આ અન્યાય દરિયાખાન તથા ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઉપર કાઈ આફત લાવશે એમ પણ એમને પોતાને લાગ્યુ અને છેવટે એમ જ થયુ

૭ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૩૧૪ એમા પાટડીનુ નામ લખ્યુ છે પણ આ બનાવ પાટડી પાસે આવેલા બજાણા ગામ આગળ બન્યો છે બજાણા ગૂજરાતમા કસરતી નટો માટે પ્રસિદ્ધ છે એ લોકો બજાણિયા કહેવાય છે

૮ એ જ પૃ ૩૧૪ ૧૫ આ હાથીઓના નામ રસમય છે "બાવન વીર" "વાત સીનગાર' (વાત શણગાર) 'સિંગ દુલન" આ હાથીઓ પહાડ તોડી પાડે એવા મજબૂત હતા બુરહાનપુરમા સુલતાન મહમૂદના નામના ખુતબા પઢાવ્યા

રોનક આવી અને લોક સુખી થયા. લોકો કહેવા લાગ્યા કે સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો સમય ફરીથી આવ્યો છે. દરિયાખાન પોતે બહુ જ મોજશોખમાં રહેતો એટલે એના સમયમાં લોકો પણ શક્તિ પ્રમાણે મોજને રસ્તે પૈસો વાપરવા લાગ્યા. ફકીર ઓલિયાઓને એ ઘણુ દાન કરતો, અને પૈસો વાપરવામાં ખૂબ જ છૂટો હાથ રાખી હદ બહારની ઉદારતા બતાવતો. તવારીખકાર લખે છે કે સુલતાનના મહોર સિક્કા સાથે એ કોરાં ફરમાનો રાખી મૂકતો અને મનફાવે તેને જમીન, ગામ, કે જાગીરના નામ માત્ર તેમા ભરીને કેટલીક વાર રોકડ રકમ સાથે બક્ષિસમાં આપતો, એટલે એની વાહવાહ બોલનાર વર્ગ ઘણો મોટો હતો. સુલતાનની એ બિલકુલ દરકાર રાખતો નહિ અને સુલતાનને એની આવી એકહથ્થુ સત્તા પસદ નહોતી છતા એનો વિરોધ કરવાની ગુંજાશ હતી નહિ [૯]

લોકો સુખી

આવા સંજોગોમા બને છે તેમ દરિયાખાનનો ઘણો સમય સ્ત્રીઓ અને નાચગાન કરનારીઓના સહવાસમાં જવા લાગ્યો દેશમા નાચગાન અને મોજશોખનો પ્રચાર પણ વધારે થયો એના અમલના આ ટૂંકા સમયમાં ગુજરાતમાં મોજશોખ એટલો વધ્યો કે દરિયાખાનની સત્તાની શરૂઆતના વર્ષનું નામ 'ખુશહાલ' રખાયુ. એ શબ્દમાથી ફારસી ભાષાની અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હિ. સ ૯૪૫-(ઈ. સ. ૧૫૩૮)નુ વર્ષ નીકળે છે.[૧૦] ઉદારતામા છૂટે હાથે પૈસો ખર્ચ કરવામાં અને શોખ મારવામા આ દરિયાખાનનુ નામ એટલુ તો મશહૂર થયુ કે એ પછી કોઈ એવુ કરનારને દરિયાખાન કહેવુ. અમદાવાદમા છેક ગઈ સદી સુધી એવા માણસને દરિયાખાન કહેતા અને પૈસો તથા સત્તા ટકીને રહે નહિ એમ કહેવુ હોય તો 'મોટા દરિયાખાન જેવાની સંપત્તિ પણ રહી નહિ' એમ ગુજરાતમા કહેવાતુ [૧૧]

નાચગાનનો શોખ

દરિયાખાનના સમયમા નાચગાનને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યુ હતું તવારીખકાર લખે છે કે એના અમલ દરમ્યાન ગલીઓમા અને ઘરોમા સંગીતના સૂર સભળાતા અને ઉજાણીઓ થતી. બહાદુરશાહના વખતમા ગૈજુ જેવો

---

૯. એ જ, પૃ ૩૧૫૧૬

૧૦. એ જ, પૃ ૩૨૫

૧૧. આવી કહેવતો અને લોકગીતોમા દરિયાખાનનુ નામ ગઈ સદીના અત ભાગમા તથા આ સદીની શરૂઆતના ભાગમા ગુજરાતમા અને ખાસ કરીને અમદાવાદમા સાભળવામા આવતુ હતુ

ભારતનો સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકાર ગૂજરાતના દરબારમાં હતો એ આગળ જોઈ ગયા. દરિયાખાનના દરબારમાં અબુ નાયક નામનો ગવૈયો મુખ્ય હતો. એમ કહેવાય છે કે એનો અવાજ હૃદયને હલાવી નાખે એવો હતો અને તવારીખકારના શબ્દોમા કહીએ તો મરહૂમ ગોપાળ નાયક[૧૨]ના શરીરમા જાણે ફરી જીવ આવ્યો હોય એમ લાગતું. ગોપાળ નાયક એક સદી પહેલા હિંદમા સર્વથી શ્રેષ્ટ ગવૈયો ગણાતો હતો. દરિયાખાનના દરબારમા સુપ્રસિદ્ધ બક્ષુ નાયકનો પુત્ર હુસેની પણ હતો, અને રંગખાન, મનહી નાયક, ચતુર નાયકના પુત્રો તથા ખેમહરમન નામે ગવૈયા હતા. તવારીખકાર લખે છે કે એના ગાયનના જાદુથી જાણે શુક્ર આસમાનમાથી ઊતરી એની તાબેદારી સ્વીકારતો. બીજા ઘણા કલાકારો હતા. નાચગાન કરનારાઓમા મોહનરાવ, રંગરાવ, દેસાઈરાવ, કહનુરાવ હતા. એમના નાચ વખતે આસમાન સ્તબ્ધ થઈ જતુ, અને ઈર્ષાથી ચદ્ર ઝાંખો પડી જતો એમ લખે છે.[૧૩] વારાગનાઓ પણ ઘણી હતી. સૈયદ મહમૂદ બુખારીએ એમના પિતા પાસેથી સાભળેલુ કે સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાના દરબારની વારાગના ચપાબાઈ—કે જેના સરસ્વતીના નાચનુ વર્ણન આગળ કરી ગયા છીએ–કહેતી હતી કે એક વાર દરિયાખાન મારે ત્યાં આવ્યો અને મને જલસામા આવવા આગ્રહપૂર્વક આમત્રણ આપ્યુ. ચપાબાઈ કહે છે કે જ્યારે હુ દરિયાખાનના જશનની જગ્યા ઉપર ગઈ ત્યારે 'ત્યાં અત્તરની એવી ખુશબો હતી કે તેનાથી હુ બેભાન જેવી બની ગઈ, ત્યાં જે જાજમો અને ગાલીચા પાથરેલા હતા તેના ચિત્રો અને રગથી હુ અંજાઇ ગઈ. સુલતાન મુઝફ્ફરના જનાનાની પોતે સ્ત્રી હોવા છતા એહફનો આવો ઠાઠ એણે કોઈ વખત જોયો નહોતો.[૧૪]

એની ઉદ્ધતાઈ

આ પ્રમાણે દરિયાખાને પાંચ વર્ષ ખૂબ મોજમજાહ ભોગવી એક વાર એણે સુલતાન મહમૂદને પોતે યોજેલા એક જલસામા આમંત્ર્યો મોડી રાતે જલસો ચાલુ હતો ત્યારે સુલતાનની દરકાર કર્યા વિના અને એને કહ્યા વિના એ જનાનામા ચાલ્યો ગયો. એની આ હદનાઈ અને તુમાખી જોઈ સુલ-

---

૧૨: ગોપાળ નાયક એ ચૌદમી સદીમા હિંદભરમા બહુ વિખ્યાત સગીતકાર હતો

૧૩: સિકંદરી: ગુ ભા. પૃ ૩૧૬–૧૭ સિકદરી અગ્રેજી ભાષાતરમા (હજ્રમુલ્લાહ) પણ નામ આ પ્રમાણે જ આપેલા છે. કેટલાક નામ સ્પષ્ટ નથી પરંતુ દેવોમા શુક્ર સ્વર્ગની નૃત્યકાર મનાય છે. ગ્રીકમા એ સ્થાન Terpsichoreનુ છે. હજ્રમુલ્લાહ લતફુલ્લાના તરજુમામા પૃ ૨૧૩ની નોધ ૧

૧૪: એ જ, પૃ. ૩૧૭ અગ્રેજી ભાષાતરમા પણ એ જ વાત લખેલી છે

તાનને ઘણુ જ ખરાબ લાગ્યુ અને મનમા એની સત્તા તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો એ જ્યસામા પ્રસિદ્ધ સૈયદ મુબારક બુખારી પણ સુલતાનની સાથે હતો.[૧૫] દરિયાખાનને એના કૃત્યોનુ ફળ મળવાનો સમય હવે પાકી ગયો હતો

દરિયાખાનના હાથમાંથી સુલતાનનો છુટકારો

હવે ઇમાદઉલ્મુ ક બુરહાનપુરથી નીકળી માળવાના સુલતાનના આશ્રયે જઈ રહ્યો હતો એ જો કદી જોરમા આવે તો પોતાની સત્તા જોખમાય એવો ભય દરિયાખાનને હતો માળવાના રાજ્યનો મોટો અમીર મલ્લુખાન એક વખત ગુજરાતમા બહાદુરશાહની નોકરીમા આવીને જોડાયો હતો, એટલે ગુજરાતી અમીરો સાથે એને સંબંધ હતો અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક એનો મિત્ર હતો મલ્લુખાને એ વખતે માળવામા સર્વ સત્તા પોતાને હાથ કરી કાદર શાહ નામથી પોતાના સિક્કા પાડી ખુતબો પઢાવ્યો હતો દરિયાખાને જૂની ઓળખાણનો લાભ લઈ મલ્લુખાનને એક વિવેકવાળો પત્ર લખ્યો એમા ઇમાદઉલ્મુ'કને ગુજરાતના સુલતાનને સોપી દેવા જણાવ્યુ હતું અને ખાન દેશના સુલતાને એને ન સોપવાથી એની જે દુર્દશા થઈ હતી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. કાદરશાહે એટલા જ વિવેકી પત્રથી ઉત્તરમા જણા યુ કે ઇમાદ ઉ'મુલ્કને હવે દુનિયાનો મોહ નથી રહ્યો અને એ દરવેશ તરીકે ભક્તિમા જીવન ગાળે છે પરંતુ આ જવાબથી દરિયાખાનને સતોષ ન થયો.[૧૬] એણે બીજા અમીરોને લશ્કર લઈ તૈયાર થઈ માળવા ઉપર ચડાઇ કરવા હુકમ કર્યો અને સુલતાન મહમૂદને પણ કાકરિયા તળાવ પાસે છાવણી નાખી ઘટા મડળના મહેલમા પહેરા સાથે રાખ્યો પોતે દિવસના સમયમા સુલતાન પાસે થોડો વખત આવી રાતે પોતાના મહેલમા શહેરમા જઈ મોજમજાહ ભોગવતો સુલતાનને આ વખતે પોતાની અવદશામાથી છૂટવાનો સારો લાગ મળ્યો રાજ્યનો ત્રીજો મોટો અમીર આલમખાન ધંધુકાની જાગીર ભોગવ તો હતો એણે સુલતાનને મદદ કરવા ખાનગી કહેણ મોકલ્યુ સુલતાને ચરજી નામનો એક પક્ષી પકડનાર પોતાનો વિશ્વાસુ હતો તેને જૂનાગઢ સારા શકરાબાજ પકડવાને બહાને ધંધુકાને રસ્તે મોકલ્યો અને આલમખાનને બધી વિગત પહોચાડી સુલતાનને છોડાવવાની બધી તૈયારી થઈ ત્યારે બસો સવારો સાથે ચરજી રાતે ઘટામડળના મહેલના કોટ પાસે ઘોડાગાડી લઈ

---

૧૫ એ જ, પૃ ૩૨૭ સુલતાને સૈયદ સાહેબને આ ઉદ્ધતાઈ બતાવી ત્યારે એ બોલ્યા કે વખત આવ્યે આ બધુ આપને મળશે

૧૬ એ જ, પૃ ૩૨૧ ૨૨

આવ્યો અને કોટ ઉપરથી સુલતાનને ઉતારી ઉતાવળી કૂચે એને ધધુકા પહોચાડી દીધો [૧૭] આ બધા સમાચાર દરિયાખાનને પાછળથી મળ્યા

સુલતાન હાર્યો છતાં છેવટે દરિયાખાનના હાથમાંથી અમદાવાદ લીધુ

મઝોગો ઝડપથી બદલાતા જોઈ દરિયાખાને પોતાના વિશ્વાસુ ફત્તુજી મુહાફિઝખાનની સલાહ લીધી મુહમ્મદશાહ બીજાના વશમા યા કોઈ છોકરો શોધી કાઢી એને મુઝફ્ફરશાહ નામ આપી દેખાવ પૂરતો ગાદીએ બેસાડ્યો પોતે મોટુ લશ્કર લઈ સુલતાન અને આલમખાન સામે થવા ધોળકા થઈ ધંધુકા તરફ ઊપડ્યો ગૂજરાતના મોટા અમીરો હવે બે પક્ષમા વહેંચાઈ ગયા આલમખાન અને સુલતાનનું લશ્કર દરિયાખાનના પ્રમાણમા નાનું હતુ, પરતુ એના લશ્કરમાથી ઘણા સુલતાન સાથે જોડાયા શત્રુજય તીર્થોદ્ધારના પ્રસગમા બહાદુરશાહના સમયમા સોરઠનો સૂબો હતો તે મુજાહીદખાન બહલીય સુલતાન સાથે જોડાયો બન્ને લશ્કર ધોળકા પાસે દાહોર ગામ આગળ મળ્યા અને લડાઇ થઈ એમા સુલતાન હાર્યો અને રાણપુર નાસી ગયો [૧૮] દરિયાખાન જીત મેળવી અમદાવાદ તરફ ગયો, પરતુ અમદાવાદના લોકોએ દરવાજા બધ કરી એને શહેરમા પેસવા દીધો નહિ, એટલે બહેરામપુર તરફની એક બારી તોડીને એ શહેરમા પેઠો [૧૯] બીજી બાજુ આલમખાન અને સુલતાને ફરી લડવાની તૈયારી કરવા માડી હતી તેમા બાર હજાર માણસો જોડાયા દરિયાખાને લશ્કરના માણસોને પૈસા આપી ખુશ કરવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છતા લોકો એને નિમકહરામ કહીને સુલતાન સાથે જોડાવા લાગ્યા હવે સુલતાન પણ અમદાવાદ ઉપર કૂચ લઈને આવ્યો આ બધી બદલાતી પરિસ્થિતિ જોઈ દરિયાખાનને બીક લાગી કે લોકો કદાચ મને પકડીને સુલતાનને સોપશે, એટલે એણે પોતાનો ખજાનો અને જનાનો ફત્તુજી મુહાફિઝખાન સાથે ચાપાનેરના કિલ્લામા મોકલી પોતે બુરહાનપુરથી

૧૭ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૩૨૨ અને પૃ ૩૨૪ ૨૫ અહીં સિકન્દરીના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે કે કાકરિયા પાસેના ઘટામડળના મહેલને કિલ્લા જેવો કોટ હશે સુલતાનને દોરડા મારફતે નીચે ઉતારી કોટ બહાર તૈયાર રાખેલી ઘોડ વહેલ મા બેસાડી ધધુકા તરફ લઈ ગયા

૧૮ એ જ, પૃ ૩૨૬ ૨૮ સિકન્દરીમા આ લડાઈનુ લાબુ વર્ણન છે દરિયાખાન જીત્યા છતા છેવટે એને લશ્કરની ફાટફૂટને લીધે હારીને નાસવુ પડ્યુ એમ સમજાય છે

૧૯ એ જ, પૃ ૩૨૭ અમદાવાદના લોકોનુ આ કૃત્ય નોધપાત્ર છે છતા દરિયાખાનના અમલથી લોક સુખી હતા તો પછી આવા સુલતાનને ટેકો આપ્યો એ રાજા તરફનુ આ પણ લોકનુ માનસ વ્યક્ત કરે છે કહે છે કે લોકોએ દરિયાખાનને એમ કહ્યુ કે 'તુ નિમકહરામ છે દરવાજા નહિ ખોલીએ'

મદદ મેળવીને આવને એમ કહી ખાનદેશ તરફ ગયો. ઈ. સ. ૧૫૪૩મા આ બનાવ બન્યો. સુલતાને અમદાવાદમા વિજયથી પ્રવેશ કર્યો.[૨૦]

પાવાગઢનો કિલ્લો દરિયાખાનના માણસ પાસેથી જીત્યો

અમદાવાદમા વધારે સમય ન બગાડતા સુલતાન લશ્કર લઈ ફત્તુજીની પાછળ ચાંપાનેર ગયો અને પાવાગઢનો કિલ્લો જીતી લેવામા એણે પોતાના દાદા જેવી બહાદુરી બતાવી એની સાથે અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ અમીર અફ્ઝલખાન આવ્યા હતો. એણે લડાઈમા રાજછત્ર ધારણ ન કરવા સુલતાનને સમજાવ્યો, પણ સુલતાન ડગ્યો નહિ અને પાવાગઢનો કિલ્લો સર કરી[૨૧] ઉપરના મૌલિયાના કિલ્લામા બરાઈ બેઠેલા ફત્તુજીને પકડી કેદ કર્યો. હવે દરિયાખાનનો ગોળા બારૂદનો અને જનાનો સુલતાનના હાથમા આવ્યો. આ જનાનામા પાંચસો અત્યંત સ્વરૂપવતી સ્ત્રીઓ હતી. મહમૂદે સૈયદ મુબારકને કહ્યુ કે આપના શબ્દો સાચા પડ્યા.[૨૨] એણે ત્રણ મહિના ચાંપાનેરમા મોજશોખમા ગાળ્યા.[૨૩] આલમખાનને અમીર-ઉલ-ઉમરાવ બનાવી રાજ્યનો ભાર એને સોંપ્યો, અને ઇમાદ-ઉલ-મુલ્કને માળવાથી ગુજરાતમા આવવા આમંત્રણ મોકલી એને ભરૂચ તથા સુરતની જાગીર આપી. સુલતાન મહમૂદને હવે લાગ્યુ કે પોતાની સત્તા જામી છે, પરંતુ એ દિવસ આવવાને હજી વાર હતી, હલકા માણસો તરફ એની પ્રીતિ હજી ચાલુ હતી. આ વિજય પછી એણે ફત્તુજીની જાગીર અને એનો મુહાફિઝખાનનો ઇલ્કાબ પક્ષી પકડનાર ચરજીને આપ્યો. એ માણસ હવે સુલતાનનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો.

ચરજી પક્ષી પકડનાર તરફ સુલતાનનો પક્ષપાત

ચરજી નડિયાદનો વતની અને પરમાર જાતનો રજપૂત હતો. એણે સિકંદર લોદીના ભાઈ આલાઉદ્દીનને અને મલીક શુજાઅતખાનને દરિયાખાનના પક્ષકારો તરીકે મારી નાખવા સુલતાનને સલાહ આપી અને આલમખાન તથા ઇમાદ-ઉલ-મુલ્ક આદિ મુખ્ય અમીરોની સલાહ લીધા વિના સુલતાને એમને ફાંસીએ ચડાવ્યા. આ બનાવથી એ અમીરો[૨૪] ચરજીને કોઈ રીતે દૂર કરવાનો

૨૦ એ જ, પૃ ૩૨૧-૨૮. તબકાતે અકબરીમા આ વર્ણન પૃ ૩૮૭-૮૯મા આપેલુ છે

૨૧ એ જ, પૃ ૩૨૮-૨૯

૨૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૨૮-૨૯

૨૩ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૮૯મા લખે છે કે આ વિજય પછી સુલતાને રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા કરી અને દેશને અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ

૨૪ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૩૦-૩૩૩ આમા ચરજીનુ લાંબુ વર્ણન. અમીરોની એના ઉપરની ચીડ, એની પરમાર જાતિ ઉપર શ્લેષ કરી મશ્કરીઓ, તથા એને મારી નાખ્યો વગેરે આપેલુ છે. કહે છે કે આ આલાઉદ્દીન લોદી વગેરેને ચરજીના કહેવાથી ફાંસી દીધેલી

નિશ્ચય કરી સુલતાન પાસે ગયા. ચરજી પણ સુલતાનની મહેરબાનીની મળવાથી મસ્ત બનીને વિવેકહીન થયો હતો. ઉપરના બનાવ પછી આ મુખ્ય અમીરો પોતાનાં માણસો સાથે સુલતાન પાસે ગયા અને ભરદરબારમાં ચરજી તખ્તની પાસે ઊભો હતો તેને મારી નાખવા પોતાના ખાસ માણસોને ઇશારો કર્યો. સુલતાનને એમણે જણાવી દીધું કે આ હલકી વૃત્તિનો માણસ આપની પાસે રહેવાને લાયક નથી. મારવા આવતા માણસોને જોઈ ચરજી તખ્તની નીચે ભરાઈ ગયો. એને વાળ પકડીને બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવ્યો. સુલતાને અમીરોને એને ન મારવા ઘણું કહ્યુ પણ કોઈએ સાભળ્યું નહિ અને ચરજીના ટુકડા કરી નાખ્યા. આ બનાવ જોઈ સુલતાને ચરજી ઉપરના પોતાના મમત્વને લીધે ખંજર કાઢીને આપઘાતની બીક બતાવી પોતાના પેટમાં માર્યું, પણ અલપખાન ખત્રીએ એનો હાથ પકડી ખંજર લઈ લીધુ. થોડો જખમ થયો હતો તેના ઉપર પાટો બાંધી સારવાર કરી. હવે સુલતાન ઉપર વધારે કડક ચોકી પહેરો થયો અને પાછી કેદી જેવી દશા પ્રાપ્ત થઈ. મોટા અમીરોએ જાતે તથા તેમના ભાઈઓએ સુલતાનની ચોકી કરવા માંડી ચોગાન રમવા માટે પણ સુલતાનને બહાર જવા દેવામાં આવતો નહિ. ભદ્રના મહેલના આંગણામાં એને ચોગાન રમવાની છૂટ હતી [૨૫] આવી સખત કેદમાં ફરીથી રહેવા છતાં ભાગ્યની ચડતી-પડતીનો ખ્યાલ માણસને આવતો નથી. સુલતાનના ભાગ્યમાં હજી છૂટા થવાનુ લખેલું હતુ.

મુજાહિદખાન સુલતાનના પક્ષમાં

સુલતાન ઉપર જે જે અમીરોના પહેરા હતા તેમાંનો એક મોરાદનો સૂબો મુજાહિદખાન બહલીમ હતો સુલતાન હવે બળવાખોરોના ત્રાસ અને પહેરામાંથી રસ્તો કાઢવામા અનુભવથી પાવરધો થયો હતો આલમખાને પણ દરિયાખાનની પેઠે રાજ્વી દાઠ ધારણ કર્યો હતો અને તે અભિમાનથી મસ્ત બનતો જતો હતો. સુલતાને એનુ જોર તોડવા માટે મુજાહિદખાનને વિશ્વાસમાં લેવા પ્રયત્ન કર્યો. આ અમીર પરદેશી હતો અને તુર્કીના નોકર

તેમના દેહ ત્રણ દિવસથી લટકતા હતા અને દફન થયા નહોતા. ઇમાદઉલ્મુલ્કે ચરજીને સુલતાનને મળવું છે એમ ખબર આપવા કહ્યુ અને એ લોકને દફન કરવા જોઈએ એવી વાત કરી ત્યારે ચરજીએ કહ્યુ કે "હજી તો એમની પેઠે બીજા રાજદ્રોહીઓને પણ સજા થશે". આ સાંભળી અમીરોના ગુસ્સાનો અગ્નિ સળગ્યો.

૨૫: ચોગાન પોલો રમવાના બે મેદાન અમદાવાદમા હતા. એક કાકરિયે અને બીજું ભદ્રની બહાર કારંજમાં. પરંતુ સુલતાનને તો ભદ્રના કિલ્લાની અંદર મહેલના આંગણામાં જ રમવા દેવામાં આવતો. સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૩૪. અરબી ઈતિહાસમા પણ આ વાત નોંધેલી છે.

સેનાપતિ સુલેમાન પાશાની સાથે દીવની લડાઈમા ગુજરાતમા આવ્યો હતો ૧૫૩૮ પછી એ ગુજરાતમા રહી ગયો અને બાદશાહી નોકરીમા જોડાઈ જ ઇમાદનો અને પછી પાલીતાણાનો સૂબો થયો હતો એ આગળ જોઈ ગયા છીએ એ પરદેશી હતો ને કારણથી ગુજરાતી અમીરો અને એની વચ્ચે ખાસ સ્નેહસબધ હતો નહિ સુલતાને આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ એને પોતાના પક્ષમા લીધો બધા અમીરોએ સુલતાનની સત્તા છેવટની તોડના માટે એને આધેડો કરવાનુ ધાર્યું હતુ એ વાતની સુલતાનને પણ ખબર પડી ગઈ હતી કોઈ બીજા નાના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી સુલતાનને ખસેડવાની યોજનાની પણ વાત ચાલતી હતી કેટલાક અમીરો તો કોઈને પણ સુલતાન બનાવવાને બદલે ગુજરાત દેશને અંદર અંદર વહેંચી લેવો એવા મતના પણ થતા હતા [૨૬] એક વખત અમીરોની સભામા મુજાહિદખાનનો મુનીમ નિસારઉલ્મુલ્ક હાજર હતો અને આલમખાનનો ભાઈ મુજાહિદખાનના જાડા શરીરની અને મોટા પેટની મશ્કરી કરતો એ એનાથી સહન થતુ નહિ અમીરોએ મુલકની વહેંચણીની વાત જ્યારે કરી ત્યારે નિસારઉલ્મુલ્કે પૂછ્યુ કે 'અમારા સાહેબને શુ આપશો?' આલમખાનના ભાઈ શુજાઉલ્મુલ્કે મશ્કરીમા કહ્યુ કે 'મુજાહિદખાનના પેટને હવે વધારે જાગીરની જરૂર નથી ઊલટુ, એમાથી કાઈક કમી કરવુ જોઈએ' નિસારઉલ્મુલ્કે આ શબ્દોથી ખોટુ લગાડી મુજાહિદખાનને ચેતવણી આપી [૨૭] એ અમીરને સુલતાનના પક્ષમા જવા માટે આ એક કારણ મળ્યુ

આલમખાનની પડતી અને નાસી જવુ

નિસારઉલ્મુલ્કે સુલતાનને બધી પરિસ્થિતિ સમજાવી તૈયાર કર્યો મુજાહિદખાન પાસે હજાર બાર સો સારા સવારો હતા મધ્યરાત્રિ પછી સુલતાને રીતસર શહેરમા સવારી કાઢી આલમખાનનુ ઘર લૂટવાનો હુકમ આપવો એમ નક્કી થયુ એ રાતે આલમખાનના દૂધભાઈ આજમ હુમાયુનો પહેરો હતો, એને નાચરંગનો શોખ હોવાથી નિસારઉલ્મુલ્કે એને સમજાવી ઘેર મોજ કરવા મોકલી દીધો [૨૮] જાકુર બજારમા[૨૯] સારી સખ્યામા સવારો

---

૨૬ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૩૪ ૨૭ એ જ, પૃ ૩૩૪ ૩૫

૨૮ એ જ, પૃ ૩૩૯ આલમખાનના પોતાના માણસની ચોકીના વારામા આ કાવતરુ કરવામા આવ્યુ આજમ હુમાયુએ કહ્યુ કે આલમખાન રાતે બે ત્રણ વાર તપાસ કરાવે છે ત્યારે પોતે ન હોય તો શુ થાય એ માટે એની પથારીમા તકિયો મૂકી કોઈ સૂઈ રહ્યુ હોય એવો દેખાવ કરવામા આવ્યો

૨૯ એ જ, પૃ ૩૩૯ આ જાકુર બજાર એ અમદાવાદનો કયો લત્તો હશે તે આજે સમજી શકાતુ નથી

તૈયાર રાખ્યા ઠરાવ પ્રમાણે મધ્યરાત્રિ પછી સુલતાન હાથી ઉપર બેસી નગારા વગડાવતો શહેરમા નીકળ્યો અને આલમખાન અને વજીહઉલ્મુલ્કના ઘર લૂંટી લેવા હુકમ આપ્યો આલમખાન એ રાતે દારૂ પી નાચગાનની મોજમા ઉજાગરો કરી મોડો સૂઈ રહ્યો હતો એનુ ઘર જમાલપુર દરવાજા બહાર પાસે જ–આશાવલમા હતુ[30] સુલતાનને એણે એવા સખત પહેરામા રાખ્યો હતો કે તે આમ બહાર નીકળી આવશે એવો એને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કમીર મુહમ્મદ નામનો આલમખાનનો એક ઘણો જ નિમકહલાલ નોકર હતો, એ સુલતાનને કેદમા રાખ્યો છે તે માટે એના ઉપર કોઈ વાર આફત આવશે એમ પોતાના શેઠને કહેતો, પણ સત્તાના મદમા આલમખાન એ સાંભળતો નહિ આ નોકરે લોકોના ટોળાનો અવાજ સાંભળ્યો જમાલપુર દરવાજાની પાસેની એક મસ્જિદના તૂટેલા મિનારા ઉપરથી કોઈનો અવાજ પણ સંભળાયો કે સુલતાને આલમખાનનુ ઘર લૂંટી લેવા હુકમ છોડ્યો છે[31] કમીર મુહમ્મદે ખાનને જગાડ્યો હવે લડવાનો વખત હતો નહિ સુલતાનના માણસો જે આગળ આવી પહોંચ્યા હતા તેને એ નિમકહલાલ નોકરે લડાઈ કરી રોક્યા અને એમા પોતે કપાઈ ગયો આ બધી તકનો લાભ લઈ બહાર તૈયાર રાખેલા ઘોડા ઉપર આલમખાન નાસી ગયો લોકોએ એના ઘરનો બધો સામાન લૂંટી લીધો એના ઘરના બધા માણસો કેદ પકડાયા વજીહઉલ્મુલ્કનુ ઘર પણ લૂંટાઈ ગયુ પણ એના ઘરના માણસો હાથમા આવ્યા નહિ[32] સુલતાન જમાલપુર દરવાજા પાસે આવ્યો ત્યારે તેણે આ બધી પરિસ્થિતિ જાણી એણે રસ્તામા આવતા એકાંત સેનના જૂના અમીર અફઝલખાનને બોલાવી એનો સત્કાર કર્યો ફારસી ભાષામા કહે છે કે જ્યારે ખરાબ નસીબ ગળુ પકડે છે (ખરાબ વખત આવે છે) ત્યારે ગરદનની નસો ફાંસીની આંકડીનુ કામ કરે છે[33] દરિયાખાન અને આલમખાનની બાબતમા એવુ જ બન્યુ આલમખાન પેથાપુર તરફ નાસી ગયો અને ત્યાથી

---

30 એજ પૃ ૩૩૭ ગુ ભા મા "અસૂરિયા ઘર હતુ એમ લખ્યુ છે હૈંસમા આસ્તોડિયા એમ લખ્યુ છે પણ ગુ ભા અને અંગ્રેજી બન્નેમા જમાલપુર દરવાજા બહાર એમ સ્પષ્ટ લખ્યુ છે એટલે ગુ ભા મા આશાવલને બદલે અસૂરિયા ભૂલમા લખાયુ લાગે છે

31 સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૩૩૮–૩૯ એમા આ નિમકહલાલ નોકરનુ વખાણથી વર્ણન કર્યું છે એણે આલમખાનને હમેશા ચેતવેલો કે સિંહને પાંજરામા પૂરી નિરાંતે કેમ બેઠા છો પોતાના શેઠને બચાવવા એણે આત્મભોગ આપ્યો

32 એ જ, પૃ ૩૩૯–૪૦

33 એ જ, પૃ ૩૩૭

માળવા તરફ ગયો.[૩૪] વજીહઉલ્મુલ્ક પણ નાસી ગયો. આ પ્રમાણે ઈ.સ. ૧૫૪૫માં, માંડૂથી આવ્યા પછી લગભગ આઠ વર્ષે, સુલતાન મહમૂદ સ્વતંત્ર થયો, છતાં એ વખતે પણ એ ૧૯ વર્ષનો છોકરો જ હતો. હવે મુજાહિદ-ખાન ભહલીમ રાજાનો રક્ષક બન્યો અને અફઝલખાન બંબાણી વજીર બન્યો.[૩૫]

દરિયાખાન આલમખાનના ગૂજરાતમાં પાછા આવવાના પ્રયત્નો

દરિયાખાન અને આલમખાન બે બળવાખોર અમીરો હવે બેઘર થયા અને પૈસા વિનાના હતા. એમણે અંકલેશ્વરમાં રહેલા અલપખાન અને ભરૂચમાં રહેતા ઇમાદઉલ્મુલ્કને જૂની દોસ્તી અને પોતે સત્તામાં હતા ત્યારે એમના ઉપર કરેલા ઉપકારોને આધારે મદદ માટે અને આશ્રય માટે માગણી કરી. અલપખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક આ બે બળવાખોરના આવવાથી અને એમણે કરેલી માગણીથી ઘણા ગભરાયા. આલમખાન અલપખાનને મળ્યો અને સુલતાનના પક્ષમાં રહેવાનું સલામત નથી એમ સમજાવ્યું, પરંતુ એને પૈસાની રકમ આપી પાછો કાઢ્યો. સુલતાનને પણ આ બળવાખોરોની હિલચાલની ખબર પડી ત્યારે એ જરા ગભરાયો ખરો. એવામાં દરિયાખાન તરફથી ઇમાદઉલ્મુલ્કે બન્ને બળવાખોરોને માફી આપવા સુલતાનને અરજી કરી.[૩૬] સુલતાન એનો વિચાર કરે તે દરમ્યાન આલમખાનની ભૂલથી બંધી વાત પડી ભાગી. આ બનાવ પછી સુલતાને ઇમાદઉલ્મુલ્કને પોતાની પાસે બોલાવ્યો,[૩૭] પરંતુ ડરને લીધે એણે વિનંતિ કરવાનું બહાનું કાઢ્યું. સુલતાને ઇમાદઉલ્મુલ્કને સમજાવવા અફઝલખાન વજીરની મારફતે વટવાના સૈયદ હજરત આલી-શાહને સહીસલામતીનું વચન આપી ઇમાદઉલ્મુલ્કને બોલાવવા મોકલ્યા. ઇમાદ-

---

૩૪. એ જ, પૃ ૩૪૦, એ હિંદુ રાજાનું ગામ હતું. ત્યાં આલમખાનને આશ્રય મળ્યો, પરંતુ તરત માળવા ગયો એટલે પેથાપુરના ઠાકોરને એમાં ભય લાગ્યો હશે

૩૫. એ જ, પૃ. ૩૪૦, સિકંદરીના કહેવા પ્રમાણે એ વખતે અફઝલખાન નિવૃત્ત હતો અને ઘરની બહાર નીકળતો નહિ, પરંતુ બધા વર્ણનો જોતાં અફઝલખાનની વજીરાત ચાલુ હશે એ અસ્થિર સમયમાં રાજાની કૃપા થોડો વખત થાય તો થોડો વખત નિવૃત્તિ જેવું જીવન પણ ગાળવું પડે એવું એની બાબતમાં લાગે છે

૩૬. એ જ, પૃ ૩૪૦–૪૨ બીજા અમીરોની પેઠે–અગર બીજાથી કાંઈક વધારે–આ બે અમીરો દરિયાખાન અને આલમખાનના ઉપકાર નીચે હતા

૩૭. સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૩૪૩, કહે છે કે આલમખાનનું કુટુંબ સુલતાનના તાબામાં હતું તેને છોડાવવા એણે સૈયદ મુબારક બુખારીની લાગવગ વાપરી બાંયધરી તરીકે પોતાના ભાઈ સફદરખાનને રાખ્યો અને પાછળથી બીજા નોકર સાધુનાયકને મોકલી રાતે દોરડાથી સફદરખાનને ઉતારીને નસાડ્યો આ કૃત્યથી સૈયદ ખોટા પડ્યા અને સલાહની વાત પડી ભાગી

ઉલ્મુલ્કને હવે આલમખાનને મળવાની ભૂલ થઈ એ વાત સમજાઈ હતી, પણ સુલતાનનો હુકમ પાળ્યા વિના છૂટકો નહોતો એ પોતાના રક્ષકોનુ લશ્કર લઈને ચાપાનેર આવી સુલતાનને મળ્યો અને સારો આદરસત્કાર પામ્યો, પરતુ એક રાતે એના ડેગતબૂ લૂટાઈ ગયા[૩૮] એનામા ઘડપણને લીધે નાસીને ભરૂચ જવાની શક્તિ હવે રહી હતી નહિ એણે સૈયદ મીરાન મારફતે પોતાને મક્કા શરીફ જવુ છે, બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી, એવી અરજ સુલતાનને કરી સુલતાને હસમી ગુનામો માથે સુરતના જાગીરદાર ખ્વાજા સફર ખુદાવદખાન રૂમીને મલીકજીને મોસમ શરૂ થાય ત્યારે મક્કા મોકલી આપવા હુકમ કર્યો પરતુ સુરતમા ખુદાવદખાને ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજીને રિબાવીને મારી નાખ્યા આ કાર્ય એણે સુલતાનના હુકમથી કર્યું કે બીજા કોઈ કારણથી એ જણાયુ નથી આ બનાવ તા ૨૭ રમજાન હિ ૯૫૨ ૨ ડિસેમ્બર ૧૫૪૫મા બન્યો જૂના અમીરોમાથી હવે અફઝલખાન બગાણી અને મુજાહિદખાન સિવાય કોઈ રહ્યુ નહિ[૩૯] ઈ સ ૧૫૪૫થી ૧૫૫૪ સુધી સુલતાને કોઈ ખાસ વિઘ્ન વિના મોજશોખમા સમય ગાળી સ્વતત્રતાથી રાજ્ય કર્યું

સુલતાને આસફખાનને મક્કાથી પાછો બોલાવ્યો અને ગૂજરાતનો વહીવટ સોપ્યો

નાની ઉમરમા પોતાની જાતને બાદશાહી નામ મળવા છતા અનેક ચડતી પડતી અનુભવી સ્વતત્ર થયેલા સુલતાન મહમૂદને હાથે ગૂજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમા એના નામને ઝાખુ પાડે એવો બનાવ બન્યો અને સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો કહી શકાય એવો ઇતિહાસકારોએ નોધેલો બનાવ બન્યો એ હવે જોઈએ બહાદુરશાહે પોતાના વિશ્વાસુ અમીર આસફખાનને પોતાનો જનાનો અને ખજાનો સલામત રહે એ ઇરાદાથી મક્કા મોકલ્યો હતો એ વાત જોઈ ગયા છીએ એ આસફખાન હજી મક્કામા જ હતો બહાદુરશાહના વખતમા એણે વહીવટમા ઠીક ઠીક આબરૂ જમાવી હતી સુલતાન મહમૂદને હવે એની સલાહ મળી કે આસફખાનને ગૂજરાત પાછો બોલાવીને રાજ્યનો વહીવટ એને આપવો[૪૦] આ કાર્ય માટે એક દૂત

---

૩૮ એજ, પૃ ૩૪૩-૪૬ આ લખાણમા સુલતાનનુ વલણ સ્પષ્ટ નથી એણે તમૂલૂટવાનો હુકમ આપેલો નહોતો એમ લાગે છે પરંતુ બધુ વર્ણન જોતા એને ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઉપર વિશ્વાસ પણ કદાચ ન હોય

૩૯ એજ, પૃ ૩૪૬-૪૭

૪૦ એજ, પૃ ૩૪૮ હાજી દબીરના અરબી ઇતિહાસમા આ વિગત વધારે વિસ્તારથી આપેલી છે

સાથે સરખેજની ગળીના એક સો કરડિયા મોકલવામા આવ્યા અને આસફ-ખાનને ગૂજરાત આવવાનું આમંત્રણ પણ ગયુ એને આવવાના ખર્ચ માટે ગળીના કરડિયા મોકલ્યા હતા સરખેજની ગળી મક્કામા સારી રીતે ખપતી અને પોર્ટુગીઝોએ એ બધ કરી હતી તેથી એના ભાવ ત્યા ઘણા વધી ગયા હતા એક કરડિયો નસો સોના મહોરના ભાવે ખપી શકતો હતો એ એક સો કરડિયા વેચીને આસફખાન ગૂજરાત આવવાનું ખર્ચ કાઢે એવી યોજના હતી, કારણ કે એ માટે વહાણની ખરીદી પણ કરવાની હતી[૪૧] સુલતાનનુ આમંત્રણ મળતા આસફખાન પોતાનુ કુટુબ ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી દબીરના પિતા સિરાજુદ્દીનને સોંપી સ્વદેશ આવવા ઊપડ્યો, પરતુ સૌરાષ્ટ્રનો કિનારો આવતા એનું વહાણ ભાગ્યુ અને ઘણી મુશ્કેલીથી ખાન માગરોળને બદરે ઊતર્યો કોઈ માણસ ડૂબ્યુ તો નહિ, પરતુ ખાનનો પુસ્તકભડાર ડૂબી ગયો, અને મક્કાના હાકેમે આપેલી તરવાર અને એક અરબી ઘોડો પણ ડૂબી ગયા. એટલે અમદાવાદથી બીજી સગવડ થાય ત્યા સુધી એને રોકાઈ જવુ પડ્યુ[૪૨] છેવટે આસફખાન અમદાવાદ પહોચ્યો ત્યારે સુલતાન મહમૂદે એને ભેટીને ખૂબ આદરસત્કાર કર્યો અને પોતાની સાથે જ ગલીચા ઉપર બેસાડ્યો એને નાયબ મુતલકનો ખિતાબ આપી રાજ્યમા મોટો હોદ્દો આપ્યો વજીરપદ ઉપર તો અફઝલખાન હતો, પણ એ કામકાજમા બહુ માથું મારતો નહિ આસફખાન લાંબો સમય અરબ-સ્તાનમા રહેલો હોવાથી એનો પહેરવેશ અને ટેવો બદલાઈ ગયા હતા અને તે આરબ જેવો લાગતો હતો ઇતિમાદખાને એને ગૂજરાતી પોશાક પહેરવાની સલાહ આપી[૪૩]

આસફખાનની સલાહથી હિંદુ જમીનદારોને પડેલો ત્રાસ

આસફખાને ગૂજરાતમા આવીને રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા માડી પર-દેશીઓનુ બાર હજારનુ લશ્કર વ્યવસ્થિત કરી સુલતાનનુ રક્ષણ કરવાનુ કામ સોંપ્યુ અને એનો સરદાર ઉલૂઘખાન હબસીને બનાવ્યો આ બાર હજાર પર-દેશીઓમા અરબોની કેટલીક જાતો, હબસીઓ અને ફિરંગીઓ પણ હતા

---

૪૧ ગૂજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, વૉ ૨ સર ડેનિસન રૉસે ઉપોદ્ઘાતમા આ વિગત આપેલી છે અને આસફખાનના વર્ણનમા અરબીમા આપેલી છે સરખેજની ગળીનુ મહત્ત્વ નોંધપાત્ર છે બીજા ફારસી ઇતિહાસ ગ્રથોમા આ વિગત નથી

૪૨ હાજી દબીરનો અરબી ઇતિહાસ, વૉ ૨. ઉપોદ્ઘાત તથા આસફખાનનુ વર્ણન, વૉ ૧, પૃ ૨૮૮ વગેરે અને તુર્કીમા એણે ભજવેલા ભાગનુ વિગતવાર વર્ણન છે

૪૩ એ જ, વૉ ૧, પૃ ૨૮૮–૯૦, આસફખાનની દાઢી કેડ સુધી લાંબી હતી.

કોઇ ગૂજરાતીને ગમ્યો ન હતો. સુલતાનની સત્તા હવે સર્વોપરી સિદ્ધ થઇ હતી, એટલે હવે એને માળવા ફરીથી જીતી લેવાની ઇચ્છા થઈ. આ કાર્ય માટે આસફખાને સલાહ આપી કે ઘર આંગણે સહેલાઈથી જીતી શકાય એવો પ્રદેશ આપને બતાવું; માળવા સુધી શા માટે જવુ પડે ગૂજરાત દેશમા જૂના વખતથી જમીનનો ચોથો ભાગ હિંદુ જમીનદારોના હાથમાં છે. એને 'વાટા' કહે છે. એ બધો ભાગ જો તેમની પાસેથી પડાવી લઈ મુસ્લિમોને આપવામા આવે તો તેની આવકમાથી ૨૫૦૦૦નુ લશ્કર પોષાઇ શકે અને ભવિષ્યમા માળવા પણ સહેલાઈથી જીતી શકાય સુલતાનને આ તોફાની અને ખોટી સલાહ ગળે ઊતરી ગઇ અને તેણે હિંદુઓની વાટાની જાગીરો લઈ લેવા હુકમ કર્યો ઇડર, સિરોહી, ડુંગરપુર, વાસવાડા, લુણાવાડા, રાજપીપળા અને મહી નદીના કિનારાના નાના જાગીરદારો ઉપર તવાઈ આવી ઘણા ગૂજરાતની સરહદ છોડી ચાલ્યા ગયા. ઘણાએ બડ ઉઠાવ્યા. સિરોહી અને ઇડર જેવી જગ્યાઓમા લશ્કરી થાણા બેસાડવામા આવ્યા ગૂજરાતમા હાહાકાર થઇ ગયો અને રજપૂત તથા કોળીઓની જમીનો લઈ લેવામા આવી. જે હિંદુઓ ખેડૂતો તરીકે રહ્યા તે જ બચ્યા.[૪૪]

હિંદુઓના ઉત્સવો વગેરે બંધ થયા અને બીજા જુલ્મો

મિરાતે સિકંદરીના કહેવા પ્રમાણે તો આ જુલ્મ આટલેથી અટકયો નહિ આ સુલતાનના સમયમા ઇસ્લામ ધર્મના નિયમોનુ કડક પાલન થયુ. કહે છે કે શહેરમા કોઇ હિંદુ ઘોડા ઉપર બેસી શકતો નહિ. જામા કે અંગરખાની બાય ઉપર કે ખભા ઉપર લાલ રગનુ કપડું વિંટાળે તો જ જામો પહેરીને નીકળી શકતો. હિંદુઓની પૂજાઓ અને હોળી તથા દિવાળીના તહેવારો ખુલ્લી રીતે ઊજવવાતા બંધ કરવામા આવ્યા, અને લોકો ખાનગીમા પણ મૂર્તિપૂજા અને તહેવારો ડરથી ધ્રૂજતા પાળતા હતા. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક આગળ લખે છે કે બુરહાને જ્યારે આ સુલતાનને મારી નાખ્યો ત્યારે ગરાસિયાઓએ બુરહાનની મૂર્તિ બનાવીને તેને પૂજવા માડી અને કહેવા લાગ્યા કે "આ (બુરહાન)

૪૪: સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૩૫૧, અ ભા પણ આમા કાઈ ફેર વગર જ લખે છે બીજા ઇતિહાસોમા જે ફેર છે તે આગળ ચર્ચીશું સિકંદરી આસફખાનને આમત્રણ આપ્યાનુ અને એની સલાહથી વાટા બધ કર્યાનુ તથા ઇસ્લામનો પ્રચાર થયાનુ લખે છે, પણ અરબી ઇતિહાસની જેમ બીજી હકીકતનુ વર્ણન નથી, અને વાટાના કારણમા મતભેદ છે આ વખતે મુખ્ય વજીર અફઝલખાન હતો, પણ એ વહીવટમા માથુ ઘાલતો નહિ એમ સમ જાય છે એના ભાઈ ખુદાવદખાનના હાથમા દીવાની હતી, પરતુ આસફખાનનુ ચલણ વધારે હશે એમ લાગે છે

અમારો પરમેશ્વર છે કે જેણે અમને મોતમાંથી બચાવી લીધી છે. જો આવું એક વર્ષ ચાલત તો અમે ભૂખમરાથી માર્યા જાત". જે હિંદુઓ પોલીસની નોકરીમાં હોય તે બચ્યા હતા, છતાં એમણે જો હાથ ઉપર નિશાન ન બાંધ્યું હોય તો તેમને મારી નાખવામાં આવતા.[૪૫]

જુલ્મોના આ વર્ણનની ચર્ચા

ગુજરાત સલ્તનતના ઇતિહાસમાં આવો જુલ્મ હિંદુઓ ઉપર થયાનું આ વર્ણન મહત્ત્વનું છે. ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવામાં બીજા સુલતાનોએ પણ કાંઇ ને કાંઇ કાર્ય કર્યું છે, પરંતુ આવો જુલ્મ કર્યાનું કોઇ તવારીખમાં નોંધાયું નથી. આ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં આ હકીકત વિગતથી સિકંદરીએ નોંધી છે અને અરબી ઇતિહાસમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે. એ બન્ને ઉલ્લેખોમાં ટાંકિક ભેદ પણ છે. તબકાતે અકબરીએ આ વાતનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ પણ એક સૂચક બીના છે. આ બનાવ વખતે સિકંદરીના લેખકનો જન્મ થયો ન હતો. એનો જન્મ મહમૂદના મરણના વર્ષમાં થયો હતો, એટલે એણે એના બાપ તથા ભાઈ પાસેથી આ વાત સાંભળીને લખી છે તે સ્પષ્ટ છે. આમ છતાં આ વર્ણનને સમકાલીન પણ કહી શકાય, એટલે આ વાતની જરા ચર્ચા કરવાની અહીં જરૂર છે.

હાજી દબીરે લખેલા ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસમાં વાંટા જપ્ત કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ એમાં સિકંદરી કરતાં જુદું જ કારણ આપેલું છે. એ લખે છે કે મુઝફ્ફરશાહી સુલતાનોએ શરૂઆતમાં નોકરીના બદલામાં ગામની જમીનનો ચોથો ભાગ આપેલો. મહમૂદ ત્રીજાના વખતમાં રજપૂતોએ યુસુફ શિહાબ નામના મુસલમાન અમીરનું ખૂન કર્યું. એનું વેર લેવા સુલતાને ગુજરાતમાંથી રજપૂતોને કાઢી મૂકી એમની મિલ્કત લઈ લઈ મારી નાખવા એવો હુકમ કર્યો અને એના પાલન માટે લશ્કર રોકવામાં આવ્યું. જે રજપૂતો સામા થયા તેમને કતલ કરવામાં આવ્યા. આવી કતલ સામાન્ય અને મોટા પાયા ઉપર થઈ હતી.[૪૬] અરબી ઇતિહાસના આ ઉલ્લેખમાં આમફખાને સુલતાનને જે કારણ આપેલું તેવું કાંઇ લખેલું નથી. તેમાં હિંદુઓ ઉપર જુલ્મ કરી હોળી-દિવાળી બંધ કરી અમુક ચિહ્ન કપડાં ઉપર પહેરી, શહેરમાં ઘોડે ન બેસવું, એવું પણ કાંઈ લખેલું નથી. સિકંદરીએ એ બધું લખ્યાં છતાં રજપૂત ગરાસિયા સામે આ પગલાં લેવાયાં હતાં એમ તો લખ્યું છે,

૪૫. સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૫૨-૫૨, અંગ્રેજીમાં પણ એ પ્રમાણે જ છે.
૪૬. હાજી દબીરનો અરબી ઇતિહાસ, વૉ. ૧, પૃ. ૨૯૯

પરતુ અમૂક વ્યક્તિના ખૂન માટે એ પગના લેવાયા હતા એમ નથી લખ્યુ નવાઇની વાત એ છે કે સિકદરી, અરબી ઇતિહાસ, ફિરિસ્તા, તબકાતે અકબરી અને અકબરના સમયના ઇતિહાસો લગભગ સમકાલીન કહી શકાય એવા છે, પરતુ સિકદરી સિવાય એકેમા આ વિગત નથી અરબી ઇતિહાસનો લેખક સિકદરીમા હિંદુઓની હોળી–દિવાળી બધ થઇ હતી એમ લખેલુ છે એવો ઉલ્લેખ માત્ર કરે છે અરબી ઇતિહાસ સિકદરી પછી થોડા જ વર્ષ પછી લખાયો છે એટલે એણે કદાચ સિકદરીમાથી એ હકીકત લીધી હશે, પરતુ લેખકે પોતે તો ઉપર કહી તે ખૂનની વાત જ લખી છે, એટલે આ જુલ્મની વાતને કેટલુ વજન આપવુ એ પ્રશ્ન થઇ પડે છે છતા સિકદરીનો લેખક ગૂજરાતી છે એનો બાપ આ બનાવનો સમકાલીન હતો અને એ મહેમદાવાદનો વતની છે એટલે એણે નોધેલી વિગતોનો વિગતવાર ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે હિંદુઓ ઉપર મુસલમાન સમયમા જુલ્મો થયા જ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. કોઇ કોઇ વાર જુલ્મો થયા પણ છે આ જુલ્મની હકીકત ખરી હોય તો શહેરોમા ઉત્સવોની ઉજવણી બધ થયેલી હોય એમ જણાય છે ગામડામા એની અસર નહોતી [૪૭]

એ જમાનાનુ વાતાવરણ

સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયના આ જુલ્મો અમીર આસફખાનની સલાહથી થયા કે સ્વયપ્રેરિત હતા એ કહેવુ મુશ્કેલ છે પરતુ આ ગ્રથના ખડ બીજામા મુન્શિ તવારીખોના મૂલ્યાકનમા જમાનાના વાતાવરણને ધ્યાનમા લેવાની જરૂર છે એવો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અહીં વિચારવા જેવો છે આજના જમાનામા જે પશ્ચિમના દેશોને આપણે મુકાબલે આપણે સુધરેલા માનીએ છીએ એ લોકો પદર અને સોળમી સદીમા કેવા હતા તે જોવા જેવુ છે એટલે આ સુલતાન મહમૂદના સમયમા ગોવામા પોર્ટુગીઝો ખ્રિસ્તી સિવાયની પ્રજા સાથે કેવી રીતે વર્તતા હતા તેનુ ટૂકુ વર્ણન અહીં રસમય થઇ પડે એવુ છે જો કે આ વાતને ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સીધો સબધ નથી, તોપણ પડોસમા જે બની રહ્યુ હતુ તેવુ જ અહીં પણ હતુ અને લગભગ એક જ સમય હતો એ નોધપાત્ર છે

ગૂજરાતની પડોસમાં પોર્ટુગીઝોએ અખ્રિસ્તી પ્રજા ઉપર કરેલા જુલ્મોની સરખામણી

ઈ સ ૧૫૪૦મા પોર્ટુગલના રાજાના હુકમથી ગોવામા બધા જ હિંદુ મંદિરોનો નાશ કરવામા આવ્યો હતો મદિરોના નાશ પછી એ માટે દાનની

[૪૭] આવી ઉજવણીની બધી શહેરોમા હતી એટલુ તો સિકદરી પણ સ્પષ્ટ લખે છે

જે જમીનો હતી તેની આવક પાદરીઓએ લેવા માંડી હતી ૧૫૪૩મા નાસ્તિકપણાના આરોપ માટે એક ફિરંગી દાક્તરને પણ પાદરીઓની અદાલતે બાળી મૂકવાનો હુકમ કરેલો અને છેવટે એને ફાંસી દઇને પછી બાળેલો તે સમયના ગોવાના ખ્રિસ્તી પાદરીઓ કેટલી હદ સુધી ધર્માંધ હતા તેની નોંધ પણ મળે છે ધર્મને નામે જે જુલ્મ અને જે ખર્ચ થતા તે સામે કોઈ કોઇ પ્રામાણિક માણસે રાજાને ચેતવણી પણ આપેલી, પણ તેની અસર થઈ નહોતી ઈ સ ૧૫૬૭મા હિંદુ અને મુસલમાનને ખ્રિસ્તી બનાવવા માટે જે કાયદા ઘડાયેલા તે પણ વિચિત્ર હતા કોઈ ખ્રિસ્તી બિનખ્રિસ્તીને નોકર રાખી શકે નહિ, કે એવા કોઈ વૈદની દવા લઈ શકે નહિ કે બિન ખ્રિસ્તી હજામ પાસે હજામત કરાવી શકે નહિ હિંદુ કે મુસલમાન જાહેરમા ધાર્મિક પૂજા કે ઉજવણી કરી શકે નહિ, તેમજ ધાર્મિક ગ્રંથો કે પૂજાને લગતો સામાન ખરીદી શકે નહિ એમના બધા ધાર્મિક પુરુષોને રાજ્યની બહાર કાઢ્યા હતા અને બ્રાહ્મણોને જનોઈ પહેરવાની મનાઈ હતી હિંદુઓની વસ્તીના એક એક સોના પત્રકો બનાવવામા આવ્યા હતા અને તેમાના દરેકમાથી પચાસ માણસોએ દર એકાંતર રવિવારે દેવળમા ખ્રિસ્તી ધર્મના વ્યાખ્યાન સાંભળવા જવુ પડતુ એમ કહેવાય છે કે આવી ફરજ ખુદ રોમમા યહૂદી લોકો ઉપર નહોતી આમ બળજબરીથી કોઇને ખ્રિસ્તી ન બનાવવો એવુ હતું, પરંતુ એવી ફરિયાદ થાય તો એનો ન્યાય પાદરીઓ જ કરતા' ખ્રિસ્તી ન હોય એવી સ્ત્રી કે એનો પતિ—ખ્રિસ્તી થવા માટે એની અંતઃકરણની શી ઇચ્છા છે તે નક્કી કરવા એ બંનેને જુદા પાડી અખ્રિસ્તીને બીજા કોઇના ઘરમા રાખવાની ફરજ પાડવામા આવતી કોઈ અખ્રિસ્તી પુરુષ ગુજરી જતો તો એના સંતાનોને રાજ્ય તરફથી પાળીને ખ્રિસ્તી બનાવવામા આવતા આમ થવાથી કેટલીક મા પોતાના છોકરાને મારી પણ નાખતી અપુત્ર ગુજરી જનાર અખ્રિસ્તીની મિલકત એના નજીકના ખ્રિસ્તી સગાને જતી અને ખ્રિસ્તી સગો ન હોય તો દેવળને મળતી ખ્રિસ્તી બનનારને પોર્ટુગીઝ પ્રજાના બધા હક મળતા જ્યારે જ્યુ (યહૂદી) કે મુસલમાન બનનારને મારી નાખવામા આવતા કોઇ સ્ત્રી ખ્રિસ્તી થાય તો એ પુરુષની માફક વારસાનો હક માગી શકતી અને બીજા ખરા વારસો રહી જતા હિંદુઓને ગામની પંચાયતમા રહેવાની મનાઈ હતી મુખ્ય પાદરી આર્કબિશપ ગમે તે અખ્રિસ્તીને રાજ્યની બહાર કાઢી શકતો ન્યાયમા પણ વિચિત્ર કાયદા હતા, જે અહીં લખવાની જરૂર નથી, પણ અખ્રિસ્તી ૫૦ પાઉન્ડ જમે મૂકે ત્યારે એને ન્યાય માગ

વાનો હક મળતો ૪૮ અખ્રિસ્તીઓએ જુદો પડે એવો અમુક જ પોશાક પહેરવો પડતો અને એ લોક ઘોડા ઉપર કે પાનખીમાં બેસી શકતા નહિ ગોવા કે એના પગમાં એ લોક છત્રી પણ રાખી શકતા નહિ આવી પરિસ્થિતિમાં ૧૫૬૧થી જ ગોવા અને આસપાસના દ્વીપોમાં વસ્તી ઓછી થઇ ગઇ હતી અને સાનસેટનો બેટ તો ઊજડ થઇ ગયો હતો

આ કાર્યક લાંબા વર્ણન ઉપરથી એ જમાનાની બીજી પ્રજાઓના ધાર્મિક વાતાવરણ અને અધતાનો ખ્યાલ આવશે મુસલમાન સમયના ઇતિહાસ જોતા જુલમો થયા છે મંદિરો તૂટ્યા છે, પરતુ આટની હદ સુધી પ્રજાને હાડમારી પડી નથી એટલુ તો સમજાય છે એનો વધુ વિચાર આગળ સામાજિક પ્રકરણમા કરીશુ ઉપર જણાવેના સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયના તવારીખે આપેલા વર્ણન સાથે આ વર્ણન રસમય હોવાથી અહીં આપ્યુ છે

સુલતાનનુ વિચિત્ર મિશ્રણોવાળુ ચારિત્ર્ય

સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાની આખી કારકિર્દી જોતા આવા જુલમો કરે એવો એ નહિ હોય એમ લાગે છે એના ચારિત્ર્યમાં વિચિત્ર મિશ્રણો જોવામા આવે છે એના સંજોગો અને એની ઉંમરે એનો સ્વભાવ ઘડ્યો હતો એમ કહી શકાય તે સાથે એણે કોઇ જાતની ખાસ કેળવણી લીધી હોય એવુ જણાતું નથી અમીરોનો ભાગ પણ એને બગાડવામા ઓછો નહોતો અને એ લોકોએ અંગત સ્વાર્થ અને સત્તાને માટે બાળક સુલતાનને અવળે રસ્તે ચડાવવા પોતાથી બને તે બધુ જ કર્યું હતુ સુલતાનમા કેટલાક ઉમદા ગુણો પણ હતા પરતુ નાનપણથી હલકી સોબતે ચડી જવાથી એ ગુણો બરોબર ખીલ્યા નહોતા આ સુલતાનના સારા ગુણોમા એની સુજનતાભરેલી વર્તણૂક અને ધાર્મિક વૃત્તિ તવારીખકારો સારા વખાણ કરે છે ઓલિયાઓ વિદ્વાનો અને ધાર્મિક પુરુષો સાથે એ સમય ગાળતો એમને સારા દાન આપી મદદ કરતો શિયાળામા ફકીરોને રજાઇઓ આપતો ૪૯ રસ્તામા ટાઢે મરતા ગરીબો માટે તાપણીઓ કરવાના લાકડાના જથ્થાની સરકાર તરફથી વ્યવસ્થા થતી ફકીરો અને ધાર્મિક પુરુષોને સારામા સારો ખોરાક વહેંચાય તેની તે કાળજી રાખતો મોસમના ફળ એ લોકોને અપાયા પછી જ દરબારમા આવે એવો એનો હુકમ

૪૮ Whiteway Portuguese Power in India પૃ ૬૦ ૬૭ એમા વિસ્તારથી પોર્ટુગીઝ આચારો સાથે વર્ણન આપેલુ છે સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એ મહત્ત્વનુ છે

૪૯ સિક્ન્દરી ગુજરાતી ભાષાન્તર પૃ ૩૫૪ ૫૬ કહે છે કે રજાઈઓ વેચાઈ જાય છે એવી ફરિયાદ આવતા લાંબી મોટી રજાઈઓ કરાવી જેથી એક રજાઈ ઘણા ઓઢી શકે અને કોઈ વેચવા લઈ જાય નહિ

હતો આ કારણથી એના સમયમા પરદેશોથી ઘણા ધાર્મિક પુરુષો, ઓલિયાઓ, ફકીરો અને વિદ્વાનો ગુજરાતમા આવીને વસ્યા હતા મક્કામા દાન માટે વાપરવાની રકમ માટે એણે ખભાત નજીકના કેટલાક ગામો જુદા કાઢ્યા હતા[૫૦] સરાઇઓ, આશ્રમો વગેરે પણ બાધ્યા હતા પયગમ્બર સાહેબના જન્મદિવસની ઉજવણી એ બહુ ભારે ભભકાથી કરતો એ વખતે વિદ્વાનો અને ઓલિયાઓને સારુ ભોજન આપી એમના હાથપગ ઉપર પોતે પાણી રેડતો અને પાણીની થાળી એના અમીરો ઝાલી રાખતા આવી ઉજવણી બાર દિવસ ચાલતી અને છેલ્લે દહાડે એમને એક વરસ ચાલે તેટલી રોકડ રકમનું દાન કરતો પોતાને માટે સારામા સારુ જે કાપડ આવેલુ હોય તે આ મજલિસ વખતે ઓલિયા ફકીરોના જમવાના મેજ ઉપર બિછાવી પછી એને ધોવડાવી પોતાના કપડા શિવડાવતો[૫૧] પરતુ આ બધુ મુસલમાન ધર્મ માટે થતુ એમ તવારીખકારના શબ્દો ઉપરથી સમજાય છે તવારીખકાર એક બાજુ લખે છે કે સુલતાન ફકીરો અને વિદ્વાનોનો સગ કરતો અને બીજી બાજુ હલકા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓના સગમા સમય ગાળતો એમ પણ કહે છે મોટો જનાનો હોવાથી એ એટલો તો લપટ હતો કે પુરુષત્વ ટકાવવા ઝેરી માદક પીણા તથા વાજીકરણની દવાઓનો ઉપયોગ કરતો આમ આ સુલતાનનુ ચારિત્ર્ય વિચિત્ર મિશ્રણોવાળુ હતુ

એનો સ્ત્રીઓનો સહવાસ અને વહેમી સ્વભાવ

સ્ત્રીઓના સહવાસ અને મોટા જનાના રાખવા એ તો એ જમાનાના દરેક કોમના અમીરો અને રાજવીઓનો જાણે રિવાજ જ થઈ પડ્યો હતો માળવાનો સુલતાન એમા મોખરે હતો તે જોયુ જનાનાના મોજશોખમા રત રહેવુ એમા એ લોકો ગૌરવ માનતા, એટલે તવારીખકારોને એ બાબત કાઇ ટીકા કરવાનુ હતું નહિ સુલતાન મહમૂદ બીજાના હાથમા તો દરિયાખાન જેવા મોટા અમીરનો આખો જનાનો આવ્યો હતો વળી માળવાના સુલતાનનુ અનુકરણ કરીને એણે મહેમદાવાદમા એક આહુખાનું—મૃગોદ્યાન—બનાવ્યુ હતું અને એમા સ્ત્રીઓને ઘણા કામ ઉપર રોકી હતી એનુ વર્ણન આહુખાનાના વર્ણનમા કરીશુ એટલે આ સુલતાન સ્ત્રીઓના સગમા ઘણો સમય ગાળતો એનો તવારીખકારોને એના ચારિત્ર્ય માટે વાધો લાગતો નહિ આ ઉપરાત મહમૂદમા સ્વભાવની કેટલીક વિચિત્રતા પણ હતી એ

૫૦ અરબી ઇતિહાસ પૃ ૩૧૩, મક્કામા પણ મકાનો બધાવ્યા હતા ખભાતના અખાત નુ ભાષાર અદર એમા આપેલુ હતુ

૫૧ સિકંદરી, ગુ. ભા પૃ ૩૫૭ ૫૮

ખૂબ જ વહેમી હતો અને કાચા કાનનો પણ હતો મોજશોખની ખાતર જ એ મોજ કરતો પોતાની પાછળ કોઈ વારસ નહોતો એની એને કાંઈ પણ પડી નહોતી જનાનાની બે સ્ત્રીઓ ગમે તે કારણસર એક બીજા સામુ જોઇ હસે તો એ વડેમાઇને બન્ને ની અકારણ કતલ કરાવતો અબ્દુલ કરીમ ખાનને જ્યારે એણે ઇતિયાદખાનનો ખિતાબ આપી પોતાનો ખાસ વિશ્વાસુ અમીર બનાવ્યો ત્યારે એને જનાનાનો અધિકારી નીમ્યો, પરતુ ઇતિયાદ ખાન સુલતાનના સ્વભાવથી હમેશા ભયમા જ રહેતો જનાનાની સ્ત્રીઓના શણગારની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા કરવાનુ કામ પણ ઇતિયાદખાનના હાથમા હતુ, અને પુરુષજાતની કોઇ નબળાઇની ભૂલ એનાથી વખતે થઇ જાય એ માટે એ ખૂબ જ ડરતો, એ કારણથી એણે ઘણા પ્યાલા કાથાના પીને પોતાના પુરૂષત્વનો નાશ કર્યો હતો [૫૨]

સુલતાન મહમૂદ પહેલાએ (બેગડાએ) વાત્રકને કાંઠે મહમૂદાબાદ વસાવ્યુ હતુ, પરતુ આ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાએ અમીરોના હાથમાથી છૂટી સ્વતંત્ર થયા પછી ત્યા આહુખાન બનાવી પોતાનો નિવાસ અમદાવાદને બદલે મહેમૂદાબાદમા રાખ્યો આ નગર–આજનુ મહેમદાવાદ થોડા વર્ષ માટે–ઈ સ ૧૫૫૪મા મહમૂદનુ અવસાન થયુ ત્યાસુધી રાજધાની જેવુ થયુ હતુ અમદાવાદ અને મહમૂદાબાદની વચ્ચે વટવા સુધી તો વસ્તી હતી જ અને ત્યાથી મહમૂદાબાદ સુધી રસ્તો બનાવી તેની બન્ને બાજુએ દુકાનો બનાવી બન્ને નગરોને એક કરવા પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો હતો જીવનના પાછલા વર્ષો–છેક અંતકાળ સુધી મહમૂદે એ સ્થળમા પસાર કર્યા

બુરહાન ઉપર મહેરબાની–એને હાથે સુલતાનનું મરણ

છેલ્લા વર્ષોમા પણ હલકી સોબતથી એ દૂર રહ્યો નહિ તબેલામા કામ કરતા પ્યારા નામના એક માણસનો બુરહાન નામનો દેખાવમા સુદર છોકરો સુલતાનને ગમી ગયો અને એને પોતાની પાસે રાખી ઊંચી પાયરીએ ચડાવ્યો એ જમાનામા રાજાના જોડા સાચવવાનુ કામ માનભરેલુ ગણાતુ એ કામ આ બુરહાનને સોપાયુ હતુ એ જોઈ એક વાર વજીર અફઝલખાન બમ્બાણીએ સુલતાન પાસે પોતાનો વિરોધ બતાવ્યો હતો અને ભવિષ્યમા આ માણસથી કાઇ આફત આવી પડશે એવુ એના મુખ

૫૨ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ. ૩૪૯–૫૦, કહે છે કે સુલતાનના ડરથી ઇતિયાદખાન સુરવાલ નીચે લોખડની ચડ્ડી પહેરી તેને તાળુ વાસી ચાવી ઘેર મૂકીને આવતો કોઈ પણ સ્ત્રીને ગર્ભ રહે તો એ પડાવી નાખતો એથી મોટા જનાના છતા એને વારસ નહોતો અરબી ઇતિહાસ (પૃ ૨૮૫) એના કુકર્મો અને સ્ત્રીઓ ઉપરના જુલ્મો માટે લખે છે

ઉપરથી એ હોશિયાર વજીરને લાગ્યું હતું પરંતુ સુલતાને એની શિખામણ સાંભળી નહિ એક વખત એક ભારે ગુનાને માટે સુલતાને બુરહાનને ભીંતમાં ચણી લેવાનો હુકમ આપ્યો હતો ત્યારે એના પિતા અને મગાએ અફઝલ ખાન પાસે રડીને એને છોડાવ્યો હતો આમ છતાં સુલતાને એને પોતાની અંગત નોકરીમાં કાયમ રાખ્યો હતો બુરહાન બહારથી ધાર્મિક હોવાનો દેખાવ પણ કરતો, પરંતુ એ અનેક ખરાબ કુટેવો ધરાવતો હતો. દારૂ પીને મસ્ત રહેતો હતો[૫૩] એક વખત સુલતાન આડુખાનામાં રમતગમતમાં પડ્યો હતો ત્યારે એણે એક બાજ પક્ષીને એક નાના પક્ષીને પકડવા છોડ્યું હતું અને પોતે પાછળ પાછળ ચાલતો હતો બુરહાન એક ગવૈયાના છોકરાને ચાહતો હતો અને એની સોબતમાં દુષ્ટ વર્તણૂક ચલાવી રહ્યો હતો કમનસીબે બાજ પક્ષી ત્યાંથી ઊડતાં સુલતાનના જોવામાં એ ગુનાભરેલી વર્તણૂક આવી અને એણે બુરહાનને કહ્યું કે આજ સુધી તારા માટે હું જે ફરિયાદો સાંભળતો હતો તે આજે નજરે જોઈ તને હું આ કૃત્યની સખત શિક્ષા કરીશ'' આટલું કહી રમતની મસ્તીમાં સુલતાન આગળ ચાલ્યો ગયો એક વાર ભીંતમાં[૫૪] અર્ધો ચણાયેલો બચ્યો હતો તેથી હવે બુરહાનને આ ચેતવણી ગંભીર લાગી અને પોતાને કાંઈ થાય તે પહેલાં કાંઈ ઉપાય કરવા નિશ્ચય કર્યો બીજે દિવસે પયગંબર સાહેબના જન્મદિવસની ઉજવણીનો છેલ્લો દિવસ હતો, એટલે ઉપર વર્ણન કર્યું તેમ સુલતાનને મહેમાનોની સરભરામાં ખૂબ શ્રમ પડ્યો હતો બુરહાન પોતાની નોકરી ઉપર હતો અને સુલતાન થાકેલો આવીને પલંગમાં પડ્યો એ ગઈ કાલની વાત તે વખતે ભૂલી ગયો હતો એણે બુરહાનને ઓનાની કાંઈ ઠંડી ચીજ પીવા માટે માગી આ તકનો લાભ લઈ બુરહાને ઝેર મેળવેલું પીણું આપ્યું એ પીધા પછી દાહ થવાથી એ જાગી ઊઠ્યો અને બુરહાનને કયું પીણું આપ્યું છે[૫૫] તે બાબત પૂછ્યું એણે ઝેરની અસરથી સુલતાન અસ્વસ્થ છે એમ સમજાવી બીજું વધારે શરબત આપ્યું, અને સુલતાન ઊંઘી ગયો એટલે ખંજર મારીને એને

---

૫૩ સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૩૬૦-૬૧, આમાં એને જોડા ઊંચકનાર કહે છે, પણ બીજા વર્ણનમાં દેખાવ માટે ધાર્મિક જણાતો એમ લખે છે પરંતુ તબકાતે અકબરી એનો સ્પષ્ટ રીતે પેશ નમાઝ અને નમાઝ વખતે દોરનાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે પૃ ૩૮૯ અફઝલ ખાન વઝીર બુરહાનની સોબતથી હમેશાં ચિંતામાં રહેતો અને એના તરફથી આફત આવશે એવો એને ચોક્કસ ડર હતો

૫૪ ભીંતમાં ચણી લેવાની સજા એ સમયે થતી હતી એ નોંધ દક પ્રકરણ માટે ઉપયોગી છે

૫૫ સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૮૬૪, એમાં પીવામાં માજમ આપી હતી એમ લખે છે

મારી નાખ્યો. આ કામમાં દૌલત નામનો એનો એક ભાણેજ પણ સાથે હતો. આમ ગૂજરાત સલ્તનતની ગાદીના એક વિચિત્ર સ્વભાવના સુલતાનનો વિચિત્ર રીતે ઇ.સ. ૧૫૫૪મા અંત આવ્યો. એને એના દાદા મુઝફ્ફરશાહ બીજા તથા મહમૂદ બેગડાની કબરની સાથે સરખેજના રોજામા દફન કરવામા આવ્યો.[૫૬]

બુરહાને મોટા અમીરોને કતલ કરાવ્યા

સુલતાનને કતલ કર્યાં પછી બુરહાનને ગૂજરાતની ગાદીએ પોતે બેસે એવો વિચાર આવ્યો, એટલે જે વિઘ્નો એને જણાયા તે દૂર કરવાનો એણે પહેલો નિશ્ચય કર્યો એણે રાજ્યના મોટા અમીરોને સુલતાનને નામે મહેલમા અગત્યની મંત્રણા કરવા બોલાવ્યા સુલતાને પોતાના અંગરક્ષકોની એક મોટી હથિયારબંધ ટુકડી રાખી હતી તેને બાઘમાર કહેતા હતા બુરહાને આ લોકોને સારા ઇનામો અને ઊંચી પાયરીએ ચડાવવાની લાલચ આપી મહેલના એક ખંડમા છુપાવી રાખ્યા હતા એમને એવો હુકમ આપ્યો હતો કે એ ખંડમા જે અમીર પ્રવેશ કરે તેને ઠાર મારવો. આ પ્રમાણે સુલતાનના નામથી મળેલા આમંત્રણ પ્રમાણે સર્વથી પહેલો આસફખાન આવ્યો[૫૭] અને બાઘમારોએ એને ઠાર કર્યો એમ ગૂજરાતના બાર પ્રસિદ્ધ અમીરો માર્યા ગયા અફઝલખાન બંબાણીને પણ બુરહાને ખાસ કહેવડાવ્યુ હતુ કે સુલતાન ચાપાનેરનો કિલ્લો જીતી લેવા બાબત ચર્ચા કરવા માગે છે માટે આપે હમણા જ હાજર થવાનુ છે અફઝલખાન દૂરદેશ અને અનુભવી હતો એને આ સમયે આવા કામ માટે સુલતાન બોલાવે છે એ માનવામા આવ્યુ નહિ, અને બહાના કાઢી એણે જવામા વિલંબ કરવા માડ્યો બુરહાને પણ ઉપરા ઉપરી તેડા મોકલી ખાનને તરત હાજર થવા વિનતિઓ કરી હતી. આ ઉપરથી અફઝલખાનની સ્ત્રી અને એણે પાળીને મોટા કરેલા નોકર શેરવાનખાન ભાટીએ ખાનને સુલતાનને નારાજ ન કરવા અને હિંમત રાખી તરત જવા વિનંતિ કરી, અને પોતાની ઇચ્છા ન છતા, જાણે ભાવિની ખબર પડી ગઇ હોય એમ બધાની છેલ્લી રજા લેતો હોય એવી

૫૬: એજ, પૃ ૩૫૯ થી ૩૬૭મા આ બધા બનાવોનુ ખૂબ વિગતથી વર્ણન કરેલુ છે બીજા ગ્રંથો પણ આ વર્ણનને ટૂકા વર્ણનથી ટેકો આ૫ે છે તબકાત પૃ ૩૯૦ આથી જુદુ તદન ટૂકામા કહે છે કે શિકારમાથી આવ્યા બાદ પેગનવાઝ બુરહાને પોતાને બીતમા ચણવાની સજાના વેરમા સુલતાનને મારી નાખ્યો એના ભાણેજ દૌલતે સુલતાનના વાળ પવનને બાધી પછી એણે ખજર માર્યુ

૫૭: સિકંદરી, ગુ ભા. પૃ. ૩૬૪-૬૭મા વિસ્તારથી આ વર્ણન છે.

રીતે પાનખી ગગારી મહેલમા ગયો.[૫૮] એને પણ બીજા અમીરોની પેઠે કતલ કરવામા આવ્યો. માત્ર ઇતિયાદખાને બુરહાનની વાત ન માની ને આવે સમયે કદી સુલતાન આમત્રે નહિ એમ કહી ગયો નહિ તેથી તે બચી ગયો. ગુજરાત સલ્તનતના અંત સમયમા આગળ પડતો મુખ્ય ભાગ ભજવ વાનું એના ભાગ્યમા હતું, એટલે જાણે ઇશ્વરી મદદથી એ બચી ગયો

બુરહાનને રસ્તામાં શેરવાનખાને મારી નાખ્યો.

બુરહાને હવે રાજ્યની તિજોરીમાથી જવાહરો અને ધન લઈ પોતાના મળતિયાઓને વહેચ્યુ બીજે દિવસે પોતાના નામનો ખુતબો પઢાવી સિક્કા પડાવવાનું નક્કી કર્યું સવાર થતા બારમારોની ટુકડી અને બીજાઓને સાથે લઇ શહેરમા બાદશાહી દબદબાથી સવારી કાઢી અફઝલખાનના ઘર આગળ શેરવાનખાન ભાગીને લાગ્યુ કે સુલતાન આવે છે તેથી એ સલામ કરવા આગળ આવ્યો અને બુરહાનને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો બુરહાને શેરવાનખાનને અફઝલખાનના ખિતાબો અને પદવી આપવાનું કહી પોતાના પક્ષમા લેવાનું ઘણુ કહ્યુ, પરતુ એ નિમકહલાલ સેવકને આ બધા બના વોથી ઘણુ લાગી આવ્યુ હતું બારમારોએ એને બુરહાનના ઘોડા પાસે આવતો રોકયો, છતા એણે ઝડપથી આવી બુરહાનને એવા જોરથી તલવાર મારી કે એના બે ટુકડા થઇ ગયા આ બનાવ જોઇ બારમારો પોતાના ઘોડા અને જે મળ્યુ તે લઇ નાસી ગયા આ રીતે બુરહાનને પણ એના કૃત્યોનુ ફળ મળ્યુ આ બનાવો મહમૂદાબાદમા બન્યા અને શહેરમા હાહાકાર થઇ ગયો હિજરી ૯૬૧ના રબીઉલ અવ્વલ માસની ૧૩મી તારીખે શુક્રવારે આ બનાવ બન્યો (ઈ સ ૧૫૫૪) એ વર્ષ "હકીકુમ બાશહાદાત" એ શબ્દો ઉપરથી, અને શેખ યહ્યા મુફતીની કવિતામા એક વર્ષમા ત્રણ મોટા બાદ શાહો ગુજરી ગયા એ વર્ણન કરતા "ઝવાલે ખુસરવાન" એ શબ્દો ઉપર થી અબ્જદ પદ્ધતિથી નીકળી શકે છે[૫૯]

---

૫૮ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૩૬૫ ૬૭મા અફઝલખાન, એની બેગમ અને નોકર વચ્ચેની વાતચીત રસમય રીતે એમા આપેલી છે મહેલમા ગયા પછી અફઝલખાનને બુરહાને વજીરાત આપવાની ખૂબ લાલચ આપી, પણ એણે સુલતાનને મળવાનો આગ્રહ રાખ્યો અને અદરના ઓરડામા જતા જ એને મારી નાખવામા આવ્યો તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૯૦–૯૧મા ટૂકામા વર્ણન પતાવે છે

૫૯ એજ, પૃ ૩૬૭–૭૧મા આ વર્ણનનુ પુનરાવર્તન જેવુ કરી શેરવાનખાન ભટ્ટીએ કરેલી બહાદુરીનુ વર્ણન (પૃ ૩૬૮)મા વિગતથી કર્યું છે સિકન્દરીમા તારીખ અને વર્ષના શબ્દો અને કવિતા આપી છે, અને તબકાત પૃ ૩૯૨મા ત્રણ મહાન સુલતાનો માર્યા ગયાના વર્ષની કવિતા આપી છે

હવે આ સુલતાનના અમલમા પોર્ટુગીઝો સાથેના નૌકાયુદ્ધનું વર્ણન કરતા પહેના એના સમયમા બધાયેલા જાહેર મકાનો, લેખો અને પ્રસિદ્ધ મોટા પુરુષોનુ ટૂંક વર્ણન કરીએ

અમદાવાદમાં કારંજમાં ફરહતઉલ્મુલ્કની મસ્જિદ

એ સમયના મકાનોમા સર્વથી પહેલી નોધ અમદાવાદમા કારંજના મેદાનમા દક્ષિણ તરફ આવેલી ફરહતઉલ્મુલ્કની મસ્જિદની છે મસ્જિદના નખ-મા આ અમીરનુ નામ નવખાન ફરહતઉલ્મુલ્ક લખેલુ છે અને બાધણીનુ વર્ષ ઇસ ૧૫૩૮નુ અને મહમૂદના અમલનુ પહેલુ વર્ષ આવે છે આ અમીર માટે તવારીખના કોઇ ગ્રથમા કાઇ પણ હકીકત મળતી નથી મસ્જિદ બહાદુરશાહના અમલના અત સમયમા બધાવવી શરૂ કરી હશે ઈસ ૧૫૩૭-૩૮મા માણેકચોકમા આવેલા સુલતાન અહમદશાહ ૧લાના રોજાની મરામત કરાવ્યાનો લેખ રોજાની ઉપર છે એમા મરામત કરાવનાર તરીકે એ જ નવખાન ફરહતઉલ્મુલ્કનુ નામ અને લેખ લખનાર એ જ વહાનુ નામ લખેલુ છે વળી ખાસબજાર જેવી જગ્યામા આ મસ્જિદ બાધવાની જગ્યા મળી અને લેખમા એને જામી મસ્જિદ કહી છે તે ઉપરથી ફરહત-ઉલ્મુલ્ક કોઇ મોટી પદવી ધરાવતો લાગવગવાળો અમીર હોવો જોઇએ એટલુ તો નક્કી થાય છે રાજ્યમા મારામારી કે તોફાનોમા ભાગ લેનાર અમીરોના નામો ઘણે ભાગે તવારીખકારો નોધે છે, પરતુ આવા નામો રહી જાય છે મહમૂદના સમયના ઉપર જોયા એ મોગ અમીરોમા માત્ર અફઝલખાન સમાણીનુ નામ આજ સુધી રહ્યુ છે તે આગળ જોઇશુ

આ મસ્જિદ અમદાવાદમા ખાસબજારમા શાહખૂબ સૈયદ ચિશ્તીની મસ્જિદને નામે ઓળખાય છે, કારણ કે પાસે જ એ પીરની કબર છે મસ્જિદ સલ્તનતના પાછલા ભાગમા બધાયેલી મસ્જિદોની પેરે નાની, નાજુક પાતળા દેખાવ પૂરતા મિનારાવાળી, રાણી સિપ્રી ઇબ્રાહીમ શહીદ વગેરેની મસ્જિદોના ઘાટની બાધેલી છે આ મસ્જિદમા સુદર રીતે કોતરેલા લેખ છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે

"આ મકાન લતીફખાનના પુત્ર શાહ મહમૂદ કે જેનુ રાજ્ય આઠમી ગાદીએ પહોચે છે અને જે રાજાઓને આશ્રય આપનારો છે તેના રાજ્ય અમલમા બધાઇ છે એનો બાધનાર સીમતનો પુત્ર નવખાન છે જે અલ્લાહ ની મહેરબાનીથી ફરહતઉલ્મુલ્ક થયો છે મેં આ મકાનની તારીખને માટે બુદ્ધિને ખાસ વિનતિ કરી ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે 'યહયા જા,

રીતે પાનખી મગારી મહેલમા ગયો[૫૮] એને પણ બીજા અમીરોની પેઠે કતલ કરવામા આવ્યો. માત્ર ઇતિયાદખાને બુરહાનની વાત ન માની ને આવે સમયે કદી સુલતાન આમંત્રે નહિ એમ કહી ગયો નહિ તેથી તે બચી ગયો. ગુજરાત સલતનતના અંત સમયમા આગળ પડતો મુખ્ય ભાગ ભજવવાનું એના ભાગ્યમા હતું, એટલે જાણે ઈશ્વરી સંકેતથી એ બચી ગયો.

બુરહાનને રસ્તામાં શેરવાનખાને મારી નાખ્યો

બુરહાને હવે રાજ્યની તિજોરીમાથી જવાહરો અને ધન લઈ પોતાના મળતિયાઓને વહેંચ્યુ બીજે દિવસે પોતાના નામનો ખુતબો પઢાવી સિક્કા પડાવવાનું નક્કી કર્યું સવાર થતા બારમારોની ટુકડી અને બીજાઓને સાથે લઇ શહેરમા બાદશાહી દબદબાથી સવારી કાઢી અફઝલખાનના ઘર આગળ શેરવાનખાન ભાગીને લાગ્યુ કે સુલતાન આવે છે તેથી એ સલામ કરવા આગળ આવ્યો અને બુરહાનને જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો. બુરહાને શેરવાનખાનને અફઝલખાનના ખિતાબો અને પદવી આપવાનું કહી પોતાના પક્ષમા લેવાનું ઘણું કહ્યું, પરતુ એ નિમકહલાલ સેવકને આ બધા બનાવોથી ઘણું લાગી આવ્યુ હતું બારમારોએ એને બુરહાનના ઘોડા પાસે આવતો રોક્યો, છતા એણે ઝડપથી આવી બુરહાનને એવા જોરથી તરવાર મારી કે એના બે ટુકડા થઇ ગયા આ બનાવ જોઇ બારમારો પોતાના ઘોડા અને જે મળ્યુ તે લઇ નાસી ગયા આ રીતે બુરહાનને પણ એના કૃત્યોનુ ફળ મળ્યુ આ બનાવો મહમૂદાબાદમા બન્યા અને શહેરમા હાહાકાર થઇ ગયો હિ સં ૯૬૧ના રબીઉલ અવ્વલ માસની ૧૩મી તારીખે શુક્રવારે આ બનાવ બન્યો (ઈ સ ૧૫૫૪) એ વર્ષ "હકીકુમ બાશલાહાત" એ શબ્દો ઉપરથી, અને શેખ મહમ્મદ મુફતીની કવિતામા એક વર્ષમા ત્રણ મોટા બાદશાહો ગુજરી ગયા એ વર્ણન કરતા "ઝવાલે ખુસરવાન" એ શબ્દો ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિથી નીકળી શકે છે[૫૯]

---

૫૮ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૬૫-૬૭મા અફઝલખાન, એની બેગમ અને નોકર વચ્ચેની વાતચીત રસમય રીતે એમા આપેલી છે મહેલમા ગયા પછી અફઝલખાનને બુરહાને વજીરાત આપવાની ખૂબ લાલચ આપી, પણ એણે સુલતાનને મળવાનો આગ્રહ રાખ્યો અને અંદરના ઓરડામા જતા જ એને મારી નાખવામા આવ્યો તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૯૦-૯૧મા ટૂંકામા વર્ણન મળે છે

૫૯ એ જ પૃ ૩૬૭-૭૧મા આ વર્ણનનુ પુનરાવર્તન જેવુ કરી શેરવાનખાન ભટ્ટીએ કરેલી બહાદુરીનુ વર્ણન (પૃ ૩૬૮)મા વિગતથી કર્યું છે સિકંદરીમા તારીખ અને વર્ષના શબ્દો અને કવિતા આપી છે, અને તબકાત પૃ ૩૯૨મા ત્રણ મહાન સુલતાનો માર્યા ગયાના વર્ષની કવિતા આપી છે

હવે આ સુલતાનના સમયમા પોર્તુગીઝો સાથેના નૌકાયુદ્ધનુ વર્ણન કરતા પહેલા એના સમયમા બધાયેલા જાહેર મકાનો, લેખો અને પ્રસિદ્ધ મોટા પુરુષોનું ટૂંક વર્ણન કરીએ

અમદાવાદમાં કારંજમાં ફરહતઉલ્મુલ્કની મસ્જિદ

એ સમયના મકાનોમા સર્વથી પહેલી નોધ અમદાવાદમા કારજના મેદાનમા દક્ષિણ તરફ આવેલી ફરહતઉલ્મુલ્કની મસ્જિદની છે મસ્જિદના તખ મા આ અમીરનુ નામ નવખાન ફરહતઉલ્મુલ્ક લખેલુ છે અને બાધણીનુ વર્ષ ઈસ ૧૫૩૮નુ અને મહમૂદના અમલનુ પહેલુ વર્ષ આવે છે આ અમીર માટે તવારીખમા કોઇ ગ્રથમા કાઇ પણ હકીકત મળતી નથી મસ્જિદ બહાદુરશાહના અમલના અત સમયમા બધાવવી શરૂ કરી હશે ઈસ ૧૫૩૭ ૩૮મા માણેકચોકમા આવેલા સુલતાન અહમદશાહ ૧લાના રોજાની મરામત કરાવ્યાનો લેખ રોજાની ઉપર છે એમા મરામત કરાવનાર તરીકે એ જ નવખાન ફરહતઉલ્મુલ્કનુ નામ અને લેખ લખનાર એ જ વહવાનુ નામ લખેલુ છે વળી ખાસબજાર જેવી જગ્યામા આ મસ્જિદ બાધવાની જગ્યા મળી અને લેખમા એને જામી મસ્જિદ કહી છે તે ઉપરથી ફરહત-ઉલ્મુલ્ક કોઇ મોટી પદવી ધરાવતો લાગવગવાળો અમીર હોવો જોઇએ એટલુ તો નક્કી થાય છે રાજ્યમા મારામારી કે તોફાનોમા ભાગ લેનાર અમીરોના નામો ઘણે ભાગે તવારીખકારો નોધે છે, પરતુ આવા નામો રહી જાય છે મહમૂદના સમયના ઉપર જોયા એ મોટા અમીરોમા માન અફઝલખાન બમાણીનુ નામ આજ સુધી રહ્યુ છે તે આગળ જોઇશુ

આ મસ્જિદ અમદાવાદમા ખાસબજારમા શાહખૂબ સૈયદ ચિશ્તીની મસ્જિદને નામે ઓળખાય છે, કારણ કે પાસે જ એ પીરની કબર છે મસ્જિદ સલ્તનતના પાછલા ભાગમા બધાયેલી મસ્જિદોની પેરે નાની, નાજુક પાતળા દેખાવ પૂરતા મિનારાવાળી, રાણી સિપ્રી ઇબ્રાહીમ શહીદ વગેરેની મસ્જિદોના ઘાટની બાધેલી છે આ મસ્જિદમા સુદર રીતે કોતરેલો લેખ છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે

"આ મકાન લતીફખાનના પુત્ર શાહ મહમૂદ કે જેનુ રાજ્ય આકાશની ગાદીએ પહોચે છે અને જે રાજાઓને આશ્રય આપનારો છે તેના રાજ્ય અમલમા બધાઇ છે એનો બાધનાર સીમતનો પુત્ર નવખાન છે જે અલ્લાહ ની મહેરબાનીથી ફરહતઉલ્મુલ્ક થયો છે મેં આ મકાનની તારીખને માટે બુદ્ધિને ખાસ વિનતિ કરી ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે 'વહયા જા,

એણે શુદ્ધ હેતુથી અલ્લાહને માટે આ બંધાવી છે" આ શબ્દો ઉપરથી હિ સ ૯૪૫ ઈ સ ૧૫૩૮નું વર્ષ નીકળે છે આ મસ્જિદ અમદાવાદમા આજે કારંજની દક્ષિણ તરફ નાના મકાનોથી ઢંકાયેલી દેખાય છે ૬૦

મહેમદાવાદનુ આહુખાના–મૃગોપવન

મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા સુરતનો કિલ્લો બંધાયો એનું વર્ણન આગળ કરીશુ તે પહેલા મહમૂદાબાદમા બાંધેલા મૃગોપવન–આહુખાનાનું વર્ણન રસમય છે તે જોઇએ મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ)મા મહમૂદ બેગડાએ ઇ સ ૧૪૭૯મા વસાવેલું પણ ૧૫૪૫ સુધી એનુ મહત્ત્વ નહોતુ મહમૂદ ત્રીજાને સ્ત્રીઓનો સંગ અને શોખ માળવાના સુલતાનોના જેવો હતો આગળ જોઇ ગયા એ મલ્લુખાન–કાદરશાહ માળવાથી જ્યારે ગુજરાતમા આવ્યા ત્યારે માંડુની પાસ ધારની સીમામા બાંધેલા આહુખાનાનુ રમભ્ય વર્ણન કરી એવુ ઉપવન ગુજરાતમા બાંધવાની પ્રેરણા કરી એ પહેલા મુઝફ્ફરશાહ વગેરે સુલતાનો અને અમીરો માળવા જીતવા ગયેલા ત્યારે એ ઉપવન જોઇ ખુશ થયેલા અને ત્યા મોજ કરેલી, પરતુ ગુજરાતમા એનુ અનુકરણ કરવાનો શોખ એમના મનમા જાગેલો નહિ મહમૂદ ત્રીજાએ છેવટે મહેમદાવાદને એ સ્થળ માટે પસદ કરી ત્યા ૭ માઇલના વિસ્તારમા એવુ ઉપવન બનાવ્યુ એમા તરેહ તરેહના વૃક્ષો વવડાવ્યા અને એના ચારે ખૂણે મહેલો જેવા મકાનો કરાવ્યા અદર કુડ અને કૂવા તથા તળાવો પણ કરાવ્યા, સુંદર વાટિકાઓ પણ કરાવી ઇ સ ૧૫૪૬મા આ બધુ તૈયાર થયુ ત્યારે પોતે અમદાવાદથી નિવાસસ્થાન મહેમદાવાદમા રાખ્યુ ૬૧

આ ઉપવનમા મૃગો વગેરે જાનવરોને છૂટા મૂકવામા આવ્યા ઘોડા દોડાવી શકાય એવો મોટો એનો વિસ્તાર હતો એ કારણથી કોઈ ગ્રથમા એને મેદાને અસ્પ તાખ્તન '–ઘોડા દોડાવવાની જગ્યા એવુ નામ પણ આપેલ છે ચાર ખૂણે જે મોટા મકાનો બાંધ્યા હતા એની આગળ હારબંધ દુકાનો બાંધી હતી એ દુકાનોમા ખાવાપીવાની અને મોજશોખની બધી વસ્તુઓ

૬૦ પ્રો કોમિ સેરિયેટ ગૂજરાતના ઇતિહાસમા પૃ ૪૨૧(અંગ્રેજી)મા મસ્જિદનુ ચિત્ર અને લેખનુ પણ ચિત્ર છાપ્યુ છે અહમદશાહના રોઝાની મરામતનો લેખ અને એમા ફરહતઉલ્મુલ્કનુ નામ છે

૬૧ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૩૫૬ ૫૭ અંગ્રેજી ભાષાંતરમા પણ કાંઈ ફેર નથી તબકાતે અકબરી અરબી ઇતિહાસ વગેરે ગ્રથોમા પણ ઉલ્લેખ અને વર્ણન છે મલ્લુખાન કાદરશાહની પ્રેરણાથી આ મૃગોપવન માત્ર માળવાની નકલ હતી એ નોધ માત્ર હાજી દબીરના અરબી ઇતિહાસમા જ મળે છે વૉ ૧ પૃ ૨૯૪

રાખવામા આવતી અને વેચવા માટે સુદર સ્ત્રીઓ એમતી અંદર નહેરો કરી ઉપવનને હમેશા લીલુ રાખવામા આવતુ. વૃક્ષોના થડને મખમલ મઢી લેવામા આવી હતી અને ડાળીઓને સાટીન વીંટી લેવામા આવ્યુ હતુ એમા અનેક લતા કુંજો પણ હતી તવારીખકારો લખે છે કે સુલતાન અહીં પોતાનો સમય "મૃગ-લોચની"–સ્ત્રીઓ સાથે પસાર કરતો અને એમને સાથે લઇ અંદર જ્યા શિકારની વ્યવસ્થા કરી હતી ત્યા શિકાર કરતો તથા બીજી અનેક રમતો યોજવામા આવતી [૬૨] ગૂજરાતમા એ જમાનામા આવનાર અનેક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ એ આ ઉપવનમાથી પસાર થઇ આનદ માણ્યો અકબર બાદશાહે પણ ત્યા દિવસ પસાર કરેલો, અને તબકાતે અકબરીના કર્તા નિઝામુદ્દીન અહમદે તો એની મુલાકાત ઘણી વાર લીધી હતી. એ પછી એના ખેડા વિદ્વાનો અને ઓલિયાઓને રહેવા માટે આપવામા આવેલા સત્તરમી સદીમા એટલે આશરે સો વર્ષમા તો એના મકાનો ખંડેર થયા હતા આ ઉપવનના મહેલમા જ સુલતાન મહમૂદનો અત આવ્યો હતો તે આગળ જોઈ ગયા.

ઉપવનની આજની સ્થિતિ

આજે આ વિશાળ અને પ્રસિદ્ધ ઉપવનનું ખાસ કાંઈ ચિહ્ન મહેમદાવાદમા રહેલુ નથી. અમદાવાદથી મુબઇ તરફ જતા વાત્રક નદીનો પુલ આવે છે ત્યા નદીને દક્ષિણ કાંઠે વિશાળ ભીંતો ખંડેર દશામા ઊભેલી જણાય છે આ ભીંતોને આજ સુધી મહમૂદ બેગડાના મહેલનુ ખંડેર કહેવામા આવતુ હતુ પરતુ એ આહુખાનાના એક મહેલની ભીંતો છે એનુ સશોધન સ્થાપત્યના સિદ્ધાતોની દૃષ્ટિએ વડોદરાવાળા જાણીતા ડૉ ગટ્સે હમણા કર્યુ છે તે મુબઇના ગૂજરાત સશોધન મડળના ૧૯૫૩ના જુલાઈ–ઓકટોબર અકમા સચિત્ર છપાયુ છે ડૉ ગટ્સે માપ સાથે એ મકાન ઊભુ હશે ત્યારે કેવુ હશે તેનો નકશો તૈયાર કર્યો છે અને ગૂજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમા એક અગત્યનુ ગણાય એવુ સશોધન કર્યુ છે

ડૉ. ગટ્સે ઉપજાવેલું કલ્પનાચિત્ર

આજે રહેલા અવશેષો તથા પાયા ઉપરથી અને તવારીખોમા આપેલા વર્ણનો ઉપરથી ડૉ ગટ્સે આ મૃગોપવનના એક મકાનનુ કલ્પનાચિત્ર દોર્યુ

૬૨. સિકદરી ગુ ભા પૃ ૩૫૭, આ બધી શોભાનુ વર્ણન સિકદરીએ આપ્યુ છે એમા આગળ લખે છે કે આ ઉપવનમા ઈદને દિવસે હાથીઓને સોના તથા રત્નોના અલકારથી શણગારવામા આવતા એવો શોખ કોઈ બાદશાહે બતાવ્યો નથી આ ઉપવનમા સ્ત્રીઓ સાથેની સુલતાનની લપર વર્તણુકને સિકદરી આ શબ્દોમા લખે છે કે જે એના જેવા ઇતિહાસના ગ્રથ માટે યોગ્ય ન કહેવાય "આ સુશોભિત બાગમા સૂર્ય–ચદ્ર જેમ એક નક્ષત્ર ઉપરથી બીજા ઉપર જાય તેમ સુલતાન એકથી બીજી સ્રીના સગમા જતો"

છે એમના મત પ્રમાણે ૪૬ વારના બે ચોરસ મકાનો અને એ બન્નેને સાંધનાર વચ્ચે એક લાંબો ગેલેરી જેવો રસ્તો હતો બન્ને મકાનોમાં વચ્ચે ખુલ્લો ચોક અને એમાં ફુવારાના હોજ કરેલા હતા મકાનની બગીચા તરફની બાજુએ એક વિશાળ ઓટલા ઉપર મંડપ હતો બન્ને મકાનોને જોડનારો જે રસ્તો હતો તેમાં તવારીખોએ વર્ણવેલી દુકાનો અને બજાર હોય એમ સમજાય છે મકાનને માળ હતો[૬૩] ગાળ હશે ત્યારે એ કેવું લાગતું હશે, એમાં લાકડાના પાટડા અને અગાસીનું કામ કેવું હશે, આજે ભીંતોમાં જે જીર્ણ ગોળ દેખાય છે તેમાં કેવા ચિત્રો હશે—એવી બધી બાબતોનું ડૉ ગટસે સારું વર્ણન કરેલું છે ચિત્રોમાં ખાવાની ચીજો, રકાબીઓ, શીશીઓ વગેરે હોય એવું સમજાય છે ગુજરાતની મસ્જિદોમાં જે નકશી છે તેનાથી આ ચિત્રો જુદાં જ હશે અને પરદેશી પ્રેરણા પામ્યાં હશે એમ લાગે છે ચૂનાનું એ સમયનું છોબંધી કામ અને આરસના પથ્થર જેવી સફાઈદાર છો એનાથી એ સમયના રંગ વગેરે ઝાંખી પણ થઇ શકે છે આજના ચિનાઈ વાસણો અને ગ્લેઝ્ડ ટાઇલ્સ જેવું કામ પણ તે સમયે થતું હતું એમ સમજાય છે સોનેરી છત, છીપનું જડિત કામ વગેરે પણ હતું ચારસો વર્ષ પહેલાં ઈંટચૂનો અને લાકડાનાં મકાનો કેવાં થતાં હતાં એનો ખ્યાલ આલુખાનાના અવશેષની ભીંતો ઉપરથી આજે આવી શકે છે

ભમ્મરિયો કૂવો—ઉપવનનો એક ભાગ

મહેમદાવાદ પાસે આવેલો સુપ્રસિદ્ધ ભમ્મરિયો કૂવો આ આલુખાનામાં જ આવેલો—અનેક કુંડ, હોજ વગેરેની સાથે એક નમૂનેદાર કૂવો હતો આજે આ મૃગોપવન ઉજ્જડ બનેલું હોવાથી ભમ્મરિયો કૂવો એનો એક ભાગ હતો એ જણાઇ આવતું નથી ગુજરાતની વાવો જેમ આપણા સ્થાપત્યનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે તેમ આ કૂવો અને એની રચના પણ મહત્ત્વનું સ્થાન લઈ શકે તેમ છે કૂવો પહોળો છે અને તેની બાજુમાથી ગોળ ફરતી નિસરણીઓ કરી પાણીની સપાટી સુધી અંદર ઠંડકમાં બેસી શકાય એવા ખંડ બનાવેલા છે એમાં પણ ગ્લેઝ્ડ ટાઇલ્સ જેવું જડિત કામ ભીંતોમાં અસલ હશે એવાં ચિહ્નો જણાઇ આવે છે આજે ભમ્મરિયા કૂવાને એ આ મૃગોપવનનું જોવા લાયક સ્થળ તરીકે બનાવી શકાય એ સિવાય ગુપ્ત સ્થળો, કુંજગૃહો, નહેરો,

૬૩ ઉપર્યુક્ત ત્રૈમાસિકના અંકમાં ચિત્રો સાથે ડૉ ગટ્સનો લેખ ખાસ જોવા જેવો છે 'કુમાર' માસિકમાંયે ગુજરાતીમાં એમનું ચિત્ર આપી લેખ આપ્યો છે હરણ-મૃગો-અમર મૃગરાયની સ્રીઓને લીધે નામ પડ્યું હશે એ ડૉ ગટસની માન્યતા ખરી નથી અને માળવાની નકલ છે એ ઉલ્લેખ એમણે નોંધ્યો નથી

તળાવો વગેરે અનેક વસ્તુઓ આજે નાશ પામેલ છે. જંગલી છોડવા ચારે બાજુ ઊગી નીકળ્યા છે. એક સમયના ગૂજરાતભરના સુંદર ઉપવનની આ સ્થિતિ છે જે ભીંતો આજે વાતકને કાંઠે ઊભી છે અને જેનુ કલ્પનાચિત્ર ઉપર વર્ણવ્યુ છે, તે તો અનેક મકાનોમાંનુ માત્ર એક જ હતુ, બીજા નાશ પામ્યા છે ૬૪

સુરત શહેરની પ્રાચીનતા

ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા અનેક દૃષ્ટિએ સુરત શહેરનુ સ્થાન મહત્ત્વનું છે. સુરતની પ્રાચીનતા ગૂજરાતના બીજા બંદરો જેટલી કહી નકાય નહિ છતા પણ તાપી નદી અને સૂર્યપુર નામને જે પૌરાણિક સ્વરૂપ મળ્યુ છે તે જોતા મુસલમાન સમયની શરૂઆતમા એ સ્થળને મૂકી શકાય. એ બધી ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી સુરતનો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા બંધાયો એટલે એના વર્ણન સાથે સુરત શહેરનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપવો જોઈએ કોઈ કોઈ લેખકોનુ એવુ માનવુ છે કે સુરત નાનુ ગામડું હતુ તે મુઝફ્ફરશાહ બીજાના સમયમા મલીક ગોપીનાથે વધાર્યું અને સમૃદ્ધ કર્યું "સુરત' નામ માટે પણ વિચિત્ર વાતો જોડેલી જણાય છે પૌરાણિક નામ બાજુએ રાખીએ તોપણ સુરત નામ સં ૧૫૧૨-ઈ સ ૧૪૫૬મા લખાયાનુ કાન્હડદેપ્રબંધમા મળે છે એટલે મુઝફ્ફરશાહ બીજા પહેલા અર્ધી સદી પહેલા—સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમા એ હતુ એટલુ નહિ, પણ ગૂજરાતના સારાં શહેરો પ્રબંધમા ગણાવ્યા છે તેમા રાદેરની સાથે સુરતનુ નામ છે તે બતાવે છે કે શહેરમા ગણી શકાય એવી સુરતની સ્થિતિ હાવી જોઈએ, જો કે સોળમી સદીમા ફિરંગીઓએ રાદેર ભાગ્યુ ત્યાસુધી સુરત કરતા રાદેર અગત્યનુ સ્થળ હતુ એટલુ સિદ્ધ છે.

મલીક ગોપીનાથે એને વધાર્યું

મલીક ગોપીનાથ મહમૂદ બેગડાના પાછલા સમયમા રાજ્યમા સારી પદવી ઉપર હતો અને મુઝફ્ફર બીજાના અમલમા તો એ મલીક સારંગની સાથે રાજ્યનો મુખ્ય પ્રધાન હતો એ જ્યારે ભરૂચ અને સુરતનો સૂબો હતો ત્યારે સુરતમા એણે ગોપીપુરુ વસાવેલુ એ સુરતનો એક ખાસ લત્તો એના નામથી ઓળખાય છે શહેરની બહાર એણે એક માઈલ ઘેરાવાનુ મોટુ

૬૪ મસ્જિદોની પથ્થરની નકશી અને બાંધણી કરતા આ વખતે મહેલો વગેરેની બાંધણીમા ફેર પડચો હતો ચિત્રો, જડિત કામ, ચિનાઈ ટાઈલ્સ જેવી ભીંતો અને એમા ચિત્રો વગેરેનો પ્રચાર થયો હતો ભમ્મરિયો કૂવો અખંડ હશે ત્યારે, અને વાત્રકકાંઠે ઊભેલી ભીંતોની સ્થિતિ બરોબર જોતા ગૂજરાતી સ્થાપત્યની આ વિશિષ્ટ—નવી કલાનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે

તળાવ બંધાવ્યું તે ગોપીતળાવ કહેવાતું હતું અમદાવાદના કાંકરિયાની પેઠે એ બહુકોણ આકૃતિનું હતું અને ચારે તરફથી બાંધેલું હતું એની વચ્ચે એક બેટ ઉપર નાનું મકાન બાંધેલું હતું, પરંતુ કાંકરિયાની પેઠે ત્યાં જવાનો પુલ ન હોવાથી હોડીમાં જ જઈ શકાતું સત્તરમી સદીમાં આવેલા મુસાફરો એનું સારું વર્ણન કરે છે, પરંતુ એના માપમાં ચોક્કસ રીતે કોઈ લખતું નથી શહેનશાહ અકબરે સુરતના ઘેરા વખતે એ તળાવને કાંઠે પડાવ નાખેલો સત્તરમી સદીના પાછલા ભાગમાં તળાવ ધીમે ધીમે પુરાવા માંડ્યું હતું અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં છેક પુરાઈને એનું નિશાન પણ રહ્યું નહોતું અને એના પગથિયાના પથ્થરો કોટ બાંધવા માટે લઈ જવામાં આવ્યા હતા એ સદીમાં ત્યાં ખેતરો થઈ ગયાં ૬૫

સુરતનો કિલ્લો મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બંધાયો

હવે મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બંધાયેલા સુરતના કિલ્લાની વિગત જોઈએ ઈસ ૧૫૪૦ પહેલાં સુરત કરતાં સામે કાંઠે આવેલું રાંદેર વધારે સમૃદ્ધ હતું પોર્ટુગીઝોએ રાંદેર અને સુરતને લૂંટીને બાળેલાં તે પછી રાંદેર ઘસાતું ગયું અને સુરતની વૃદ્ધિ થતી ગઈ ઈસ ૧૫૪૦માં પોર્ટુગીઝોને ભય પમાડવા માટે સુરતના મુખ્ય સૂબા ખુદાવંદખાન ખ્વાજા સફરે કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. તેની એક બાજુ તાપી નદી હતી અને જમીન બાજુ ત્રીસ વાર પહોળી ખાઈઓ હતી વળી દીવની લડાઈમાં સુલતાન સુલેમાનનો નૌકાધ્યક્ષ જે ભારે તોપો મૂકીને ચાલ્યો ગયો હતો એ તોપો ખ્વાજા સફર દીવથી સુરત લાવ્યો હતો અને આ કિલ્લા ઉપર મૂકી હતી આમાંની કેટલીક તોપો અકબર બાદશાહ આગ્રા લઈ ગયા અને બાકીની મુજાહિદખાન જૂનાગઢ લઈ ગયો કિલ્લા માટે અમદાવાદના જૂના મુહમ્મદે રાજાઈના તખલ્લુસથી એક પ્રશસ્તિનું કાવ્ય લખ્યું છે તેમાં એની તારીખ મળી આવે છે એમાં મહમૂદ ત્રીજાના, ખુદાવંદખાનના અને કિલ્લાના અતિશયોક્તિભરેલા વખાણ કરેલા છે તે આ પ્રમાણે છે –

"સુલતાન મહમૂદ, જે પૃથ્વી અને સમુદ્રનો શાસક છે, જેના જેવો બીજો કોઈ રાજા છે નહિ, જે દીન અને દુનિયાનો રક્ષક છે, અને જે ન્યાયમાં જમશેદ જેવો રાજા છે, તેના રાજ્ય અમલમાં સુરત બંદરમાં કિલ્લો બંધાયો, જેનાથી આસમાનની આંખો અંજાઈ ગઈ ઉદાર હૃદયનો મોટો

૬૫ પ્રા કોમિસેરિયેટે એમના Studies in Gujarat History એ નામના ગ્રંથમાં સુરતમાં ગોપી તળાવનું મુસાફરોએ કરેલું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે

ખાન ગઝનફાર બેગ રૂમી(તુર્ક)એ ખુદાની કૃપાથી આ કિલ્લો બાંધ્યો જેણે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ જોઈ છે તેમાં તન્ફથી તારીફ થઈ કે ખુદાની મદદ વિના આવું કાર્ય થઈ શકે નહિ ફિરંગીઓની સામે એ સિકંદરની રાક્ષસો સામેની દીવાલ જેવી હતી અદશ્ય દુનિયામાંથી એ ઉત્પન્ન થયો અને સમુદ્રને કિનારે સ્થાપિત થયો એનું વર્ણ કાઢવા માટે કલ્પના અને બુદ્ધિ વૃથા થાકી ગઈ, ત્યારે અદશ્ય દુનિયામાંથી અવાજ આવ્યો કે "'આ કિલ્લો ફિરંગીઓની છાતી અને જીવન ઉપર પથ્થર જેવો ખડો રહેશે'" આ શબ્દ ઉપરથી એની બંધાયાની તારીખ હિ સ ૯૪૭ ઈ સ ૧૫૪૦–'૪૧ નીકળે છે આમાં સુલતાન મહમૂદ ત્રીજા માટે અને કિલ્લા માટે કેવી વિચિત્ર અતિશયોક્તિ કરેલી છે તે મહમૂદનું ચારિત્ર્ય જાણનાર સહજ સમજી શકશે[૬૬]

કિલ્લાનું વર્ણન

ફારસી તવારીખોએ આ કિલ્લાના ઉલ્લેખો કરેલા છે એમાં તબકાતે અકબરી મુખ્ય છે એનો કર્તા લખે છે કે કિલ્લો ઘણો નાનો છે, પણ ખૂબ જ મજબૂત છે સુલતાન મહમૂદના વખતમાં સફર આગાએ એ બાંધ્યો છે એ પહેલાં ફિરંગી લોકો કિનારાના બંદરોને ઘણો ત્રાસ આપતા હતા આ કિલ્લો બંધાતો હતો ત્યારે એ લોકોએ હુમલા લાવી બાંધકામ બંધ કરાવવા બનતું કરેલું, પણ એમાં એ ફાવેલા નહિ છેવટે એમણે ખુદાવંદખાન ખ્વાજા સફરને લાંચ આપીને બાંધકામ પડતું મુકાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો, પણ તેમાં એ ફાવ્યા નહિ ખાઈનું માપ આપીને લખે છે કે કિલ્લાની દીવાલો પંદર વાર પહોળી છે, અને વીસ વાર ઊંચી છે પથ્થર, પાકી ઈંટો અને ચૂનાથી દીવાલો બાંધેલી છે પથ્થરને લોખંડના પટ્ટાથી જકડીને સાંધામાં સીસું રેડેલું છે એના બુરજો ઉપર એક એક ચોખંડી બાંધેલી છે આ ચોખંડી ફિરંગીઓ ખાસ બાંધતા હોવાથી એનું અનુકરણ ન થાય તે માટે એમણે લાંચ પણ આપવા માંડેલી, પરંતુ ચોખંડીઓ બાંધીને પૂરી કરવામાં આવી તબકાતના આ વર્ણનને મિરાતે અહમદી પણ ટેકો આપે છે આજે આ ઐતિહાસિક કિલ્લો સુરતમાં ઊભો છે, પરંતુ એને જોઈ કોઈની આંખો અંજાતી નથી'

એ સમયના લેખો

આ સુલતાનના સમયના લેખોમાં એણે ઈ સ ૧૫૪૮માં વટવાના સૈયદ સાજીદ મુહમ્મદને ગાદી ઉપર કાયમ કર્યાનું ફરમાન આપેલું તે મહત્ત્વ

૬૬ પ્રો કોમિસેરિયેટના ગુજરાતના ઇતિહાસ (અંગ્રેજી)માં આ કિલ્લો એનું ચિત્ર તથા લેખ અને બીજું વર્ણન આપેલું છે તે ઉપરથી ટૂંકાવીને લીધું છે પૃ ૪૨૨ ૨૫

તું છે.[૬૭] એનું ખાસ મહત્ત્વ એટલા માટે છે કે ગુજરાતના સુલતાનોનાં ફરમાનો મળેલાં નથી, અને એ કારણથી એ સમયના સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડવામાં જરા હરકત પડે છે. દક્ષિણના સુલતાનોના ફરમાનોનો એક ગુટકો જેમ જડી આવ્યો તેવું ગુજરાતમાં કાંઈ જડેલું નથી. આ ફરમાનમાં વટવાનું નામ ફુત્આગાહ લખેલું છે. મુખ્ય અમીર પ્રધાનોમાં મસનદે આલીખાને આઝમ આસફખાનનું નામ રાજ્યના વજીર તરીકે આપેલું છે અને મજલિસે અશરફખાને આઝમ ખુદાવંદખાનનું નામ પણ લખેલું છે. વટવાના રોજાના ઉર્સ અને લંગરખાનાના ખર્ચ માટે આપેલા ગામોનો નિર્દેશ કરેલો છે. ફરમાનની તારીખ ૭મી શવ્વાલ ૯૫૫ નવેમ્બર તા. ૯, ૧૫૪૮ છે.

બીજો એક લેખ વિ.સં. ૧૫૯૯ જેઠ વદિ ૧૧નો—ઈ.સ. ૧૫૪૩નો અમદાવાદમાં ઘર ઘરેણે મૂકવાના ખતનો છે. એમાં વિશેષણો લગાડી યવન કુલતિલક મહારાજાધિરાજ પાતશાહ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી સુરત્રાણ મહિમુદ વિજય રાજ્યે વિજાગતમાં શ્રી અફઝલખાન એમ લખીને ગામ અમદાવાદમાં છે અને તે સમય નસીરદી (નસીરુદ્દીન) કાજી તરીકે ન્યાય કરનાર, અફતિખાર મલીક દુર્ગપાલ તરીકે તથા ફિરોઝમલીક નગદલમલીક, નૂરી અને જલાલ એમ પંચકુલના નામો આપ્યા છે. ઘર ઢીંકવાના હાજા પટેલ નામની પોળમાં મોદી તાપીદાસ તથા મોદી નારાયણદાસે, શ્રીમાળી જ્ઞાતિના પરીખ પદ્મા, ઉદયકરણ અને ગગા પાસેથી ૮૦૦૪ (અંકે આઠ સહિસ્ર ચિડોત્તર) લઈ ઘર ઘરેણે મૂક્યું. ઘરનું ભાડું નહિ—રૂપિયાનું વ્યાજ નહિ—એવી બોલી અને રકમ આપનારને કબજો સોંપ્યો. બીજી શરતો પણ લખી છે. મતાની સાથે ૨૮ સાક્ષીઓ છે.[૬૮]

આ લેખથી એમ સમજાય છે કે આજે ઢીંકવો એટલે કાળુપુર લત્તામાં શહેરના મધ્ય ભાગમાં—હાજા પટેલની પોળમાં હિંદુઓની સારી વસ્તી હતી. બીજું અફઝલખાન બબાણી ૧૫૪૫માં વજીર થયો એમ જે સાધારણ રીતે મનાય છે તેનાથી વહેલો ૧૫૪૩માં એટલે દરિયાખાનની પડતી પછી તરતમાં

૬૭. પ્રો. કૉમિસેરિયેટે આ દસ્તાવેજની વિગત, એનું ચિત્ર તથા લેખનો તરજુમો એમના ઇતિહાસગ્રંથમાં પહેલો જ જાહેર કર્યો છે અને એ માટે વટવાના સૈયદ સાહેબનો આભાર માન્યો છે. પૃ. ૪૨૮ '૨૯

૬૮. લેખપદ્ધતિ વડોદરા ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં આ લેખ છપાયેલો છે તે મહત્ત્વનો છે. ઢીંકવો શબ્દ નોંધપાત્ર છે. પાણી ભરાઈ રહે એવો ભાગ ઢીંકવો કહેવાય છે. આજે એ નામથી અમદાવાદમાં ઢીંકવા ચોકી છે, હાજા પટેલની પોળ પણ છે.

જ વછીર હતો પચકુલની પ્રાચીન રીત ચાલુ હતી અધિકારીમા કોઈ હિંદુનું નામ દેખાતુ નથી ઘરના ભાગોમા આજે વપરાતા ગૂજરાતી શબ્દો દેખાય છે છાપરાની મંચરામણી વમનાર આપે એવી શરત પણ લખેલી છે એ સમયની સામાજિક વ્યવસ્થા તથા અમદાવાદ શહેરની હિંદુ વસ્તી માટે લેખ અગત્યનો ગણાય

અમીરો

સુલતાન મહમૂદના સમયના મુખ્ય અમીરોની કારકિર્દી બહાદુરશાહના સમયમા શરૂ થયેલી, એટલે એના વર્ણનમા એ અમીરોના સામાન્ય ઉલ્લેખ કર્યા છે એમાના કેટલાક સુલતાન મહમૂદને બુરહાને મારી નાખ્યો ત્યારે મરાયા કેટલાક યુદ્ધમા મરાયા આસફખાને વાટા ઘધ કરા યા અને સુલતાન ની સાથે માર્યો ગયો ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી સુરત જતા માર્યો ગયો અફઝલ ખાન પણ સુલતાન સાથે મરાયો મુજાહિદખાન અને ખાજા સફરે આ સુલતાનના સમયમા અગત્યનો ભાગ લીધો હતો તેના ઉલ્લેખ બહાદુર શાહના સમયમા કર્યા છે

ખુદાવદખાન ખ્વાજા સફર સલમાની

પોર્તુગીઝો ખાજા સફર સલમાનીને ગૂજરાતનો એ સમયનો સર્વથી મોટો વીર અને અમીર કહે છે એને *Coje Zofar* નામથી એ લોકો ઓળખે છે એ જન્મે યુરોપિયન હતો એના માબાપ કેથોલિક હતા અને જાતે આરમેનિયન હતો સુલેમાન પાશાએ એને તુર્કીમા કેદ કર્યા પછી સુલતાનને સોપ્યો, પણ ત્યા હોશિયારીથી એની સામે ઈર્ષ્યા વધવાથી એને મુસલમાન કરવામા આવ્યો એનુ ખ્રિસ્તી નામ બદલીને સફર નામ રખાયુ સફર ઇજિપ્તથી ગૂજરાતમા આવ્યો અને બહાદુરશાહની નોકરીમા જોડાયો નુનો ડી કોનાના વહાણમા સુલતાનની સાથે એ ગયો હતો અને પાછો ફરતા સુલતાન મરાયો ત્યારે સફર બચી ગયો હતો એ કુનેહબાજ હતો પોર્તુગીઝો એને પોતાનો સમજતા અને એમની સાથે સફર પત્રવ્યવહાર રાખતો, પણ એ ગૂજરાતના સુલતાનને વફાદાર હતો દીવના પહેલા યુદ્ધ વખતે સુલેમાન પાશા સાથે રહી એ ફિરંગીઓ સાથે લડેલો તે જોઈ ગયા, અને બીજા યુદ્ધ વખતે ગોળાથી માર્યો ગયો એનો રોજો સુરતમા અમદાવાદી રોજાઓના ઘાટ-નો બાધેલો છે તે આજે ઊભો છે ત્યા મરજાન શામીની કબર જાણીતી હોવાથી એને મરજાન શામીનો રોજો કહે છે લોકો મિરજા શામીના નામથી ઓળખે છે સુલતાન મહમૂદે એને પાછળથી ખુદાવદખાનનો ખિતાબ આપ્યો હતો

અફઝલખાન બબાણી

અફઝલખાન બબાણી અમદાવાદનો રહીશ અને મૂળ ગુજરાતી અમીર હતો. મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં એ બે વાર મુખ્ય વજીર તરીકે નિમાયો હતો. *અબ્દુલ્મજીદ અફઝલખાન બબાણી એવું એનું નામ હતું એવું વર્ણ્યું.* સિકંદરીમાં વફાદાર સ્વયંસેવક અને ભક્ત તરીકે વર્ણવ્યો છે, પરંતુ અરબી ઇતિહાસલેખક એનો અહેવાલ કરે છે સદર ખાન ઉપર એને પ્રીતિ હતી એમ એ લખે છે એ બનાવ એવું નથી. અમદાવાદના એક હસ્તલેખમાં એનું નામ મુખ્ય વજીર તરીકે આપેલું છે એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. સિકંદરી લખે છે કે એ જ્યારે ગાદીએ બેસતો ત્યારે પડદા પાછળથી એક જણ એને મૃત્યુની યાદ આપતો એવો રિવાજ રાખેલો એ માણસ બોલતો કે 'અફઝલખાન તારી મોટી આજની પદવીનું તું અભિમાન કરીશ નહિ. મૃત્યુ આવશે અને તું કફનમાં વીંટાઈને ચાલ્યો જઈશ. ન્યાયના ઊંચકના દિવસ માટે ચેતજે!' આમ એ પોતાનું અભિમાન વધે નહિ એની તકેદારી રાખતો. મહમૂદ ત્રીજાને જ્યારે બુરહાને માર્યો ત્યારે એણે લાગણી સાથે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ઘેરથી નીકળતા સ્ત્રી સાથે થયેલી વાતચીત જોઈ ગયા છીએ. સુલતાનને ખરાબ સોબત માટે તે હમેશા ચેતવણી આપતો. આ અમીરની મસ્જિદ અમદાવાદમાં રાયપુર ને સારંગપુર વચ્ચે હતી તે મરાઠાઓની લડાઈ વખતે ઉતરાવી લીધી હતી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એણે ત્યાં અફઝલપુર નામે પરું પણ વસાવેલું.

સૈયદ મુબારક બુખારી

મિરાતે સિકંદરીના લેખકના પિતા જેમની પાસે નોકરી કરતા હતા તે સુપ્રસિદ્ધ સૈયદ મુબારક બુખારી પણ આ સુલતાનના સમયમાં મોટા અમીર હતા. કપડવંજમાં એમની જાગીર હતી. આરામ કાશ્મીરીનો ઇતિહાસ ગ્રંથ-તુહફત ઉસ્સાદત એમના આશ્રયથી લખાયેલો અને ૧૫૪૫ સુધીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ એમાં મળે છે. મિરાતે સિકંદરીએ એની નોંધ લીધેલી છે. સૈયદ મુબારકનું વર્ણન સુલતાન અહમદ ત્રીજાના સમયમાં કરીશું.

પ્રકરણ છત્રીસમું

પોર્ટુગીઝો પાસેથી દીવ પાછું જીતી લેવાનો આખરી પ્રયત્ન

બહાદુરશાહની નબળાઈથી ૧૫૩૮માં ઊભા થયેલા સંજોગો

દીવનું પહેલું યુદ્ધ

બહાદુરશાહના સમયમા દીવ જીતી લેવા પોર્ટુગીઝોના પ્રયત્ન પાછળ જોઈ ગયા એમા બન્ને પક્ષો એક–બીજા તરફ વહેમથી ભડકીને ચાલતા હતા તેમા આખરે ગૂજરાતનો સુલતાન માર્યો ગયો તે પણ જોયુ બહાદુરશાહે એ વખતે જ તુર્કીના સુલતાનની મદદ માગી હતી, પણ મદદ આવી પહોચે તે પહેલા જ એનો અકાળે અત આવ્યો એ જમાનાના દુનિયાના મુસલમાન રાજ્યોમા સારા પ્રમાણમા દરિયાઈ બળ માત્ર તુર્કી અને ગૂજરાત પાસે જ હતું બહાદુરશાહના મરણ પછી ગૂજરાતના બળમા કાંઈ ખાસ વધારો થઈ શક્યો નહોતો. બીજી બાજુએ પોર્ટુગીઝો ભૂમધ્ય સમુદ્ર, રાતા સમુદ્ર અને હિંદી મહાસાગરમા શ્રેષ્ઠ હતા એમણે બહાદુરશાહને દગાથી મારીને એ સમય ના પ્રથમ પક્તિમા ગણાય એવા દીવ બદરમા સત્તા જમાવી એ વાત ગૂજરાતના અમીરોને ખૂચતી હતી ઈ સ ૧૫૨૬મા તુર્કીમા સુલેમાન સમ્રાટ પદે હતો અને મિસ્રની રાજ્યો ઉપર પણ એણે સત્તા જમાવી હતી એની દાનત પૂર્વમા ઇરાન વગેરે દેશો ઉપર સત્તા મેળવી બાબરની ચડાઈથી નબળા બનેલા હિંદ ઉપર પણ દબાણ કરવાની હતી હુમાયુ સામે બહાદુરશાહે એની મદદ માગી હતી, પરતુ હુમાયુને તો તરત જ ગૂજરાત ખાલી કરીને ઉત્તરમા ભાગવુ પડયુ હતું એ પાછળ જોઈ ગયા, એટલે હવે તુર્કીની મદદ મળે તો પોર્ટુગીઝોની સત્તા તોડવાનો લાગ મળે એવો વિચાર એને આવ્યા કરતો બહાદુરશાહે પોતાની નબળી મનોદશામા પોર્ટુગીઝો પાસથી હુમાયુ સામે મદદ મેળવવા કેટલાક લાભ અને સગવડો આપ્યા હતા અને તેનો પાછળથી એને પસ્તાવો પણ થયો હતો બીજી બાજુએ સુલતાન સુલેમાનને અરબી સમુદ્ર અને ઇરાની અખાતમા પોર્ટુગીઝોનુ બળ વધતુ હતુ તે સાલતુ હતુ, એટલે ગૂજરાતની મદદે સારુ નૌકાસૈન્ય મોકલવા એણે તૈયારી કરી અને સુલેમાનપાશા અલખદીમ, જે ઇજિપ્તનો સૂબો હતો, તેની સરદારી નીચે મોટો કાફલો, ભારે તોપખાના સાથે મોકલી આપ્યો તે મહમૂદ

ત્રીજા ।। રાજ્યના પહેલા વર્ષમા—૧૫૩૮મા દીવ આવી પહોચ્યો।[1]

તુર્કીનો કાફલો ગૂજરાત તરફ

આ વખતે ગૂજરાતનો નૌકાસેનાધ્યક્ષ અને દીવનો ઉપરી ખુદાવંદખાન ખ્વાજા સફર સલમાની હતો [2] સુલતાન બહાદુર સાથે એણે જે ભાગ ભજવેલો તે જોઈ ગયા એની બહાદુરી અને લાગવગ જોઈ પોર્ટુગીઝોએ દીવ છીનવા પછી કિલ્લો પોતાના માણસના હાથમા રાખી દીવ બંદરનો ઉપરી એને નીમ્યો હતો મહમૂદ ત્રીજાએ એની પદવી તથા સુરત ભરૂચ વગેરેની જાગીર કાયમ રાખી એને ખુદાવંદખાનનો ખિતાબ આપ્યો હતો દીવ છીતી લેવા માટે દરિયા તરફથી તુર્કીનો કાફલો અને ભૂમિ તરફથી ગૂજરાતનું સૈન્ય તૈયાર હતું ફિરંગીઓ સામે તુર્કીની તો આ ધર્મયુદ્ધની તૈયારી હતી ઈ સ ૧૫૩૮ના જૂનની ૧૫મી તારીખે એ હિંદ આવવા નીકળ્યો સુવેઝમા એને નૌકાસૈન્ય સજ્જ કરવાનું હતું તુર્કીના સુલતાનનો એ બારેનો હુકમ આ પ્રમાણે હતો 'ઇજિપ્તના સૂબા (Beglerbeg) સુલેમાન પાશાએ મારો આ હુકમ મળતા સામાન સાથે તૈયાર થઈ સુવેઝમા ધર્મયુદ્ધ માટે તૈયારી કરવી નૌકાનો કાફલો સજ્જ કરી, સામાન એકઠો કરી, જોઈતુ લશ્કર રાખીને હિંદ તરફ ઊપડવુ અને ત્યાના બંદરો લઈને કબજે કરવા મક્કા અને મદીનાના રસ્તામા હરકત કરતા ફિરંગી કાફરોના કૃત્યોને અટકાવી સમુદ્રમાથી એમના ધ્વજને દૂર કરવા'[3] ગૂજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહના મરણના સમાચારથી તુર્કીના સુલતાનનો આ નિશ્ચય દૃઢ થયો હતો

કાફલાનો સેનાપતિ સુલેમાન પાશા

આ નૌકા સૈન્યનો અધ્યક્ષ સુલેમાન પાશા મૂળ ગ્રીક હતો અને ક્રાતડો હતો એ ૮૨ વર્ષનો વૃદ્ધ હતો અને એટલો તો જાડો હતો કે એને ઉઠાડવા માટે ચાર જણની જરૂર પડતી સ્વભાવથી એ ઘણો ક્રૂર અને સત્તાનો લોભી હતો એણે કાફલો પોતાને ખર્ચે ઊભો કરવાનું કહેલુ, પણ ખરી રીતે

---

૧ પ્રો કોમિસેરિયેટે ગૂજરાતના ઇતિહાસ (અંગ્રેજી)મા પોર્ટુગીઝ આધારો ઉપરથી બે વિસ્તૃત પ્રકરણો લખ્યા છે તુર્કીનો સુલતાન સુલેમાન એ સમયે યુરોપમા સર્વથી બળવાન હતો અને ખ્રિસ્તી રાજ્યો ઉપર એનુ વર્ચસ હતુ (જુઓ પૃ ૩૯૯)

૨ એ તુર્કીનો હતો પોર્ટુગીઝ લેખકો ખાજા સફરને Coje Zofar કે Sofar તો કેટલાક સફર આગા કહે છે ગૂજરાતની તવારિખોમા એને ખુદાવંદખાન સફર સલમાની કહ્યો છે (Sifr Agha)

૩ સર ડેનિસન રૉસના તુર્કી ભાષાના એક લેખમા આપેલા આ હુકમ ઉપરના અંગ્રેજી લેખ ઉપરથી પ્રો કોમિસેરિયેટે પૃ ૪૦૦માં લીધેલો ઉતારો

ઘણા પૈમાપાત્ર માણસોને મારી એમની મિલકત ખૂચવી લઈ બીજાને પૈસે તૈયારી કરી હતી ૬૬ વહાણોમા બારે તોપો લીધી હતી અને ૭૦૦૦નુ લશ્કર લીધુ હતુ, જેમા મોટે ભાગે તુર્કો હતા ૧૫૦૦ ખ્રિસ્તી ગુનામો પણ લીધા હતા[૪] ૧૫૩૮ના જૂનમા સુવેઝથી આ કાફલો ઉપડચો અને રાતા સમુદ્રના બદરોમા ત્રાસ વર્તાવતો, ૩જી ઓગસ્ટે એડન પહોંચ્યો. ત્યાના ગજા શેખ અમીર બીન દાઉદે સુલેમાનનો સારો સત્કાર કર્યો, પરતુ ક્રૂર સુલેમાને એ જ્યારે અમીરો સાથે એના વહાણ ઉપર આવ્યો ત્યારે દગાથી પકડી, એના પહેલાના રાજાનું જૂનુ વેર યાદ કરી બધાને ફાસીએ લટકાવ્યા, એડનને લૂટવામા આવ્યુ[૫] આ બધી ક્રૂરતાના સમાચાર જ્યારે ગૂજરાતમા પહોંચ્યા ત્યારે આ તુર્ક મિત્રો તરફ ગૂજરાતી અમીરોને સ્વાભાવિક અણગમો ઉત્પન થયો ગૂજરાતી સરદારોની આ બીક ખરી હતી સુલેમાન પાશાએ દીવ ઉપર પગ મૂકતાની સાથે જ લૂટ અને કતલ ચલાવી અને જાણે પોતાની હકૂમતનો મુલક હોય એમ વર્તવા લાગ્યો મિત્રોમા પરસ્પર અવિશ્વાસના બીજ આ પ્રમાણે રોપાઈ ગયા

કાફલાના સમાચારથી ગભરાટ

હજી ગોવામા પ્રસિદ્ધ નુનો દ કોના ગવર્નર હતો ૧૫૩૭મા દીવની પાકી વ્યવસ્થા કરી એ ગોવા પાછો ગયેલો આ વર્ષમા મહમૂદ ત્રીજાની બાલ્યાવસ્થા અને અમીરોની ખટપટને લીધે ગૂજરાતની સ્થિતિ ડામાડોળ હતી દીવની હદ ઉપર લશ્કર લઈ આલમખાન પડચો હતો અને દીવમા પુરવઠો જતો બધ થયો હતો. ૧૫૩૭મા ફિરગી અને ગૂજરાત વચ્ચે યુદ્ધ નહોતુ છતા પાકી સુલેહ પણ નહોતી ૧૫૩૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મીએ નુનો દ કોના પાછો દીવ આવ્યો તુર્કોનો કાફલો આવવાનો ડર તો હતો જ, પરતુ કાઈ પાકા સમાચાર આવ્યા નહોતા એવામા કેટન્હો નામનો વેનિસનો વેપારી હોરમઝથી એક વહાણમા ઊતર્યો એણે તુર્કોના કાફલાના કાઈ પણ સમાચાર હિંદ તરફ ન મળે એવી ત્યાના બદરોમા તકેદારી રાખવામા આવેલ છે એવા સમાચાર કહેવાથી પોર્ટુગીઝોમા ગભરાટ પેઠો અને કેટન્હોને મારી નાખવાની સલાહ પણ

૪ Danvers I P 423 24 એમા ૭૦ વહાણો લખ્યા છે Whiteway P 254 257મા પણ કાફલાની અ દરના માણસોની વિગત આપી છે

૫ Whiteway એ જ પૃષ્ઠોમા વિગત આપેલી છે પ્રો કોમિસેરિયેટે પૃ ૪૦૧ની સામે પાશાએ એડનના અમીરને વહાણમા ફાસીએ લટકાવ્યો તેનુ ચિત્ર ૧૭૩૨મા ચર્ચિલની મુસાફરીના હેવાલમાથી મેળવીને આપેલુ છે તે જોવા જેવુ છે Danvers I P 426

કેટલાક આપી આ માહિતી એ વર્ષમાં યુરોપ ગયો ત્યારે પોર્ટુગલના કેટલાક ખાનગી સમાચાર તથા દેશની પરિસ્થિતિની હકીકત તેણે ત્યાંના રાજાને કહી હતી ૬

સફરના ચાલ્યા જવાથી દીવના વેપારીઓમાં ગભરાટ

પોર્ટુગીઝોના આ વહેમને બીજી રીતે પણ સમર્થન મળ્યું તુર્કી કાફલો આવે છે એ સમાચારની ગુજરાતના સરદારોને ખબર હોવી જોઈએ, કારણ કે ઉપર કહેલા વેનિસના વેપારીના સમાચાર પછી, ખાજા સફરે પોતાના બૈરાંછોકરા દીવમાંથી મોકલી દીધા અને ૧૫૩૮ના એપ્રિલની ૨૭મીએ પોતે પણ ચાલ્યો ગયો. સફરના ચાલ્યા જવાથી દીવની વસ્તીમાં ગભરાટ ફેલાયો અને વેપારીઓએ ભાગવા માંડ્યું આ નાસભાગ અટકાવવા માટે કિલ્લાના ઉપરીએ કેટલાક વાણિયાઓને ફાંસીએ લટકાવ્યા, પણ એની કાંઈ અસર થઈ નહિ ૭ ખાજા સફરે જૂનની ૨૪મીએ આલમખાન સાથે ૧૯૦૦૦ માણસોના લશ્કર સાથે દીવના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાની તૈયારી કરી આ વખતે દીવનો સરદાર એન્ટોનિયો દ સિલ્વેરિયા હતો પોર્ટુગીઝો પાસે બચાવનું લશ્કર ઘણું જ નાનું હતું આગષ્ટ ૯મીએ એ લોકો બધા દીવ શહેરમાંથી કિલ્લામાં ચાલ્યા ગયા અને ગભરાટમાં કેટલોક સરંજામ અને દારૂગોળો ખોયો ખાજા સફરના આ પહેલા હુમલામાં એને એક નાનો ઘા વાગવાથી જે થોડો વિલંબ થયો એમાં પોર્ટુગીઝોએ પોતાની નબળાઈઓ જોઈ લીધી અને તેને ઠીક કરવાની વ્યવસ્થા કરી ઘેરાની શરૂઆતમાં એમની પાસે ૮૦૦ પોર્ટુગીઝ લડવૈયા ૬૦૦ લડી શકે એવા ગુલામો, ૨૦૦ કારીગરો, સામાન્ય ગુલામો, અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકો મળીને કુલ ૩૦૦૦ માણસો કિલ્લામાં હતા ૮

તુર્કી કાફલો દીવ આવ્યો

બીજી બાજુથી તુર્કી કાફલો ૧૫૩૮ની ૪થી સપ્ટેમ્બરે દીવ આવી પહોંચ્યો. એડન છોડ્યા પછી ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારા અને સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમે વંટોળિયા અને તોફાનથી એમના ચાર વહાણો ભાગી ગયા આ ભાગેલા વહાણોને લીધે તુર્કી કાફલો હિંદના દરિયામાં નજીકમાં આવી પહોંચ્યો છે એમ ફિરંગીઓએ જાણ્યું હતું કિલ્લાના કપ્તાને આ સમાચાર ગોવા પહોંચાડવા તરત જ મિગેલ (Miguel)ને મોકલ્યો. કાફલાના સરદારને સુલેમાનનો હુકમ હતો

૬ Whiteway P 254, વ્હાઈટવે Alikhan અને ડેનવર્સ Alu Cham લખે છે તે પ્રસિદ્ધ આલમખાન છે

૭ Whiteway P 255, એમાં વેપારીઓને માટે Banias શબ્દ પોર્ટુગીઝો વાપરતા તે લખ્યો છે

૮ Whiteway P 256

કે ફિરંગીનો કાફલો કે લડાયક વહાણો ઉપર હુમલો કરવો, પરંતુ એણે એ હુકમ ન માનતાં દીવને દરિયા તરફથી ઘેરો ઘાલ્યો. એણે જો કાફલા ઉપર હુમલો કર્યો હોત તો જીત મેળવી શક્યો હોત એટલું બળ એનામાં હતું. બીજા કોઇ ફિરંગી બંદર ઉપર હુમલો કર્યો હોત તોપણ સફળતા મળત; પરંતુ દીવ એ સમયે હિંદભરમાં પોર્ટુગીઝોનું સૌથી મજબૂત થાણું હતું, એટલે અહીં કાફલાને સફળતા મળી નહિ. તુર્કોનું તોપખાનુ ઘણું જ બળવાન હતું, જ્યારે પોર્ટુગીઝો બંદૂકબાજીમાં ઉત્તમ હતા. તુર્કોના કાફલાની બીજી નબળાઇ એ હતી કે એમાં અનેક ધર્મ અને જાતિના માણસો હતા. યુરોપના ઘણા ભાગમાંથી પકડેલા ૧૫૦૦ ખ્રિસ્તી ગુલામો અને ૮૦૦ બીજા ખ્રિસ્તી લશ્કરીઓ હતા. આમ ભેદ હોવાથી કાફલામાં બળવો જાગ્યાનું અને એને બળથી દબાવી દેવાની વાતો બહાર આવી હતી. શિસ્ત હતી નહિ અને ઘણાને દેહાંતની શિક્ષા પણ થઇ હતી.[૯]

તુર્કો અને ગૂજરાતીઓ મિત્રો છતાં મેળ નહોતો

તુર્કો અને ગૂજરાતીઓ મિત્રો છતાં ફિરંગીઓ સામે સામાન્ય તિરસ્કાર સિવાય એમનામાં બીજું કાંઈ ઐકયનું ચિહ્ન હતું નહિ. આલમખાનને કોઈ પણ હિસાબે પોર્ટુગીઝોને કાઢીને દીવ ગૂજરાતના સુલતાનને તાબે લેવું હતું. એણે સુલેમાન પાશાની ઇચ્છા પ્રમાણે તુર્કોના સુલતાનના નામના ખુતબા દીવની મસ્જિદોમાં ગૂજરાતના સુલતાનના નામની સાથે પઢવા દીધા નહિ.[૧૦] બીજી તરફ ખ્વાજા સફર ગૂજરાતનો છતાં જો પોતાની સત્તા કાયમ રહેતી હોય તો ગમે તેમ ચાલવા દેવા તૈયાર હતો.[૧૧] સુલેમાન પાશાને બધો વહીવટ પોતાને હાથ લેવો હતો. એક તુર્ક વહાણના લંગારમાંથી છૂટી તણાઇને આવ્યા તે ઉપરથી ગૂજરાતી સરદારોને ખાતરી થઇ કે તુર્કોનો ઇરાદો માત્ર દરિયાઈ યુદ્ધનો નથી પણ જમીન ઉપર પણ યુદ્ધ કરવાનો છે.[૧૨] આમ તુર્કોની એડનમા જાણેલી વર્તણુક અને બીજો વર્તાવ જોતાં બન્ને મિત્રો વચ્ચે સહકાર અશક્ય બનતો ગયો. આલમખાને ઘેરો જરા હળવો કર્યો, ત્યારે ભારે તોપો બંદરે ઉનારી ખ્વાજા સફરને ગોઠવણ કરવાનું કહીને સુલેમાન પાશા જાફરાબાદ[૧૩] તરફ વહાણો લઇને ગયો. કિલ્લામા ઘેરાયેલાને આથી તૈયારીનો સમય મળ્યો.

૯: એ જ પૃ. ૨૫૭-૨૫૮
૧૦: એ જ પૃ. ૨૫૮
૧૧: એ જ પૃ. ૨૫૮
૧૨: એ જ પૃ. ૨૫૮
૧૩: વ્હાઇટવે અને ડેનવર્સ બન્નેએ પોર્ટુગીઝ આધારો ઉપરથી લખાણો કર્યાં છે. છતાં

ગોવામા પણ અગત્યના ફેરફાર થઇ રહ્યા હતા આવી કટોકટીને સમયે નુનો દ કોના જેવા અનુભવી સૂબાને બદલી પ્રસિદ્ધ આલ્બુકર્કના એક સગા ડી ગર્સિયા ડી નોરોહાને પોર્ટુગલના રાજાએ નવા ગવર્નર તરીકે મોકલ્યો આ ફેરફારથી ગોવામા કોઇ ખુશી ન થયુ નવા સૂબાએ નુનો દ કોના જેવાને ગવર્નરના દરજ્જાને અપાતુ સામાન્ય માન પણ આપ્યુ નહિ અને રાજ્યના વહાણને બદલે ભાડાના વહાણમા સ્વદેશ જવુ પડયુ આમ ભગ્ન હૃદય થવાથી એ માંદો પડ્યો અને કેપ આફ ગુડ હોપ પહોંચતા તે અવસાન પામ્યો[૧૪]

બન્ને પક્ષો વચ્ચે ભારે લડાઈ

દીવના બેટની પૂર્વ તરફને કિનારે કિલ્લો હતો અને પશ્ચિમ તરફ શહેર હતુ સૌરાષ્ટ્ર અને દીવના બેટની વચ્ચે નાની ખાડી હતી બેટની સામે કિનારે ઘોઘલા નામે ગામ હતુ એની પાસે પાણીમા ખડક ઉપર એક નાનો કિલ્લો હતો તે પ્રવેશના રક્ષણમા કામ લાગતો ઘોઘલાના રક્ષણ માટે ૭૦થી ૮૦ માણસો હતા પણ નાનો અને મોટો કિલ્લો સુરક્ષિત હતા તુર્કીના કાફલાએ જાફરાબાદ જતા જતા કિલ્લા ઉપર તોપમારો કરેલો અને એમને એનો અંદરથી જવાબ પણ મળેલો, પરંતુ એકંદરે ઘેરાયલા ફિરંગીઓને નુકસાન વધારે થયુ હતુ બહાદુરશાહના સમય પછી દીવ હાથ આવ્યા બાદ જે દારૂગોળો હાથ આવ્યો તેમા ફિરંગીઓએ ભૂલથી મદ્રકનો શીશો દારૂ અને તોપનો જાડો દારૂ ભેગો કરી દીધેલા એ ભૂલનુ પરિણામ પણ આ વખતે વિરુદ્ધ આવ્યુ—તોપ બંદૂકો ફાટી જવાથી ખુવારી થઇ આ બાજુ ગુજરાતના લશ્કરે ઘોઘલા અને એનો નાનો કિલ્લો વગેરે જીતી લઈ તોપોથી કિલ્લો નકામો કર્યો ફ્રાંસિસ્કો પાચેકો નામનો એનો સરદાર ૬૪ ફિરંગીઓ સાથે ખાજા સફરને શરણે આવ્યો એમની વિનતિ ઉપરથી હથિયાર વિના એમને કિલ્લામા જવાની સફરે રજા આપી, પણ સુલેમાન પાશાએ સલામ ભરીને

થોડો ફેર જણાઈ આવે છે અહીં વ્હાઈટવે જાફરાબાદ (પૃ ૨૫૮) લખે છે, જ્યારે ડેનવર્સ ભા ૧ પૃ ૪૨૭ મહુવા લખે છે મહુવામા વાવાઝોડાથી રક્ષણ થઈ શકે એવુ બંદર હતુ એમ લખે છે અને ત્યા પાશા વીસ દીવસ રહ્યો હતો એમ પણ લખે છે

૧૪ Whiteway P 258 59 Danvers I P 428 અને430 નુનો દ કોના દસ વર્ષ સુધી પોર્ટુગીઝ હિંદનો ગવર્નર રહ્યો એને વાઇસરૉયની પદવી ન મળી નવા ગેર્સિયા નોરોનાએ એને અપમાનિત કર્યો અને એ ગરીબ અવસ્થામા ગુજરી ગયો ડેનવર્સ વધારામા લખે છે કે નુનોએ દીવની મદદ માટે કાફલો તૈયાર કરેલો, પણ નોરોનાએ તેને ઊપડતા પહેલા અટકાવ્યો અને પોતે પણ તરત પગલા ન લીધા એણે નુનોની સલાહ પણ સાંભળી નહિ જાન્યુઆરી ૧૫૩૯મા એ ગુજરી ગયો અને એની ઇચ્છાથી એનુ શબ દરિયામા નખાયુ

જવાની શન્ત કરી એ ચોગે જ્યારે પાશાના વહાણમા ગયા ત્યારે એણે મક્કરનુ વચ। તોડીને આ ફિરગીઓને પકડી ગુલામો માથે મોકલી દીધા એ પછી કિ’નાના કેપ્ટન એન્ટોનિયો ૬ સિલ્વેરિયાને સુલેમાન પાશાએ શરણે આવવા માટે કહેવડાવ્યુ, પરતુ કેપ્ટને તેનો દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો કે તાબે થવાને બદલે અમે મરતા સુધી લડીશુ આ સદેશા બન્ને વચ્ચે બહુ કડક ભાષામા ચાલ્યા અને એથી ગુસ્સે થયેલા પાશાએ કેટલાક ઘવાયેલા ફિરગી ઓને મારી નાખ્યા એ પછી તુર્કોએ કિલ્લા સામે ૬૦ થી ૧૫૦ કદમ છેટે કુલ ૧૩૦ તોપોના ૭ મોટા તોપખાના ગોઠવ્યા એમા કેટલીક તોપો તો ૬૦ થી ૧૮૦ શેરના લોખડ ભરતના ગોળા ફેકી શકે તેવી હતી [૧૫] આથી પોર્ટુગીઝોનું તોપખાનું નકામુ પડયુ કિલ્લામા ગેસિયા ડીસા અને સેન્ટ થોમસ એ નામના બે મોટા બુરજો હતા તા ૪થી ઓકટોબરથી માસની આખર સુધી કિલ્લા ઉપર સખત તોપમારો ચાલ્યો એમા દીવાલોને ઘણુ નુકસાન થયુ ગેસિયાના બુરજ આગળ પડેલા કાણા પાસે રોજ ખૂબ લડાઈ ચાલતી પોર્ટુગીઝો આમ મરતા અને બળમા ઓછા થતા હતા અને બચાવની બીજી હરોળ એમને અદર રચવી પડી હતી, છતા હિંમત હાર્યા નહોતા. ઘણા પ્રયત્ન છતા આ બુરજનો ત્રીજો ભાગ તો પોર્ટુગીઝો પાસેથી કદી ગયો નહિ [૧૬] અહીં બન્ને પક્ષો તરફથી બહાદુરીના નાનામોટા બનાવો બન્યા કર્યા મુસલમાનો એમની મોટી સંખ્યાને લીધે થાકેલા લશ્કરને આરામ આપી નવુ તેની જગાએ લાવી શકતા, જ્યારે પોર્ટુગીઝો દહાડે દહાડે ઓછા થઈ હેરાન થતા અને એમને આરામની તો વાત જ કરવાની નહોતી [૧૭]

પોર્ટુગીઝોની બહાદુરી

એમના ઘેરાયેલા નાના લશ્કરે પણ કેટલીક નોંધવાલાયક બહાદુરી બતાવેલી છે દીવાલના કાણા આગળ લડી રહેલા ફોન્સેકા (Fonseca) નામના માણસે જમણો હાથ કપાઈ ગયા પછી ડાબા હાથે લડવુ ચાલુ રાખેલું હતુ ગોઆઓ જિલ (Go10 Gill) નામના કેપ્ટનના નાના ઠોક

૧૫ Whiteway P 262 63 વ્હાઈટવે લખે છે કે કેપ્ટન અને પાશા વચ્ચેના સદેશા આજના જમાનામા ન શોભે અને ગાળો કહી શકાય એવી ભાષામા ચાલેલા Danvers-I 432 થી 434મા આ બધુ વર્ણન વધારે વિગતથી આપેલુ છે અને પોર્ટુગીઝોના જવાબથી ચિડાયેલા પાશાએ પકડાયેલા ફિરગીઓને મારી નાખ્યા એમ લખે છે

૧૬ Whiteway P 263 64, Danvers I P 434

૧૭ Danvers I 434

ગએ એક ભારે શરીરના મુસલમાન લડવૈયાની પાછળ પોતાની હોઆર્થી વધારે ઊંડા પાણીમા દોટ મારી અને એના ઉપરીએ હવે બસ–હદ આવી છે એવી બૂમ પાડી ત્યારે એ અટકયો દીવાલના કાણા આગળ લડી રહેલો પેન્ટિએડો (Pentirdo) પોતાના જખમને પાટા બધાવવા ડાક્તર પાસે ગયો, પણ ત્યા વિલબ થાય એમ હોવાથી પાછો લડવા ગયો લડાઈમા બીજો મોટો ઘા લાગ્યો એટલે ડાક્તર પાસે પાછો આવ્યો, પરતુ ડાક્તર તપાસે તે પહેલા ખૂબ પડવાથી પાછો લડાઇને સ્થળે દોડયો ઉપરા ઉપર ઘા પડવાથી એને ઉપાડીને લઈ જવો પડયો એક માણસ જેનુ નામ નોધાયુ નથી લડતે લડતે ગોળીઓ ખૂટી પડવાથી પોતાનો હલતો દાત ખેંચી કાઢીને ગોળીને બદલે દુશ્મન તરફ છોડયો[૧૮]

એમની સ્ત્રીઓની બહાદુરી

એ જ પ્રમાણે પોર્ટુગીઝ સ્ત્રીઓના પરાક્રમો પણ નોધપાત્ર હતા અને એમના જુસ્સો તથા દેશભક્તિ ચડિયાતા હતા એ લોકો પાણી, લાકડા, માટી પથ્થર વગેરે જરૂરી ચીજો લાવતી અને દીવાલનું સમારકામ કરવામા સતત કાર્યપરાયણ રહેતી, પોતાના વેગ તથા જુસ્સો પકડાયેલા કેદીઓ કે ગુલામો ઉપર દાખવતી, લડાઈમા ગોળીઓ વરસતી હોય ત્યારે જીવની દરકાર કર્યા વિના લડવૈયા માટે ખોરાક અને પાણી લઈ જતી, પોતે બદૂક લઇને લડવા સિવાયનું બધુ જ જોખમ અને ભારે મહેનતનું કામ કરતી તે ઉપરાત માદાની માવજતનો ભાર એમને માથે હતો એમા ડાક્તરની પત્ની આના ફર્નાન્ડિઝ, અને ડી ઇસાવેલ ડી વીગા (*D Isavel de Veiga*)ના નામો તો સ્ત્રીઓના નેતાઓ તરીકે જાણીતા થયા હતા એક તુર્ક સ્ત્રી ખ્રિસ્તી થઈ ગઇ હતી એણે પોતાના પતિના કપડા પહેરી તરવાર લઈ લડાઇમા કેટલાકને માર્યા હતા વખતોવખત પોર્ટુગીઝોના લશ્કર માટે બહારથી મદદ આવી મળતી, પરતુ અદર પાણી એવુ ખરાબ થઈ ગયુ હતુ કે ઘણા માદા પડયા હતા, દાતનો રોગ (scurvy) ઘણાને થયો હતો તા ૪થી નવેમ્બરે જ્યારે છેલ્લો હુમલો એમણે પાછો હઠાવ્યો ત્યારે લડી શકે એવા માત્ર ૪૦ માણસો જ હતા. દારૂગોળો પણ ખૂટી પડયો હતો[૧૯]

---

૧૮ Whiteway *P 264* આ વર્ણન વ્હાઈટવેએ વિગતથી આપ્યુ છે Danvers I P 434મા ખુવારીના આકડા અને દીવાલ ઉપર ચડી આવતા ગુજરાતી લશ્કરને ખાઈમા ધકેલી દીધા વગેરે વર્ણન કરે છે, પણ બીજી વિગત નથી

૧૯ Whiteyway P 264-65 અને Danvers I P 434 35

સુલેમાન પાશા પાછો ગયો

બીજી તરફ આ લાગા ગચાવથી ગૂજરાતીઓ અને તુર્કો વચ્ચે વૈમનસ્ય વધતુ જતુ હતુ એમની વિચિત્ર વર્તણુકને લીધે એમને જોઇતી ચીજો ગૂજરાતીઓ તરફથી મળતા ખૂબ વિલબ થતો હતો દક્ષિણના મુસલમાની રાજ્યો સાથે જોડાવામા પણ એમને નિષ્ફળતા મળી હતી આ બધાથી કટાળી સુલેમાન પાશાએ તોપખાનુ ખેંચી લેવા માડ્યુ, અને તા ૬ ઠ્ઠી નવેમ્બરે દરિયામા જરા દૂર હઠી ગયો. એમ કહેવાય છે કે કટાળેલા ખાજા સફરે પાશાને પત્ર લખ્યો કે ગોવાથી વાઇસરોય મોટુ લશ્કર ને કાફલો લઇ આવે છે એ સાભળીને પણ પાશાએ પાછા જવાનો નિશ્ચય કર્યો એ દરમ્યાન ગોવાથી પુરવઠો આવી પહોચતા, બીજી લશ્કરી મદદ પણ ગવર્નર તરફથી આવશે એ બીકે પાશાએ પાછા હઠવાની ત્વરા વધારી અને ૪૦૦ ઘવાયેલા માણસોને પડતા મૂકી એ ચાલ્યો ગયો પાશાના ગયા પછી ગૂજરાતી લશ્કર પણ જરા હઠીને પાછુ ગયુ ગોવાથી આવેલું લશ્કર તો નાનું જ હતુ, પણ એ આવતા જ બન્ને ઘેરો ઘાલનાર દળો ખસી જવાથી પોર્ટુગીઝોમા અદર અદર વિખવાદ થયો, અને મદદે આવનારાઓએ દુશ્મનોને ભગાડ્યા કે લાબો બહાદુરીભરેલો બચાવ કરનારાઓએ હઠાવ્યા તે ઉપર તકરારો થઇ એ યશ ગમે તેને, પણ આ બચાવ પોર્ટુગલના ઇતિહાસમા ઉત્તમ કહી શકાય એવો હતો [૨૦] આપણા ઇતિહાસમા એવા ઘણા દાખલા બન્યા છે, જેમા માણસોની સંખ્યા કરતા શિસ્તે ઘણુ સારુ કાર્ય કરેલુ છે ઘણે ભાગે આપણા લશ્કરોમા શિસ્તની ખામી જ જણાય છે પરદેશીઓએ એ પાઠ આપણને શીખવ્યો છે આગળ એનો વિચાર કરીશુ. દીવથી આ બધા સારા સમાચાર ગોવા પહોચ્યા ત્યારે ત્યા ઘણા અધિકારીઓ ગુસ્સે થયા ગોવામા એમણે ઘણી મુશ્કેલીથી પૈસાની રકમ ઊભી કરી દીવ મદદ મોકલવા માટે તૈયારી કરી હતી તે મહેનત નકામી ગઇ કેટલાક એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે ગૂજરાત સાથેની લડાઇ હજી કાંઇ પૂરી થઇ નથી, પણ માત્ર મુલતવી રહી છે દીવનો આવો બહાદુરીથી બચાવ કરનાર એન્ટોનિયો દ સિલ્વેરિયા જ્યારે પોર્ટુગલ ગયો ત્યારે ત્યા એનો સારો સત્કાર થયો અને મોટા ગજા માગે બહાદુરીભરેલો બચાવ કરી એમને હઠાવવા માટે એની કીર્તિ એ

---

૨૦ Whiteway P 265-66 અને Danvers I P 435 ટેવાથી આવેલી મદદ એન્ટોનિઓ દ સિલ્વા ડી મેન્ઝીઝ સરદાર ને અકરા હતો

વખતે આખા યુરોપમા પ્રસરી[21] ખ્વાજા સફર અને ગૂજરાતના બીજા સરદારો દીવને લૂટી આગ લગાડી પાછા ચાલ્યા ગયા।[22]

ગૂજરાત સાથે થયેલી સંધિ

ઇસ ૧૫૩૮ના નવેમ્બરની ૭૦મીએ નાયઝનોર ગેર્મિયા નોરોના આરામથી દરેક રાત્રે લંગર નાખતો ઊપડ્યો, એને ૧૫૩૯ના જાન્યુઆરીમા દીવ પહોંચ્યો એ ૮૦ વહાણનો કાફલો લઇને નીકળેલો, પરન્તુ રસ્તામા વંટોળિયાના તોફાનને લીધે એમાથી અરધા જ દીવ પહોંચ્યા દીવનો કિલ્લો તુર્કોના તોપમારાથી ભાગીને વેરાન થયો હતો એટલે એને ફરીથી બરોબર સાધી પહેલા કરતા પણ મજબૂત બનાવ્યો, ગૂજરાતના સુલતાન મહમૂદ ત્રીજા સાથે સુલેહના સંદેશા મોકલાવામા આવ્યા અને ૧૧ માર્ચ[23] ૧૫૩૯ ને રોજ સંધિના પત્રો ઉપર સહીસિક્કા થયા આ સંધિના કરારો મુજબ કિલ્લા અને શહેરની વચ્ચે ચાર હાથ ઊંચી દીવાલ કરવાની હતી જકાતની જમાતમાથી ત્રીજો ભાગ પોર્ટુગીઝોને આપવાનો હતો દીવના બેટ ઉપર જે બાંધકામ બહાર કરેલા અને લડાઈમા તૂટી ગયા હતા તે ફરીથી ન કરવા એમ ઠર્યું આ સંધિ થવા છતા પોર્ટુગીઝો અને મુસલમાનો વચ્ચે સારા સંબંધો થઈ શક્યા નહિ[24]

ગૂજરાતના ફારસી ઇતિહાસોમા આ બનાવ માટે મૌન

ફારસી તવારીખો જે સુલતાનોની નજીવી વાતો અને અર્થહીન જણાય એવા બનાવો લંબાણથી નોંધે છે તેઓએ દીવની લડાઇ માટે અને તુર્કી તથા ગૂજરાતના મોટા સહકારને ફિરંગીઓના નાના ગજે હરાવ્યો એ વાત માટે તદ્દન મૌન સેવ્યુ છે। પરન્તુ હાજી દબીરે અરબી ઇતિહાસમા ટૂંકામા

---

૨૧ Whiteway P 265-66 એન્ટાનિનો દ સિલ્વેરિયા ઇડ઼ ઉ હતો અને ખ્યાતિ મેળવી છતા ગરીબ સ્થિતિમા મરણ પામ્યો કેટલાક પોર્ટુગીઝો હિંદથી સારું કમાઈને ગયેલા છે

૨૨ Danvers I P 436

૨૩ આ તારીખ વ્હાઈટવેએ આપેલી છે પૃ ૨૬૬ ડેનવર્સે ૧ શવ્વાલ હિ. ૯૪૫ એટલે તા ૨૬ ફેબ્રુઆરી આપી છે પ્રો કોમિ એ પૃ ૪૧૨ તા ૨૫ ફેબ્રુઆરી આપી છે ડેનવર્સ અને વ્હાઇટવેમા ફેર શાથી થાય છે તે સમજાતુ નથી બાકી ૨૫ અને ૨૬ ફેબ્રુઆરીનો ફેર સમજાય તેવો છે Danvers I P 436

૨૪ Danvers I P 436 લખે છે કે દીવના કેપ્ટન સિલ્વેરિયોએ વાઈસરૉયનો ખૂબ સત્કાર કર્યો સંધિ થઈ ત્યારે ખ્વાજા સફર મલીક અયાઝના મહેલમા હતો ડેનવર્સ વધારામા લખે છે કે ગોઘા બંદરની જકાત અને મલીક અંદરની જમીનોનુ મહેસૂલ પણ ત્રીજા ભાગનુ ગણવાનુ સંધિમા હતુ

પણ પ્રામાણિકપણે આ નોંધ લખેલી છે, અને ગૂજરાતની મુસલમાન તવારીખોમા મદદનતુ સ્થાન એણે જાળવી રાખ્યુ છે હાજી દબીર સ્પષ્ટ લખે છે કે હિ ૯૪૫–ઈ સ ૧૫૩૮મા સુલેમાન પાશા મોટો કાફલો લઇ ફિરંગીઓને હાંકી કાઢવા માટે દીવ આવ્યો ગૂજરાતના સુલતાનને આ કાર્યમા સહકાર આપવા માટે વિનતિનો પત્ર આપવામાં આવ્યો હતો, અને સુલતાને ખુદાવંદખાન અમીર મફર મનમાનીને એ લોકોને જે જોઇએ તે મદદ આપવા મોકલ્યો હતો પાશાની વર્તણૂક સારી નહોતી, અને એ ક્રૂર ઘમડ્ડી તથા ઉદ્ધત હતો તેથી ગૂજરાતીઓના સહકારમા વાધો આવ્યો હતો અરબી ઇતિહાસલેખક સ્પષ્ટ લખે છે કે તુર્કો સાથે સહકાર નહિ થઈ શકે એ વાત એણે પોતાની મનાહકાર સરદારોની મડળી આગળ મૂકી એમની પણ પરવાનગી લીધી હતી. આમ સહકાર બધ કરી ખુદાવંદખાને સુરત તરફ જવાની તૈયારી કરી હતી અને ગોવાથી ફિરંગીઓને મોટી મદદ આવે છે એવુ સુલેમાન પાશાને કહેવડાવાથી એની હિંમત ભાગી નાખી હતી, એથી પાશા ભારે તોપો ગૂજરાતને કિનારે છોડી દઈ અરબસ્તાન તરફ પાછો ગયો. ગૂજરાતના દરબાર તરફથી દીવના ઘેરામા પાશાને મદદ કરવાના દેખાવ નીચે, ગૂજરાતની સરહદનુ મજબૂત રક્ષણ કરવા મુજાહિદખાનને પણ મોકલ્યો હતો, અને એ ઊના–જેનુ નામ એ વખતે નવાનગર હતુ ત્યા–આવી પહોચ્યો હતો[25] મુજાહિદખાન દીવ પહોચ્યો ત્યારે લડાઇ બધ થઇ હતી અને પાશા ચાલ્યો ગયો હતો એટલે એણે મૂકી દીધેલી ભારે તોપો મુજાહિદખાન જૂનાગઢ લઈ ગયો. સુલેમાન પાશા સાથે આવેલા કેટલાક તુર્કી અમલદારો એની સાથે પાછા ન જતા અહીં જ રહ્યા અને ગૂજરાતના સુલતાને એમને મોટી જગ્યાઓ આપી એમાના એક આગા ફર્રુખશાદ તુર્કીને ફતહજગખાનનો ઇલ્કાબ મળ્યો એણે ભવિષ્યમા ઇડર ઉપર વિજય મેળવેલો બીજો નસીરખાન રૂમી અમદાવાદમા પોલીસદળનો ઉપરી થયો અને પછી દીવનો અમલદાર બન્યા એને દરયાખાનનો ખિતાબ મળ્યો હતો[26]

---

૨૫ હાજી દબીરનો અરબી ઇતિહાસ કહે છે નવાનગર દીવથી ત્રણ ફરસગ દૂર છે સિકંદરી ઊનાને નવાનગર કહે છે ઊના (દેલવાડા) જે સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણે દીવની પાસે છે તેનુ આ નામ નોંધપાત્ર છે

૨૬ અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૬૬ ૬૭મા આ હકીકત આપેલી છે આ ઇતિહાસમા દીવની લડાઇઓની હકીકત જે મળે છે તે પોર્ટુગીઝોના હેવાલને ટેકો આપે છે, જોકે એમની ખુવારીના આંકડા એમના પોતાના હેવાલ પૂરતા અરબી ઇતિહાસલેખક વધારે આપે છે પ્રો કોમિસેરિયેટ પ્રો દાર પાસે આ બધી હકીકતનો તરજુમો કરાવી ઉપયોગ કર્યો છે તે દીવના બીજા ઘેરાના હેવાલમા જોઇશુ

સુલેમાની તોપો

જે સુલેમાની તોપો સુલેમાન પાશા છોડીને જતો રહ્યો હતો તેના બે નમૂના આજે જૂનાગઢના ઉપરકોટના કિલ્લામાં પડેલા છે એ તોપો ઘણી ભારે છે અને એના ઉપર લેખ પણ છે. હાજી દબીર લખે છે કે પાશાની આની ભારે તોપોની ફિરંગીઓને ઘણી જ બીક હતી એમાં હજાઇ નામની બે તોપોનો તો એમને બહુ જ ડર હતો પાછળથી ઈ સ ૧૫૬૨ કે ૩માં એ તોપોનો નાશ કરવા માટે ફિરંગીઓએ જૂનાગઢના સૂબા સિકંદરખાન-ગુરૂક ધોરીને કેટલાક મણ સોનુ આપ્યુ હતું, એટલે એમાંની ઘણી તોપો કદાચ નાશ થઈ હોય કે બીજે ખસેડાઈ ગઇ હોય એ જમાનામાં તુર્કીની સત્તા યુરોપમાં સર્વથી બળવાન હતી, અને એના તોપો ઢાળનારા સર્વશ્રેષ્ટ ગણાતા હતા જૂનાગઢમાં જે નીલમ નામની તોપ છે એના મુખ આગળનો વ્યાસ ૯॥ ઇંચનો છે, લબાઈ ૧૭ ફીટની છે, ઘેરાવો ૭॥ ફીટનો છે એના ઉપર અરબીમાં લેખ છે તે કહે છે "સુલતાન સુલેમાન બીન સલીમખાન, અરબસ્તાન ઈરાન વગેરેના સુલતાને આ તોપ ઇજિપ્તમાં ઈશ્વરના કાર્ય માટે અને રાજ્ય તથા ધર્મના દુશ્મનો શાપિત ફિરંગીઓને વશ કરવા માટે બનાવી મુહમ્મદ બીન હમઝાએ એને ઢાળી છે' બીજી ચુડાનાલ નામની તોપ ચૌદ ઇંચ વ્યાસની પણ ૧૩ ફીટ લાંબી છે અને એના ઉપર અરબીમાં ટૂંકામાં "અલી બીન હમઝા" લખેલુ છે એટલે ઉપરની તોપ ઢાળનારનો આ માણસ ભાઈ હોય એમ સમજાય છે.[૨૭]

પાછો ફરતાં સુલેમાન પાશાની બહાદુરશાહના ખજાનાની માગણી

હાજી દબીરના અરબી ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે સુલેમાન પાશાની વર્તણૂક અને એડન તથા ગુજરાતમાં બતાવેલી ક્રૂરતાથી તુર્કીનો સુલતાન સુલેમાન નાખુશ થયો હતો આસફખાન ગુજરાતી જે બહાદુર શાહના ખજાના સાથે મક્કામાં હતો એણે લખેલા એક કાગળ ઉપરથી આ હકીકત મળે છે કહે છે કે તુર્કીના સુલતાને સુલેમાન પાશાને લખેલુ કે 'મેં તને ફિરંગીઓને હાંકી કાઢી હરાવી દીવના હાકમને મદદ કરવા મોકલેલો, પણ એડનના હાકેમની જે દશા કરી અને બીજે જે જુલમો કરી મુસલમાનોને હેરાન કર્યા તે માટે નહોતો મોકલ્યો' વળી એમ પણ ઉલ્લેખ મળે છે કે દીવથી પાછો ફરતા સુલેમાન પાશા મક્કામાં રોકાયો હતો અને બહાદુરશાહના

૨૭ પ્રો કોમિ નો ઇતિહાસ (અંગ્રેજી) પૃ ૪૦૭ ૪૦૯ ઘણી તોપો કતાર્યાનો જે ઉલ્લેખ આવે છે તેમા કેટલીક સુરત ગઇ ને ત્યાથી અકબર લઈ ગયો, પરન્તુ ઘણી નાશ પામી છે

ખજાનામાથી અમુક ભાગની માગણી કરી હતી મક્કાના ગેગીફનું રક્ષણ જો ન મળ્યુ હોત તો ખજાનો પાશાને હાથ ગયો હોત, પણ આસફખાનની કુનેહથી બચી ગયો આમ ન થવાથી પાશાએ છેવટે જેશાના અમીનને કહેલું કે ખજાનો કે જનાનો લઈને આસફખાન પાછો ગૂજરાત તરફ ન જાય તેની તકેદારી રાખવી સુલેમાન પાશાએ બીજો ભારે આફતો લઇ ફરીથી દીવ જવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરેલી એમ પણ વાતો ચાલી રહી હતી અને એ ઉપર થી તુર્કીના સુલતાને ઉપર મુજબનો ફરમાનો પત્ર એને લખેલો ૨૮

દીવનુ બીજુ યુદ્ધ

આઠ વર્ષના ગાળા પછી દીવની બીજી મોટી લડાઈની તૈયારી

આ બધા બનાવો બની રહ્યા હતા ત્યારે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો ઠેક બાળક અવસ્થામા ગૂજરાતની ગાદીએ તુરતમા જ આવેલો હતો, અને દરિયાખાન વગેરે અમીરોની સત્તા હતી, એટલે આ બધી લડાઇઓની વ્યવસ્થા કરવાનો ભાર પણ એમને જ માથે હતો એ અમીરોએ એમ નાથી બનતુ કર્યું એટલુ કહી શકાય, પરતુ એ જમાનામા રાજા કે સુલતાનની અગત દેખરેખથી જે કાર્ય સિદ્ધ થતુ તેના દાખલા જોતા આમા કાંઈ નધણિયાતું હોય એવુ વાતાવરણ પણ દેખાઇ આવતુ હતુ ૧૫૪૬મા એટલે લગભગ સાત આઠ વર્ષ પછી, જ્યારે મહમૂદે અમીરોની સત્તા ફેંકી દઇ પોતાની સ્વતત્રતાનુ જોર બતાવવા માડ્યુ હતુ ત્યારે, ફિરગીઓને દીવ માથી હાકી કાઢવા માટે ગૂજરાતે બીજો મોટો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ પ્રયત્ન કોઈ બીજી સત્તાની મદદ વિના સ્વતત્ર રીતે હતો, એટલે દરિયાઇ લડાઈને બદલે જમીનમાર્ગની જ લડાઈ થઈ એ વર્ણન હવે જોઇએ

ગૂજરાતના અમીરો વજીર અફજલખાન અને ખાજા સફરના સબધી

આ વખતે અમદાવાદમા અફજલખાન બબાણી મુખ્ય વજીર હતો સુલતાન બહાદુરના સમયથી તુર્કી અને ફિરગી તથા બીજા પરદેશી અમીરો સત્તાશીલ થયા હતા અને એમની તથા મૂળ ગૂજરાતી મુસલમાન સરદારોની વચ્ચે બહુ સારાસારી નહોતી એ જોઇ ગયા દીવની પહેલી લડાઈમા હારનુ એ પણ એક કારણ હતુ સુલતાન ઉમરલાયક તથા સ્વતત્ર થયો હતો છતા હજી કાચી બુદ્ધિનો અને બિનઅનુભવી હતો પરદેશી અમીરોમા મુહમ્મદ

---

૨૮ અરબી ઇતિહાસના આધારે જો કોમિસેરિયેટ પૃ ૪૧૦-૪૧૧મા કરેલી નોધ અરબી ઇતિહાસમા ઉપોદ્ઘાતમા સર ડેનિસન રાસે આસફખાન અને બહાદુરના ખજાનાની વિગત આપેલી છે તેમજ આસફખાનના ચરિત્રમા પણ આપી છે

ખાન ખ્વાજા સફર સલમાન મુખ્ય હતો અને હબશી અમીરોનો એને ટેકો હતો. દીવની લડાઈ અને તે પછી સુલતાનનો કિલ્લો બાંધવામાં એનો મુખ્ય હાથ હતો એટલે ગૂજરાતના બંદરોનો જાણીતો તથા દરિયા ઉપર કાબૂ ધરાવતો હતો. દીવની હાર પછી પણ ફિરંગીઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢવા એ સુલતાનને કહેતો અને બહાદુરશાહને દગાથી મારી નાખ્યો તેનું વેર લેવા સમજાવતો. ગૂજરાતનું વહાણ ફિરંગીઓની રજા વિના આવજા કરી શકતું નહિ, અને તેવામાં કિલ્લા તથા શહેરની વચ્ચે સંધિની શરત પ્રમાણે બાંધેલી દીવાલ તોડી પાડવામાં આવી હતી, એ બે કારણો પણ લડાઈ માટે કહેવામાં આવતાં એમ કહેવામાં આવે છે કે પરદેશી અમીરોની વધતી સત્તા અને ખાસ કરીને ખ્વાજા સફરના વર્ચસ માટે વઝીર અફઝલખાનને અંગત દ્વેષ પણ હતો,[૨૯] એટલે વઝીર કોઈ પણ રીતે સફરનો કાંટો દૂર કરવા માગતો હતો. સફરની સત્તા નીચેના દરિયામાં ગણવેલી પાસે અફઝલખાનનું એક વહાણ ભાગી ગયું એમાં સોનાની અશરફીઓની એક પેટી સફરના માણસોના હાથમાં આવી હતી એવો વઝીરને વહેમ પણ ગયો હતો, એટલે એણે આ સમયનો લાભ લઈ સફરને અમદાવાદ બોલાવ્યો અને મીઠા શબ્દોમાં કહ્યું કે સુલેમાન પાશાની વર્તણૂકને લીધે ગૂજરાતી લશ્કર હારી ગયું, પણ ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તો હવે એ વિજય તમારે હાથે પ્રાપ્ત હશે. આ ચર્ચાના ઉત્તરમાં સફરે કહ્યું કે પુરમીન[૩૦] (પુરમિયાણી) બંદરના વેપારીઓનો ઇમારતી લાકડાનો વેપાર માહીમ તારાપુર વગેરે બંદરો સાથે છે અને તે સુલતાનની પ્રજા છે, એટલે એમને ચેતવણી આપ્યા વિના જો લડાઈ શરૂ થાય તો ફિરંગીઓનો ત્રાસ એમને વેઠવો પડે. એ વેપારીઓનાં વહાણો એમનાં સ્થાને પાછાં આવી જાય ત્યાંસુધી વિલંબ કરી પછી એ વેપાર જાહેર ઢંઢેરો બહાર પાડીને બંધ કરવો. આ દલીલની પણ અસર

२९ કોમિસેરિયેટે Studies in the History of Gujarat એ નામના ભાષણોમાં અરબી ઇતિહાસમાંથી મેં દારપાસે તરજુમો કરાવી વિગતો આપી છે, પોર્ટુગીઝ આધારો પણ આપ્યા છે (જુઓ પૃ ૧૦૧૧) અરબી ઇતિહાસના સમકાલીન બીજા ગ્રંથો તો આ બાબત ચૂપ છે. અફઝલખાન ધાર્મિક વૃત્તિનો નહોતો. એને માટે આ આક્ષેપ જરા વિચિત્ર તો લાગે છે, પરંતુ સામે બીજો આધાર મળતો નથી.

૩૦ આ બંદર કદાચ પોરબંદર હોય એમ લાગે છે. છતાં એ નામનું બંદર માંગરોળ અને દ્વારકાની વચ્ચે હોય એવા ઉલ્લેખો મેં કોમિ એ Studies in the His of Guj પૃ ૧૦૧૧ની નોંધમાં ભેગા કર્યા છે. માગ ૧લા પછી Purmeyen (પુરમીયન)નો ઉલ્લેખ સીદી અલી રઈસે પણ કરેલો છે. હેમિલ્ટન પણ ઉલ્લેખ કરે છે અને Porewain ના લોકો માંગરોળના લોકોની જાત અને ધર્મના (વાણિયા) છે એમ લખે છે.

અફઝનખાન ઉપર ભરોસર ન થઈ ત્યારે સફરે પોતાના લડાયક વહાણો નો કાફલો હાલ સમુદ્રમા છે તેને ભેગો કરવાનો છે એવી દલીલ કરી.[૩૧] પરતુ અફઝનખાનને કોઈ રીતે વિનગ પમદ નહોતો અને સફરને કાઢવો હતો, એટલે એણે કહ્યુ કે રાજ્યની આખીયે તિજોરી, અને બધા વિદેશી અમીરોનો ઉપયોગ તુ કરી શકશે એમ કહ્યુ, એટલે હવે ખુદાવદખાન સફરને ગાજો ઉપાય નહોતો એણે સુનતાનની રજા માગી, અમદાવાદથી નીકળી મન્ખેજમા પડાવ નાખી ત્યા ફકીરોને દાન કર્યા સુરત મુકામે પોતાના વકીલ યાકૂત બહરખાનને પત્ર લખ્યો ક મારા પુત્ર મુહર્રમ રૂમીખાનને લશ્કર, તોપો અને નાણાની રકમ સાથે રવાના કરવો આ પ્રમાણે ચાર હજારનુ વિદેશીઓનુ લશ્કર લઈ એ દીવ જવા ઊપડયો એના લશ્કરની જમણી પાખનો સરદાર બીનલ જુઝારખાન હતો અને ડાબી પાખનો કાગ હસન જહાગીરખાન હતો મોખરે એનો પુત્ર મુહર્રમ રૂમી ખાન હતો મુજાહિદખાન બોહલીમ[૩૨] પણ એને આવીને મળ્યો, પરતુ એનો સહકાર બરોબર નહોતો. આ બધુ લશ્કર ઊના–નવાનગર પહોચ્યુ ત્યા ભારે સરજામ મૂકી લશ્કર અને તોપો સાથે સફર દીવ તરફ ઊપડયો

પોર્ટુગીઝોએ ગૂજરાત સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું; સામસામી ખટપટો

બીજી બાજુ ગોવામા ડી જાઓ દ કેસ્ટ્રો ગવર્નર તરીકે નિમાયો હતો તે ૧૫૪૫ના સપ્ટેમ્બરમા આવી પહોચ્યો એ અગાઉ પણ દીવમા લોકો અને કિલ્લાના રક્ષકો સાથે સુમેળ હતો જ નહિ ગૂજરાતના કિશોર સુલતાનનો ફિરગીઓ તરફનો ગુસ્સો અમીરોએ હમેશા સતેજ રાખ્યા કર્યો હતો તે સાથે પોર્ટુગીઝોએ પણ દીવની પહેલી અને બીજી લડાઈ વચ્ચેના ગાળામા ગૂજરાતીઓને શાતિ થાય એવુ કાઈ કરી બતાવવાને બદલે ઊલટા એમને ઉશ્કેરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા[૩૩] મધિના ભાગ તરીકે કિલ્લા અને શહેર

---

૩૧ અરબી ઇતિહાસમા પ્રો કોમિ એ લીધેલી નોધ અહીં હજી પણ વિચારને માટે આ બે અમીરોની ચર્ચા સમજાય તેવી નથી અફઝલખાન જેવો ધર્મવૃત્તિનો હતો તેવો સફરવીર પુરુષ અને કુનેહવાળો હતો Danvers I પૃ ૪૬૮મા રાજદ્વારી કુનેહ માટે લખે છે કે સફર પોર્ટુગીઝોને સારા પત્રો લખી ખુશ રાખતો અને સુલતાનને એમની સામે લડવા સલાહ આપતો

૩૨ Studies in the His of Gujarat p 12 અરબી ઇતિહાસને આધાર વિગતો આપી છે અહીં પ્રો કોમિ મુજાહિદખાન ને બીડલીમન દેશી સરદાર–native general કહે છે જ્યારે એમના ગૂજરાતના ઇતિહાસમા પૃ ૪૧૮મા એને વિદેશી અમીર કહે છે એ ભૂલ લાગે છે

૩૩ Whiteway p 289 અને p 304 305

વચ્ચેની દીવાલ દીવમા પાડી નાખી એ તો માત્ર ઘણા કારણોમાનુ એક હતુ કે મેસ્ટ્રોને લડાઇ જાહેર કર્યા વિના છૂટકો નહોતો, પરંતુ એ રીતે પામે તે માટે પૂરતા પૈસાની સગવડ નહોતી. ૧૫૪૬ના માર્ચમા ડી જાઓ મેસ્કેરેન્હામ દીવ નો સરદાર હતો ત્યારે એની પાસે બચાવના સાધનો નહિ જેવા હતા ખાજા સફરની બેદરકારી કે ઉદારતાને લીધે એ કાર્યક પુરવઠો મેળવી શક્યો હતો મુશ્કેલીથી પૈસાની સગવડ કરી ગવર્નરે પોતાના પુત્ર ફર્નાન્ડિઝ સાથે થોડી મદદ દીવ મોકલી આપી હવે ગુજરાત સાથે એ જમાનાની રીત પ્રમાણે વિધિપૂર્વક યુદ્ધ જાહેર કર્યું[૩૪] પોર્ટુગીઝોએ દિલ્હીના અને બીજા બાદશાહ અને રાજાઓને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા સમજાવ્યા, પણ એમા એ ફાવ્યા નહિ બીજી બાજુથી ખાજા સફરે દીવનો એક રૂઈ ફ્રેયર(Ruy Freire) નામનો માણસ સુરતમા હતો ત્યારે તેને લાચ આપીને દીવના કિલ્લામા દારૂગોળા ભરેલો ભાગ ઉડાડી દઈ ગુજરાતના લશ્કરને પ્રવેશની સરળતા કરી આપવી એવી ખટપટ કરેલી, પણ એ દ્રોહ પોર્ટુગીઝોએ શોધી કાઢવાથી તેમા ફાવટ આવી નહિ એક બીજા પ્રસગમા સ્ત્રીઓના ઓરડાઓ તરફથી ગુજરાતી લશ્કરને અંદર દાખલ કરવાનુ કાવતરુ થયુ હતું ત્યારે પણ દીવના સરદાર મેસ્કેરેન્હામને મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડ્યો હતો[૩૫]

ફિરંગી વાઈસરૉય જાઓ દ કેસ્ટ્રો

અહીં યુદ્ધનુ વર્ણન કરતા પહેલા પોર્ટુગલ ॥ હિંદ અને ગુજરાત સાથે ॥ સંબધમા ઘણો જ મોટો અને અગત્યનો ભાગ ભજવનાર આ સમયના ગવર્નર અને વાઇસરૉય દ કેસ્ટ્રો માટે કહેવાની જરૂર છે પોર્ટુગીઝ હિંદના શાસકો-મા ત્રણ મુખ્ય માણસો ગવર્નર હતા ત્યારે ગુજરાત સાથે સૌથી વધારે સબંધમા આવ્યા છે આલ્બુકર્ક, નુનો દ કોના, અને દીવના આ છેલ્ના યુદ્ધ વખતે દ કેસ્ટ્રો એમા કેસ્ટ્રોએ ગુજરાતના બંદરો ઉપર કરેલા જુલમો ભારે અને અમાનુષી છે એ પહેલા ગવર્નર ગેર્સિયા નોરોના સાથે ૧૫૩૮મા આવેલો, પરંતુ ૧૫૪૬મા પોતે ગવર્નર થઇને આવ્યો અને પાછળથી એને વાઈસરૉય પદ મળ્યુ આ માણસ આમ તો પ્રામાણિક અને કર્તવ્યશીલ હતો અને પૈસાનો લોભી નહોતો, પરંતુ એ આવેશના ઉછાળા આવતા અને મગજનુ સમતોલપણું ખોઈ બેસતો રોતે મોટા સિકંદર છે એમ માનતો, અને સમ્રાટને છાજે એવા ઠાઠ અને દેખાવ આસપાસના લોકોને

૩૪ Whiteway 303 અને 305 'War was declared with all the forms of midiaeval custom

૩૫ એજ, પૃ ૩૦૫ ૩૦૬

ઘેરાની શરૂઆત

ઈ. સ. ૧૫૪૬ એપ્રિલ ૨૦મીએ ખુદાવંદખાન સફરે દીવ ઉપર ચડાઈ અને હુમલાની શરૂઆત કરી. એણે આઠ હજાર માણસોનું લશ્કર સાથે લીધું હતું. એમાં મોટો ભાગ તુર્કોનો હતો. તુર્કોના આ બધા માણસોમાં પણ એક હજાર એવા લડવૈયા હતા કે જે આખા યુરોપમાં સર્વોત્તમ ગણાતા. એમના પગાર પણ બીજા લશ્કરીઓથી વધારે હતા.[૩૭] સફર પોતે પણ ઉત્તમ મહારથી લડવૈયો હતો અને ગૂજરાતનુ તોપખાનુ ઉત્તમ હતુ એ ગોઠવવામાં પણ હોશિયાર હતો. એણે કિલ્લાની સામે તોપખાનું ગોઠવ્યું, વ્યૂહરચના કરી, ખાઇઓ બરોબર કરાવી, અને લશ્કરને ઉદ્દેશીને કહ્યુ કે ઘેરાયેલું સૈન્ય નાનું છે અને તુર્કીના પાશાનુ વેર એમણે હવે ફિરંગીઓને હરાવીને લેવાનું છે.[૩૮] પોર્ટુગીઝોએ તોડી પાડેલી દીવાલ સફરે ફરી ઝડપથી બંધાવવી શરૂ કરી. તોપોના આવુ મારાથી પોર્ટુગીઝોનો મરંજામ ખૂટતો હતો અને ખુવારી વધતી હતી વર્ષાઋતુ શરૂ થવાથી ગોવાથી મદદ આવવામા મુશ્કેલી હતી, જ્યારે આ બાજુથી આવતો પુરવઠો ગૂજરાતી લશ્કરે બંધ કર્યો હતો. આ સંજોગોમાં સફરને પણ પૈસાની તાણ પડી. એણે અફઝલખાનને કહેવરાવ્યુ, પણ પૈસા ન આવ્યા, ત્યારે સુરત પોતાના વકીલને લખીને મંગાવ્યા [૩૯]

સુલતાન મહમૂદ દીવમાં

આ વખતે સફરે સુલતાન મહમૂદને દીવ આવવા આમંત્રણ આપ્યું. સુલતાન જાણે લહેર કરવા આવતો હોય તેમ ચાપાનેરથી આવ્યો.[૪૦] સુલ-

ની ટીકા મને તો સાચી લાગે છે અને દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રને અવિશ્વસનીય કહ્યુ તેને પ્રો. કોમિ. unhistorical and unscientific કહે છે તે સર્વાંશે તો બરોબર નથી જ. મધ્યકાલીન ચરિત્રોમા ઇતિહાસની સામગ્રી જરૂર મળે છે, પણ ચરિત્રો પોતે ઇતિહાસ નથી સાગરમાથી રત્નોની પેઠે એ સામગ્રી તારવવી પડે છે આપણામાં વિક્રમાકદેવચરિત્ર, હર્ષચરિત્ર વગેરેને એવા ગણાવી શકાય. એ ચરિતો કરતા દ કેસ્ટ્રોનુ ચરિત્ર ઘણી સદીઓ પછી લખાયુ છે અને પશ્ચિમના લેખકોની ચોક્કસાઈ આપણા કરતા જરા વધારે એ પૂરતુ એનુ ઐતિહાસિક મૂલ્યાંકન જરા વધારે

૩૭: Studies in the His. of Guj. p. 20 યુરોપમાં તુર્કોના આ જાતના ખાસ લડવૈયાને Janissaries કહેતા હતા.

૩૮: એ જ. પૃ. ૨૦.

૩૯: અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૭૬ને આધારે પ્રો. કોમિ એ Studies in the His of Guj મા લીધેલી નોંધ પૃ. ૧૨ વ્હાઈટવે પૃ ૩૦૬મા કહે છે કે સફર પાસે વેઠિયાનું લશ્કર બહુ હતુ અને તેમને પૈસા કે પૂરુ ખાવાનુ પણ મળતુ નહિ

૪૦: અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૭૬ને આધારે ઉપરના પ્રથમા નોંધ પૃ. ૧૨ સુલતાન ચાપાનેરથી આવ્યો એ નોંધ પોર્ટુગીઝ અહેવાલોમા છે.

તાનની સાથે એના અમીરો અને વજીર અફઝલખાન પણ હતો, અને દસ હજારનું લશ્કર હતું[41] એક મુસલમાન ગ્રંથ સુલતાન સાથે તંબુમાં વાતો કરતો હતો એવામાં એક ગોળી એકાએક વાગવાથી એ માણસ મરી ગયો આ બનાવને અપશુકન માની સુલતાન રણભૂમિ ઉપરથી મલીક અયાઝના આરામ માટેના બગીચાવાળા મહેલમાં ચાલ્યો ગયો અને છેવટે દીવ પણ છોડી દીધું એની સાથે દેશી લશ્કરને લઇ આવેલો મુજાહિદખાન પણ પાછો ગયો સુલતાને એની જગા બુરહાનઉલમુલ્કને આપી અને જુઝારખાન હબસીને મદદના હાથ નીચે મૂક્યો[42]

ગોવાથી ગવર્નરનો પુત્ર મદદ લઈને આવ્યો

આમ ઘેરો ચાલુ હતો અને કિલ્લામાં ઘેરાયેલા લશ્કરની મુશ્કેલીઓ વધતી જતી હતી એવામાં ૧૮મી મે ૧૫૪૬ નવ વહાણોમાં ગોવાથી થોડી મદદ આવી પહોંચી એ નાના કાફલાનો સરદાર ૧૯ વર્ષનો યુવાન ડોમ ફર્નાન્ડો દ કેસ્ટ્રો, ગોવાના ગવર્નરનો પુત્ર હતો કિલ્લાના સરદાર મેસ્કેરી-ન્હાસે ગવર્નરના પુત્ર તરીકે ફર્નાન્ડોનો ખૂબ સત્કાર કરી પોતાના ઘરમાં રહેવા કહ્યું, પણ આ બહાદુર જુવાને કિલ્લાના સર્વથી જોખમ ભરેલા ભાગમાં પોતે રહેવા ઇચ્છે છે એવો આગ્રહ રાખ્યો આ મદદથી કિલ્લામાં ૪૦૦ માણસો વધી શક્યા[43]

પોર્ટુગીઝ સ્ત્રીઓની બહાદુરી

આ ઘેરા વખતે પણ પોર્ટુગીઝ સ્ત્રીઓએ યુદ્ધમાં ખૂબ જ રસ લીધો હતો અને પુરુષવર્ગના દુઃખમાં સારો ભાગ લીધો હતો કિલ્લાની દીવાલોના સમારકામ માટે વસ્તુઓ લાવવામાં એ જીવના જોખમે કામ કરતી હતી એને પુરુષો જેવી બહાદુરીથી ગોળીઓનો વરસાદ વરસતો હોય અને તલવારો ગાજતી હોય ત્યાં હિંમતથી જતી કેટલીક તો પોતે જ હથિયારોથી સજ્જ થઈ લડવા ગઈ હતી એક [illegible] ફર્નાન્ડિઝ નામની [illegible] એ એવી બહાદુરી બતાવી હતી કે પોર્ટુગીઝો એને 'દીવની ડોશી' 'Old woman of Diu

૪૧ ફારસી ઇતિહાસમાં અફઝલખાન સાથે હતો એમ [illegible]
[illegible]

૪૨ ફારસી ઇતિહાસમાં આ [illegible] મુજાહિદખાન [illegible]
[illegible]

૪૩ [illegible] Studies in the History of Goa પૃ ૨૦૨માં આ નોંધ છે

કહેતા એ પોતાના ઘરમાથી ખાવાની વાનગીઓ લઇ લડતા માણસોને ખવડાવતી[૪૪] અને એમને શૂર ચડે એવા વચનો કહેતી: "હે ઈસ્લામના લડવૈયાઓ, તમારા ઈશ્વરની ખાતર લડો, તમારા રાજાની ખાતર લડો"

ખુદાવંદખાન સફરનું મરણ

તોડી પાડેલી દીવાલ ફરી બાધવામા ખાજા સફર જાતે રસ લેતો હતો પોર્ટુગીઝોના સેંટ થોમસના બુરજની સામે ગૂજરાતી લશ્કરે ઊંચી દીવાલ બાધી હતી. એના ઉપરથી કિલ્લાની અંદરનો બધો ભાગ જોઈ શકાતો હતો ઘેરાયેલા લશ્કરે આ દીવાલ તોપોથી પાડી ત્યારે ગૂજરાતીઓએ જમીનમા ઢકાયેલા સુરંગ જેવા રસ્તા કરી ખાઈ સુધી પહોચી તેને પૂરવા પ્રયત્ન કર્યાં પણ પોર્ટુગીઝો ખાઈમા પડતા એક દ્વારમાથી રાત્રે નીકળી ખાઈમા પુરાયેલી માટી લઈ જતા આ દાગ જોવા એક વખતે ખાજા સફર પોતે આ પો અને એક નીચી દીવાનને પડખે ઊભો રહી જોતો હતો ત્યારે ઓચિંતાઇ જવાથી કિલ્લામાથી એક ગોળો છૂટયો તે એનું માથું ઉડાવી ચાલ્યો ગયો આમ ગૂજરાતી લશ્કરનો એ સમયનો એક બળવાન ડાહ્યો અને મોટો સેનાપતિ તા ૨૪ જૂન ૧૫૪૬ને રોજ માર્યો ગયો[૪૫] એના મરણ પછી એનો પુત્ર મુહર્રમ રૂમીખાન સેનાપતિ નિમાયો. એની મદદમા જુઝારખાન અને કારા હસન જહાંગીરખાન નિમાયા આ નિમણૂકોમા એક અઠવાડિયું ગયુ એમા પોર્ટુગીઝોને શ્વાસ ખાવાનો અને તૈયારીનો સમય મળ્યો ખાજા સફરના મૃતદેહને એની જાગીર સુરતમા લઇ જવામા આવ્યો અને ત્યા મોટા રોજામા દફન કરવામા આવ્યો[૪૬]

બીલલ જુઝારખાનની બહાદુરી અને અવસાન

હવે રૂમીખાને પોતાના પિતાના મરણનુ વેર લેવા ॥ નિશ્ચયથી દીવના

---

૪૪ દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખક અને ઇતિહાસલેખક કાઉટોના આધારે પ્રો કોમિ એ Studies in the His of Guj મા પૃ ૨૧મા કરેલો ઉલ્લેખ આમા ડેરીશીમા ઇસાવેલા Junkets regallas સૈનિકોને ખાવા આપતી હતી એમ લખ્યુ છે 'જંકેટ્સ' હર્ડીમા ખાંડ અને સુગંધી નાખી બનાવેલો પદાર્થ છે (શિખંડ હશે?) અને રેગેલાસ એ સારી મીઠાઈ માટેનો શબ્દ જણાય છે

૪૫ એ જ પૃ ૨૧ ૨૨ ગુજ નો અરબી ઇતિહાસ પોર્ટુગીઝો તોપનો ગોળો લખે છે જ્યારે અરબી ઇતિહાસ ગોળાથી એક પથ્થર ઉડયો અને તે વાગવાથી સફરનુ મરણ થયુ એમ લખે છે પૃ. ૨૭૫ બહાર્દટવે પૃ ૩૦૭, ડેન્વર્સ ૧, પૃ ૪૭૦ એ ગોળો અચાનક આવ્યો એમ લખે છે

૪૬ Whiteway, p 307 8 ખાજા સફરનો રોજો સુરતમા આજે છે એનુ વર્ણન આગળ કરીશું

ઘેરાયેલા કિલ્લા ઉપર ભારે હુમલા શરૂ કર્યા. ખાઇને કેટલીક જગાઓથી પુરવામાં આવી. ઘેરાયેલું લશ્કર દિવસે દિવસે ઓછું થતું જતું હતું. ૧૯ જુલાઈ ૧૫૪૬થી આ હુમલા શરૂ થયા હતા. બીજા હુમલા વખતે ઘેરાયેલા લશ્કરનું ધ્યાન સેંટ થોમસના બુરજ ઉપર રોકાયેલું છે એમ જાણી જુઝારખાને એક સો હોશિયાર તુર્કોને કોઈ ન દેખે તેમ કિલ્લા પાસેથી નિસરણીઓ મૂકી સેંટ જેમ્સના દેવળ પાસે ઉતાર્યાં. એ લોકોએ કેટલાંક ઘરોમાં પેસી સ્ત્રીઓને આશ્ચર્યમાં નાંખી ડરાવી, પણ એક સ્ત્રીએ એ લોકોને એક ઘરમાં હતા ત્યા પૂરી દઈ દરવાનને મારી પોતે ભાલો લઈ ઊભી રહી અને બીજી સ્ત્રીઓએ બુમરાણ કર્યું તેથી કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હામ આવી પહોંચ્યો. એણે લશ્કર મંગાવી દબાણ કરવાથી તુર્કોએ ટેકરી ઉપરથી નીચે પડતું મુકયું.[૪૭] સેંટ જેમ્સના દેવળમાં ભરાયેલાઓને પણ કાઢયા. આ ધાધલ ચાર કલાક ચાલ્યું. બીજી સેંટ થોમસના બુરજ આગળ ખૂનખાર લડાઇ ચાલી રહી હતી. ત્યાં ખુવારી એટલી ભારે હતી કે મૃત દેહો ઉપરથી ખાઇ ઉપર થઇને કિલ્લા ઉપર ચડવાની સરળતા મળે તેમ હતુ.[૪૮] બહાદુર જુઝારખાન, ઉપર વર્ણવેલા પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ જવાથી હવે અહીં જાતે આવ્યો હતો, પરન્તુ એ જ વખતે કિલ્લામાંથી એક ગોળાએ એને મારી નાખ્યો. આ રીતે ગૂજરાતી લશ્કરનો બીજો મોટો સરદાર માર્યો ગયો.[૪૯] આ બધું બની રહ્યું હતુ ત્યારે ઘેરાયેલા લશ્કરની બગડતી સ્થિતિનો લાભ લઇ કિલ્લાના કેપ્ટન પાસે એક ફિરંગીને સુલેહની સારી શરતો સાથે મોકલ્યો હતો અને જો ફિરંગીઓ શરણે આવે તો એમના જીવનની સલામતી અને ગોવા જવાની સગવડ આપવા જણાવ્યુ હતું. પરન્તુ કેપ્ટને એ સ્વીકારવાની કડક રીતે ના પાડી.[૫૦] રૂમીખાને થોડો વખત હુમલાબંધી કરી બીલલ જુઝારખાનના શરીરને બહાર મંગાવ્યુ અને એને અમદાવાદ મોકલી સરખેજમા દફન કરવામાં આવ્યુ.[૫૧]

૪૭: દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રના ગ્રંથમાથી Studies in the His. of Guj.મા પૃ. ૨૨ ૨૩ મા કરેલો ઉતારો. કિલ્લાના કેપ્ટને પુરાયેલા તુર્કો ઉપર દારૂગોળો છાટયો અને નસાડયા.

૪૮: Whiteway. p ૩૦૮. એમ પણ કહેવાય છે કે સફરના મરણ પહેલા પણ એક યુદ્ધમા ખાઈમા એટલા માણસો મારા ગયા હતા કે એમના દેહ ઉપર ચાલીને દીવાલ પાસે જઇ શકાતુ.

૪૯: દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્ર ઉપરથી Studies in His. of Guj મા પૃ ૨૩

૫૦: Studies in the His. of Guj. p 22. note 3

૫૧: એ જ, પૃ. ૨૩. અરબી ઇતિહાસમા પણ આ વિગત નોંધેલી છે આ જુઝારખાન અને એની પછી જે પ્રસિદ્ધ જુઝારખાન થયો તેનો રોઝો સરખેજમા હોવાનો ઉલ્લેખ છે, પરન્તુ હાલ તેનો પત્તો મળતો નથી.

મોટી સુરગનું ફાટવું અને ગવર્નરના પુત્ર ફર્નાન્ડિઝ અને બીજાઓનું માર્યા જવું

ગોવામાં ગવર્નર દ કેસ્ટ્રોએ દીવ મદદ મોકલવા તૈયારી કરી હતી અને જુલાઈની આખરે, પોતાની જાતે દીવ જવાનું ધારીને ગોઠવીને બે નાના કાફલા મોકલ્યા. પહેલા ડી ફ્રાન્સિસ્કો ડી મેનીઝસ (Menezes)ની સરદારી નીચે સાત વહાણો અને બીજો પોતાના મોટા પુત્ર ડી આલ્વારો દ કેસ્ટ્રોની સરદારી નીચે ૧૯ વહાણોનો મોકલાવ્યો. આમ પોતાના બંને પુત્રોને એણે લડાઈમાં મોકલ્યા તે જોઈ વૃદ્ધ અને નિવૃત્ત થયેલા ફિરંગી લડવૈયાઓ, સરદારો અને અમીરોને પણ દેશાભિમાન જાગ્યું અને ઘણા લડાઈમાં જવા જોડાયા.[૫૨] પરંતુ આ મદદ આવી પહોંચે તે પહેલાં ઘેરાયેલા માણસોની સ્થિતિ ભયંકર દશામાં હતી. મુસલમાન લશ્કરે બુરજો તોડી પાડવા માટે સુરંગો મૂકવા માંડી હતી. ગવર્નરનો પુત્ર ફર્નાન્ડિઝ સેંટ થોમસ બુરજનો સરદાર હતો તે માંદો હતો. કેપ્ટન અને એની વચ્ચે ખટપટ ઊભી કરનારા પણ હતા. એક ડી ઓગો ડી રેયનોસો (Reynoso) બુરજની દેખરેખ રાખતો હતો. બંને બુરજોની નબળાઈઓની મુસલમાનોને ખબર પડી હતી, તેથી એમણે સુરંગો મૂકી હતી. ફર્નાન્ડિઝે રક્ષણ માટે ૭૦ બહાદુર માણસો બુરજ આગળ ગોઠવ્યા હતા, એ હુમલાની રાહ જોઈ ઊભા હતા. એવામાં કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસને સુરંગો ગોઠવાયાની જાણ થવાથી એણે બધાને એકદમ પાછા ફરવા હુકમ કર્યો. પણ ડી ઓગો રેયનોસોને ગાઢ શૂર ચઢ્યું હતું. એણે શિરસ્તો તોડીને કેપ્ટનના હુકમનો અનાદર કર્યો અને પાછા નાસતા સાથીદારોને તિરસ્કારથી બાયલા કહ્યા. આ સાંભળી બધા પાછા આવ્યા. એવામાં સુરંગો ફાટી, એમાં ૪૬ જણ માર્યા ગયા અને ૨૨ ઘવાયા.[૫૩] આ ધડાકો એવો તો મોટો થયો હતો કે એમાંથી પથ્થરો ઊડ્યા તેનાથી દુશ્મનો કંઈક સુસલમાન લશ્કરના પણ કેટલાક માણસો માર્યા ગયા. બુરજ હવે તૂટીને નકામો થઈ ગયો હતો. ફર્નાન્ડિઝ પણ પોતાના હાથ નીચેનો બુરજ બચાવવા દોડ્યો તે પણ નાશ પામ્યો. ૧૦ ઑગસ્ટ ૧૫૪૬ને રોજ દ કેસ્ટ્રો ગવર્નરનો પુત્ર અવિચારી બહાદુરી બતાવતાં માર્યો ગયો.[૫૪] આ વખતે

---

૫૨ દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખકના ગ્રંથમાંથી Studies in the His of Guj માં પૃ ૨૩માં કરેલી નોંધ

૫૩ ચરિત્રગ્રંથ ઉપરથી એ જ પુસ્તકમાં પૃ ૨૪–૨૫ Whiteway P 308–9 આ સુરંગ ફાટવાથી થયેલી મરણસંખ્યામાં આધારગ્રંથોમાં થોડો થોડો ફેર છે. વ્હાઈટવે ઉપર મુજબ લખે છે જ્યારે ચરિત્રકાર ૬૦ માણસો માર્યા ગયાનું લખે છે

૫૪ એ જ, પૃ ૨૪ ૨૫ Whiteway P 308–9 આ વખતે પણ કેપ્ટન સાથે

રૂમીખાને ૫૦૦ તુર્કોને કિલ્લામા જઈ હુમલો કરવા હુકમ કર્યો કિલ્લામા ઘેરાયેલાઓની સ્થિતિ ખૂબ જ કફોડી અને ભયકર હતી, પણ એમનુ ધૈર્ય અખૂટ હતુ બચાવના સ્થળે માત્ર પાચ પોર્ટુગીઝો પાચસોનો સામનો કરવા ઊભા હતા કેપ્ટન અને કિલ્લાનો પાદરી જહોન કોએલ્હો બીજા પદરને લઇને આવ્યા આ સમાચાર ફેલાતા કિલ્લાના બધા જ બીજા માણસો ભેગા થયા ઘવાયેલા મળીને બધા ૮૦ માણસ હતા ડોશીમા ઇસાબેલા ફર્નેન્ડઝ બધાને શૂર ચડાવતી એક વિચિત્ર શસ્ત્ર લઇને આવી બધાએ મરણિયા થઈ ભારે બચાવ કર્યો આજ પડતા હુમલો કરનાર લશ્કરે બચાવના જુસ્સા સામે તત્કાળ ન ફાવતા હુમલો બધ કર્યો[૫૫]

આલ્વારો દ કેસ્ટ્રોનુ કાફલો લઇ આવવુ ને બાજી બદલાવી

હવે ડી આલ્વારો ગોવાથી કાફલો લઇ નીકળ્યો હતો તે વસાઇ આગળ અનુકૂળ હવાની રાહ જોઈ પડ્યો હતો એનો કાફલો હવે ૬૦ વહાણનો થયો હતો તા ૧૩ ઓગસ્ટે એમાથી એરેરો થોડી મદદ લઇને આવ્યો તે પછી થોડી થોડી મદદ આવતી રહી અને તા ૨૯ ઓગસ્ટે આલ્વારો પોતે આવી પહોચ્યો રસ્તામા તોફાન નડવાથી એને નુકસાન સહન કરવુ પડયુ ૪૦ વહાણોના કાફલા સાથે એ દીવ પહોચ્યો[૫૬] ડી આલ્વારો પોર્ટુગીઝ હિંદનો નૌકાસેનાપતિ હતો, છતા કેપ્ટન ઉપર પોતાના પિતા ગવર્નરનો પત્ર લઇને આવ્યો હતો, કારણ કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસે જે બહાદુરીથી

કિલ્લાના પાદરી અને ડોશીમા ઇસાબેલાએ બહાદુરી બતાવી હતી વ્હાઇટવે એક વિચિત્ર વાત એવી પણ લખે છે કે કેટલાક ખટપટીઓએ ફર્નાન્ડિઝ અને કેપ્ટન વચ્ચે ઊંચા મન થાય એવુ કર્યું હતુ

૫૫ Studies in His Guj P 25–26 ડોશી ઈસાબેલ Bill નામનુ એક વિચિત્ર હથિયાર લઇને આવી હતી એ પહોળી બે બાજુ ધારવાળુ બે બાજુ ખીલવાળુ લાબા હાથાવાળુ વાકિયુ હતુ વ્હાઇટવે પૃ ૩૦૭મા ગુજરાતી લશ્કર પાસે મોટા પથ્થર ફેંકતુ એક યત્ર હતુ એનાથી ફિરગીઓ બહુ ડરતા એમ લખે છે ગોફણ જેવુ હશે? એક ફ્રેંચ આ મશીન ચલાવતો હતો એણે ત્રીસ પથ્થર કિલ્લામા ફેંક્યા હતા એ મરણ પામ્યા પછી એને ચલાવનાર જે બીજો આવ્યો તેનાથી એ મશીન ઊલટી દિશામા પથ્થર ફેંકવા માડયુ એટલે બધ કરવુ પડ્યુ સુરગ ફાટ્યા પછીની લડાઈમા માસ્ટર જોન નામે દાકતર ખૂબ ઘવાયો હતો છતા લડતો હતો એની પેરેરિયા એન પહેલા બાપની હતી એ મરણ પામ્યો ત્યારે એ સ્ત્રી એને દફન કરી પોતે બીજાની સારવાર માટે ગઈ

૫૬ Whiteway P 310 Studies in His Guj P 26–27 આ કાફલાને દરિયાઈ તોફાનથી જે મુશ્કેલીઓ પડી અને જે જે મ[illegible]સોએ બહાદુરી બતાવી એ બધુ ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન પોર્ટુગીઝ લેખકોએ કર્યુ છે

કીર્તિ મેળવી હતી તેને શિસ્ત ખાતર માન આપવાનું હતું[૫૭] આલ્વારો આવ્યો ત્યારે કિલ્લો ખંડેરની દશામાં તૂટીને મડદા જેવો થઇ ગયો હતો દીવાલો અને બુરજો પથ્થરનો ઢગલો માત્ર હતા, ઘેરાયેલા અંદરની બચાવ કરોળમાં રહી લડી રહ્યા હતા, અને છેવટના નાશની રાહ જોતા મરણિયા થયા હતા કિલ્લામાં દુકાળ હતો ખોરાક હતો જ નહિ મન્વીને બદલે કાગડા કૂતરા અને બિલાડાના માંસ ખાવામાં લીધા હતા માંદગી ચાલુ હતી. દવાઓ થઇ રહી હતી દારૂગોળો પણ ખલાસ થયો હતો આલ્વારોની મદદ આવી પહોંચતા ઘેરાતી પરિસ્થિતિની આખીયે બાજી પલટાઇ ગઇ[૫૮] મન્તેગો ઝડપથી ફરવા લાગ્યા કેપ્ટને આલ્વારોને યોગ્ય માન આપી સારો સત્કાર કર્યો આલ્વારોના આગમન પછી કિલ્લામાં ૬૦૦ માણસો થયા હતા

નવા આવેલાઓ શિસ્તભંગ કરી લડવા ગયા ને હાર્યા એ વિજયને રૂમીખાને આપેલું મોહું સ્વરૂપ

આ નવા આવેલા લશ્કરીઓ બિનઅનુભવી હતા એમણે આવતાની સાથે હુમલો કરનારા લશ્કર સામે ખુલ્લા મેદાનમાં જઇ લડવાની માગણી કરી કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસ અનુભવી હતો એણે એવું સાહસ કરવા ના પાડી પરંતુ લશ્કરનો કેટલોક ભાગ શિસ્ત તોડી બળવો કરવા તૈયાર થયો આ પરિસ્થિતિ જોઈ ડાહ્યા કેપ્ટને એક સો માણસો રક્ષણ માટે રાખી બાકીના ૫૦૦ની ત્રણ ટુકડી કરી એક પોતાની સરદારી નીચે, અને બીજી એ આલ્વારો, અને ફ્રેન્સિસ્કો મેનીઝીસની સરદારી નીચે ગોઠવી સામે વીસ હજારનું લશ્કર હતું એટલે આ સાહસ મૂર્ખાઇભરેલું હતું આ સાહસમાં ધાર્યા પ્રમાણે હાર થઇ અને ફિરંગીઓની ખુવારી થઈ[૫૯] ગુજરાતીઓ એ બાંધેલી દીવાલ ઉપર ચડતા આલ્વારો એક પથ્થર વાગવાથી બેભાન થઇ નીચે પડ્યો, અને ફ્રાંસિસ્કો મેનીઝીસ તથા બીજો ડુઇ ડી મેતો નામનો સરદાર માર્યો ગયા આ વિજયથી કિલ્લાની પહેલી રક્ષણહરોળ ગુજરાતીઓના હાથમાં આવી હતી રૂમીખાને વિજયનો ઉત્સવ કર્યો દીવ

---

૫૭ Studies in His Guj P 27 લેખક કોઇટો અને કેસ્ટ્રોના ચરિત્ર પરથી કરેલી નોંધ શિસ્ત એ યુરોપીય લોકોના મુખ્ય ગુણ હતો આપણામાં એની ખામી હતી

૫૮ Whiteway P 308 Studies P 24

૫૯ Studies P 27–29 Whiteway P 310–11 કેસ્ટ્રોનો ચરિત્રલેખક આ વખતે મુજાહિતખાન પણ સારી મદદ લઈ ગુજરાતી લશ્કરને મળ્યો એમ સમે છે Danvers I P 471માં એને Mojte khan લખે છે, અને એ પાંચ હજાર માણસ લઈ આવ્યો હતો એમ કહે છે એટલે એનો અસાધકાર હતો એ વાત માનવા જેવી લાગતી નથી

શહેર સારી રીતે ફરી બાધવાની અને મહેલો બનાવવાની યોજનાઓ ઘડી અમદાવાદ સુલતાનને જીતના સમાચાર મોકલ્યા ત્યા જાહેર ઉત્સવ ઊજવાયો બીજા દેશોમા પણ આ સમાચાર ફેલાયા ગોવામા આ સમાચારથી વાતાવરણ ગભીર બન્યુ અને ગભરાટ પણ થયો[૬૦] રૂમીખાને પોતાના લશ્કર અને લોકોમા હિંમત લાવવા માટે અને ફિરંગીઓમા ગભરાટ ફેલાવવા માટે આ સમાચાર વધારીને ફેલાવ્યા હોય એમ જણાતુ હતુ[૬૧] ગોવામા આ સમાચારથી ખિન્ન થયેલા લોકોને, જ્યારે આલ્વારોને લઇ ગયેલુ વહાણ પાછુ ફર્યુ ત્યારે, ખાતરી થઇ કે સમાચાર ખોટા હતા વહાણનો કપ્તાન ગવર્નર પાસે ગયો એણે પહેલી કિલ્લાની સ્થિતિની ખબર પૂછી, અને કિલ્લો હજી પોતાના હાથમા છે એ જાણીને ગવર્નરે ઘૂટણિયે પડી આસુ સાથે ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો[૬૨] એ પછી એના પુત્ર ફર્નાન્ડિઝના મરણના સમાચાર સાભળી મુખ ઉપર કોઈ લાગણી ન બતાવતા ધૈર્ય રાખ્યુ, પરન્તુ બધા વિદાય થયા પછી ખાનગીમા પુત્રશોકથી પોતે રડી પડ્યો[૬૩] અહીં દીવના કિલ્લામા એ વખતે થોડી થોડી મદદ આવ્યા કરતી હતી અને કુલ ૧૦૦૦ પોર્ટુગીઝો થયા હતા, પરન્તુ બહારની હરોળ પાછી જીતી લેવાનો પ્રયત્ન થયો ન હતો, કારણ ત્યા સુરંગો હતી તા ૧૦ ઓક્ટો ૧૫૪૬ને રોજ રમજાન ઈદનો ઉત્સવ હતો, એટલે હુમલા થયા નહોતા[૬૪]

દ કેસ્ટ્રોએ કરેલી તૈયારી અને દીવ તરફ પ્રયાણ

ગોવામા હવે ગવર્નર દ કેસ્ટ્રોએ વિજય માટે છેવટનો ભારે પ્રયત્ન કરવા માડ્યો અને એની ઝડપી તૈયારીઓ થવા લાગી ગોવામા દીવની લડાઈ અને શત્રુએ કરેલી તૈયારી અને કાર્યોના ચિત્રો અને દેખાવોનુ પ્રદર્શન કર્યું એ બધુ જાણે પોતાના લશ્કરીઓ જીતી લેતા હોય એવી રીતે લશ્કર પાસે દેખાવ પૂરતા ખોટા હુમલા કરાવ્યા બધી તૈયારી થઇ રહ્યા પછી

૬૦ Studies P 27 28 Whiteway P 310-11 Danvers I P 471 72

૬૧ Studies P 28 કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખના પ્રથમાથી

૬૨ એ જ પૃ ૨૮ ૨૯ વહાણનો કેપ્ટન ગવર્નરના મહેલમા આ સમાચાર લઇને ગયો ત્યારે પુત્રની ખબરને બદલે એણે કિલ્લાની ખબર પૂછી એ વખતે ગોવાનો ફ્રેસિસ્કન મતનો મુખ્ય પાદરી એની પાસે બેઠો હતો

૬૩ એ જ પૃ ૨૮ ૨૯ દ કેસ્ટ્રોનો ચરિત્રલેખક તથા કોઉટો ઇતિહાસલેખક–આ વાત સગર્વ નોધે છે દ કેસ્ટ્રોને બીજાના દેખતા શોકથી લાગણીવશ થવુ એ નબળાઈ લાગતી હતી

૬૪ Whiteway P 311

કાફલો ઉત્તર તરફ રવાના થયો,[૬૫] એમા મરેગી પહેલી યોજના એવી હતી કે ગૂજરાતના સુલતાનના કિનારાના મોટા બદરોને હેરાન કરવા જેથી સુલતા। કટાળીને કે ડરીને સધિ કરવા આવે, પરન્તુ તત્કાલ તો એ વાત પડતી મૂકી, કારણ દીવનો કિલ્લો તદ્દન પડી ભાગ્યો હતો અને હુમલાને લીધે કાઢીને સૂકા મહિનાઓમા એનું સમારકામ કર્યા વિના ચાલે તેમ નહોતુ પોર્ટુગીઝો બીજા કામ કરનાર માણસો ઉપરાત ૩૫૦૦ લડવૈયા ભેગા કરી શક્યા હતા[૬૬] બીજી બાજુ હુમલો કરનાર ગૂજરાતી લશ્કર ૨૦૦૦૦નુ હતું અને સુલતાન પાસે બીજા પચાસ હજારનુ અનામત લશ્કર હતુ એવી અફવાઓ ચાલી રહી હતી ગોવાથી ઉપડેલો કાફલો ૭ દિવસે વસાઇ આવ્યો ત્યાના કૅપ્ટન ડી જેરોનીમો ડી મેનીઝીસે ગવર્નરને પુત્રના શોક માટે દિલાસો આપ્યો વસાઇમા આ લોકોએ માણસો અને પુરવઠો મેળવીને યોજનામા ફેર કર્યો, અને ગૂજરાતના બદરોને ત્રાસ આપવાનો નિશ્ચય કરી મેન્યુઅલ ડી લીમાને ૭ વહાણો આપીને ગૂજરાતી વહાણો સમુદ્રમા મળે તેઓને પણ પકડવાનો હુકમ કર્યો[૬૭]

ગવર્નરના હુકમથી મેન્યુઅલ ડી લીમાએ ગુજરાતનાં બદરોમાં વર્તાવેલો ભયકર કેર

મેન્યુઅલ ડી લીમાએ ગૂજરાતના ખાસ કરીને ખભાતના અખાતમા આવેલા બદરોમા ખૂબ ત્રાસ કર્યો એણે રસ્તામા ખોરાક સામાન લઇ જતા ૬૦ વહાણો પકડ્યા એમા જે મુસલમાન નાવિકો હતા તેમને મારીને નદીઓના મુખોમા ભરતી વખતે તેમના દેહને તરતા મૂકના હુકમ કર્યો આમ કરવાથી નદીઓમા એ મૃતદેહો તણાઇને જાય અને ગામડાના ગામો મા પોર્ટુગીઝો કેવુ વેર લઇ શકે છે તેની છાપ પડે એ ઇરાદો હતો આ ત્રાસ ફેલાવી લીમા સાઠ મૃતદેહોને વહાણ ઉપર લટકાવી વસાઇ પાછો ફર્યો આ બધુ જોઇ સંતોષ પામેલા ગવર્નરે લીમાને બીજા ત્રીસ વહાણો આપી ગૂજરાતના બીજા બદરોને લૂટીને બાળવા માટે ફરીથી મોકલ્યો[૬૮]

---

૬૫ એજ, પૃ ૩૧૧

૬૬ એજ, પૃ ૩૧૧-૧૨

૬૭ એજ, પૃ ૩૧૨

૬૮ પોર્ટુ ઇતિહાસલેખક કોઉટો અને ઙ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રના ગ્રથમાથી Stud es in His Guj P 31મા લીધેલી નોધ સાઠ મૃતદેહોને લટકાવવા માટે લખે છે 'A sight which sacrificed more to vengeance than humanity

મગદળ અને હાસોટ બંદરોનો નાશ

લીમા પહેલા તાપી નદીને કાઠે હનસીઓથી વગેના મગદળ નામના બંદરમા આવ્યો કેપ્ટન લીમા બંદરે ઊતર્યો ત્યારે ત્યાની મુસનમાન વસ્તી એ જરા સામનો કર્યો, પણ પછી બધા નાઠા કેપ્ટને માત્ર પુરુષો જ નહિ પણ સ્ત્રીઓ અને બાળકોને પણ મારી નાખ્યા, ગામ બાળ્યુ માત્ર હાથ કાપી નાખેલો એક માણસ જીવતો રહ્યો હતો, એને આ વિજયના સમાચાર બીજે પહોચાડવા માટે જીવતો રાખ્યો હતો ૬૯

એ પછી નર્મદાને કાઠે આવેલા હાસોટ બંદરે લીમા ગયો આ બંદર મા દરિયાઇ વેપારથી સમૃદ્ધ ધનવાન લોકો સારા મોટા મકાનોમા રહેતા ડૉમ જુઆઓ દ કેસ્ટ્રો ગવર્નરનો ચરિત્રલેખક કહે છે કે આ બંદરમા સ્ત્રીઓને પણ કતલમા બાકી ન રાખી સ્વરૂપમા પોર્ટુગીઝોથી જરા પણ ઊતરે નહિ એવી, અને જેમનુ મુખ જોઇ તલવાર ઊપડે નહિ એવી બ્રાહ્મણ (?) યુવતિઓને પણ મારી નાખવામા આવી એ પછી કાંઠાના બીજા ગામોને લૂટતો બાળતો અને નિર્જન કરી મૂકતો મેન્યુઅલ લીમા સૌરાષ્ટ્રના કિનારાની પાસે આવેલા ડોસ મોગ્રોસ (શિયાળ?) બેટમા એ વખતે ગવર્નરનો કાફલો આવીને પડ્યો હતો ત્યા જઇને મળ્યો ૭૦

તા ૭ નવેમ્બર ૧૫૪૬ને રોજ ગોવાનો ગવર્નર દ કેસ્ટ્રો આખા હિંદના પોર્ટુગીઝ રાજ્યની બધી શક્તિ ભેગી કરી, એનો ચરિત્રકાર કહે છે તેમ, ગૂજરાતના રાજાને સજા કરવા ચડી આવ્યો હિંદનામા વાવટા બધાયા અને તોપોથી સત્કાર થયો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે પોતાની તરવાર બચાવ માટે નથી પણ વેર લેવા તથા સજા કરવા માટે છે એણે કાફલાના માણસો ને બોલાવી સભા ભરી પોતે શત્રુ ઉપર સામો હુમલો કરવાનો છે એમ કહ્યુ અને સરદારોની સલાહ માત્ર એ કામ કરવુ કે નહિ તે માટે નહિ પણ કેવી રીતે કરવુ તે માટે જ માગી સભામા લવાયેલા નિર્ણયો ખાનગી

---

૬૯ Studles P 31 એમા ચરિત્રલેખક અને ઇતિહાસલેખક બન્ને સગર્વ લખે છે કે ' The slaughter was great soldiers sword sparing neither sex nor age

૭૦ એ જ, પૃ ૩૨ એમા એ જ લેખકોને આધારે નોંધ છે સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓ માટે Bramanish શબ્દ લખ્યો છે પ્રો કોમિ એ કદાચ બ્રાહ્મણ હશે એમ ધારે છે પરતુ ઉચ્ચ વર્ણની હિંદુ સ્ત્રીઓ હોવાનો સંભવ છે બીજા ઉજ્જડ કરેલા સ્થળોના નામ નથી આપ્યા, પરંતુ લીમાની ક્રૂરતા માટે પોર્ટુ લેખકો "to seem not to be glutted with blood or victory" એમ લખે છે।

રાખવામાં આવ્યા. રૂમીખાન અને ગુજરાતી લશ્કરને ખબર ન પડે તેવી રીતે લશ્કર કિલ્લામાં ઉતારવું અને એ લોકો છેતરાય એવો દેખાવ રાખવો એમ ઠર્યું હતું. ત્રણ દિવસ સુધી રાત્રે દોરડાની નિસરણીઓ કરી લશ્કરને કિલ્લામાં ઉતારવામાં આવ્યું. બીજી બાજુ શત્રુની તરફ દરિયામાંથી સીધા પોર્ટુગીઝો એમની સામે લડવા આવે છે એવો દેખાવ વહાણોની આવજા, રણશિંગાના અવાજ, તોપના અવાજ તથા ગવર્નરના રાજ્યચિહ્નવાળા વાવટાવાળું વહાણ વગેરેથી કર્યો. એ વખતે શત્રુને રોકવા કિલ્લામાંથી પણ કેટલાકે બહાર જઈ લડવાનું કર્યું. આમ રૂમીખાનને ખબર ન પડે તેમ બધું પોર્ટુગીઝ સૈન્ય અને સરંજામ ત્રણ દિવસમાં કિલ્લામાં જઈને ગોઠવાઈ ગયું.[71]

છેલ્લી મોટી લડાઈ, ૧૧ નવેમ્બર, ૧૫૪૬

તા. ૧૧ નવેમ્બર ૧૫૪૬ના પ્રભાતે ગવર્નર દ કેસ્ટ્રો પોતા બખ્તરમાં સજ્જ થઈ પોતાના સરદારો સાથે નીકળ્યો. એ દિવસ સેંટ માર્ટિનનો હતો. ખ્રિસ્તી રિવાજ પ્રમાણે પ્રાર્થના અને બીજો વિધિ વગેરે થયું. દરવાજા ખોલવાનો હુકમ અપાયો. દ કેસ્ટ્રોએ પોર્ટુગીઝ લડવૈયાઓને છેવટનું વાક્ય કહ્યું કે "લડવા માટે તમને ઉત્તેજિત કરે એવું બોલવું એ આપણે બધા પોર્ટુગીઝ છીએ એ ભૂલી જવા જેવું છે!"[72] સૈન્યના નક્કી થયેલા વ્યૂહ પ્રમાણે સર્વથી આગળ કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસ હતો. એના હાથ નીચે પાંચસો પોર્ટુગીઝ લડવૈયા, અને છસો કનડા તથા પાયમો નાયર માણસો હતા. બીજી ટુકડીમાં ડી આલ્વારોના હાથ નીચે એટલા જ પોર્ટુગીઝ હતા. એમાં નૌકાદળના અમલદારો પણ હતા. ત્રીજી ટુકડી મેન્યુઅલ લીમાના હાથ નીચે પાંચસો પોર્ટુગીઝોની હતી. એ પછી ગવર્નરના પોતાના હાથ નીચે સૌથી વધારે, એટલે આઠસો પોર્ટુગીઝો હતા, અને બાકીના કનડા તથા ગનબારી હતા.[73] ગવર્નરનો વિચાર પહેલાં પાંચસો કનડા માણસોને બધા લશ્કરની આગળ મોકલવાનો હતો. એમાં જો શત્રુએ સુરંગો ગોઠવી હોય તો એ પડેલા જનારા હિંદીઓ મરણ પામે ને પાછળના

---

૭૧ એજ, પૃ ૩૨ અને નોંધ ૨ Whiteway P 312 ગવર્નર દ કેસ્ટ્રોએ બહુ જ યુક્તિથી અને ખોટા દેખાવો કરી શત્રુને બીજી બાજુ રોકેલો રાખી કિલ્લામાં જે સામગ્રી અને સૈન્ય ઉતાર્યું તેની પોર્ટુગીઝ લેખકો પ્રશંસા કરે છે, અને વિગતવાળું વર્ણન આપે છે

૭૨ એજ, પૃ ૩૩ બધા લેખકો આ શબ્દો નોંધે છે આવું દેશાભિમાન આપણામાં ખાસ જોવામાં આવ્યું નથી

૭૩ એજ, પૃ ૩૩ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખકને આધારે Danvers I 472માં શત્રુ ઉપર પહેલો હુમલો કરે તેને ૧૦૦૦ સિક્કાનું ઇનામ જાહેર કર્યું છે

બચી જાય એવો નીચ ઇરાદો હતો.[૭૪] પરંતુ એના બીજા અમલદારોને એ વાત ગમી નહિ, કારણ કે આગળ જવાથી જે બહાદુરીનો યશ મળે તે બીજા લઈ જાય. એના માણસોએ કહ્યું કે આગળ રહેવા માટે તો અમે એકને બદલે સાત જીવ આપવા તૈયાર છીએ. ગવર્નરે આથી ખુશ થઇ કનડા લોકોને પાછળ રાખ્યા.[૭૫]

ગુજરાતની હાર અને ફિરંગીઓનો મોટો વિજય

આખો દિવસ આ લડાઇ ખૂબ જોરમાં ચાલી. વારંવાર એક કે બીજી ટુકડીના હુમલા અવારનવાર થયા કરતા અને એક ટુકડી આગળ વધતી તો બીજી પાછળ પડતી. એક પોર્ટુગીઝ ટુકડીએ ગુજરાતી લશ્કરે બાંધેલી દીવાલ ઉપર તોપોની હરોળ ઉપર હુમલો કર્યો. ગવર્નર પોતે એક બળવાન ટુકડી લઈ લડાઈમાં ઊતર્યો હતો. તેની આગળ એન્ટોનિયો ડી કેસલ નામનો ફ્રાંસિસ્કન પાદરી ખ્રિસ્તી ધર્મનું નિશાન ક્રૉસ લઇને ચાલતો હતો. દીવાલ ઉપર ચડતાં ગોળી એ પાદરીના હાથમાં વાગી. એ બહાદુરીથી સ્થાન ઉપરથી ખસ્યો નહિ અને જગતને બચાવનાર ક્રાઈસ્ટને માટે જીવ અર્પણ કરવા પોર્ટુગીઝોને કહેવા લાગ્યો. મેસ્કરેન્હાસ અને આલ્વારોએ એક બુરજ ઉપર બે વાર ફિરંગી ધ્વજ રોપ્યો અને સામેથી બે વાર એને કાપી નાંખ્યો. આખરે બધાએ તોપોની હરોળ સામે એવો નિશ્ચયાત્મક જબરો ધસારો કર્યો કે ગુજરાતી લશ્કરની અંદર પેસી ગયા, અને ત્યાં ખૂનખાર લડાઇના સામસામી અનેક હુમલા થયા.[૭૬] સામેથી રૂમીખાન અને નાના જુઝારખાને ભારે બચાવ કર્યો પોર્ટુગીઝો જરા પાછા પડતા તોપણ ફરી જોરથી હુમલો લાવતા અને એવા એક જબરા ધસારામાં ગુજરાતના લશ્કરને એમણે હરાવીને દીવના શહેર તરફ નસાડયું. આ યુદ્ધમાં રૂમીખાન માર્યો ગયો અને નાનો જુઝારખાન ૬૦૦ મુસલમાનો સાથે કેદ પકડાયો. હાજી દબીરના

૭૪: Danvers, I-472–73 એમાં વિગત આપેલી છે.

૭૫: Danvers, I.473. એમા પોર્ટુ. અમીરોએ આ વાંધો લીધો એમ લખ્યુ છે. Studies in His. Guj. P. 33મા ઑફિસર્સ-અમલદારો એમ લખ્યુ છે પોર્ટુ મા ધર્મ અને દેશ બન્નેનું અભિમાન દેખાય છે; મુસલમાનોમા ધર્મનુ દેખાય છે; જ્યારે હિંદુ-ઓમાં બન્ને ઓછું દેખાય છે.

૭૬: કોઇરો ઇતિહાસલેખક પરથી Studies in His Guj P. 34મા નોંધ; Whiteway P 312–13 એમા બન્નેની ખુવારીના આંકડા આપ્યા છે. ખાસ કરીને પોર્ટુગીઝ મરેલાઓને દાટવાને બદલે બાળવા પડ્યા. ઘણા ખડેરો નીચે દટાઇ ગયા. હવા બગડવાથી કિલ્લામા ઘણા માંદા પડયા. દવાઓ ખૂટી પડી હતી. માંદગીમા ૧૫૦૦ પોર્ટુગીઝો અને ઘણા દેશીઓ મરણ પામ્યા હતા.

ઇતિહાસમા છે કે એક લાકડાનો પુલ તૂટતા ૩૦૦ માણસો માર્યા ગયા તેમા રૂમીખાન મરી ગયો [૭૭] ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસનો લેખક હાજી દબીર લખે છે કે વાઇસરોય (ગવર્નર) મધ્ય રાત્રે તોપોના અવાજ વહાણ ઉપર કાફલા માથી કરીને પરોઢિયે કિલ્લામા ત્રીસ હજાર ફિરંગીઓ સાથે પેઠો આ લેખક કહે છે કે મુસલમાન લશ્કરનો આ પરાજય થતા કનમની શાહી સુકાઈ જાય છે હારનુ કારણ એ મુસલમાન લશ્કરની એકતાની ખામી અને બે પક્ષોની તાણાતાણીનુ આપે છે રૂમીખાનને પક્ષે પરદેશીઓ હતા, અને બુરહાનઉલ્મુલ્ક મુહમ્મદઉદ્દિન બગાણીના હાથ નીચે દેશી લોકો હતા બુરહાનઉલ્મુલ્ક છેવટે નાસી ગયો જો તે હિંમતથી ઊભો હોત તો પરિણામ જુદુ આવત વળી એ લેખક છેવટના ભાગમા મુસલમાન લશ્કર કરતા ફિરંગીઓ પાસે વધારે માણસો હતા એમ પણ લખે છે,[૭૮] જ્યારે ફિરંગી લેખકો એથી ઊલટુ લખે છે ગુજરાતી લશ્કરમા સંપ અને શિસ્તનો અભાવ હતો એ જ મુખ્ય કારણ લાગે છે આમ ગુજરાતના ઇતિહાસમા એક બહુ જ મહત્ત્વની ગણાય એવી લડાઈમા ગુજરાત હાર્યું અને પોર્ટુગીઝોના ઇતિહાસમા પણ આ મહત્ત્વની જીતથી એમની આબરૂ યુરોપમા વધી[૭૯] વિજય મેળવ્યા પછી રાજાના ભાગ તરીકે ગવર્નરે શત્રુના હાથ કરેલા ધ્વજો અને ૪૦ મોટી તોપો વગેરે રાખ્યા અને પછી એ જમાનાની સામાન્ય રીત પ્રમાણે દીવ શહેરને લૂટવાનો હુકમ આપ્યો દ અલ્મેઇડાનો ચરિત્રલેખક પોતાના નાયકના વખાણ કરતા લખે છે કે દીવની લૂટમાથી ગવર્નરે પોતે કાઇ પણ ન લીધુ, કારણ પૂર્વના દેશોનું ધન લેવા માટે એને ઘણો જ

---

[૭૭] Studies in His Guj P 34 Whiteway P 313 ગુજ અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૮૨ રૂમીખાન પુલ તૂટવાથી મર્યો એમ લખે છે વ્હાઇટવે માત્ર એટલુ જ લખે છે કે રૂમીખાન પછી દેખાયો નહિ એટને શત્રુના જે ૩૦૦૦ માણસો મરી ગયા તેમા મૂઓ હશે

[૭૮] અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૮૨ એમા મુસલમાનો ૧૫૦૦ મરી ગયા અને ૧૦૦૦ ઘવાયા એમ લખે છે પોર્ટુગીઝોના કિલ્લામા ૧૭૦૦ મરી ગયા અને ૨૧૧૦૦ના લડાઈ મેદાનમા માર્યા ગયા એમ લખે છે જ્યારે પોર્ટુગીઝ લેખકો ૧૦૦ માર્યા ગયા ૪૦૦ ઘવાયા એટલુ જ કબૂલ કરે છે આ ઉપરથી બન્ને લખાણ વિશ્વાસ મૂકવા યોગ્ય નથી એમ લાગે છે ખુવારીની બાબતમા સામા પક્ષની વધુ ખુવારી થઈ એમ બન્ને લખે છે અરબી ઇતિહાસલેખક કહે છે કે જહાંગીરખાન ૪૫૦૦ માણસો લઇને અમદાવાદ નાસી ગયો આમા રૂમીખાન ઉપરાત અસદખાન અને ઉલુઘખાન પણ મરણ પામ્યા પોર્ટુગીઝ મત પ્રમાણે પાચ હજાર મુસલમાન લશ્કરીઓ મરી ગયા

[૭૯] અરબી ઇતિહાસલેખક હાર ખુલ્લી રીતે કબૂલ કરે છે દ અલ્મેઇડાનો ચરિત્રલેખક (Studies P 34) કહે છે આપણા લેખકો કરતા બીજા દેશોના ઇતિહાસલેખકોએ દીવના વિજયના આપણા કરતા વધારે વખાણ કર્યા છે ”

તિરસ્કાર હતો[૮૦] દિમ્ભગના બીજા ભાગમાથી દ કેસ્ટ્રો ઉપર મુબારક બાદીના સંદેશા તથા એનચીઓ આવ્યા ગોવાની સભાએ એને ડયૂકનુ ઉપનામ આપ્યુ પોર્ટુગાલના રાજાએ એને વાઇસરોયની પદવી આપી ફિરગી ગવર્નરોમા આ ચોથો વાઇસરોય હતો[૮૧]

કિલ્લો ફરી બાધવા માટે ગવર્નરે લીધેલી ઉધાર રકમ (લોન)

હવે દીવનો કિલ્લો જે ઠેક પડી ભાગ્યો હતો એને ફરી બાધ્યા વિના ચાલે તેમ નહોતુ, પણ ગવર્નર પાસે પૈસા નહોતા એણે દીવથી ગોવાની સભા[૮૨] ઉપર એક લાબો પત્ર લખ્યો એમા એણે ૬૦૦૦ પાઉન્ડ (૨૦૦૦૦ ગોવાના સિક્કા)ની માગણી કરી આ ઉધાર રકમની બાયધરી તરીકે એની પાસે કાઇ ન હોવાથી એણે પત્રમા લખ્યુ કે એ માટે મારા પુત્ર ફર્નાન્ડિઝના હાડકા મોકલવાનો હતો, પરતુ એ બરોબર સારી સ્થિતિમા હાથમા ન આવ્યા, એટલે મારી દાઢીમાથી વાળનો ગુચ્છો કાપીને મોકલુ છુ અને ઉધાર રકમ ગમે તેમ કરીને એક વર્ષમા પાછી આપવાનુ બાઈબલ ઉપર સોગદ ખાઇને વચન આપુ છુ પત્રમા એણે ખભાતના રાજા ઉપર ઈશ્વરની કૃપાથી પોતે મેળવેલા વિજયનો આનદ કાઇ પણ સકોચ વિના બધા અનુભવો એમ લખ્યુ હતુ આ પત્ર દીવથી ૨૩ નવેમ્બર ૧૫૪૬ને રોજ લખેલો હતો પત્ર ૭ ડિસેમ્બરે ગોવા પહોચ્યો અને ત્રણ અઠવાડિયામા રકમ ભેગી થઇ ગઈ સભાના તથા ૨૭ ડિસમ્બરે પત્રનો જવાબ આપતા રોડ્રિક ડી એઝેવેડો અને બાર્થોલોમ્યુ મિસ્મોએ ગવર્નરે મોકલેલા વાળની બાયધરી પાછી મોકલી પ્રજાએ રાજીખુશીથી પૈસા આપ્યા છે એમ લખ્યુ એમા ગોવાના વેપારીઓ, સોનીઓ અને બ્રાહ્મણોએ પણ એ પૈસા ભર્યાનો ઉલ્લેખ છે[૮૩] આ ઉધાર રકમ મોગરોળ આગળ ગુજરાતી વેપારી વહાણની લૂટમાથી વખતસર પાછી આપવામા આવી[૮૪]

---

૮૦ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખક ઉપરથી Studies in His Guj મા પૃ ૩૫મા નોધ

૮૧ એ જ, પૃ ૩૪મા નોધ

૮૨ Whiteway P 313-14 એમા મ્યુનિસિપાલિટી લખે છે દ કેસ્ટ્રોનો પત્ર અને ગોવામા ભરાયેલા પૈસા વગેરેનુ વર્ણન પ્રો કોમિ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખકના ગ્રથમાથી લબાણથી પૃ ૩૫ થી ૩૭મા આપે છે અહીં ઉપયોગી ન હોવાથી ટુકો સાર માત્ર આપ્યો છે પત્રમા ગવર્નર લખે છે કે દીવનો કિલ્લો એવો બાધવો છે કે ખભાતનો રાજા ફરીથી એને લેવાની આશા છોડી દે

૮૩ Studies in His Guj P 37

૮૪ Whiteway P 313-14 Danvers I P 476 Cambay ship લખે છે તે ગુજરાતી વહાણ સમજવાનુ કે એક જ વહાણના માલમાથી લોન ભરપાઇ થઈ એ વહાણ એન્ટોનિયો મોનીઝ બેરેટોએ પકડેલુ

ઘોઘાની લૂંટ અને કતલ

ફિન્તો નવેસરથી બાંધવાનું શરૂ કર્યું તેની દેખરેખ માટે ગવર્નર પણ દીવમાં રોકાયો હતો એ ખબર દ મ્યાંગૂ ગુજરાત ઉપરની વૈરવૃત્તિ નરરી ન બેસી શકી એણે ગેન્યુઆલ લીમાને ખંભાતના અખાતમાં આવેલું એકે એક ગામ તાનાજ કરવા હુકમ આપ્યો એમાં ઘોઘા બંદરને ન લૂંટવા સૂચના કરવામાં આવી હતી કારણ કે દીવથી પાછું ગયેલું ગુજરાતી લશ્કર ઘોઘામાં પડાવ નાખી રહેલું કે એના ખબર એને મળ્યા હતા પરંતુ દૈવ યોગે એવું બન્યું કે ખંભાતના અખાતમાં વાવાઝોડાનું ભયંકર તોફાન એને નડ્યું અને ઘોઘા આગળ જ એને થોભી જવું પડ્યું ફિરંગી વહાણોના આવવાના સમાચારથી ઘોઘાથી માત્ર લોકો જ નહિ પણ લશ્કરીઓ પણ ગામ છોડી પાસેની ટેકરીઓ તરફ નાસી ગયા લીમાએ પોતાના માણસોની મનાઈ લીધી અને બધાનો મત એવો થયો કે ગવર્નરનો હુકમ ગમે તે હોય પણ અમ્માતની ખબર એને પડે નહિ માટે ઘોઘામાં ઊતરવું આ ઉપરથી લીમા ત્રણ કેદ પકડેલા વાણિયાઓને લઇને નાસેલા લોકોની તપાસ માટે નીકળ્યો સંતાયેલા લોકોને પકડીને નાના, મોટા, સ્ત્રી પુરુષ કે બાળક, ત્યાંના વતની કે પરદેશી, કોઇ પણ જાતના ભેદ કે ન્યાય વિના કતલ કરવામાં આવ્યા ઘોઘા શહેરમાંથી જે લઇ જવાય એવું હતું તે લૂંટી લીધું અને ન લઇ જવાય એવું તથા ઘરો બાળી મૂક્યા આમ મનુષ્યો તરફ અમાનુષી વર્તાવ કરી ધર્મસ્થાનો તરફ હાથ ફેરવ્યો મંદિર અને મસ્જિદોને અપવિત્ર કરી મૂર્તિઓ આગળ લોકોને કાપીએ દીધા, અને ઢોરોની કતલ કરી, ગાયોની પણ કતલ કરી [૮૫]

ગાધાર અને બીજા કાંઠાના ગામો વેરાન કર્યાં

ઘોઘાથી ઊપડી અખાતની સામે પાર જતા ખંભાત નજીકના દરિયામાં મોટી જુવારમાં લીમાના વહાણો ફસાતા અને વટોળિયાના તોફાન વગર પણ એના વહાણોને નુકસાન થયું સામે જ ગાધાર બંદર દેખાયું દ કેરૂટોના ચરિત્રકારના શબ્દોમાં એ બંદર વેપારથી ધનવાન હતું પરંતુ એના રહેવાસીઓ નબળા હતા આ લુટારુ વહાણોને જોતા જ અર્જન્ટ આપી દઈ લોકો

---

૮૫ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રગ્રંથમાંથી Studies H s Guj મા પૃ ૩૮માં લીધેલો ઉતારો એમાં મસ્જિદોમાં ગાયો મારી એમ લખે છે કે મંદિરને બદલે ભૂલમાં હશે એમ પ્રો. કોમિ ટીકામાં લખે છે ઘોઘામાં હિંદુઓની કતલ મોટા ભાગે થઈ હતી એમ એ માને છે પરન્તુ એ માટે આધાર નથી ફિરંગીઓને મુસલમાન પર વધારે વેર હતું મંદિરો ભ્રષ્ટ કર્યાં એ ખરું છે

તાબે થયા, પરતુ આ નિર્દય લોકો વેરને લીધે લોહીના તરસ્યા હતા એટલે તાબે થઈ બધુ આપી દીધુ છતા કાઇ વળ્યુ નહિ અને એમની કતલ થઈ, ગામ બાળ્યુ આ રીતે કાહાના ઘણા ગામ નિર્દય રીતે ઉજ્જડ કરનામા આવ્યા ૮૬ જે રહેવાસીઓ કોઈ પણ રીતે ત્રાસમાથી નાસી શક્યા તે દરિયા કાઠાના ગામ છોડીને અદરના ગામોમા જઈ વસ્યા

સુલતાન મહમૂદે દીવ ફરી જીતી લેવા કરવા માંડેલી તૈયારીઓ

દીવની લડાઈમા ગૂજરાતી લશ્કરે હાર ખાધા પછી કારાહસન જહાગીરખાન રહેલુ લશ્કર લઈ નવાનગર–ઊના–થઇ અમદાવાદ પહોચ્યો ત્યા સુલતાનને પરાજયનુ વર્ણન સાભળી આખમા આસુ આવ્યા લશ્કરીઓની એણે ખબર પૂછી અને જેમની બહાદુરીના વખાણ સાભળ્યા તેમને માનમા ઝભ્ભા આપ્યા કારાહસનને તોપખાનાનો મુખ્ય સરદાર નીમ્યો અને આ વખતે એને 'અલ મજલિસ અલમનસૂર જહાગીરખાન'નો ઇલકાબ આપ્યો ૮૭ સમાચાર સાભળતાની સાથે કેટલાક ફિરગી કેદીઓને સુલતાને તે જ વખતે કતલ કરાવ્યા,૮૮ દીવ ફરી જીતી લેવા તૈયારીઓ કરવાના હુકમ છોડ્યા ગૂજરાતના બધા બદરોના અમલદારો ઉપર ફિરગીઓને ન પેસવા દેવા માટે હુકમો લખાવ્યા, વહાણ માટે સાગના લાકડા ભેગા કરી સુરત, ભરૂચ, દમણ અને ખભાતમા નવા લડાયક વહાણો બાધવા માડ્યા આ રીતે ૧૫૦૦ વહાણો તૈયાર થયા. જહાગીરખાને એકસો તોપો ઢાળી હતી તેના ઉપર "જહાગીર મહમૂદશાહ" એવા શબ્દો દાખલ કરાવ્યા હિંદુ અને મુસલમાન વેપારીઓને જાહેર કર્યું કે ફિરગીઓ સાથે વેપારનો વ્યવહાર જે રાખશે તેની જવાબદારી રાજ્યને માથે નહિ રહે દીવ ખાલી થઈ ગયુ હતુ, અને

૮૬ Studies–His Guj P 38–39મા આ વર્ણન કોરા ઇતિહાસલેખક અને કેસ્ટ્રોના ચરિત્રગ્રથ બન્ને ઉપરથી લીધુ છે ગાધારમા વાણિયા વેપારી અને ખાસ કરીને જૈન વધારે હોય એમ લાગે છે ગાધાર બદરને માટે લખે છે કે Peopled by Hindu merchants 'rich by its Commerce weak by its inhabitants એમ લખે છે કાઠાના ઘણા ગામ બાળ્યા એની રાખ વર્ષો સુધી જોવામા આવતી હતી અન લોકો બીજે જઈ વસ્યા હતા એમ બન્ને લેખકો લખે છે Danvers I P 476 એમા ખભાતનો સમુદ્ર કહે છે તે નોધપાત્ર છે ગાધાર અને બીજા શહેરો લખે છે, પણ નામ નથી આપ્યા ભરૂચ આગળ વહાણો પકડ્યા એમ લખે છે

૮૭ ગુજ અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૮૩ સુલતાને કયા પરાક્રમ માટે કારા હસનને ઇલકાબ આપ્યો તે સમજાય એવુ નથી

૮૮ Danvers I P 474 એમા ચોરીને કતલ કરાવી નખાયા એમ લખે છે બીજા કોઇમા આ નોધ નથી

એને સામે કિનારે નવાનગર—જેના સમૃદ્ધ થવું હતું ત્યાં મજબૂત કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો. અફ્ગના પુત્રો સુ તથી સોનાની એના બાપનો 'ફરખાન'-નો ખિતાબ બક્ષવામાં આવ્યો. અફઝલખાં । બળાળીના દાગણે દીવની હાર થઇ એમ જાણી તા. ૨૧ ફેબ્રુઆરી ૧૫૪૭ રોજ એને મુખ્ય વજીરની પદવી ઉપરથી બરતરફ કર્યો, અને એ જ જગ્યાએ હામીદઉલ્મુલ્કના પુત્ર અબ્દુલ હલીમને ખુદાવંદખાનનો ખિતાબ આપીને નિમણૂક કરી.[૮૯]

ગવર્નરના હુકમથી દીવમાં વેપારીઓ ફરી વસ્યા

દીવના કેપ્ટન ગેગ્રેકેન્દ્રાસને હવે આરામની જરૂર હતી, પણ એની જગ્યા કોને આપવી એ નિર્ણય ગવર્નર ન કરી શક્યો છેલ્લા વિજય પછી આ પદવીમાં કાંઈ બહાદુરીનું કામ કરી બતાવવાનું રહ્યું નહોતું એમ સમજી જેમને પૂછ્યું તેમણે એ પદ લેવા ના પાડી. મેન્યુઅલ લીમાને આપવાનો વિચાર થતાં પોર્ટુગલથી એ જ નિમણૂક હોરમઝ મદરે થવાના સમાચાર આવ્યા. છેવટે ગવર્નરની મૂંઝવણ ટાળવા ગેગ્રેકેન્દ્રાસે પોતાને કાયમ રાખવા હા પાડી. દીવનો વેપાર પડી ભાંગ્યો હતો અને વેપારીઓ બીજે ચાલ્યા ગયા હતા. દીવને ફરી સમૃદ્ધ બનાવવા ગવર્નરે જ્યોર્જ ડી મેનીઝીઝને ૭ વહાણો આપી ખંભાતના અખાતના બધા બંદરોએ મોકલીને ઢંઢેરો કહ્યો કે દીવમાં આવીને જે વેપારી વસશે તેને જાનમાલની સલામતીનું વચન આપવામાં આવે છે. આ સાંભળી ઘણા હિંદુ વેપારીઓ પાછા દીવ જઇને વસ્યા.[૯૦]

ભરૂચ ઉપર હુમલો અને લૂંટ

ઈ. સ. ૧૫૪૬ના ડિસેમ્બરથી ૧૫૪૭ના એપ્રિલ સુધી આશરે સાડા ચાર માસ દીવનો કિલ્લો ફરી બાંધવાનું કામ પૂરું થવા આવ્યું ત્યારે ગવર્નર દ કેસ્ટ્રો ગોવા જવા ઊપડ્યો. ગોવામાં એને વિજય માટે જે ભારે માન મળ્યું તેનું વર્ણન કરતાં પહેલાં, આ ક્રૂર અને વેરથી ભરેલા ફિરંગી ગવર્નરે ગુજરાતના બંદરોને તારાજ કર્યાનો સંતોષ હજી પૂરતો ન થયો હોય તેમ જ્યોર્જ ડી મેનીઝીઝને ફરી બંદરોને ત્રાસ આપવા મોકલ્યો. કેટલાક વખત

---

૮૯. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૮૩. અફઝલખાન બબાણી માટે અરબી ઇતિહાસલેખક આ પ્રમાણે લખે છે. જો કે એ નિવૃત્ત જીવન ગાળતો હતો અને સુલતાન એને વારવાર બોલાવતો એમ બીજા ગ્રંથ લખે છે. મને લાગે છે કે આસફખાનના આવ્યા પછી અફઝલખાન સંપૂર્ણ નિવૃત્ત હતો. એને સુલતાનની રીતભાત પસંદ નહોતી, છતાં છેવટ સુધી એ વફાદાર રહ્યો હતો.

૯૦. ઇતિહાસલેખક કોરેઆ અને કેસ્ટ્રોના ચરિત્રગ્રંથ ઉપરથી Studies H s Guj માં પૃ. ૩૭માં લીધેલી નોંધ હિંદુ વેપારીઓ પાછા વસ્યા એમ લેખક કહે છે એ નવાઈ જેવું લાગે છે.

પછી એ ભરૂચની નજીક આવી પહોંચ્યો પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસ લેખક કૌટો (Couto) અને કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખકના શબ્દોમા ભરૂચ શહેર એના ઊંચા અને સારા મકાનોથી યુરોપના સારા શહેરો જેવુ સુઘડ લાગતુ હતું એને બુરજોવાળો કોટ હતો, અને રક્ષણ માટેનું તોપખાનું પણ હતુ રેશમી કાપડનો સારો વેપાર અહીં ચાલતો હતો સુપ્રસિદ્ધ ચંગીઝખાનનો પિતા ઇમાદઉલ્મુલ્ક એનો જાગીરદાર હતો આ વખતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક બધા લશ્કર સાથે સુલતાનની તહેનાતમા અમદાવાદ ગયો હતો, એટલે શહેરમા સામાન્ય લોકો તથા વેપારીઓ માત્ર હતા ફિરંગીઓએ સ્થાનિક માછીમારોને પકડીને ભરૂચની સ્થિતિ જાણી લીધી પણ દિવસે લોકોને વહેમ ન પડે તે માટે બીજે જતા હોય એવો દેખાવ કર્યો, પરંતુ રાત્રે પાછા આવી એક પણ રક્ષક વિનાના ભરૂચ ઉપર ઊતરીને તૂટી પડયા લોકો ઊંઘમાથી જાગી નાસભાગ કરવા લાગ્યા ફિરંગીઓએ જે મળ્યુ તે લૂટી લઇ શહેરને બાળી મૂકયુ, નાસતા હતા તેમને કતલ કર્યા, અને ઘરમા રહ્યા તે બળી ગયા નાના મોટા લોકો, ઘરો, બાગ બગીચા બધુ બળીને વેરાન થઇ ગયુ ડી મેનીઝીએ ભરૂચમા એવો તો કેર વર્તાવ્યો કે પોર્ટુગીઝ લોકોમા અને એમના ઇતિહાસમા એ "ભરૂચી" ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ થયો[૯૧] ઇમાદઉલ્મુલ્ક આ સમાચાર સાભળીને પાચ હજાર સવારો સાથે દોડી આવ્યો, પરંતુ એ મોડો પડયો હતો એણે પાછો સુલતાન પાસે જઇ આ સમાચાર કહ્યા, તે સાભળી સુલતાને ફરી દીવ ઉપર ચડાઇ કરવાના સોગદ ખાધા[૯૨] પોર્ટુગીઝ લેખકોના આ વર્ણનને ટેકો આપવા છતા અરબી ઇતિહાસનો લેખક હાજી દબીર કેટલીક બાબતોમા જુદો પડે છે ભરૂચનો બનાવ હિ ૯૫૪, રબીઉલ અવ્વલ માસમા (એપ્રિલ મે ૧૫૪૭)મા બન્યો એમ નોધ કરી, એ વખતે ભરૂચનો અમીર અલીખાન સૈયદ બડાનહાન અલમદની હતો અને એની બેદરકારીથી ફિરંગીઓ શહેરમા પેઠા એમ કહે છે લોકો વ્યક્તિગત અને ટોળીઓમા એમની સાથે લડયા તથા ફિરંગીઓને નદીમા રહેલા વહાણો તરફ ભગાડયા કિલ્લાના તોપખાનાએ ગોળા છોડવાથી એમના કેટલાક વહાણો ડૂબી ગયા

---

૯૧ ઇતિહાસલેખક કૌટો અને ચરિત્રલેખક બન્ને ઉપરથી Studies His Guj મા પૃ ૪૨ ૪૩મા આ વર્ણન વિગતવાર કર્યુ ગુજ અરબી ઇતિહાસ પણ આ વર્ણન પૃ ૨૮૬મા કરે છે

૯૨ પોર્ટુગીઝ લેખકો આ પ્રમાણે લખે છે જ્યારે અરબી ઇતિહાસમા જરા ફેર પડે છે ફિરંગીઓ સામનો થવાથી ભાડભૂત જે નર્મદા કાઠે ભરૂચથી આઠ માઇલ દૂર તીર્થ છે ત્યા ગયો એમ લખે છે

અને કેટલાંક શહેર પાસેથી બાઢમૂત આગળ ચાલ્યા ગયાં ને ત્યાં પડાવ નાખ્યો. અચાનક આ ગયો સુલતાન પણ આવી પહોંચ્યો અને કેટલાક ફિરંગીઓને એના લશ્કરે મારી નાખ્યા. સુલતાન અને એનો ઘોડો નદીના પાણીમાં ઉતરી પડ્યા તેઓને મુશ્કેલીથી કાંઠે લાવવામાં આવ્યા. ભરૂચનો અમીરરૂપ બંદર નૌકાસેનાપતિ આવી પહોંચતાં કેટલાક શત્રુના વહાણોને તોડી નાંખ્યાં ને બાકીના દીવ તરફ નાસી ગયા. સુલતાને ભરૂચના અમીરને બરતરફ કરી અને કહ્યું કે આ "શિયાળ જેવા બીકણ માણસને બહાદુર–સિંહનું ઉપનામ આપવામાં ભૂલ થઈ છે."[૯૩]

પોર્ટુગીઝ અને અરબી ઇતિહાસના અહેવાલનાં સામ્ય અને ભેદની ચર્ચા

ભરૂચની લૂંટ બાબત બન્ને પક્ષના ઇતિહાસના આધારોમાં આ પ્રમાણે જે ફેર દેખાય છે તે એ સાધનોના મૂલ્યાંકન માટે મહત્ત્વનો છે. અરબી ઇતિહાસ મહત્ત્વના બનાવોની નોંધ પોર્ટુગીઝ લેખકોની પેઠે લે છે, માત્ર નાના બનાવો નથી નોંધતો. મુસલમાન ગૂજરાતી લશ્કરની હાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કબૂલ કરે છે. એ બાબતમાં મિરાતે સિકંદરી વગેરે ફારસી ઇતિહાસોની પેઠે ઢાંકપિછોડો નથી કરતો પોર્ટુગીઝ લેખકો પણ કેટલી અતિશયોક્તિ કરે છે તે જણાઈ આવે છે. ભરૂચના હુમલામાં કોઈએ સામનો નથી કર્યો એમ એ લેખકો કહે છે જ્યારે અરબી ઇતિહાસ એથી વિરુદ્ધ લખે છે. સિકંદરી વગેરે ઇતિહાસો ગુજરાતના સુલતાનની છોકરવાદી વર્તણૂક માટે લખે છે જ્યારે અરબી ઇતિહાસકાર આ લડાઈઓમાં એણે લીધેલો રસ વ્યક્ત કરે છે. કદાચ ૧૫૪૫ પછી અમીરોથી સ્વતંત્ર થયા પછી મહમૂદે રાજકાર્યમાં વધારે રસ લેવા માંડ્યો હોય. પોર્ટુગીઝ લેખકોની ઐતિહાસિક નોંધોમાં પાછળથી સુધારા વધારા થયા છે એ વાત આગળ કહી ગયા છીએ, એટલે એમાં પણ ખરી વાત છુપાવવાનો પ્રયત્ન હોય. દ કેસ્ત્રોનો ચરિત લેખક તો બણગાં ફૂંકવા માટે પ્રસિદ્ધ છે, એટલે એનું બધું ખરું માનવા જેવું ન ગણાય[૯૪] ખુવારીના આંકડામાં પોર્ટુગીઝો હમેશાં પોતાના આંકડા

૯૩. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૮૬. Studies His Guj પૃ. ૧૫માં મો. દારે તરજુમો કરેલી આ નોંધ મો. કોમિ એ લીધી છે અરબી ઇતિહાસ ભરૂચના અમીરઉલબહરનું જે નામ લખે છે તે બીજે મળતું નથી કદાચ ઇમાદઉલ્મુલ્કના હાથ નીચે એ અમલદાર હશે ઇમાદઉલ્મુલ્કને પોર્ટુગીઝ લેખકો Madre Malves લખે છે મેનીઝીઝને "ભરૂચી" નું ઉપનામ મળ્યું એ નોંધપાત્ર છે

૯૪. ઇતિહાસલેખક કોટો Coutoના લખાણમાં પણ આ વર્ણનો પાછળથી ફેરવાયા તે આગળ જોઈ ગયા

વણા નાના આપે છે જ્યારે શત્રુના મોટા આપે છે અગ્રીઝ ઇતિહાસ પણ એ પ્રમાણે કર્યો હોય એમ લાગે છે અને દીવની ૧૫૪૬ના નવેમ્બરની છેલ્લી લડાઇમા ફિરંગી વરુદ્ધ ગૂજરાતીઓ કરતા મોટુ હતુ એમ લખવામા અતિશયોક્તિ લાગે છે મિકદરી, તબકાતે અકબરી વગેરે ફાર્સી ઇતિહાસો અરબી ઇતિહાસના લગભગ સમકાલીન છે છતા દીવની લડાઇનો એક અક્ષર પણ એમા નથી, જ્યારે અરબી ઇતિહાસકારે પ્રમાણમા ચોક્કસ કહી શકાય એવી માહિતી આપી છે તે એના લેખકની આગરૂ વધારે છે ઉલુગ-ખાન વગેરે હબસીઓ અને પરદેશીઓની નોકરીમા એ વધારે રહેલો હોવાથી અને એ લોકો ફિરંગીઓ સામે તળગૂજરાતીઓ કરતા વધારે સંસર્ગમા આવતા છે તેથી કદાચ એના ઇતિહાસમા આ નોંધો વધારે હોવાનો સંભવ દેખાય છે પોર્ટુગીઝોએ જે જુલ્મો કર્યા અને બદરોમા કેર વર્તાવ્યો એ બધુ એટલુ તો દુ ખદાયક હતું કે ગૂજરાતના લોકોએ એ સબધી વાતો પણ ન કરવી એવુ કડક ફરમાન સુલતાને કાઢેલુ એમ પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસકાર તથા કેસ્ટ્રોનો ચરિત્રકાર લખે છે[૯૫] એ ઉપરથી કદાચ તળગૂજરાતના લોકોમા આ વાત દબાઇ ગઇ હોય અને સિકદરીના લેખકે ન જાણી હોય અગર એને નોધ કરવાનુ ઠીક ન લાગ્યુ હોય અરબી ઇતિહાસલેખકને એ નોધમા કદાચ વાધો ન લાગ્યો હોય અગિયારમી સદીમા મહમૂદ ગઝનવીની સોમનાથ ઉપરની ચડાઇની નોધ શ્રી હેમચદ્ર કે બીજા ગૂજરાતના લેખકોએ નથી કરી જ્યારે ધનપાલ અને છેક હિંદુ રાજ્યના અત પછી જૈન ગ્રથોમા મળે છે એનુ અહીં કાઇ સામ્ય હશે?

ગૂજરાત ઉપર મેળવેલ વિજયનો ગોવામા ઉત્સવ અને સરઘસ

પોર્ટુગીઝો અને ગૂજરાતીઓ વચ્ચેના યુદ્ધોનુ વર્ણન કાઇ વિસ્તારથી કર્યું, કારણ એ ગૂજરાતની ભૂમિ ઉપર બનેલા બનાવો હતા હવે ગૂજરાતના વિજયને અગે ગોવામા જે ઉત્સવ ઊજવાયો તે માત્ર ટૂકામા જોઇએ મેની ઝીઝ ભરાવીને બદરો ઉપર કેર વર્તાવવા મોકલી ગવર્નર સીધો તા ૧૦-એપ્રિલે ગોવા પહોચ્યો દરબારીના ગોવાના અમલદારો અને લોકોએ સામૈયુ કરી એ દિવસ મઝમમા રોકી સ્વાગતની તૈયારી કરી અને વિજયનો મોટો ભભકા દાર વરઘોડો કાઢ્યો આ માટે કોટની દીવાલ તોડી એક ખાસ વિજયની કમાન બાધી રસ્તા ધ્વજોથી શણગાર્યા અને સમુદ્રમા બધા વહાણોને પણ શણગાર્યા દ કેસ્ટ્રોને મુકુટ પહેરાવી ખજૂરીનુ પાન વિજયચિહ્ન તરીકે

૯૫ Studies His Guj P 45

આપ્યું એણે ફ્રેંચ લાલ મખમલનાં કપડાં અને ઉપર જરીના બખતર જેવા કાપડનું બદનિયું પહેર્યું હતું ફિરંગીઓના અને કેસ્ટ્રોના મનમાં રોમના સમ્રાટ સીઝર જેવી મોટાઈનો ખ્યાલ હતો. આવકારનું ભાષણ લેટિન ભાષામાં કરવામાં આવ્યું. ૨૧મી એપ્રિલે આ સરઘસ ગોવા શહેરમાં પ્રવેશ્યું. સરઘસમાં આગળ પાદરી એન્ગેનિયો ક્રૂસવ દીવમાં જે ક્રોસ લઈ ગયો હતો તે ઝાલીને ચાલતો હતો. એની પાછળ દ કેસ્ટ્રો અને એનો પુત્ર આલ્વારો હતા. એમની પાછળ સરદારો પોર્ટુગલના ધ્વજને લઈ ચાલતા હતા. એ પછી જુઝારખાન અને બીજા પકડેલા મુસલમાન સરદારો દેખે તેમ ગુજરાતના લશ્કરી ધ્વજો જમીન પર ઢસડાતા ખેંચાતા હતા અને છસો પકડેલા કેદીઓ પણ પાછળ હતા. છેવટે પકડેલી તોપો વગેરે વિજયના ચિહ્ન તરીકે હતા. રસ્તામાં સ્ત્રીઓ આ વિજયી વીરો ઉપર સુગંધી જલ છાંટી રહી હતી દેવળમાં જઈ પ્રાર્થના કરી ગોવાના ઇતિહાસના એક સર્વથી મહત્ત્વના સરઘસનો અંત આવ્યો.[૯૬]

ગુજરાત ઉપરના વિજયનો લેખ

દ કેસ્ટ્રોના પ્રવેશ માટે જે નવી કમાન બનાવી હતી એના ઉપર પિત્તળના એક ધ્વજમાં, સેંટ માર્ટિનના ઉત્સવને દિવસે (૧૧ નવેમ્બર) આ વિજય મળેલો તેનું ચિત્ર હતું બધો ઉત્સવ પતી ગયા પછી ગુજરાત ઉપર મેળવેલા વિજયનો લેખ સોનેરી અક્ષરોથી કોતરાવી કોટની દીવાલમાં જડવામાં આવ્યો. એ પછી સેંટ માર્ટિનના ખાસ બનાવેલા દેવળમાં એને મૂકવામાં આવ્યો અને કાળે કરીને બધું પડી ભાંગતા, સેંટ કેથેરાઈનના દેવળમાં એ લેખ આજે પડ્યો છે. એમાં મથાળે સેંટ માર્ટિન પોતાનું એક વસ્ત્ર ગરીબને આપતા હોય એમ ઘોડા ઉપર કોતરેલા છે નીચે પોર્ટુગીઝ ભાષામાં આ પ્રમાણે લેખ છે:

"Por easta porta entrou Dom goao de Castro, defensor da India, quando triunfou de Cambaya e todo este muro lhe foi derubado Era de 1547–A". એનું ભાષાંતર આ પ્રમાણે છે,

---

૯૬ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રના ગ્રંથમાંથી Studies His Guj માં પૃ ૪૦ ૪૧માં વાઈસરૉયના મહેલની પાસે દીવનો નાનો કિલ્લો બનાવી એના ઉપર તોપોનો દેખાવ યાદગીરી માટે કર્યો હતો. દેવળમાં કઈ પ્રાર્થનાથી કેવી રીતે પાદરીએ વાઈસરૉયને આવકાર્યો વગેરેનું વર્ણન કરી ચરિત્રલેખક છેવટે કહે છે કે "આવા મોટા વિજય માટે એક દિવસનો ઉત્સવ બહુ ઓછો કહેવાય!" આ ઉત્સવ જે રીતે ઊજવાયો તેને માટે પોર્ટુગલની રાણી કેથેરાઈને દ કેસ્ટ્રોની ટીકા કરી કે "ખ્રિસ્તીની પેઠે તે વર્ત્યો, પણ નાસ્તિકની પેઠે વિજય મેળવ્યો!"

"આ દરવાજામાથી, હિંદનો રક્ષક ડોમ જ્યાઓ દ કેસ્ટ્રો એણે જ્યારે ખભાત ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે, પ્રવેશ કર્યો, એને માટે આ આખી દીવાલ તોડી પાડી હતી વર્ષ-૧૫૪૭"૯૭ પોર્ટુગીઝ લોકો ગુજરાતને ખંભાત તરીકે અને એના સુલતાનને ખભાતના રાજા તરીકે જ ઓળખતા હતા, એટલે ઉપરના લેખમા કહ્યા એટલે ખંભાત એટલે ગુજરાત અર્થ છે.

આ બધા સમાચાર પોર્ટુગલ પહોચ્યા ત્યારે ત્યાના રાજા જ્હોન ત્રીજાએ દ કેસ્ટ્રોને વાઈસરોય પદ આપી દસહજાર સિક્કાની ભેટ આપી એના પુત્રને હિંદી મહાસાગરનો નૌકાધિપતિ બનાવ્યો. એને સ્વદેશ પાછા ફરવાની ઇચ્છા હતી, પણ રાજ્યના હિત ખાતર હિંદમા વધુ રોકાવાની જરૂર હોવાથી રજા ન મળી રાજા તરફથી આ વધુ માન ૧૫૪૮ના મે માસમા મળ્યુ

સુલતાન દીવ લેવા ફરી આવે છે એવા સમાચારથી કેસ્ટ્રો કાફલો લઇ દીવ જવા ઊપડે છે

ગુજરાતના સુલતાને દીવ ફરી જીતી લેવા મોટી તૈયારી કરવા માડી હતી તે જોઈ ગયા આ સમાચાર દીવના કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસે ગોવા વાઈસરોયને લખ્યા તે કાગળો ઑગસ્ટ ૧૫૪૭મા પહોચ્યા દ કેસ્ટ્રોએ આ કાગળો મળતા પોતાના સલાહકારોને બોલાવી બીજી રકમની માગણી કરી આ વખતે રકમ તરત જ ભેગી થઈ ગઈ અને ધનવાન સ્ત્રીઓએ ઘરેણા પણ મોકલી આપ્યા. પરન્તુ વાઇસરૉયે આભાર સાથે તે પાછા મોકલ્યા એણે વસાઈ અને ચેવલબદરના લોકોને પણ મદદ માટે તૈયાર રહેવા કહેવડાવ્યુ ૯૮ઈ સ ૧૫૪૭ના નવેમ્બર માસમા દ કેસ્ટ્રોએ ૧૬૦ વહાણોનો કાફલો લઈ પોતાના પુત્ર આલ્વારોને સાથે લઈ વસાઈ આવીને પડાવ નાખ્યો. અહીંથી એણે ગુજરાતની સ્થિતિ જાણવા માટે ગુપ્તચરો મોકલ્યા. સુરત બદરમા ખાજા સફરનો જમાઈ અને ગુજરાતનો જાણીતો સરદાર કાસમન જહાંગીરખાન નાના લશ્કર સાથે હતો એવા સમાચાર મળતા ગવર્નરે આલ્વારોને ૬૦ વહાણો સાથે તપાસ કરવા અને શક્ય હોય તો સુરત ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો આલ્વારોએ સુરત નજીક આવીને મેનીઝીઝ ભ ચીન ૭ વહાણ સાથે તાપી નદીમા

૯૭ Studies His Guj P 48-49 જૂના ગોવામા જ્યારે રૉયલ હૉસ્પિટલ વગેરે મકાનો પડી ગયા ત્યારે આ લેખને હાલ છે ત્યા ખસેડવામા આવ્યો લેખમા કેસ્ટ્રોને Defender of India લખે છે અને એનો અર્થ હિંદના ગોવા, ચેવલ, વસાઈ જેવા ફિરગી મથકો એટલા જ છે પ્રો કોમિ એ લેખનુ ચિત્ર પૃ ૪૬ની સામે આપેલુ છે

૯૮ કોરો અને ચરિત્રલેખકના ગ્રથોમાથી Studies His Guj મા P 43મા લીધેલી નોધ ગોવાની સ્ત્રીઓએ અનકાર મોકલ્યા, પરન્તુ ચેવલની સ્ત્રીઓએ પહેલાની માગણી અને આ વખતની માગણી બન્ને વખતે અનકારોની ભેટ મોકલાવી હતી

સુગન ll દિ'ના પાસે જઈ વધુ તપાસ કરવા મોકલ્યો, પરન્તુ કિનારાથી આ લોકો આવતા દેખાઈ જવાથી તેમના ઉપર ગોળાઓ છૂટી એટલે એમને પાછા ફરવાની ફરજ પડી પાછા ફરતા મગદળ બંદરમાંથી બહાદુર હબસીઓએ એમના ઉપર મારો ચલાવ્યો મેનીઝીસ ભાગ્યીએ આ સામનો છતા મગદળ ઊતરી એ લોકનો સરંજામ પકડી પોતાના કાફલામાં જઈ આલ્વારોને બધા સમાચાર કહ્યા[૯૯] આલ્વારોએ મુખ્ય અમલદારોની સભા ભરી નક્કી કર્યું કે શત્રુને ગણ્ય થઈ ગઈ છે એટલે સુરત ઉપરનો હુમલો હાલ માટી વાળવો આ નિર્ણયમાં મેનીઝીઝ ભાગ્યી એકલો વિરુદ્ધ પડ્યો હતો[૧૦૦]

વાઈસરૉયની ડંફાસ

વસાઈમાં દ કેસ્ટ્રોએ જુદા જ દેખાવો કરવા માંડ્યા હતા એ જમાનાની ડંફાસ મારવાની રીત પ્રમાણે એણે લોકોને ડગાવવા વાત ચલાવી કે પોતે હવે અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવાનો છે, અને ત્યાં સુલતાનને પકડીને એના અંગરક્ષક તુર્કોની સામે અગ્નિ ઉપર જનાવરનું માંસ શેકે એમ શેકશે આ વાતને ટેકો આપવા એણે શેકવા માટેના મોટા ખાસ લોખંડના સળિયા તૈયાર કરાવ્યા[૧૦૧] દ કેસ્ટ્રોનો ડંફાસ મારનાર ચરિત્રકાર લખે છે કે એ વખતના લશ્કરીઓ એવી ફરસી બાંધતા જેથી જે હાથ લાગે તે તુરત કાપી શકાય અને માથની પેટીઓ ખોલી શકાય, પરન્તુ વાઇસરૉયને એ ગમતુ નહિ એક સુસજ્જ થયેલા સૈનિકને એવી ફરસી બાંધીને જતો એણે દેખ્યો ત્યારે એણે ટીકા કરી કે સૈનિકને તલવાર જ શોભે ઉત્તરમાં એ સૈનિક બોલ્યો કે સાહેબ આ ફરસી વિના આપે કરાવેલા સળિયા કામ નહિ આવે, કારણ કે ખંભાતના રાજાનું આખું શરીર શેકી શકાશે નહિ![૧૦૨]

દ કેસ્ટ્રો ફરી દીવ ગયો અને પ્રભાસપાટણ બાળ્યું

થોડો વખત આમ વસાઈમાં રહી દ કેસ્ટ્રો ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યો અને સુરત પાસે આલ્વારોના કાફલાને જોડાયો બન્નેના કાફલા ભેગા થતાં

---

૯૯ કોટો અને ચરિત્રગ્રંથો ઉપરથી Studies His Guj મા P 43-44 મા લીધેલી નોંધ મગદળ બંદરનો નાશ ગયા હુમલામા થયો હતો એ પણ અતિશયોક્તિ લાગે છે, અગર તો એ તુરત ફરી વસ્યુ હોય

૧૦૦ મેનીઝીઝ ક્રૂર, ઘાતકી દૃઢનિશ્ચયી ને વીર હતો Whiteway P 3–5મા આલ્વારોને Chicken hearted બાયલા જેવો કહે છે કારણ સુરત રક્ષણ વિનાનુ હતુ એમ પાછળથી ખબર મળી હતી.

૧૦૧ કેસ્ટ્રોના ચરિત્ર ઉપરથી Studies His Guj મા પૃ ૪૪મા નોંધ અને Whiteway 3 5 માંસ શેકતી વખતે ફેરવવા માટે સળિયા રાખે છે તેને spits કહે છે

૧૦૨ એ જ પૃ ૪૪ અને Whiteway P 3 5 વ્હાઇટવે આને ગવર્નરનુ gasconading કહે છે તે ખરુ છે વાયડી ડંફાસ

નર્મદાના મુખ પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી ભરૂચની સ્થિતિની તપાસ કરવા એક અમલદારને મોકલવામાં આવ્યો. એ સમાચાર લાવ્યો કે નદીકાંઠે નજર પહોંચી શકે ત્યાંસુધી સુલતાનનું મોટું લશ્કર પડાવ નાખી રહેલું છે. દ કેસ્ટ્રોએ પોતાનાં વહાણો નદીમાં લઈ સામે જઈ લડાઈ કરવા માટે તૈયારી કરી. સામેથી સુલતાનનું લશ્કર ઘણું પૂરતું નહતું દેખાયું, અને સામો હુમલો ન કર્યો એટલે ફિરંગીઓ પણ મોટા લશ્કર સામે લડીને શક્તિનો વ્યય ન કરવાનો નિશ્ચય કરી ત્રણ કલાક રહીને પાછા ફર્યા.[૧૦૩] છેવટે ભરૂચથી ઊપડેલો ફિરંગી કાફલો દીવ પહોંચ્યો. ત્યાં કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસે ફરીથી પોતાને છૂટો કરવાની માગણી કરી અને આ વખતે હોરમઝથી લુઈ ફાલ્કાઓ આવ્યો હતો તેને સમજાવી દીવના કેપ્ટન તરીકે નીમ્યો.[૧૦૪] દીવમાં આ રીતે બધી વ્યવસ્થા કરી દ કેસ્ટ્રો ગોવા પાછો જવા ઊપડ્યો. પાછા ફરતાં ફરતાં પણ એનો ક્રૂર સ્વભાવ ફરી તાજો થયો અને પ્રભાસ તથા માંગરોળના કિનારા પાસેથી જતાં એણે પ્રભાસપાટણ લૂંટીને બાળી મૂક્યું. લોકો બચવા માટે નાસી ગયા. આ કિનારાનાં બંદરોમાં ૧૮૦ વહાણો એણે બાળી મૂક્યાં.

૧૦૩ કેસ્ટ્રોના ચરિત્ર અને કૌટોના ઇતિહાસમાંથી Studies His Guj માં પૃ ૪૪ ૪૫માં નોંધ. Whiteway P 3–5, Danvers I P 479. પોર્ટુગીઝ લેખમાં રિવાજ પ્રમાણે ગવર્નર હિંમતવાળો હતો પણ સલાહકારોએ ના પાડી એમ લખે છે. ડેનવર્સ સુલતાનનું લશ્કર દોઢ લાખનું હતું અને ૮૦ તોપો હતી તેની સામે ફિરંગીઓનું ત્રણ હજારનું જ હતું એમ લખે છે. વ્હાઇટવે કૌટો ભા ૬ ઉપરથી નોંધ કરે છે કે સુલતાનની તૈયારી જોઈ ગવર્નર કેસ્ટ્રો નિશ્ચય કરી શકતો નહોતો અને અનુભવીઓની સલાહ માનવા માટે તૈયાર હતો તેથી પાછો હઠ્યો, એ ખરું છે. ચરિત્રલેખક તો ડફાસ જ મારે છે.

૧૦૪ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખક અને કૌટો ઇતિહાસકારમાંથી Studies His Guj માં પૃ 45 માં નોંધ. અહીં લખાણ ન કરતાં પ્રો. કોમિ. ટૂંકે પતાવે છે. વળી Danvers I 479માં બહુ ટૂંકો ઉલ્લેખ માત્ર છે. પરન્તુ Whiteway P 3 5 16 માં રસમય વિગત આપેલી છે. એ લખે છે કે દીવમાં લશ્કરીઓના પગાર ચઢી ગયા હતા તેથી ગવર્નરની ત્યાં જવાની હિંમત ચાલતી નહોતી. નવા કપ્તાન લુઈ ફાલ્કાઓની નિમણુક કરતી વખતે કહે છે કે ગવર્નરે એને કહ્યું કે પહેલાની ભૂલો દરગુજર કરવા માટે દીવમાં તને તક સાંપડી છે. વળી સૈનિકોના પગાર માટે તું જે રકમ ધીરશે તો તારે માટે સારો અભિપ્રાય થશે. એણે કબૂલ કરી રકમ ધીરી અને થોડો પગાર ચૂકવ્યો. કહે છે કે નાણાંની તંગી એટલી હતી કે પાંચ હજાર માણસો માટે પાંચ રોટલી કે બે માછલી નહોતી! વ્હાઇટવે લખે છે કે ગવર્નર સૈનિકોની બદલી પણ કરી શકે તેમ નહોતું, કારણ કે એમની જગ્યાએ બીજા કોઈ આવવા તૈયાર નહોતા. પોર્ટુગીઝોની પોતાની જંગલી વર્તણૂકથી દીવ ઉજ્જડ થઈ ગયું હતું અને કોઈ વહાણ ત્યાં આવતું નહોતું. નવો કપ્તાન લુઈ ફાલ્કાઓ દીવમાં પોતાના ઓરડામાં બેઠો હતો ત્યાં કોઈએ ગોળી છોડી ને એ મરણ પામ્યો. પાછળથી જેણે ગોળી છોડી એણે પણ કબૂલ કર્યું હતું (વ્હાઇટવે પૃ ૩૨૬ નો ૨)

એ કેર વર્તાવ્યાના માલિકો આંખમાં આંસુ સાથે જોઈ રહ્યા[1] કાંઠા ઉપર જે નજરે ચડ્યું તેનો નાશ કર્યો[105] વનાશ પતાવીને દ કેસ્ટ્રોએ ફરી ગુજરાતની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થવા ગુપ્તચરો મોકલ્યા એ લોકો સમાચાર લાવ્યા કે અમદાવાદમાં એકે કુટુંબ એવું નથી કે જેની આંખોમાં આંસુ ન હોય સુનતાને કડક હુકમ કર્યો છે કે આ બધી દાગના સમાચારની વાતો કોઈએ કરવી નહિ દ કેસ્ટ્રોનો વાયડો ચરિત્રકાર લખે છે કે "શું કાયદા કે હુકમથી લોકોના દુખ કે સ્મૃતિ દબાવી શકાશે?"[106]

ઝેવિયર સંતના સાંનિધ્યમાં દ કેસ્ટ્રોનું મરણ

વસાઈથી ગોવા તરફ જતા વાઇસરોયને તાવ લાગુ પડ્યો હતો. ગોવા પહોંચ્યા પછી એની માંદગી વધતી ગઈ એટલે એણે પોતાના કામનો ભાર ગોવાના પાદરી ડી આંબુર્કને આપ્યો ઈ.સ ૧૫૪૮ના જૂનની ૬ઠ્ઠી તારીખે સુપ્રસિદ્ધ સંત સેંટ ફ્રાન્સિસ ઝેવિયરના હાથમાં એનું અવસાન થયું[107]એની ઇચ્છા મુજબ એને ગોવામાં ફ્રેન્સિસ્કનના દેવળમાં દફન કરવામાં આવ્યો, પરન્તુ પાછળથી એના અસ્થિને નિસ્બત પામેલ સેંટ ડોમિનિકના કૉન્વેન્ટ આગળ લઈ જઈ દફન કર્યાં.[108] આમ પોર્ટુગલનો સર્વેથી પ્રસિદ્ધ વાઇસરોય અને ગુજરાતનો મોટામાં મોટો શત્રુ અવસાન પામ્યો એનામાં ઘણા ગુણ હતા અને વિદ્યાનો શોખ પણ હતો એ વર્ણનની અહીં જરૂર નથી, ગૂજરાતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો એની ક્રૂરતાએ એના બધા ગુણને ઢાંકી દીધા હતા.

દ કેસ્ટ્રોના સિક્કાના ભાગમાં ગયેલી સોમનાથની ત્રિપુરાંતક પ્રશસ્તિ

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ દ કેસ્ટ્રોની બાબતમાં અહીં એક નોંધ કરવી જોઈએ

---

૧૦૫ કેસ્ટ્રોના ચરિત્ર અને ફેરિયા ઉપરથી Studies His Guj માં પૃ ૪૫માં નોંધ આમાં પોર અને માંગરોળનો કિનારો લખે છે Danvers I, 479 માં પણ એ જ શબ્દો છે અને બાળેલા શહેરો તરીકે Pate અને Patane લખે છે Patane તે પ્રભાસ પાટણ છે, Pate કહ્યું તે સમજાતું નથી બીજાં ઘણાં ગામ બાળ્યાં એમ પણ ચરિત્રલેખક લખે છે વ્હાઇટવેએ આ નોંધ લીધી નથી

૧૦૬ Studies His Guj P 45 બન્ને લેખકો ઉપરથી લીધેલી નોંધ

૧૦૭ એ જ પૃ 47–48, Whiteway P 518, Danvers I P 483

૧૦૮ એ જ પૃ 48, Danvers I P 483 વ્હાઇટવે દ કેસ્ટ્રોના અવસાન ઉપર લખતાં (પૃ ૩૧૮) ફેરિયા ઈ સોઝા (Faria I Sousa)ના મત પ્રમાણે દ કેસ્ટ્રો એવા દરદથી ગુજરી ગયો કે જે હવે કોઈને મારતું નથી એ દરદને હિંદની એ વખતે જે દુ ખદાયક ને ગંભીર સ્થિતિ થઈ હતી તે એને સુધારવાનો ઉપાય રહ્યો નહોતો આ ટીકા સાચી છે કેસ્ટ્રોએ વિજય મેળવ્યો અને વેર વાળ્યું, પણ દેશની સ્થિતિ અને વેપારને પારાવાર નુકસાન કર્યું ને નાણાંની ભયંકર તંગી ઊભી કરી સામાન્ય તાવ કરતાં ચિંતામાં એ ગુજરી ગયો પોર્ટુગલથી એને વાઈસરૉય પદ અને વિજયના ઇનામની જાહેરાતના [illegible]

પોર્ટુગલમા વિગ્ગનની પાસે સિંત્રામા એનુ નિવાસસ્થાન હતું ત્યા બગીચામા વાઘેલા સમયની મહારાજા અર્જુનદેવના વખતની સોમનાથના મદિરની સુ-પ્રસિદ્ધ નિપુરાંતક પ્રશસ્તિ ૪૨×૨૦ ઈચ કાળા લાગા લીસા પથ્થરમા સસ્કૃત મા કોતરેલી પડેલી છે આ પ્રશસ્તિ મરરીના ટ્રાવેલ્સ ઇન પોર્ટુગલના પુસ્તકમા સર ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સના અગ્રેજી ભાષાતર સાથે ઈ સ ૧૭૬૮મા પ્રસિદ્ધ થઇ હતી તે પછી ડૉ ગર્ઝેમ વગેરે પુરાવિદોએ એ માટે લખ્યુ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દ કેસ્ટ્રોએ પોતે કે એની ઈચ્છાથી એના પુત્રે એ પથ્થર સિંત્રામા મોકલાવ્યો હશે એમા માત્ર કુતૂહલવૃત્તિ હશે કે પ્રાચીન વસ્તુનો શોખ હશે તે કહેવુ મુશ્કેલ છે આ પથ્થર દ કેસ્ટ્રોએ દીવ ની લડાઇ વખતે પ્રભાસથી ઉઠાવ્યો હશે એમ માની શકાય કદાચ દીવના એના છેલ્લા પ્રવાસથી પાછા ફરતા ૧૫૪૮મા પોર-માગરોળના કિનારાથી જતા સોમનાથ પાટણ્ણ એણે લૂટયુ ને બાળ્યુ તે વખતે કૌતુકની ચીજ તરીકે પથ્થર ઉપાડ્યો હોય પોતાના બાગમા એક ચીજ તરીકે સગ્રહવા મા એની મનોભાવના શી હશે તે આજે કહેવુ મુશ્કેલ છે બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે સોમનાથની લૂટ વખતે આ પ્રશસ્તિનો પથ્થર મુખ્ય મદિરમા હશે કે બીજે પડ્યો હશે' ૧૫૪૮ પહેલા ગઝનીના ૧૦૨૪ના ત્રાસ પછી સોમેશ્વરનું મદિર ત્રણચાર વાર તૂટ્યુ હશે એમા મુખ્ય નાશ અલાઉદ્દીનના લશ્કરે કરેલો તે પછી મદિર ફરી બધાયેલુ મુઝફ્ફર પહેલા અને મહમૂદ ત્રીજાના ગાળામા સલ્તનતના સમયમા એ મદિર તોડ્યાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો નથી, છતા પૂજા તો ચાલુ હતી તોપણ પ્રશસ્તિની શી દશા હતી તે કહી શકાય નહિ દ કેસ્ટ્રો ક્રૂર હતો તે સાથે કુદરત અને વિજ્ઞાનનો તથા પ્રાચીન ચીજોનો શોખીન હતો એમ પણ સમજાય છે એલિફટાની ગુફાઓનુ એનુ માપ અને એનુ વર્ણન આજના સ્થાપત્યખાતાના માપનાર જેવા છે

નિમણૂકના પણ સમાચાર હતા અને ત્રણ વર્ષ નોકરી વધુ લબાવવાનુ પણ લખાણ હતુ એમ ડેનવર્સ (પૃ ૪૮૨)મા લખે છે વ્હાઇટવ ૩૧૮ ના ૧મા ગોવાના પાદરી આલ્બુકર્ક પાસે એક બીજો રમૂજી પાદરી હતો એની વાતચીત-ખરી કે કલ્પિત હોય તોપણ-રસ મય હોવાથી નોધી છે મુખ્ય પાદરી પૂછે છે કે 'કડવામાથી ગળ્યુ થાય એ શુ? મોટા માથી નાનુ અને નાનામાથી મોટુ થાય તે શુ? બીજો રમૂજી પાદરી ઉત્તર દે છે કે કડવામાથી ગળ્યુ થાય તે બદામો કે જેનાથી દીવથી પાછા ફરતા ગવર્નર ઉપર મારો ચલાવ્યો હતો મોટામાથી નાનુ થાય તે ભરૂચને લઇ લેવુ (ત્રાસ આપવો?)તે કારણ કે મેનીઝીઝે એ કાર્ય કર્યું નાનામાથી મોટુ થયુ તે શહર (Shrhar) જીતી લેવુ ગરણ ગવર્નરના પુત્રે તે લીધુ (આ નોધ વ્હાઇટવેએ ઇતિહાસલેખક કૌટોના ભાગ ૬માથી લીધી છે એમા મેનીઝીઝના ભરૂચના ત્રાસની ટીકા નોધપાત્ર છે ખુશામત પણ દેખીતી છે)

એટલે કદાચ આ પથ્થરને પ્રાચીન કૌતુક સમજી પોતાને ઘેર લઈ જવાનું એને મન થયું હોય. કોઈ પોર્તુગીઝ સાહિત્યમાંથી આને લગતો વધારે ચોક્કસ ઉલ્લેખ મળે તો રસમય મણાય[૧૦૮]

એક બાજુ ઇ સ ૧૫૪૮મા દ ક્રેસ્ટ્રો મરણ પામ્યો, ઉત્ત હિંદમા શેરશાહે સત્તા જમાવી હતી અને મધ્ય હિંદ બાજુ વિજય મેળવવાના ડંકા વાગી રહ્યા હતા, પરન્તુ એ પરેના એનુ મરણ થયું સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા ભારતના ઇતિહાસમા રાજકીય સંજોગો ઝડપથી બદલાતા હતા પોર્તુગીઝ અમલ ચાલુ રહ્યો, અને એમણે દીવમા જે પગપેસારો કર્યો તે હવે કાયમને માટે થઇ ચૂક્યો હતો સુરત પાસે દમણ એમની સત્તામા આવવાનો સમય પણ નજીક હતો. આમ છતા પણ દ ક્રેસ્ટ્રોના અવસાન પછી પોર્તુગીઝ સત્તાનો મધ્યાહ્ન પૂરો થઇ ગયો હતો અને અસ્તની શરૂઆત થઈ હતી[૧૦૯] અહીં ઘર આગળે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાની સત્તામા જ ગુજરાતની સ્વતંત્ર મુસલમાન સલ્તનતની સંધ્યાનો સમય પણ શરૂ થયો હતો, છતા બહારના લોકોને હજી ગુજરાત હિંદનુ પ્રથમ પંક્તિનુ બળવાન રાજ્ય લાગતુ હતુ પોર્તુગીઝ સત્તાએ ગુજરાતના શરીરને મોટા ઘા માર્યા હતા બાળક બુદ્ધિના સુલતાને કાંઇક ગણ અને બુદ્ધિના ચમકારા દેખાડવા માંડ્યા હતા

ગુજરાતી કાપડનો વેપાર ઘટવાથી ગોવાની આવક ઘટી

અહીં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એક અગત્યની વાતની નોંધ લેવી જોઇએ એક દીવના કિલ્લાની ખાતર ફિરંગીઓએ ગુજરાત સાથે લડાઇઓ કરી સબંધ બગાડ્યો હતો એમણે એમના નામને કલંક લાગે એવા અમાનુષી જુલમો કરીને ગુજરાતી વેપારીઓ સાથે પણ સબંધ બગાડ્યા હતા આ કારણથી એમને પોતાને પણ નુકસાન થયુ હતું ગુજરાત સાથેના વેપારથી એમને પોતાને નફો તો થતો જ હતો, પરંતુ છેલ્લી સ્થિતિ એવી હતી કે ગુજરાતી વહાણોને પણ ફિરંગી બંદરોથી પરવાનગી લઇ અમુક જકાત આપ્યા પછી સમુદ્રમા જવું પડતુ તેથી પોર્તુગીઝ સરકારની આવક પણ આ વેપાર ઓછો થવાથી ઓછી થઇ હતી ગુજરાતનુ કાપડ એ સમયે દુનિયાભરમા પ્રસિદ્ધ હતુ વસાઇ, ગોવા, હોરમઝ અને મલાકામા ગુજરાતનુ કાપડ ફિરંગી વેપારીઓ લઇ જતા[૧૧૦] હવે નામને લીધે સબધ બગડ

૧૦૮ આ પ્રશસ્તિની વિગત માટે જુઓ His Inscriptions of Gujarat III, 69 અને આ લેખકનુ 'સોમનાથ' પૃ ૧૪૬ અને પરિશિષ્ટ

૧૦૯ Whitway Rise of the Portuguese Power in India એ ગ્રંથનો છેવટનો ફકરો

૧૧૦ એજ, પૃ -૧૪

વાથી એ વેપાર નહિ જેવો થઇ ગયો હતો દીવ ખાલી થઇ ગયુ હતુ અને વેપારી વહાણોની અવરજવર બધ થઇ હતી આલ્બુકર્ક ગવર્નર હતો ત્યારે આ વાત સમજતો હતો અને ગૂજરાત સાથે છેવટે સલાહ રાખવી એમ એને લાગ્યુ હતુ,[૧૧૧] પરતુ દ કેસ્ટ્રો જુદા માનસનો પુરુષ હતો બગડેલો સબધ એને ગૂજરાતના સુલતાન સાથે લડીને સુધારવાની ઇચ્છા હતી, અને એ શકય નહોતું એમા એણે બદરો ઉપર વર્તાવેલા કેરથી ટેકો મળ્યો દ કેસ્ટ્રોના અમલ દરમ્યાન ગોવાની તિજોરી ખાલી જ રહી હતી[૧૧૨] અને લશ્કરીઓને પગાર પણ નિયમિત મળતા નહોતા દીવમા તો પગાર ઘણા ચડી ગયા હતા અને સૈનિકો પણ કટાળી ગયા હતા

પોર્ટુગીઝ અને ગૂજરાતનાં રાજ્યોની થયેલી સુલેહ અરબી ઇતિહાસ-લેખકની ચર્ચા

એટલે ૧૫૪૮મા ગૂજરાત અને ગોવાની સરકારોને ફરી સધિ કરવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થયો ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસનો લેખક હાજી દબીર લખે છે કે સુલતાન દીવ ફરીથી જીતી લેવા તૈયારી કરે છે એમ સાભળી, પોર્ટુગીઝોને ચિંતા થઇ અને એને એમણે પોતાની પહેલાની ભૂલો માટે દિલગીરી દર્શાવી કેટલાક મણ સોનું ભેટ તરીકે મોકલ્યુ[૧૧૩] હવે સબધ સારા રહે તે માટે ખાતરી આપી અને સુલતાનને એથી સતોષ થયો હાજી દબીર વધારામા લખે છે કે સુલતાન દૃઢ રહીને આ સધિ કબૂલ ન કરત, પણ સાહેબ ઉલ હિંદ શેરશાહ મારુ જીતી ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ કરવા આવવાનો છે, તેથી સુલતાનના સલાહકારોએ ફિરગીઓ સાથે લડવાને બદલે શેરશાહ સામે તકેદારી રાખવાની સલાહ આપી તેથી સુલતાને પોર્ટુગીઝો સાથે સલાહ કરી[૧૧૪] સધિમા દીવનો કિલ્લો ફિરગીના હાથમા રહે, પણ બદર સુલતાનનું રહે અને અરધી જકાત સુલતાનને મળે એવી વાત કબૂલ થઇ દુશ્મના થાય તો કિલ્લો સુલતાનને સોપવો એમ પણ ઠર્યું સુલતાને અમદાવાદના કોટવાળ નસીર હબશખાને દીવનો સત્તાધિકારી નીમ્યો હાજી દબીર લખે છે કે એના અમલમા દીવની સ્થિતિ પાછી સુધરી એકસો વહાણો એ વખતે ત્યા હતા અને ૬૦૦૦નુ લશ્કર તથા ૪૦૦૦ સવારો હતા

---

૧૧૧ એજ, પૃ ૩૧૫ નો ૧ અને નોધ વ્હાઇટવેએ Cartas પૃ ૫૧ ઉપરથી લીધી છે

૧૧૨ ગોવાની તિજોરીમા પૈસા નહોતા તે જોઈ ગયા કેસ્ટ્રો પોતે તો મોટો હોદ્દો હતા ગરીબ જ રહ્યો છે વ્હાઇટવે એને માટે Impecunious શબ્દ વાપરે છે

૧૧૩ ગૂજરાતનો અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૮૭

૧૧૪ આ પણ અરબી ઇતિહાસલેખકની ભૂલ જણાય છે

ગુજરાતનાં બંદરોના ઇતિહાસમા દરેક નાના મોટા બંદરની સમયને અનુસરીને ચડતી પડતી તો થયા જ કરી છે, છતા ચોગામી બંદરોનો ચાલો કહેવાતા આપણા પ્રાતના બંદરોની એક પડતી દશા તો અગ્રેજી રાજ્યમાં મુબાઇ વધ્યુ અને રેલવેથી ખોક તથા માલની અવરજવર થવા લાગી ત્યારથી જ થઇ, એ વિગતવાર વહાણવટાના પ્રકરણમા જોઇશુ અંગ્રેજોના જામતા પહેલા આપણા બંદરોમા વસ્તી અને સમૃદ્ધિ સારા પ્રમાણમા હતી પ્રાચીન કાળથી ભરૂચ, ખભાત અને સોમનાથ પાટણના બંદરો ખૂબ સમૃદ્ધ હતા, પરંતુ અલાઉદ્દીને સોમનાથનુ ખંડન કર્યા પછી એ બંદરની પડતી થઇ અને ભરૂચની નદી મોટા વહાણો માટે નકામી થવાથી એની પડતી થઇ આમ છતા ખભાત સમૃદ્ધ રહ્યુ હતુ, પરંતુ ગૂજરાત સલ્તનતમા ખભાતના મોટા જુવાળથી દરિયો પુરાવાને લીધે વહાણોને મુશ્કેલી પડતી હતી એથી જ ગૂજરાતનુ વેપાર માટે સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થળ છતા નૌકા-કાફલા માટે ખભાત નકામુ થયુ હતુ મોટા વહાણો ઘોઘા સુધી આવતા અને ત્યાથી નાના વહાણોમા માલ ફેરવવો પડતો. સુરત મોગલાઇમા વધ્યુ એટલે સલ્તનતના સમયમા વમાઇથી સિંધ સુધીના કિનારા ઉપર દીવ જેવુ એકે સગવડવાળુ બંદર નહોતુ નૌકાના કાફલા માટે એ બેટ હોવાથી ગૂજરાતના મીરે બહરનુ એ મુખ્ય મથક બન્યુ આમ સલામતી હોવાથી ત્યા વેપાર પણ વધ્યો અને જૂની દેશી વસ્તી ઉપરાત ધનવાન પરદેશી વેપારીઓ આવીને વસ્યા, એટલે ૧૪થી ૧૬મી સદીમા દીવ બંદર પ્રથમ વર્ગનુ બંદર અને નૌકાસૈન્યનું કેન્દ્ર બન્યુ હતુ આ કારણથી જ પોર્ટુગીઝો ૧૬મી સદીમા વધ્યા ત્યારે એમને મલાયાથી અરબસ્તાન અને રાતા સમુદ્રના કિનારા સુધીમા દીવનુ સ્થળ સર્વથી મહત્ત્વનુ લાગ્યુ હતુ અને એ હાથ કરવા માટે એમણે એમના ઇતિહાસમા સર્વથી ભારે કહેવાય એવા નૌકાયુદ્ધો કર્યા છે. એમ પણ કહેવાય છે કે મુસલમાનોમા પોર્ટુગીઝોને સૌથી વધારે વેર તુર્કો સામે હતુ, અને ગૂજરાતના કાંઠાના બંદરોમા ધનવાન તુર્ક વેપારીઓ સર્વથી વધારે પ્રમાણમા દીવ બંદરમા હતા, એટલે મુસલમાન લેખકોએ દીવને ખાસ કરીને એના બંદરવિભાગને—બંદર અતુર્ક કે બંદર આર્કીમા—એવા નામ લખ્યા છે ૧૧૭

સોળમી સદીની શરૂઆત (૧૫૦૪)મા લ્યુડોવિકો ડી વર્થેમા નામનો ઇટાલિયન મુસાફર દીવનુ નામ દીવબંદરરૂમી લખે છે એનો અર્થ દીવ તુર્કોનુ

અસલથી શહેર અને કિલ્લાના નકશા તૈયાર કરેલા છે પ્રો. કોમિસેરિયેટ એક નકશો આપ્યો છે અને ડેનવર્સે બીજો આપ્યો છે, બન્નેમા ફેર છે

૧૧૭ લ્યુડોવિકો ડી વર્થેમાની મુસાફરીના અહેવાલ (હકલુત સોસાયટી પ્રકાશક)માથી Studies His Guj P 4મા ઉતારો

કસાઇખાનામા માંસની ખરીદી માટે ગેઝના પાચસો ગ્રાહક આવતા ૧૧૫ અરબી ઇતિહાસ લેખક કેટલાક બનાવો ચોકસાઇથી લખ્યા છે અને પોર્ટુગીઝ લેખકો એને ટેકો પણ આપે છે ખુવારી અને લશ્કરી સખ્યા માટે બન્ને પક્ષ અતિશયોક્તિ કરે છે એ ચર્ચા આગળ કરી ગયા, પરન્તુ આ સધિના લખાણ માટે અરબી ઇતિહાસ લેખક ખરો હોય એમ લાગતુ નથી પોર્ટુગીઝો ના લખાણમા અતિશયોક્તિ મા નવા છતા એમનો વિજય થયો હતો એ સત્ય હકીકત હતી દ કેસ્ટ્રોના મ ત્યુ પછી તરત જ પોર્ટુગીઝો અમુક મણ સોનુ બેગ લઇ પહેલાની વર્તણુક માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરી સામા સધિ કરવા આવે એ વાત એકદમ ગળે ઊતરે એવી લાગતી નથી એમની પાસે પૈસાની સખત તાણ હતી તો એટલુ સોનુ ક્યાથી લાવે? દ કેસ્ટ્રોને બે વાર નાની રકમો લોકો પાસેથી ઉધાર લેવી પડી હતી અને સૈનિકોના પગાર અપાયા નહોતા એ આગળ જોયુ, એટલે હાજી દબીરની આ વાત ખરી ન હોય એમ લાગે છે તે સાથે ૧૫૪૮મા ગેરશાહનો ડર ગૂજરાતને લાગ્યો એ પણ ખરુ નથી ૧૫૪૫મા શેરશાહનુ મરણ થયુ હતુ એટલે આમ ગૂજરાતના ઇતિહાસકારોમા શ્રેષ્ઠ ગણાતા લેખકની આ વાત ચોક્કસ નથી દેખાતી અને એણે મોટી ભૂલ કરી છે કે સાંભળેલી વાત વિચાર કર્યા વિના લખી લાગે છે સધિ થઇ તેનુ કારણ પોર્ટુગીઝને પક્ષે ૧૫૪૮થી નબળા ગવર્નરો આવ્યા અને વેપાર ઓછો થવાથી પૈસાની તગી થઇ એ ગણી શકાય, અને ગૂજરાતને પક્ષે મોઝીલા સુલતાનના હાથ નીચે અંદર અંદર સપ વિનાના અમીરોની સત્તાને લીધે રાજ્ય નબળુ પડતુ હતુ એ ગણાવી શકાય

દીવ

આજે ભારતમા ફિરગી સસ્થાનના એક નાનકડા મથક સિવાય કોઇ જેને યાદ પણ કરતુ નથી એવો સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કાંઠે આવેલો આ બેટ એક સમયે આખા ગૂજરાતના ઇતિહાસમા મહત્ત્વનુ સ્થાન લઇ શકે અને એનુ નામ ભારતમા નહિ પણ એશિયા અને યુરોપના દેશોમા પ્રસરે એના કારણો નોધપાત્ર છે અને એના સ્થળનુ ટૂકુ વર્ણન અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય સસ્કૃત દ્વીપ નુ દીવ થયુ છે આ બેટ સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારાની એટલો પાસે છે અને વચ્ચેની ખાડી એટલી નાની છે કે ઓટના વખતમા પગે ચાલીને જઇ શકાય એનો વિસ્તાર ૨૦ ચોરસ માઇલનો અને ઘોઘલા ગામને ગણતા ૨૫ ચોરસ માઇલ થાય ૧૧૬

---

૧૧૫ અરબી હિસ્ટરી પૃ ૨૯૭ આ ઉપરથી એટલા માસ હરી પરદેશી કે ગૂજરાતી મુસલમાન કે ફિરગીઓ હતા હિંદુ વસ્તી જુદી હશે

૧૧૬ કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર દીવ શબ્દ દીવમા પોર્ટુગીઝે એ રસ લીધો હોવાથી

ગૂજરાતના બંદરોના ઇતિહાસમાં દરેક નાના મોટા બંદરની સમયને અનુસરીને ચડતી પડતી તો થયા જ કરી છે, છતાં યોગમી બંદરોનો વારસો કહેવાતા આપણા પ્રાંતના બંદરોની જે પડતી દશા તો અંગ્રેજી રાજ્યમાં મુંબાઇ વધ્યું અને રેલવેથી લોક તથા માલની અવરજવર થવા લાગી ત્યારથી જ થઇ, એ વિગતવાર વહાણવટાના પ્રકરણમાં જોઇશું અંગ્રેજોના જામતા પહેલાં આપણા બંદરામાં વસ્તી અને સમૃદ્ધિ મોટા પ્રમાણમાં હતી પ્રાચીન સમયથી ભરૂચ ખંભાત અને સોમનાથ પાટણના બંદરો ખૂબ સમૃદ્ધ હતા, પરંતુ અલ્લાઉદ્દીને સોમનાથનું ખંડન કર્યા પછી એ બંદરની પડતી થઇ અને ભરૂચની નદી મોટા વહાણો માટે નકામી થવાથી એની પડતી થઇ આમ છતાં ખંભાત સમૃદ્ધ રહ્યું હતું, પરંતુ ગૂજરાત સલ્તનતમાં અખાતના મોટા જુવાળથી દરિયો પુરાવાને લીધે વહાણોને મુશ્કેલી પડતી હતી એથી જ ગૂજરાતનું વેપાર માટે સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થળ છતાં નૌકા-કાફલા માટે ખંભાત નકામું થયું હતું મોટા વહાણો ઘોઘા સુધી આવતા અને ત્યાંથી નાના વહાણોમાં માલ ફેરવવો પડતો સુરત મોગલાઇમાં વધ્યું એટલે સલ્તનતના સમયમાં વસાઇથી સિંધ સુધીના કિનારા ઉપર દીવ જેવું એકે મગરૂરવાળું બંદર નહોતું નૌકાના કાફલા માટે એ શ્રેષ્ઠ હોવાથી ગૂજરાતના મોટા બંદરનું એ મુખ્ય મથક બન્યું આમ સલામતી હોવાથી ત્યાં વેપાર પણ વધ્યો અને જૂની દેશી વસ્તી ઉપરાંત ધનવાન પરદેશી વેપારીઓ આવીને વસ્યા, એટલે ૧૪થી ૧૬મી સદીમાં દીવ બંદર પ્રથમ વર્ગનું બંદર અને નૌકાસૈન્યનું કેન્દ્ર બન્યું હતું આ કારણથી જ પોર્ટુગીઝો ૧૬મી સદીમાં વધ્યા ત્યારે એમને મલાયાથી અરબસ્તાન અને રાતા સમુદ્રના કિનારા સુધીમાં દીવનું સ્થળ સર્વથી મહત્ત્વનું લાગ્યું હતું અને એ હાથ કરવા માટે એમણે એમ ઇતિહાસમાં સર્વથી ભારે કહેવાય એવા નૌકાયુદ્ધો કર્યાં છે એમ પણ કહેવાય છે કે મુસલમાનોમાં પોર્ટુગીઝોને સૌથી વધારે વેર તુર્કો સામે હતું, અને ગૂજરાતના કાંઠાના બંદરોમાં ધનવાન તુર્ક વેપારીઓ સર્વથી વધારે પ્રમાણમાં દીવ બંદરમાં હતા, એટલે મુસલમાન લેખકોએ દીવને ખાસ કરીને એના બંદરવિભાગને–બંદર અત્તુર્ક કે બંદર અર્રૂમી–એવા નામ લખ્યા છે ૧૧૭

સોળમી સદીની શરૂઆત(૧૫૦૪)માં લ્યુડોવિકો ડી વર્થેમા નામનો ઇટાલિયન મુસાફર દીવનું નામ દીવબંદરરૂમી લખે છે એનો અર્થ દીવ તુર્કોનું

અસલથી શહેર અને કિલ્લાના નકશા તૈયાર કરેલા છે પ્રો. કમિસેરિયેટ એક નકશો આપ્યો છે અને ડેનવર્સે બીજો આપ્યો છે, બન્નેમાં ફેર છે

૧૧૭ લ્યુડોવિકો ડી વર્થેમાની મુસાફરીના અહેવાલ (હકલુત સોસાયટી પ્રકાશન)માંથી Studies His Guj P ૪માં ઉતારો

બંદર એવો થાન છે એ કોમ્બિઆ (ખંભાત)ના સુલતાનને તાબે છે, અ એનો મુખ્ય અધિકારી મલિક અયાઝ (Menacherz) છે એમ લખે છે એ મુસાફર દીવમાં બે દિવસ રહેલો. અહીં કાયમ રહેવાવાળી ચારસે તુર્ક વેપારીઓ છે, વેપાર ઘણો મોટો છે, અને ચારે તરફ કોટવાળુ તોપખાનાથી સુરક્ષિત શહેર છે એમ પણ વર્ણવે છે. એ પછી થોડા જ વર્ષ પ (૧૫૧૫)આવેલો પોર્ટુગીઝ મુસાફર બાર્બોસા દીવ અને એના વેપાર વિગતવાર વર્ણન આપે છે એ મલબાર, પ્રગન, અરબસ્તાન, અને આફ્રિકા કિનારાના ઘણા બંદરો સાથેના દીવના વેપારનું ઝીણું વર્ણન આપી આયાત નિકાસની ચીજો ગણાવે છે. એમા કાચો માલ અને તૈયાર થયેલો મા બધાનું વર્ણન છે રાજાને આ બંદરના મોટા વેપારથી એવી મોટી આવ છે કે જે જાણીને આશ્ચર્ય થાય એમ બારબોસા લખે છે ઉપર વર્ણન ક એ યુદ્ધ પછી દીવનો વેપાર જરા ઓછો થયા પછી ઈ સ ૧૫૬૩મા સીઝ ફ્રેડરિક નામનો વેનિસનો મુસાફર એની સફરમા હિંદમા નોંધી પહેલો દીવ બંદરે ઊતરેલો એ લખે છે કે કબાયા(ખંભાત)ના રાજ્યમા દીવ એક નાન બેટ ઉપર છે અને પોર્ટુગીઝોનું હિંદમા એ બળવાન થાણું છે શહેર નાન છે છતા વેપાર બહુ મોટો છે મક્કા અને હોરમઝ જતા વહાણો અહીંયા માલ લે છે એના માલિકો ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો છે, પરતુ મુસલમાનો ના વહાણો પોર્ટુગીઝોની પરવાનગી વગર આવજા કરી શકતા નથી અહીંયા જે માલ નિકાસ થાય છે તે કબાઇત્તા (ખંભાયત), જે ખંભાત રાજ્યનું એક એક બંદર છે, ત્યાથી આવે છે એ બંદર આગળ દરિયો મોટા વહાણો જઈ ન શકે એવો છીછરો હોવાથી ત્યાથી નાના વહાણોમા અહીં (દીવમા) માલ લાવવામા આવે છે[૧૧૮]

દીવનો બેટ પાઘડી પને સાત માઇલ લાંબો અને બે માઇલ પહોળો છે તેમા પૂર્વ તરફને છેડે દ પોર્ટુગીઝે બાંધેલો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો છે પશ્ચિમ તરફ શહેર છે એમા બગીચા અને મહેલ હતા મલિક અયાઝના વખતમા સૌરાષ્ટ્રના કાંઠાને દીવ સાથે સાંકળોથી બાંધી વહાણો માટે સગવડ કરેલી તેને સાંકળકોટ કહેતા[૧૧૯] આવો એક સમયનો પ્રસિદ્ધ દીવનો બેટ હવે અને કિલ્લો આજે પોર્ટુગીઝોના તાબામા છે, અને વેપારી મહા માર્ગો બદલાઈ જવાથી એનુ મહત્ત્વ રહ્યુ નથી આજે એને કોઇ યાદ પણ કરતુ નથી

૧૧૮ Studies His Guj P 45 બારબોસાના પ્રવાસનો ગ્રંથ પણ હકલ્યુત સોસાયટીએ પ્રગટ કર્યો છે